

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Андрій Шевчук

**Судова влада в житті суспільства
Правобережної України
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)**

монографія

Житомир
Видавець Євенок О. О.
2022

УДК: 94(477)“17/18”:342.56

Ш-37

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
протокол № 3 від 4 лютого 2022 р.*

Рецензенти:

Олександр Реєнт, доктор іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Інститут історії України НАН України

Лев Баженов, доктор іст. наук, професор; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Сергій Дегтярьов, доктор іст. наук, професор; Сумський державний університет

Науковий редактор:

Валентина Шандра, доктор іст. наук, професор; Інститут історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку XX ст.

Шевчук А. В.

Ш-37 Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. – 580 с.

ISBN 978-966-995-296-7

У монографії розглянуто судочинство Правобережної України після її інкорпорації до складу Російської імперії. Простежено як відбувалося поєднання річпосполитської судової традиції та судових практик Російської імперії. Спираючись на різні форми судової влади попередньої держави Росія для досягнення соціальної стабільності йшла на поступки шляхетській культурі судочинства. Заради утвердження у неспокійному соціоетнічному регіоні вона зберігала окремі станові суди, річпосполитське право і діловодну мову вже неіснуючої держави. З'ясовано, як російська верховна влада використовувала окремі елементи старої судової системи, додавала до неї власну мережу судів та на яких принципах формувала суддівський корпус. Простежено конструювання імперського правосуддя з пошуком станових судів для шляхти, містян і селян. Деталізація кадрового складу судів засвідчує мотивації участі місцевої шляхти у діяльності судових установ. Досліджені судово-процедурні практики дозволяють зрозуміти запити суспільства на справедливе судочинство у сфері майнових відносин та кримінальних злочинів.

Видання адресовано науковцям та широкому колу поціновувачів історії Дев'ятнадцятого сторіччя в Україні.

УДК: 94(477)“17/18”:342.56

©Шевчук А. В., 2022

ISBN 978-966-995-296-7

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	45
РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ ІМПЕРСЬКОГО ПРАВОСУДДЯ.....	63
2.1. Знайомство з річпосполитським судочинством.....	63
2.2. Запровадження катерининських станових судів...	73
2.3. Відновлення мережі повітових судів.....	93
2.4. Суди для врегулювання землеволодінь.....	111
2.5. Формування міської судової влади.....	133
2.6. Встановлення державного нагляду за судами.....	159
РОЗДІЛ 3. КАДРОВИЙ СКЛАД СУДІВ.....	183
3.1. Шляхтичі-посадовці повітових, підкоморських і межових судів.....	183
3.2. Магістрати і ратуші: кадровий склад.....	217
3.3. Посадовці губернських судових установ.....	235
3.4. Чиновники головних судів і Волинського надвірного суду.....	257
3.5. Канцелярські службовці.....	273
3.6. Адвокати судів.....	307
РОЗДІЛ 4. СУДОВО-ПРОЦЕДУРНІ ПРАКТИКИ.....	315
4.1. З'ясування майнових справ.....	315
4.2. Судове врегулювання земельних відносин.....	347
4.3. Розгляд кримінальних злочинів.....	391
4.4. Проступки та покарання чиновників і виборних посадовців.....	437
ВИСНОВКИ.....	455
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ....	467
ДОДАТКИ.....	539

ВСТУП

Будь-яке суспільство прагне до соціальної стабільності, захищеності власних громадян, що досягається, як правило, за добре структурованої судової влади. Основне її призначення вбачалося у можливості справедливого відстоювання майнових інтересів, захист від свавілля власних маєтностей, особистої свободи, від зазіхань на них самої держави. Необхідність цивілізованого з'ясування конфліктів і забезпечення справедливості спонукали еліти до вибудови такого судочинства, спираючись на яке, можна досягнути порозуміння у різних соціально-господарських відносинах.

Проблема функціонування судової влади мотивувала політику Російської імперії зацікавлено ставитися до судової культури приєднаної людності, змушуючи верховну владу рахуватися з досягненнями у цій сфері регіональних еліт. Тим більше, що сама імперія розбудовувала власне судочинство на законодавчих традиціях європейських практик, котрі поставали на відновлюваному римському праві.

Інкорпорація правобережних територій у складі Російської імперії зіткнула два світи, і мова не лише про механізми реалізації державної політики, а про судову владу, яку для себе створила еліта Речі Посполитої, котра функціонувала без державного втручання та гарантувала домінування законів у повсякденному житті. Тоді як у Росії, навпаки, державним інтересам було підпорядковано й суди, які, за задумом верховної влади, як це не парадоксально, регламентували, контролювали та забезпечували лояльність всіх станів. Фактично в Речі Посполитій судова влада була елітарною, тоді як у Російській імперії конструйована система мала забезпечувати правосуддя для всіх категорій вільного населення та, в окремих випадках, навіть для поміщицьких селян. В умовах російської військової присутності на набутих землях суперництво неодмінно мало закінчитися перемогою імперського судочинства. Гнучкість верховної влади для утвердження себе у складному соціоетнічному регіоні потребувало підтримки місцевого шляхетства, що досягалося переглядом місця і ролі судових структур.

Питання історії судочинства, яке займало поважне місце у житті суспільства Правобережної України, адже тривалий воно час перебувало у іншому, річпосполитському правовому полі та якому довелося переходити на російські імперські норми, належать сьогодні до мало з'ясованих, а подекуди і зовсім невивчених наукових проблем.

Набутий досвід організації судової влади, співіснування регіональних корпорацій з імперськими інституціями викликає нині підвищений інтерес істориків і самого суспільства, яке прагне до нових взаємовідносин з державою. На сьогодні відсутні дослідження про роль судочинства правобережних губерній в політиці Російської імперії, так і питань, тісно з ним пов'язаних: про форми судів, повноваження суддів, забезпечення їх діяльності законодавчими нормами, взаємовідносини судів, держави, суспільства й усього того, що ми відносимо до поняття «судова гілка влади».

Дослідження судових структур і процесу судочинства правобережних губерній дозволить зрозуміти широкий контекст вибудови стосунків влади з населенням, механізми компромісу верховної влади, місцевих адміністраторів із локальними елітами та простолюдом, ставлення людної до судів та їх використання для захисту, відстоювання власних інтересів. Ці проблеми не втратили актуальності й до сьогодні, свідченням чого є глибока криза судової системи в Україні та прагнення громадян до розбудови її вдосконаленої версії.

У вітчизняній науці все ще відсутні дослідження, написані з використанням широкої архівної бази, передусім коли йдеться про роль судової влади в легітимізації російської присутності на Правобережжі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

Метою дослідження є висвітлення ролі й місця судової гілки влади у житті правобережної спільноти, яка створила цілісну судову мережу та, спираючись на Литовський статут, з'ясовувала спірні питання власності, залагоджувала соціальні конфлікти, встановлювала порядок співжиття у краї, примиривши на певний час шляхетську еліту з російським пануванням.

Для досягнення цієї мети окреслимо низку дослідницьких завдань:

- проаналізувати історіографію та окреслити стан наукового опрацювання проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження та з'ясувати її інформативне наповнення;
- простежити річпосполитське судочинство та мережу судових органів, з якими правобережна шляхта увійшла до складу Російської імперії;
- відобразити катерининську станову судову мережу та з'ясувати особливості її запровадження на набутих правобережних територіях;
- дослідити процес відновлення, згідно з прагненнями місцевої шляхти, мережі повітових судів, їх юрисдикцію та функціонування;

- порівняти врегулювання земельних відносин у Речі Посполитій та в Російській імперії, аби з'ясувати причини відновлення підкоморських судів і створення межових установ на Поділлі;

- проаналізувати розвиток міських судових структур на їх відповідність до запитів містян з поділом «християни – юдеї»;

- з'ясувати механізми досягнення соціальної стабільності через юрисдикцію губернських головних судів, Волинського надвірного суду та інституту фіскалів;

- охарактеризувати кадровий склад, умови служби у судових установах і представити соціальний портрет судового службовця;

- встановити критерії формування та значення інституції адвокатури;

- простежити судовий процес з'ясування майнових справ повітовими судами, магістратами й цивільними департаментами губернських головних судів;

- проаналізувати врегулювання підкоморськими та межовими судами земельних відносин;

- розкрити практики кримінального судочинства;

- охарактеризувати справи про зловживання чиновників та посадовців.

Об'єктом дослідження є функціонування судової гілки влади у врегулюванні приватновласницьких прав суспільства Правобережної України у складі Російської імперії.

Предметом дослідження виступають умови співіснування річпосполитського та російського судочинства, повноваження судових установ, кадровий склад і судово-процедурні практики.

Хронологічні межі теми окреслені періодом кінця XVIII – першої третини XIX ст. Нижній часовий рубіж розпочинається з другого поділу Речі Посполитої, після якого Російська імперія почала запроваджувати на Правобережжі судові органи імперського взірця. Для історичного порівняння проводиться екскурс до часів перебування регіону у складі Речі Посполитої. Вибір верхньої межі зумовлений Листопадовим польським повстанням 1830 р., після придушення якого держава впровадила карне переслідування повстанців. Оскільки межева система проіснувала до 1840 р., аналіз її діяльності продовжено до цього часу.

Територіальні межі окреслені трьома правобережними губерніями – Київською, Волинською та Подільською. Кожна з них поділялася на 12 повітів. Для аналізу судочинства

використано окремі приклади з діяльності судових установ внутрішніх і західних губерній Російської імперії.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, системності, науковості, комплексного підходу, прагнення до об'єктивності. Їх поєднання дозволило зосередитися на основах конструювання річпосполитського та російського імперського правосуддя, з'ясувати підходи до формування кадрового складу судових установ і вникнути у судово-процедурні практики розгляду цивільних та кримінальних проваджень. Для реалізації поставлених завдань було поєднано загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення, аналогії, систематизації й логіки історичних подій), інституційний, контент-аналізу та спеціально-історичні (просопографічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний) методи. Останні використано для аналізу соціоетнічного, освітнього, професійного, вікового складу посадовців і чиновників судових установ. Ретроспективний та компаративістський методи дали можливість зіставити функціонування судових установ регіону з річпосполитськими і внутрішніми губерніями Російської імперії. Комплексне використання різних методів сприяло оптимальному застосуванню джерел та історіографічного доробку попередників для якнайширшого розкриття теми.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному вивченні судової гілки влади Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. та її взаємозв'язку з суспільством і державою.

Уперше:

✓ здійснено порівняння юрисдикцій та кадрового складу річпосполитських, російських (катерининських) і правобережних судових структур кінця XVIII – першої третини XIX ст.;

✓ показано пошук шляхів імперського конструювання судової системи для містян;

✓ підсумовано хід відновлення верховною владою елементів річпосполитського права в діяльності повітових і підкоморських судів;

✓ з'ясовано встановлення державного нагляду за судами першої інстанції за допомогою ревізійно-апеляційних губернських головних судів, Волинського надвірного суду (1798–1801 рр.) та фіскалів (1799 р.);

✓ проаналізовано кадровий склад і представлено соціальний портрет посадовців повітових, підкоморських,

межових судів, губернських судових установ та чиновників губернських головних судів, Волинського надвірного суду;

✓ виокремлено шляхи формування корпусу канцелярських службовців судових установ;

✓ показано взаємовпливи державного дисциплінування й запитів соціуму через судово-процедурні практики.

Уточнено:

✓ процес створення та юрисдикцію межових судів Подільської губернії;

✓ кадрове наповнення магістратів і ратуш;

✓ порядок комплектації й повноваження адвокатів.

* * *

На завершення хочу щиро подякувати всім тим, без кого ця книга не вийшла б друком. Хоча титульна сторінка містить лише прізвище автора, проте, насправді, монографія стала результатом зусиль багатьох людей, без професійної та моральної допомоги яких задум не вдалося б ніколи реалізувати. Передусім наукові дослідження були б безплідними без допомоги Валентини Шандри, провідного співробітника відділу історії XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора, відомого науковця. Випадкова зустріч під час завершального етапу роботи над кандидатською дисертацією, що відбулася за сприяння Івана Ярмошика, друга й порадника, в подальшому змінила моє наукове життя. Валентина Степанівна посприяла зародженню мого наукового інтересу до складного, але водночас захопливого світу судової влади й суспільства Правобережжя кінця XVIII – першої третини XIX ст. Її вміле консультування, тактовність і розуміння складних життєвих обставин завжди були моїми опорою і стимулом до руху вперед.

Окрема подяка В'ячеславу Григор'єву за його професіоналізм і людяність. Не можу не згадати ім'я шкільної вчительки історії з невеликого містечка на Львівщині Лариси Решетняк, яка допомогла полюбити нашу науку й зробити її сенсом свого життя. Вдячність адміністрації Житомирського державного університету імені Івана Франка, колективу історичного факультету та рідній кафедрі всесвітньої історії, які підтримували мої наукові пошуки. Ця праця не знайшла б свого втілення без допомоги архівістів, у першу чергу, дружнього Державного архіву Житомирської області. Насамкінець хочу сказати слова вдячності дружині Ларисі за її віру, підтримку та розуміння.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

З'ясувати роль, місце, а також соціальне призначення судової влади у Правобережній Україні виявилось складною справою. На початку дослідження здавалося, що досягнути цього буде просто: після поділів Речі Посполитої й захоплення Правобережжя російська влада запровадила власну станову судову мережу, яка з невеликими трансформаціями проіснувала до судової реформи 1864 р. Проте з дедалі більшим заглибленням у джерельну базу, передусім в архівні справи, перед нами відкривалися абсолютно невідомі сюжети, які перебували поза увагою істориків та дослідників історії права. Переконаність у функціонуванні станової судової системи постійно наштовхувалося на «підводні камені», які врешті змінили традиційні про неї знання. Аналіз III Литовського статуту, сеймових конституцій, принципи формування кадрового складу й активна діяльність інституції адвокатури, юрисдикція судових установ і, головне, взаємовідносини верховної влади, місцевої адміністрації та регіональної еліти переінакшили наше уявлення про стан судочинства в історичному регіоні. Впевненість, що насправді внутрішні процеси на Правобережжі були складнішими, ніж здавалося на перший погляд, змусило автора уважно проаналізувати історіографічний доробок попередників. Вивчення їхніх праць дозволяє стверджувати, що перебування предмета дослідження на міждисциплінарному стику історії та юриспруденції ускладнювало роботу науковців: дослідники історії права більше тяжіли до вивчення теоретичних аспектів функціонування судових інстанцій. Історики ж не вважали за потрібне заглиблюватися у студіювання складної проблеми. Цьому сприяло незадовільне збереження архівних фондів, їх великі обсяги і трудомісткість опрацювання питання. Проте всіх їх об'єднувало засудження тогочасних судів як недосконалих.

* * *

До вивчення судової влади в російській державі та набутих імперією регіонах приступало чимало дослідників – вітчизняних і зарубіжних, професійних істориків і правознавців, юристів-практиків. В аналізі історіографічного доробку соціального значення судової влади нам видається доцільним виділити три етапи, які вже стали традиційними:

1) дорадянський; 2) радянський; 3) пострадянський, та в їх межах розглянути основні проблемні питання.

Найбільш досліджуваною була система запропонованих Катериною II станових, позастанових і спеціальних судів, до якої зверталось не одне покоління істориків та правознавців, що стало свідченням вагомої ролі судової влади у житті спільнот. Ми обмежимося головними працями, які містять глибокі наукові роздуми, а ті з них, котрі не відповідають критеріям науковості, залишимо поза увагою.

Розпочати варто з дослідження К. Кавеліна (1818–1885 рр.), кандидата права, який на основі тексту «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (далі – «Учреждения...») робить висновок про ефективність нової судової системи¹.

Викладач юридичного факультету Московського університету Ф. Дмитрієв (1829–1894 рр.), характеризуючи «Учреждения...», вказав, що головна заслуга цього законодавчого акта полягала у відокремленні виконавчої влади від судової, яка, до того ж, формувалася на колегіальному принципі, тоді як виконавча – на бюрократичному. Автор стверджував, що іншою його важливою стороною був зрозумілий поділ справ на дві категорії: безспірні (передусім адміністративні) – які чітко та швидко вирішувалися губернатором, городничим і справником; суперечливі (судові), в яких, навпаки, потрібно було обмежити особисту волю адміністраторів, тому вони передавалися на розгляд колегіальних судових установ. Правознавець, окрім відділення адміністративної влади від судової, вказав на запровадження, розпочинаючи з другої інстанції, кримінального та цивільного судочинства. Позитивним він уважав створення системи уніфікованого діловодства в усіх губернських установах і дотримання чіткого порядку розгляду інстанціями апеляційних справ².

Запровадження судової реформи 1864 р. спонукало істориків розібратися з попередніми судами, вивчити їх практики та виявити вади, щоб вони не повторилися в нових статутах. Кроком уперед стали дослідження представників державної школи, найяскравішим з яких був О. Градовський (1841–1898 рр.), ординарний професор Санкт-Петербурзького університету. Дослідник пояснив основну думку законодавства Катерини II: якщо добре організовано окремі

¹ Кавелин К. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. – М., 1844. – 191 с.

² Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. – М., 1859. – С.525, 532–533.

управлінські частини, то якісно управлятиметься вся держава. Він позитивно оцінював повноваження губернатора, особливо ті, які давали можливість зупинити несправедливі судові рішення та доповідати Сенату, а також наглядати за кримінальними справами³. В іншій праці О. Градовський назвав Катерину II продовжувачкою справ Петра I, котра засуджувала попередників, які відійшли від задумів першого імператора. Схвалював він також те, що судова влада була відділена від адміністративної, а цивільний суд – від кримінального. Дослідник зазначав, що суди першої інстанції (повітовий для дворян, магістрат для містян і нижня розправа для державних селян) та другої (верхній земський суд для дворян, губернський магістрат для мешканців міст і верхня розправа для державних селян) формувалися на широкій виборній основі. Органи третьої інстанції – палати кримінального та цивільного судів – були державним судом, загальним для всіх станів. Також він високо оцінював повноваження намісника, який повинен був «заступатися» за кожного, несправедливо притягнутого до відповідальності та зупиняти виконання таких вироків. З іншого боку, О. Градовський був переконаним, що лише судова реформа 1864 р. звільнила суд від залежності перед адміністративною владою⁴.

Класик російського права вказав, що причини запровадження судів глибші, ніж прагнення прискорити розгляд справ та їх поділ на цивільні і кримінальні. Він уважав, що законодавчий акт повинен сприяти децентралізації й забезпечувати повною мірою самоврядування станів. Водночас відзначив невдачі у цій сфері, передусім через позицію дворянства, кращі представники якого не бажали ставати урядовцями на місцях. Він не сумнівався, що локальна судова влада залежала від губернатора. Оцінюючи її організацію після запровадження міністерств, О. Градовський висловлював думку: галузева реформа ще більше віддалила дворян від місцевих державних установ і виборних органів. Розпочинаючи службу в міністерських департаментах, дворяни могли повернутися до губерній лише на високі посади, тоді як служба на виборних не гарантувала їм кар'єрного зростання. Загалом же виборні посади обіймали люди, котрих називали «благородною черню» та які не могли

³ Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. – Санкт-Петербург, 1866. – С.202, 225–228.

⁴ Его же. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Политика, история и администрация. Критические и политические статьи. – Санкт-Петербург, 1871. – С.419–420, 435.

виконувати свої обов'язки незалежно від тих, хто їх обирав. Що ж до міських виборних посад, то від їх обіймання, вважав дослідник, місяни також ухилялися⁵.

У 1880–1890-х рр. розпочалася активна критика наслідків судової реформи 1864 р. Її захисником виступив російський правознавець Г. Джаншиєв (1851–1900 рр.), який у досить різких висловлюваннях на основі яскравих прикладів викривав вади старого судочинства, закликаючи не забувати «болячки та неподобства прогнилого наскрізь старого інквізиційного суду». Він відкидав твердження, що дореформений суд мав певні переваги, виступаючи інститутом «добрих старих часів», а сама реформа 1864 р. була проведена «за іноземними доктринами у хвилину слабкості». З'ясовуючи вади станового судочинства автор звинувачував секретарів і суддів у хабарництві та виконанні вимог вищих чиновників⁶.

Важливу оцінку історії судочинства містять університетські курси з історії права. З'ясовувалися питання судової реформи Катерини II, її структура, простежувалися склад та функції судових посадовців, ставлення дворянства та міського населення до судів тощо⁷. Так, І. Беляєв (1810–1873 рр.), ординарний професор Московського університету, оцінюючи адміністрацію Катерини II за «Учреждениями...», доходив висновку, що губернатор був повним господарем губернії та впливав на вибори суддівського корпусу. При цьому частково поділяв думку попередників, що такі відбулося відокремлення судової влади від адміністративної⁸.

Спираючись на «Учреждения...» Д. Самоквасов (1843–1911 рр.), професор історії російського права того ж Московського університету, причинами запровадження реформи 1864 р. вважав невідокремленість адміністрації від суду, тяганину, повільність і свавілля суддів, а також велику кількість апеляційних установ (у торгівельних та купецьких справах їх нараховано шість). Заслугу Катерини II автор убачав у наближенні вищих і центральних установ до

⁵ *Его же*. Начала русского государственного права. Том III. Органы местного управления. – Санкт-Петербург, 1883. – 384 с.

⁶ *Джаншиев Г.А.* Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды. – М., 1891. – С.11, 20.

⁷ Див. наприклад: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1907. – 714 с.; *Трощина К.* Историческое развитие судоустройства в России от времен Великого Князя Иоанна III до наших дней. – К., 1847. – 353 с.; *Его же.* История судебных учреждений в России. – Санкт-Петербург, 1851. – 388 с.; *Вицын А.* Краткий очерк управления России от Петра Великого до издания Общего учреждения министерств. – Казань, 1855. – 299 с.; *Андреевский И.* Русское государственное право. – М., 1866. – 506 с.; *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). – Санкт-Петербург, 1909. – 651 с. та ін.

⁸ *Беляев И.Д.* Лекции по истории русского законодательства. – М., 1879. – С.649–650.

населення, у прагненні відмежувати владу адміністративну від судової та уніфікувати судову систему в державі⁹.

Важлива роль у дослідженні історії управління містами належить І. Дитятину (1847–1892 рр.). Аналізуючи функції магістратів і ратуш до та після реформи 1775 р., він зробив такий висновок. Унаслідок кардинальних змін ці установи з судових та адміністративно-фінансових стали лише судовими, хоча верховна влада й наділила їх низкою адміністративних і фінансових функцій. Дослідник зауважував, що уряд розглядав посадовців ратуш і магістратів не як виборних представників станової міської громади, а як урядових чиновників, обраних від громади. Характеризуючи посадовців магістратів та ратуш, автор доводив, що служба сприймалася ними як повинність, котрої вони намагалися уникнути. Окремо І. Дитятин наголошував на становому характері магістратів, у підпорядкуванні яких перебували лише купці та міщани, решта ж населення міст – дворяни, духівництво, різночинці – не належали до їх юрисдикції¹⁰. Оцінюючи ставлення Павла I до міського устрою, історик зазначав, що виборні посадовці були в його очах непридатними для вирішення будь-яких справ. Тому імператор почав під приводом економії коштів спочатку скорочувати штат виборних осіб Петербурзької думи, а через півтора року взагалі її скасував. Наступним кроком стала ліквідація магістратів і створення міських правлінь або ратгаузів за указом від 4 вересня 1800 р.¹¹ Натомість Олександр I частково відновив катерининську систему управління містами¹².

Екстраординарний професор Петербурзького історико-філологічного інституту О. Лаппо-Данилевський (1863–1919 рр.) зупинився на професійному рівні чиновників як на нижчих посадах, так і на вищих. Автор наводив висловлювання князя М. Щербатова, що потреба в освічених особах збільшилася після запровадження «Учреждений...». Розширення кількості судових установ, відповідно, потребувало й чисельного зростання освічених суддів. Характеризуючи діяльність Катерини II, він доходив висновку, що вона творила монархічну, а не деспотичну владу, адже вважала, «що її піддані мусять коритися законам, а не бути рабами», тому кожен стан повинен був мати свої

⁹ Самковасов Д.Я. История русского права. – М., 1906. – С.581–582.

¹⁰ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1875. – С.380, 393–396, 398.

¹¹ Его же. Устройство и управление городов России. – Т.2. – Ярославль, 1877. – С.116–118, 126–127.

¹² Там же. – С.132.

права та свої обов'язки. Імператриця прагнула підготувати закони, зрозумілі найширшим верствам, та вимагала спеціальної освіти для осіб, які обіймали посади на державній службі¹³.

Юрист-практик Й. Гессен (1866–1943 рр.) на численних прикладах показував вади судової системи, як-от заплутаність судочинства, тяганина, «інквізиційний» процес. Запитання викликала й відсутність освітнього цензу для виборних суддів (більшість були мало- або зовсім безграмотними) та їх недостатнє жалування. Автор, як і більшість правників, уважав, що юстиція була залежною від адміністрації, а судді – від губернаторів. Особливе нарікання в нього викликала залежність суддів від канцелярії, а фактично – від секретаря¹⁴.

Юрист та історик права, інспектор (начальник) Сенатського архіву І. Бінов (1874 – після 1918?) звернув увагу на діяльність губернаторів у судовій сфері. Дослідник висновок, що хоч за «Учреждениями...» суд і був відокремлений від адміністрації, але можливості губернаторів впливати на кадровий склад судів, навіть виборних, та на їхні рішення залишалися значними. Окрім цього, суди повинні були виконувати «веління» губернських правлінь, зокрема засідати стільки часу, скільки вимагав губернатор. Особливо великий вплив був у цього державного сановника у кримінальному судочинстві. Він міг вимагати порушувати справи, схвалювати вирoki після узгодження з ним, пом'якшувати їх та контролювати час їх розгляду у Сенаті (не більше 6 тижнів). Автор був переконаний, що, незважаючи на запровадження «Учреждений...», судова влада губернаторів у кримінальних справах хоч і змінилася за формою, але порівняно з попереднім періодом по суті залишилася такою самою. Що ж до цивільного судочинства, то тут губернатори лише впливали на призначення та звільнення суддів, але не на розгляд справ. Насамкінець І. Бінов робив висновок про незадовільний стан правосуддя в дореформений період¹⁵.

П. Жукович (1857–1919 рр.) досліджував організацію та розвиток систем управління й суду у західних губерніях за правління Катерини II. Вивчаючи механізми інкорпорації річпосполитських судових установ Східної Білорусі після першого поділу Речі Посполитої, він акцентував увагу на факті, що могильовський губернатор М. Каховський своїм

¹³ Лаппо-Данилевский А. Собрание и свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1898. – С.28–29, 39.

¹⁴ Гессен И.В. Судебная реформа. – Санкт-Петербург, 1905. – С.8–9, 12–13, 15–16.

¹⁵ Бинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – Санкт-Петербург, 1905. – С.222–225.

розпорядженням наказав усім судам керуватися попередніми законами і звичаями, але використовуючи титулатуру імператриці. Апеляційною установою ставала губернська канцелярія¹⁶. Цінною є заувага, що на інкорпорованих територіях проводилася апробація положень «Учреждений...». Катерина II бажала, щоб управління та суд були організовані не гірше, ніж за польської влади. Тому створювалося губернське правління з великим штатом чиновників (якщо у центральній губернії штат становив 38 осіб із кошторисом 9364 руб., то в білоруських – 247 осіб та 40 076 руб.)¹⁷. Що ж до особливостей судової системи, то ґродські суди, які займалися кримінальними справами, були поглинуті губернськими і провінційними канцеляріями із запровадженням російськомовного діловодства. У той час цивільне судочинство доручалося земським судам зі збереженням чинності III Литовського статуту й сеймових конституцій, польської мови та виборних посадовців із місцевої шляхти (обиралися на чотири роки з виплатою жалування). Апеляційною установою ставали не загальноросійські суди, а особлива «колегія з інородних справ». На думку дослідника, саме це, поряд зі збереженням кріпосного права, дало можливість верхівній владі здобути лояльність еліти¹⁸. Після запровадження «Учреждений...» у судах першої і другої інстанцій та магістратах було збережено польську мову й закони, що примирило шляхту з російським пануванням. Загалом П. Жукович оцінював новостворену судову систему як струнку та повністю відокремлену від адміністрації, а суд – близьким до всіх станів і з переважанням виборних посад¹⁹.

Професор Гельсінґфорського університету С. Корф (1876–1924 рр.), характеризуючи виборну службу дворянства на час правління Олександра I, указував, що влада була зацікавлена у виборному заміщенні судових посад, проте дворяни від неї ухилялися, перебираючись до столиць (за винятком губерній, приєднаних від Речі Посполитої). Більшість із них були неосвіченими, а тому й не прагнули до судової діяльності. Що ж до обраних суддів і засідателів, то він їх поділив на дві категорії: ті, котрі не розуміються на юриспруденції, хоча й намагаються працювати добросовісно, а тому швидко потрапляють «до спиритних рук секретарів». Їх, як правило, не

¹⁶ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. Новая серия. – Ч.49. [№2]. Февраль. – С.275.

¹⁷ Там же. – Ч.49. [№ 2]. Февраль. – С.294, 297.

¹⁸ Там же. – Ч.49. [№2]. Февраль. – С.299–300, 302–303, 305–306, 309.

¹⁹ Там же. – Ч.50 [№3]. Март. – С.110, 112, 114.

переобирали на наступні каденції. Інші – намагалися догодити поміщикам і не забували про себе у плані збагачення, а тому неодноразово переобиралися. Заради об'єктивності автор зазначав, що хабарництво й тяганина були властиві не лише для виборних посад, але і призначуваних, та загалом станове управління дедалі більше залежало від державних установ²⁰.

Представники Санкт-Петербурзького університету М. Пергамент (1866–1932 рр.) та А. Нольде (1873–1919 рр.) указували, що створення судів не вирішувало справи, позаяк судочинство залишалося тим самим, що й до реформи 1775 р.²¹

Найбільш ґрунтовну характеристику процесу підготовки, проведення та наслідків реформи 1775 р. подав приват-доцент столичного університету В. Григор'єв (1877–?). Аналізуючи складну роботу підготовчого періоду, автор стверджував, що на тексті «Учреждений...» позначився європейський просвітницький вплив та основні традиції остзейського права. З'ясовуючи джерела ідей Катерини II, він уважав, що вона мала на меті не створення станового самоврядування на західноєвропейський зразок (яке могло обмежувати самодержавство), а фактично вдалася до компромісу: створені установи лише зовні нагадували самоврядування, а насправді були продовженням московського «государева тягла»²². Що ж до дворянства, то він уважав, що було враховано його побажання, висловлені під час засідань Законодавчої комісії 1767–1769 рр., зокрема право судитися собі рівними. Порівнюючи міське та дворянське самоврядування, автор дійшов висновку, що купці та міщани отримали право участі в місцевому управлінні не в меншому розмірі, ніж дворянство. Про це, на його думку, свідчило формування міським населенням особливих станових нижчих і середніх судових інстанцій, вибори міського голови, участь у совісному суді та у приказі громадської опіки, наявність своєї особливої установи для справ з опіки – міського сирітського суду.

Водночас, аналізуючи законодавчий акт, В. Григор'єв зауважував, що насправді місцева влада була віддана в містах не одному стану – міщанам і купцям в особі міського голови, як у повітах – дворянству, а городничому,

²⁰ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – Санкт-Петербург, 1906. – С.349–350, 437, 443.

²¹ Пергамент М.Я., Нольде А.Э. Обозрение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний. – Санкт-Петербург, 1910. – С.31–32.

²² Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. – Санкт-Петербург, 1910. – С.198–199.

призначуваному Сенатом. Справи, що стосувалися містян, він вирішував спільно з членами міського магістрату. Свідченням привілейованості міського населення стало збереження словесного суду та посади старости²³.

У присвяченому Павлу I дослідженні харківський історик М. Клочков (1877–1952 рр.), позитивно оцінюючи губернську реформу 1775 р., водночас указав на її слабкі сторони: велику кількість судових інстанцій, брак чиновників у провінції для державної служби. Він зазначав, що установи заповнювали дворяни, а представникам інших станів відводилася скромніша роль. Також фахівець уважав шкідливим запровадження губерньських установ у приєднаних від Речі Посполитої «областях», населення яких традиційно користувалося власним судочинством. Павло I та його помічники бачили вади реформи 1775 р. у становому самоврядуванні. Імператор прагнув тримати кадрове питання у своїх руках і йому потрібні були гнучкі та дисципліновані чиновники, а не обрані представники станів. Повертаючись до централізованого управління, він зважав на нагальну потребу економії бюджету. Внаслідок павловських реформ зменшилася кількість судових установ, спростилося судочинство та й сам судоустрій послабив принцип становості. Однак суди зберегли відокремленість від адміністрації. Оцінюючи наслідки, М. Клочков зазначав, що хоча в губерніях «з особливими правами та привілеями» й було відновлено колишні норми, але завершеним цей процес не став. Зміни торкнулися лише судів, що гарантувало від регіонального сепаратизму, адже адміністративне управління та фінансове забезпечення було однаковим із центральними губерніями імперії²⁴.

Фактично дорадянські історики та дослідники права зосередилися на аналізі теоретичних аспектів функціонування судової системи, спираючись на текст «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи». У більшості праць ішлося про виявлення негативних рис у судовій гілці влади. Зокрема називалися такі з них, як затягування розгляду справ, «інквізиційний» процес, хабарництво, непрофесійність суддів. Автори намагалися на фоні негараздів попередньої системи показати тогочасну реальність і переваги судової реформи 1864 р. з притаманним їй змагальним процесом, інституціями присяжних засідателів та адвокатури, реальною

²³ Там же. – С.301–302.

²⁴ Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петроград, 1916. – С.407–433.

незалежністю суддів. В основному їх увага концентрувалася на внутрішніх губерніях Російської імперії і практично не йшлося про приєднані від Речі Посполитої терени. Виняток становлять дослідження П. Жуковича та М. Клочкова, хоча авторам і не вдалося детально з'ясувати впровадження судової реформи у Західному краї.

* * *

Радянські дослідники фактично зробили переворот в історичній науці, удавшись до масового залучення в науковий обіг архівних документів. Проте, зі зрозумілих причин, в їхніх висновках домінували «класові» оцінки. Використаємо в історіографічному огляді головні напрацювання. Ю. Готье, характеризуючи діяльність Законодавчої комісії, дійшов висновку, що під час її засідань було з'ясовано необхідність реформування обласних установ, створених ще 1727 р., та визначено потребу залучати до місцевої влади дворянство. Що ж до спонукальних причин реформи 1775 р., то ними визнано повстання О. Пугачова²⁵.

І. Ємельянова з позицій «класової доцільності» оцінювала роботу Сенату у системі судових органів як односторонню, оскільки його рішення можна було оскаржити. Нарікання у цієї авторки викликала й ускладнена процедура скасування Сенатом своїх власних рішень. Відсутність законодавчої кодифікації також обтяжувала роботу судів. Процвітали хабарництво, шахрайство, усілякого роду зловживання²⁶. М. Павлова-Сільванська дещо інакше оцінила реформу 1775 р., зробивши висновок, що та здійснювалася в інтересах дворянства, яке до Маніфесту про вольності 1762 р. перебувало у столицях та в армії, а після повернення до маєтків вимагало спрощення і прискорення суду для оформлення майнових угод. Загалом же збереження та зміцнення станових привілеїв було здійснено для консервації створюваної системи державного управління. Що ж до міст, то, на думку авторки, насправді вся адміністративна влада належала городничому з дворян, якого призначав Сенат. Тим самим, якщо в повітах влада була віддана дворянам, то в містах городничий обмежував діяльність станових органів містян²⁷.

Характеризуючи судову систему в українських губерніях Російської імперії викладачка юридичного факультету

²⁵ Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. II. – Л., 1941. – С. 250.

²⁶ Емельянова И. А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. – Казань, 1962. – С. 23.

²⁷ Павлова-Сильванская М. П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н. М. Дружинина и др. – М., 1964. – С. 460–491.

Київського університету імені Т. Шевченка А. Дубровіна також зауважила її «класову суть» – тобто вона була системою судових органів «дворянсько-поміщицької держави». За авторкою, суди стали знаряддям для здійснення «диктатури дворянства», підтвердженням чому слугували «інквізиційний» характер судового процесу та система формальних доказів. Вадою А. Дубровіна вважала й те, що у судах засідали дворяни, звідси суд – дворянський, що врешті-решт позначалося на розгляді справ. Засуджувалася судова система й за підпорядкованість губернаторові та губернському правлінню, за тяганину, підкуп, що призводило до залежності розгляду справ не від судді, а від канцелярського апарату²⁸.

П. Щербина, характеризуючи судову систему Правобережної України XVI–XVIII ст., указував на її становість і можливість розглядати одні й ті самі справи різними судами, партикуляризм права, панування шляхти у судах. Автор стверджував, що вивчення судової практики польських судів із цивільних справ дає можливість зробити висновок про затягування справ, хабарництво, свавілля суддів. Досліджуючи судоустрій і судочинство 1793–1832 рр., він звернув увагу на прискорення Катериною II процесу запровадження російської станової судової системи, хоча відкриття установ відбулося 1796 р. П. Щербина, даючи оцінку судочинству згідно з «Учреждениями...», поставив під сумнів тезу щодо «безперешкодного ходу правосуддя», а реформу 1775 р. звів до посилення фіскальної й каральної політики держави. Основною вадою вбачалася становість судів, нерівність людей перед законом через застосування до представників різних станів різних законів. Зауважуючи ліквідацію Катериною II польської судової системи, яка не могла існувати паралельно з російською, дослідник пояснював призупинення Павлом I російських судів і відновлення польських особистими мотивами. На підставі аналізу архівних джерел він зробив висновок, що функціонування судів упродовж 1797–1832 рр. по суті нічим не відрізнялося від польських часів до 1793 р.²⁹

Співробітниця Інституту держави і права АН СРСР Н. Єфремова звернула увагу на історію створення, формування структури та функції Міністерства юстиції в 1802–1861 рр. На основі широкого кола архівних джерел і

²⁸ Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). – К., 1966. – С.77, 82–86.

²⁹ Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов, 1974. – С.36–58.

законодавчих актів вона переконливо довела, що завдяки цьому відомству самодержавство зміцнило свої позиції, вдосконалило центральний апарат, очолюваний міністром юстиції. Оцінюючи діяльність судів до реформи 1864 р., авторка вказала на відсутність єдиної державної судової системи та засилля станових судів. При цьому судові функції, окрім них, виконували органи місцевої адміністрації та поліції. Це дозволило дослідниці стверджувати, що фактично суди були придатками до адміністрації. Указано на складність оскарження вироків чи рішень підвладних судів, громіздке діловодство, що призводило до тяганини, а також відсутність адвокатури. Прокурори не відігравали великої ролі та виступали ширмою «законності». Аналізуючи спроби Міністерства юстиції навести лад у судовій сфері в 1830–1850-х рр., авторка переконана, що вони не змогли запобігти кризі судової влади, яку та переживала разом зі всією кріпосницькою системою Російської імперії в першій половині XIX ст.³⁰

М. Єрошкін поділяв думку попередників, що прискорення реформи 1775 р. було викликане селянською війною під проводом О. Пугачова, а сам комплекс заходів зміцнив державний апарат на місцях, а тому підніс значення дворянства в місцевому управлінні та суді. Автор навів переконливі дані: із 75 штатних чиновників у губернії 1/3 обирали дворяни, майже таку ж чисельність із місцевих дворян рекомендували Сенату для заміщення посад³¹. Залучення місцевого дворянства до лав чиновництва зміцнювало самодержавно-дворянську монархію. Водночас він зауважував, що губернатор міг чинити тиск на судові рішення. Порушуючи питання відокремлення судів від адміністрації та поліції, М. Єрошкін указував на їх формальність і залежність від адміністрації. Вадами установ, створених за реформою 1775 р., були дорожнеча утримання апарату, повільність у роботі, бюрократична тяганина. Загалом перетворення 1775–1785 рр., у тому числі й судові, на переконання М. Єрошкіна, завершили процес формування в Росії феодальних станів, який тривав кілька століть³². Про судову гілку влади М. Єрошкін також був невисокої думки. У всіх судах, за винятком міських, провідну роль відігравали чиновники з дворян та дворянські судді й засідателі.

³⁰ *Ефремова Н.Н.* Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917. (Историко-правовое исследование). – М., 1983. – 152 с.

³¹ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – С.114, 120, 123–124.

³² Там же. – С.129–130.

Оцінюючи діяльність совісних судів, автор уважав їх безрезультатними, що призвело до занепаду, скорочення та припинення функціонування в 1852–1857 рр. Дослідник висловив думку, що дореформені суди були придатками до адміністрації та поліції, свідченням чого стали схвалення вироків губернаторами й ревізії справ палатами кримінального суду. До того ж роль прокуратури була малодієвою, а адвокатура – відсутня. Названі автором упущення призводили до незадоволення судовою системою й з боку самого «панівного класу»³³.

До з'ясування становища судової влади в першій половині XIX ст. звернувся М. Коротких. Використовуючи, крім законів, публіцистичні твори, він дійшов висновку про кризу судів, про яку свідчили незадовільний стан досудового розслідування, здійснюваного поліцією; неефективна робота судів усіх інстанцій; нерегульованість стосунків між прокурором і стряпчими, між ними й посадовцями інших відомств; депутати від станів були пасивними та не мали юридичних знань; судам закидалися хабарництво, тяганина. Особливу критику викликав механізм «інквізиційного» судочинства. Хоча й заборонялися тортури, але насправді така практика існувала. На переконання автора, у судах працювали непрофесіонали, а судова система вже потребувала кваліфікованих юристів. Унаслідок цього спостерігався низький престиж юстиції у суспільстві. Дослідник відзначав, що хоч на середину XIX ст. і було проведено низку змін, проте вони не могли дати позитивних результатів через чинне законодавство³⁴.

Дещо осібно у цьому ряду перебувають висновки О. Чистякова, запропоновані у вступі та коментарях до перевидання тексту «Учреждений...». Оперуючи фактичним матеріалом з історії реформи, він намагався максимально уникати засуджувальних тверджень, навіть попри те, що в радянській історіографії важко було позитивно оцінювати реформи Катерини II³⁵.

Хоч радянські історики й запровадили до наукового обігу велику кількість нових джерел, «класовий підхід» до вивчення минулого змушував їх відображати передусім негативні сторони судової влади. Критикувалися підбір кадрового складу судів, багаторічний розгляд справ, «інквізиційний» процес, недосконале слідство, жорстокість покарань.

³³ Там же. – С.179–181.

³⁴ Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. – Воронеж, 1989. – С.12–28.

³⁵ Чистяков О.И. Введение. 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – Т.5. – М., 1987. – С.167–170.

Фактично жодного позитиву в досліджуваній судовій системі вони не називали.

* * *

Зміни пострадянського періоду дали можливість по-науковому, з прагненням до об'єктивності та неупередженості вивчати становище у судовій системі кінця XVIII – першої третини XIX ст. Провідну роль у цьому відіграють російські історики та дослідники права.

О. Омельченко наполягає на розділенні судів та адміністрації, а надане губернаторам право нагляду й остаточного схвалення вироків у кримінальних справах на підлегалій йому території вважає повноваженням від монарха. Аналізуючи склад судів після реформи 1775 р., дослідник висунув тезу про підконтрольність суддівського корпусу адміністрації. Окрім цього, він сумнівався у становості судів та вважав, що нижні суди не отримали всіх повноважень, адже в разі важких звинувачень у кримінальному злочині справа обов'язково проходила ще три інстанції. Однією з гарантій дотримання законності судового розгляду та встановлення істини слугувала незавершеність справ у кримінальному судочинстві. Кожне провадження неодмінно розглядалося почергово у трьох інстанціях згідно з ревізійним процесом. Автор негативно характеризує такий розгляд справ за відсутності принципу юридичної змагальності, адже в губернських інстанціях він здійснювався згідно з письмовою доповіддю, складеною за жеребом одним із членів суду³⁶.

Продовжуючи досліджувати судові органи на початку XIX ст., Н. Єфремова доходить висновку, що на місцевому рівні судова влада була відділена від адміністративної. Для здійснення реформи 1864 р. необхідна була багаторічна апробація окремих елементів, принципів та інституцій буржуазної юстиції, її затребуваність у суспільстві. У цьому, на її думку, і полягала певна заслуга перетворень у сфері судівництва, здійснених під час правління Петра I та Катерини II. Аналізуючи зміни у судовій системі першої половини XIX ст., Н. Єфремова вважає, що після 1775 р. суттєвого нічого не відбулося, а створення нового центрального та вищого управління, окремим структурам якого доручалися судові функції, призводило до посилення залежності суду від адміністрації. Відзначивши зміни у загальноімперській судовій системі, дослідниця дійшла

³⁶ Омельченко О.А. «Законная монархия» Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России. – М., 1993. – С.282–284; Его же. Монархия просвещенного абсолютизма в России (Политическая доктрина – Правовая политика – Государственные реформы): дис... доктора юридических наук. – М., 2001. – С.303, 307–308.

висновку, що вони проводилися за чотирма напрямками: зменшення кількості інстанцій, спрощення діловодства для прискорення розгляду справ, обмеження втручання адміністрації, підвищення освітнього рівня суддів. Проте ці заходи не могли суттєвим чином поліпшити правосуддя. Уряд зрозумів, уважає авторка, що не можна було обмежуватися зміною судових органів, вади корінилися й у відсталому процесі. Тому необхідно було провести докорінну реформу суду³⁷.

Н. Ефремова виділяє п'ять основних етапів становлення й розвитку судових органів: кінець XVII – перша чверть XVIII ст.; 1725–1774 pp.; 1775–1796 pp.; 1796–1801 pp.; 1801–1864 pp. Авторка зазначає особливості третього етапу, які полягали у спробі відокремити суд від адміністрації при збереженні підпорядкування судів нижчих інстанцій губернаторові. Важлива заувага: на приєднаних територіях було збережено місцеві суди, і саме це не дозволило створити єдину судову систему. На четвертому етапі ліквідовано навіть видимість самостійності суду, відбулося посилення централізації державного механізму у цілому, і тих його ланок, які виконували судові функції. Під час п'ятого етапу відновлено катерининські судові установи. Відбувалися реформи центрального державного апарату задля пристосування його до нового рівня соціально-економічного й політичного розвитку країни. Проте зміни у судових органах були незначними. Судовий процес залишався архаїчним, що розуміла не лише громадськість, але й верховна влада. Дослідниця наголошує: окремі принципи та зародкові форми прогресивних інституцій, використані у судовій реформі 1864 р., пройшли апробацію та утвердилися у правовій свідомості суспільства і практиці органів юстиції у XVIII – першій половині XIX ст.³⁸

О. Морякова досліджувала систему судочинства під час правління Миколи I та визначила напрями діяльності палат кримінального й цивільного судів, повітових судів, а також проаналізувала спроби поліпшити стан справ у судовому відомстві. Використання джерел з яскравими прикладами з повсякденного життя дало їй змогу зробити висновки про підпорядкування судів адміністрації, про велику кількість судових інстанцій та спеціальних судів, про низьке

³⁷ Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII- первой половине XIX в.: Историко-правовое исследование.– М., 1993. – С.158, 185, 191.

³⁸ Ефремова Н.Н. Становление и развитие судебного права в России XVIII – начала XX в. – М., 2007. – С.107–190; Ефремова Н.Н. Периодизация истории становления и развития судебных органов в Российской империи (XVIII – первая половина XIX в.) // История государства и права. – 2010. – №13. – С.32–34.

матеріальне забезпечення суддів і засідателів, непрофесіоналізм та малограмотність кадрового складу, повну практичну недоцільність виборів у станових судах. Тому на час вступу на престол Олександра II система судочинства була дискредитованою, потребувала заміни³⁹.

Д. Раскін уважав запозичений у Франції галузевий розподіл функцій у міністерствах вдалим передусім тому, що наполеонівська держава була, по суті справи, абсолютною монархією (лише з деяким конституційним декором), централізованою та з ефективною бюрократією. Тому в Російській імперії склалася досить дієва й не позбавлена певної стрункості мережа вищих, центральних і місцевих установ, зокрема й у судовій гілці влади, які замикалися на самодержцеві та спиралися на розвинуту й досить самостійну бюрократію⁴⁰.

Інтерес представляє монографія Б. Миронова, написана на основі різноманітного комплексу джерел⁴¹. Заглиблюючись у проблему судової влади та судочинства, автор відзначає важливість і тривалість змін за правління Катерини II, котра спробувала усунути властиві судам часів її попередників вади, зокрема невідокремленість від адміністрації, безліч інстанцій, змішання цивільних і кримінальних справ, заплутаність діловодства. Підтверджуючи контроль губернатора, Б. Миронов зазначає, що на початку XIX ст. лише кримінальних справ нараховувалося понад 100 тис., тому важко уявити, щоб втручання губернатора було скільки-небудь дієвим⁴². Дослідник, наводячи слова правознавця М. Давидова (1848–1920 рр.) про дефекти дореформеного суду, риторично запитує: як за такого стану справ могли існувати держава й суспільство, адже тоді люди повинні були б боятися виходити зі своїх домівок?! Насправді ж імператори прогулювалися без охорони або з мінімальною її кількістю, у країні відбувалося нормальне життя без масового страху бути вбитим та пограбованим. Причини цього він убачає в низькому рівні злочинності. Висловлено переконання, що дореформене слідство діяло неефективно, суд працював повільно, але, судячи з невеликої кількості опротестованих вироків, досить справедливо. Причину цього Б. Миронов убачає у зацікавленні влади та суспільства у

³⁹ *Морякова О.В.* Система местного управления России при Николае I. – М., 1998. – С.131–132.

⁴⁰ *Раскин Д.И.* Предисловие // Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. – Т.1. Высшие государственные учреждения. – Санкт-Петербург, 1998. – С.7–8.

⁴¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – В 2 т. – Санкт-Петербург, 1999.

⁴² Там же. – Т.2. – С.50–51.

справедливості суду та в його становості, що дозволяло забезпечувати судовий поєдинок між собі рівними⁴³.

О. Каменський, детально аналізуючи погляди імператриці, дійшов унікального висновку, що формування станів європейського типу стало для неї гарантією захисту від деспотичного правління, що й було центральною ідеєю її реформаторської політики. Від початку свого правління вона розуміла необхідність конструювання судової системи та малоімовірність успіху без ретельної підготовки кадрів професійних юристів. Дослідник сумнівається у твердженні представників радянської історіографії про спричинення реформи 1775 р. повстанням О. Пугачова та вважає, що її слід розцінювати в контексті поглядів самої Катерини II. Позитивним автор вважає надання нею поліцейського характеру державі з жорсткою структурою влади та збереження соціального балансу з урахуванням інтересів різних станових груп суспільства, не порушуючи при цьому інтересів верховної влади. Що ж до судового реформування, то поцінюється відділення адміністративної влади від судової, хоч автор погоджується з думкою про деяку громіздкість новоствореної мережі. О. Каменський вважає, що мати незалежний суд у той час було неможливо через відсутність підготовлених кадрів, а саму реформу слід трактувати першим кроком у творенні судової системи, заснованої на досягненнях правової думки Заходу та одночасно пристосованої до соціально-політичних реалій Росії⁴⁴.

Розглядав О. Каменський також питання взаємодії еліт із верховною владою. Аналізуючи становище дворянства, він дійшов висновку, що після запровадження «Учреждений...» створювалася ілюзія, ніби місцеве управління перебувало в руках цього стану, але насправді станові органи були, по суті, частиною державного бюрократичного апарату. Тому незалежність місцевих органів влади видається радше уявною, а обрані дворяни та міщани і купці ставали урядниками, котрі впроваджували на місцях політику центру. З іншого боку, оцінюючи наслідки реформи, він стверджував, що саме Катерина II зробила імперію унітарною державою, що дозволило їй проіснувати тривалий час. Перерозподіл повноважень між центром і регіонами забезпечив інтегрування місцевої еліти у владні структури. Розробляючи теоретичні аспекти абсолютизму та станів, О. Каменський

⁴³ Там же. – С.56–57, 65.

⁴⁴ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М., 2001. – С.403, 423, 429–430.

переконаний, що російська влада була зацікавлена в тому, щоб її підданих судили за одними й тими ж законами, а сама судова система ставала незалежною від адміністрації⁴⁵.

Автор порушує проблему інтеграції єврейського населення білоруських провінцій до жорстких рамок соціальної структури, яка послідовно створювалася Катериною II. Аналізуючи процес приписування євреїв до міських громад, дослідник послідовно простежує зміни у судовій системі – від наказу створити в 1774 р. повітові, провінційні та губернські кагали з судовими функціями до рішення Сенату 1785 р. про підсудність євреїв ратушам і магістратам. Тим самим виявляється еволюція в поглядах Катерини II – від інтеграції місцевих структур у загальноросійські до уніфікації системи управління⁴⁶. Що ж до функцій городничого, на чому так зосереджували увагу радянські історики, дослідник відзначає, що він, як і капітан-справник у повіті, лише забезпечував виконання рішень губернських властей⁴⁷.

Теоретичні аспекти судової реформи детально проаналізувала Т. Мігунова та визначила, що створена система чітко відповідала «малим» наказам, поданим депутатами від різних станів у Законодавчу комісію. Авторка вважає, що на повітовому рівні імператриця спробувала якщо не ліквідувати, то пом'якшити жорсткі станові перегородки, а на губернському – протиставила станові суди безстановим через створення цивільної та кримінальної палат, а також совісного суду. Запровадження останнього свідчило про спробу Катерини II вийти за межі станових судів і створити деяку подібність усестанового правосуддя. Указано також на незавершеність спроб відділити судову владу від адміністративної⁴⁸.

Аналіз змін у судовій владі дозволив Є. Алексєєвій зробити висновок, що «Учреждения...» багато у чому свідчили про спробу перебудувати російську дійсність на західноєвропейський зразок. Вона позитивно сприймає запровадження совісних судів, доступних для вихідців з усіх

⁴⁵ *Его же*. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Под. ред. А.И. Миллера. – М., 2004. – С.115–139.

⁴⁶ *Его же*. «Царство разума» и «еврейский вопрос»: Как Екатерина Вторая вводила черту оседлости в Российской империи: [Электронный ресурс]: <http://ekaterina-ii.niv.ru/ekaterina-ii/history/kamenskij-carstvo-razuma-i-evrejskij-vopros.htm>

⁴⁷ *Его же*. От Петра I до Павла I. – М., 2001. – С.427.

⁴⁸ Мигунова Т.Л. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. Монография. – Санкт-Петербург, 2002. – С.201–219; *Ее же*. «Для умножения порядка и беспрепятственного течения правосудия...». Административно-судебная реформа Екатерины II: монография. – М., 2008. – 560 с.; *Ее же*. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект). Автореферат диссертации ... доктора юридических наук. – Владимир, 2008. – 50 с.

прошарків населення, де поєднувалися низка принципів англійського канцлерського суду та деякі положення *habeas corpus*. Авторка вважає, що російське суспільство не було готове прийняти ідею всестановості, запозичену з європейського законодавства⁴⁹.

Окремі питання функціонування судової системи потрапляли в поле зору й інших дослідників. Вдалою спробою з'ясувати роль і місце совісних судів в українському суспільстві наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. стала монографія В. Шандри. Створені Катериною II згідно з формою 1775 р. в губернських містах, вони виконували не лише каральну функцію, а й намагалися замирювати сторони. Дослідниця на підставі широкої джерельної бази детально охарактеризувала процес становлення та юрисдикцію совісних судів. Стверджується, що суддівський корпус, формуючись під час виборів дворянською корпорацією, міщанською та селянською громадами, складався з гідних місцевих діячів. Окремі сюжет становлять судові практики совісних судів, що дало можливість визначити, що саме з їх компетенції було найбільш важливим для тогочасної спільноти⁵⁰.

Фахівець з історії сирітських судів в Україні О. Малишев звертає увагу, що ідею цієї установи було запозичено з остзейського і шведського права, а законодавець зазнав впливу праць У. Блекстона і трактату Р. Потье. За його спостереженнями, на Правобережжі ці суди не були запроваджені наприкінці XVIII ст., а їх цілісну систему відновлено в 1830-х рр. Слушною є заувага, що це був судовий орган, який не мав юрисдикційних повноважень⁵¹.

Л. Писарькова з Інституту російської історії РАН дослідила становлення бюрократичної системи імперії. Хоча хронологічно її дослідження охоплює все XVIII ст., але низка висновків про систему влади не втратили свого значення і для першої третини XIX ст. З'ясовуючи умови служби канцелярських функціонерів, авторка зупиняється на їхній роботі, зокрема, й у судах. Однією з причин їх неефективності був постійний дефіцит канцеляристів, і тому адміністрація збільшувала їм навантаження. Окрім цього, знизився й соціальний статус канцеляриста, його освітній

⁴⁹ Алексеева Е.В. Диффузия европейских инноваций в России (XVIII – начало XX в.). – М., 2007. – С.142–144.

⁵⁰ Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / Наук. ред. О.П. Ресент. НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 266 с.

⁵¹ Малишев О.О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження. – К., 2013. – С.59–72, 313.

рівень, передусім у повітових установах⁵². Досліджуючи форми нагляду за діяльністю адміністрації, робиться висновок, що «Учреждения...» значно посилили інституцію прокуратури, хоча її статус і залишався нижчим від тих, за ким вони наглядали. Л. Писарькова вказує, що посада намісника, відповідального перед імператрицею, створила таку модель державного керівництва, за якої верховна влада взяла на себе функції управління й нагляду, забезпечуючи їх виконання не через установи, а через вузьке коло осіб, наділених особливою довірою імператора. У таких умовах ствердити повсюди законність і «правду» було неможливо⁵³. Позитивним авторка вважає збільшення кількості установ, розділення управління за галузями та залучення виборних від станів. Проте влада зіткнулася з гострим дефіцитом кадрів, а звідси – їх некомпетентністю, що пояснювалося низькими окладами. Вищі посади обіймали колишні військові, а знавцями справи були секретарі та канцелярські службовці. Незабезпечення чиновників породжувало зловживання й хабарництво. Не було створено дієвої системи нагляду за місцевою адміністрацією⁵⁴.

Аналізуючи кардинальні зміни часів Павла I, Л. Писарькова робить висновок, що судова система втратила становий і значною мірою виборний характер. Водночас імператор відновив в «окраїнних» губерніях привілеї та колишні особливості в організації судової влади. Його метою була централізація й подальша бюрократизація правління. Тому вжиті заходи усували вади реформи 1775 р.⁵⁵ Дослідниця, використовуючи дані сенаторських ревізій, уперше звертає увагу на велику кількість службових злочинів, пояснюючи це, у тому числі, відсутністю нагляду за діяльністю адміністрації⁵⁶.

Характеризуючи службу чиновників наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., Л. Писарькова звертає увагу на фізичні покарання канцеляристів і чиновників за безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків. За правління Миколи I контроль, стверджує дослідниця, за діяльністю посадових осіб був лише на папері, на практиці ж кожен із чиновників, особливо дрібних, діяв на власний розсуд. Відсутність належного нагляду породжував

⁵² Писарькова Л.Ф. Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М., 2007. – С.470–472.

⁵³ Там же. – С.476–478.

⁵⁴ Там же. – С.478–480.

⁵⁵ Там же. – С.498–501.

⁵⁶ Там же. – С.522–527.

беззаконня, хабарництво⁵⁷. Продовжуючи з'ясовувати соціальні проблеми хабарництва⁵⁸, дослідниця стверджує, що в першій половині XIX ст. це явище стало повсюдним. Підтвердження цього вона виявила в документах особового архівного фонду князів Голіциних, які свідчили, що підкуп чиновників був звичайною справою⁵⁹. Головні причини полягали не тільки в незадовільному матеріальному забезпеченні чиновників або в їх жадібності, але й у терпимому ставленні суспільства та держави до хабарників⁶⁰.

Аналізуючи кадровий склад уральських і західносибірських судових установ у першій чверті XIX ст., В. Воропанов висловлює думку, що абсолютистська держава планомірно забезпечувала державні суди кваліфікованими кадрами, які позитивно характеризувалися за місцем служби й набували професійного досвіду⁶¹. Вивчивши склад колегій повітових та окружних судів у Тобольській і Томській губерніях у першій чверті XIX ст., дослідник переконався, що владі вдавалося забезпечувати кваліфікований склад для правосуддя. Керівництво регулярно займалося заміщенням вакантних посад, визначало професійну кваліфікацію, переміщуючи або звільняючи некомпетентних. Постійно знижувалася чисельність відставних офіцерів, які потрапляли до судів на службу⁶².

Досліджуючи соціальне походження чиновників Пензенської й Саратовської губерній на початку XIX ст., В. Дятлов наводить дані, що спадкові дворяни становили 39,4%, решта походила з інших станів, у тому числі з духовництва (19%), селянства (10,2%). Окрім цього, великим був відсоток чиновників із числа колишніх військових⁶³. Р. Мінігалєєв, порівнюючи формулярні списки службовців

⁵⁷ *Ее же*. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. – 1995. – №4. – С. 147–158.

⁵⁸ На нашу думку, найбільш вдало проблему хабарництва охарактеризував Б. Миронов, який зауважував поділ хабарів на два види: «почесті» (своєрідний подарунок на знак поваги й бажання прискорити розгляд справи, але без порушення закону) та «посули» (пропозиція порушити закон). До першого виду тогочасне суспільство було доволі толерантним (*Миронов Б.Н.* Социальная история России... – Т.2. – С.164).

⁵⁹ *Писарькова Л.Ф.* К истории взятков в России (по материалам «секретной канцелярии» кн. Голицыных 1-й половины XIX в.) // Отечественная история. – 2002. – №5. – С.36–45.

⁶⁰ Там же. – С.33–49.

⁶¹ *Воропанов В.* О персональном составе судебных коллегий Тобольской и Томской губерний в первой четверти XIX в. // Научный сборник Уральской академии государственного управления: политология, обществознание, экономика, право. – 2011. – №2. – С.251–259.

⁶² *Ее же*. Состав коллегий уездных и окружных судов в Тобольской и Томской губерниях в первой четверти XIX в. // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – №418. – С.71–77.

⁶³ *Дятлов В.А.* Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере Пензенской и Саратовской губерний) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. – Пенза, 2012. – №27. – С.601–604.

Оренбурзької губернії за 1785 і 1806 рр., також зробив висновок, що поступово чисельність відставних військовиків на цивільній службі скорочувалася⁶⁴.

Р. Саражина, характеризує судову систему Західного Сибіру, акцентує увагу на службі засідателів і зосереджується на проблемі залучення представників дворянства до станових установ. За допомогою інституції засідателів уряд намагався підвищити до них довіру, а самі засідателі, не отримуючи оплати від держави, цінували службу за високий соціальний статус. Одним із напрямів політики верховної влади в регіоні стала розробка й реалізація кадрових заходів для забезпечення судових установ кваліфікованими чиновниками. Встановлено два джерела: залучення з центральних губерній Росії за допомогою пільг і привілеїв та розширення мережі освітніх закладів для підготовки спеціалістів із місцевих жителів. Перший напрям переважав наприкінці XVIII – на початку XIX ст., натомість із 1820-х рр. почали створюватися освітні заклади, що, утім, не приносило швидких результатів, адже досвід виявлявся важливішим за спеціальні правові знання⁶⁵.

У дослідженні Н. Семенової й С. Любичанковського, присвяченому оренбурзьким віце-губернаторам першої половини XIX ст., звернуто увагу на віце-губернатора Н. Хирьякова, 1828 р. відстороненого від посади та відданого під суд (єдиного з 14 місцевих віце-губернаторів). Звинувачений у порушенні закону, він був виправданий Оренбурзькою палатою кримінального суду в 1829 р. Сенат наступного 1830 р. погодився з висновком палати. Цей факт дає можливість зрозуміти, на думку авторів, що службові злочини були рідкісними у середовищі чиновників губерньського рівня⁶⁶.

Правління Катерини II та питання функціонування судової влади наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. викликає жваве зацікавлення західноєвропейських істориків. Насамперед ідеться про монографію англійської дослідниці І. де Мадаріагі, написану 1982 р. на основі комплексу доступних їй джерел. Указуючи на причини реформування 1775 р., авторка, в основному, погоджується з радянською

⁶⁴ Минигалеев Р.Р. Формирование корпуса оренбургского гражданского чиновничества в последней трети XVIII – начале XIX в. // Общество: философия, история, культура. – 2016. – №7: [Электронный ресурс]: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2016/7/history/minigaleev.pdf

⁶⁵ Саражина Р. Судебная система в Западной Сибири в имперской политике в конце XVIII – середине XIX вв. Автореферат диссертации... кандидата исторических наук. – Омск, 2011. – С.21–23.

⁶⁶ Семёнова Н.Л., Любичанковской С.В. Оренбургские вице-губернаторы в первой половине XIX века: функции, полномочия, персональный состав и факторы карьеры // Новый исторический вестник. – 2019. – №1 (59). – С.20–41.

історіографією, що пугачовський бунт виявив вади системи місцевого врядування, та на які вказувало дворянство під час діяльності Законодавчої комісії. Охарактеризувавши основні складові судових змін, вона зупиняється на людському факторі, який раніше не привертав уваги дослідників. Найбільшу проблему тогочасної Росії становив брак кваліфікованих професійних кадрів. Саме тому імператриця намагалася залучити до адміністрації найздібніших. Але зробити це повною мірою їй не вдалося. Авторка визнає, що врешті-решт сама правителька допустила зникнення жорсткої межі між судовою й адміністративною владами та не змогла забезпечити здійснення тих принципів, які так спершу намагалася запровадити в Росії. Характеризуючи формування міської станової судової системи, особливу увагу І. де Мадаріага звертає на посаду городничого, який фактично відповідав за стан справ у повітовому місті, але не мав судової влади⁶⁷. Цим самим вона спростовувала тезу радянської історіографії про виняткове значення цього чиновника в житті повітових міст.

Американський історик Р. Вортман здійснив глибокий аналіз розвитку уявлень про право, законність і правосуддя в Росії XVIII–XIX ст. На основі матеріалів архівного походження він дійшов думки, що в першій половині XIX ст. негативне становище інституцій судової влади було пов'язане з недостатнім фінансуванням та браком кадрів (тоді як за період з 1775 р. чисельність населення майже подвоїлося), яких у Росії було в 10 разів менше, ніж у Франції. Автор зазначає, що Олександр I та його «молоді друзі» пов'язували майбутній «благоустрій» своїх підданих із перебудовою адміністративного апарату на раціональних основах. Оцінюючи суд на початку XIX ст., він стверджує, що той був пристосований до захисту інтересів еліти, а судові посади були пожалуваннями дворянству в основному за військову службу. Не маючи досвіду й не цікавлячись юриспруденцією, вони передоручали роботу канцелярським службовцям, котрі підбирали закони для захисту інтересів високопосадовців та солідних землевласників. Генерал-губернатори та губернатори, маючи можливість вносити зміни в тексти вироків, безперешкодно втручалися в роботу судів і ні в що не ставили їх рішення. Бюрократичні ж кадри, які за Миколи I здобули освіту у вищих навчальних закладах та залучалися у систему юстиції, почали складати персонал

⁶⁷ Мадаріага Ісабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с английского Н.Л.Луужской. – М., 2002. – С.439–463.

судової влади на місцях. Р. Вортман зауважує, що суди захищали владу, інтереси та престиж адміністрації, а не населення. Підсудні не мали права на юридичний захист, а право на апеляцію наставало лише тоді, коли покарання приводилося у виконання. Ускладнювали судочинство й запутаність та негнучкість «інквізиційного» процесу. Микола I вважав, що за наявності чиновників з освітою та моральними рисами, які працюють під посиленням наглядом центру, урядові установи будуть діяти законно⁶⁸.

Шведський історик Е. Аннерс, оцінюючи російське право першої половини XIX ст., перекоаний, що кримінальний закон, який був включений до кодексу 1832 р., заснований на застарілих джерелах. Сам процес був «інквізиційним», а звинувачений не отримував права на захист. Попереднє слідство могло тягнутися роками. Крім цього, організація суду була досить безладною, судді страшилися адміністрації, адже губернатор мав велику владу над судом⁶⁹.

Дж. Бербенк, професорка історії Гарвардського університету, вважає, що «типову для імперського законодавства диференціацію систем правосуддя можна розглядати як спосіб установити зв'язок між державою і простими людьми. Тоді як спроби стандартизувати різноманітні суди мали антидемократичні наслідки для підданих та, врешті-решт, для всього політичного устрою». Досліджуючи проблеми забезпечення державою правосуддя, авторка стверджує, що інкорпорація місцевих «звичаїв» в імперське законодавство була своєрідною угодою: імперія підтримувала місцеві суди в обмін на сплату населенням податків. Що ж до першої половини XIX ст., то результативним виступає кодифікація та публікація зводу законів, створення Міністерства юстиції й перегляд повноважень Сенату, що дозволило впорядкувати механізми судового нагляду⁷⁰.

Історіографічний огляд не був би повним без праць польських дослідників у галузі права. Насамперед потрібно звернутися до вже класичної студії правників Ю. Бардаха, Б. Леснодорського та М. Петшака⁷¹. Розглядаючи розвиток державних інституцій і права Речі Посполитої, автори звертають увагу на доменіальний суд над кріпаками, що було

⁶⁸ *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с английского М.Д. Долбилова при участии Ф.Л. Севастьянова. – М., 2004. – С.96, 121–122, 404–411.

⁶⁹ *Аннерс Э.* История европейского права. – М., 1994. – С.358–359.

⁷⁰ *Бербенк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под ред. А.И. Миллера. – М., 2004. – С.320–358.

⁷¹ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – М., 1980. – 559 с.

стверджено рішенням Варшавської конфедерації 1573 р.⁷² Зазначаючи існування шляхетського судочинства у формі земських, ґродських, підкоморських судів, виокремлено відмінності в їх функціонуванні: земські з виборним суддею занепадали через суперечки у середовищі виборців щодо кандидатів, тоді як призначувані старостою ґродські судді забезпечували ефективне функціонування судочинства. Дослідники критично ставилися до діяльності апеляційної установи – королівського трибуналу, вказуючи на нечесність суддів і вплив на прийняття рішень корупції та вказівок магнатів. Значне місце відведено судовому процесу, важливим є твердження про вплив на вибір покарання станової належності злочинця й постраждалого: смерть шляхтича від руки простолюдина каралася смертю, а якщо навпаки – сплачувався грошовий штраф⁷³.

П. Ґут, досліджуючи організацію судівництва у прусській провінції Помор'я в першій половині XIX ст., дійшов висновку, що саме судова влада стала компромісом між державою доби капіталізму та феодално-становою моделлю абсолютної монархії. Хоча прусський король загалом контролював соціальне життя й використовував бюрократичний апарат для побудови потужної держави, але шляхтичі з другої половини XVII ст. у своїх маєтках мали повну владу над мешканцями. Після реформ початку XIX ст. розпочалося суперництво між представниками старого ладу – шляхтою та міщанством із бюрократією стосовно форми держави. Однією з точок протистояння стало право на власне судочинство⁷⁴. Досліджуючи патримоніальну (у вітчизняній історіографії вживається термін «доменіальна») систему судочинства у Пруссії 1740–1849 рр. П. Ґут зазначає, що в Польщі ці суди були практично поза контролем держави, яка не могла надавати ефективну підтримку власникам. З іншого боку, у XVIII ст. в німецьких державах, навпаки, влада контролювала патримоніальні суди, хоча й недостатньо. Про розвиток патримоніальної системи свідчать дані, що на середину XVIII ст. у Франції було 80 тис. таких судів. Цікавим видається спостереження, що в обмін на лояльність верховна влада зупинилася на межах дворянських володінь і тим самим передала дворянству всі повноваження місцевої влади: земельні, судові, патронажні. Це дало можливість поміщикам розвивати фільваркове господарство. У пруссько-

⁷² Там же. – С.195.

⁷³ Там же. – С.226–228, 252.

⁷⁴ Gut P. Organizacja sądownictwa w Pruskiej Prowincji Pomorze w latach 1806/1808–1848/1849. – Szczecin, 2002. – 249 s.

бранденбурзькій монархії патримоніальний суд, крім джерела додаткового прибутку для поміщика, став фактором тиску й контролю, а також дисциплінування сільського населення⁷⁵. Для нас праці польського дослідника важливі з двох причин: Російська імперія Катерини II і Пруссія Фрідріха II розвивалися в одному напрямі, проводячи реформи «освіченого абсолютизму»; з іншого боку – дають можливість порівняти організацію судової влади в один і той самий час у сусідніх державах, які з'ясували для себе подібні проблеми, у тому числі й на інкорпорованих територіях.

Проблемам функціонування судової системи на здобутих Російською імперією річпосполитських теренах присвячено публікацію польського дослідника А. Коробовича. Автор акцентує увагу на тому, що III Литовський статут разом з особливими нормами, встановленими за часів Речі Посполитої, зберігав повну законну силу у сфері кримінального права до 1821 р., цивільного права на землях першого поділу – до 1831 р., на решті – до 1840 р. Проте він стверджує про радикальні зміни у судустрої цих територій. На землях другого і третього поділів упродовж нетривалого часу організація судів мала тимчасовий характер та була безладним поєднанням річпосполитських (земські, магістрати, Литовський трибунал) і нових, головних чином перехідних судів та адміністрацій. Радикальні зміни у судустрої пов'язані з початком правління Павла I, який відновив річпосполитську судову систему. У судочинстві збереглися колишні литовсько-польські процесуальні положення і звичаї, невідомі правовій системі Росії або ж відмінні від неї. Дослідник переконаний, що Польське повстання 1830–1831 рр. прискорило рішення про повну організаційну та правову уніфікацію західних губерній з рештою територій Російської імперії⁷⁶.

* * *

Окремо варто зупинитися на працях тих авторів, які хоч спеціально й не вивчали судову владу, але при з'ясуванні питань інкорпорації Правобережжя у складі Російської імперії зауважували її вагомий роль і місце. У дослідженнях М. Долбілова⁷⁷, Л. Горизонтова⁷⁸, А. Каппелера⁷⁹,

⁷⁵ *Ibidem*. Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849. – Warszawa-Szczecin, 2013. – S.10–11.

⁷⁶ Коробович А. Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII–XIX вв.) // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – №49. – С.104–110.

⁷⁷ Долбілов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М., 2010. – С.18.

⁷⁸ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). – М., 1999. – С.7–8.

Т. Снайдера⁸⁰ стверджується, що імперська політика у західних губерніях відрізнялася гнучкістю, спробами пошуку *modus vivendi* верховної влади з місцевою елітою, яка не хотіла миритися з втратою власної державності. Н. Карнішина простежує багатоманіття правових, державних, управлінських форм у Російській імперії, складність і різноваріантність «окраїнного» управління, що функціонувало в рамках бюрократичної системи. Авторка стверджує, що Польське повстання 1830–1831 рр. прискорило адміністративну і правову уніфікацію західних губерній⁸¹. В. Павлюк, характеризуючи процес інтеграції польської аристократії в російську імперську систему, доходить висновку, що до 1831 р. еліта зберігала свій вплив на місцеве життя у краї⁸².

Розглядаючи процес формування бюрократії у Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст., В. Шандра робить висновок, що консолідуючі заходи Катерини II не пройшли випробування під час правління Павла I, який послабив наступ і поблажливо поставився до шляхти. Незважаючи на бюрократичний централізм Олександра I, місцевий управлінський апарат продовжував формуватися в основному з правобережної шляхти, яка, на відміну від російського дворянства, вважала за краще відбувати цивільну службу, ніж військову та охоче служила в державних установах і станових органах⁸³. Продовжуючи вивчати службу чиновників на українських землях наприкінці XVIII – у XIX ст., В. Шандра зосередилася на визначенні їх адміністративної та судової відповідальності згідно із законодавчими актами Російської імперії. Авторка зазначає брак цілісного нагляду за їх діяльністю. Детально проаналізувавши «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. історикinja переконує, що верховна влада вимагала, аби чиновники працювали у чітко врегульованому правовому полі, знаючи свої права й

⁷⁹ Кантелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005. – С.67–68, 70.

⁸⁰ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999. – К., 2012. – С.151.

⁸¹ Карнішина Н. Западные губернии Российской империи: проблемы государственно-правового устройства // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2012. – №1. – С.14–19.

⁸² Павлюк В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.154–165.

⁸³ Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.143–158.

обов'язки, межу поміж проступком і злочином. Усе ж цього виявилось недостатньо, аби вони не порушували закон⁸⁴.

Французький дослідник історії Правобережної України Д. Бовуа зауважує, що Павло I для збереження привілеїв шляхти відновив місцеву судово-адміністративну систему як частину цих привілеїв. Саме порядок формування судів давав шляхті повну владу у суспільному житті та аграрних відносинах до Польського повстання 1830–1831 рр.⁸⁵

М. Бармак переконаний, що запроваджувана на українських землях судова мережа була найслабшою ланкою всієї системи російського врядування на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками⁸⁶. Дослідник стверджує, що персональний склад судів Правобережжя формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, яке доволі зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах⁸⁷.

Дослідник права О. Ільїн, оцінюючи заходи Павла I, доходить висновку, що імператор мав на меті не повернення до старих часів, а створення державної та залежної судової системи, хоча й з урахуванням деяких місцевих традицій. На думку автора, ці зміни мали короткостроковий характер та істотно не вплинули на подальшу еволюцію і трансформацію судоустрою⁸⁸.

Американський історик українського походження Й. Петровський-Штерн, досліджуючи історію єврейських містечок Правобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., зазначає, що пенітенціарна система Російської імперії була на диво неефективною. Допити формальні, зізнання заміняло докази, а виконавчій гілці влади не завжди вдавалося виконати вирок. Суворі вирокі на початку XIX ст. були рідкістю, а судочинство не обходилося без хабарів. Водночас автор зазначає, що євреї довіряли російському суду, який нерідко ставав на їхній⁸⁹.

Канадський дослідник українського походження С. Біленький указує на те, що українські та російські історики

⁸⁴ *Й. ж.* Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2013. – Вип.22. – С.5–13.

⁸⁵ *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Львів, 2007. – С.152, 155.

⁸⁶ *Бармак М.* Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2016. – С.4–8.

⁸⁷ *Його ж.* Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Там само. – Вип.2(1). – Тернопіль, 2010. – С.19–25.

⁸⁸ *Ільїн О.* Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С.26–27.

⁸⁹ *Петровський-Штерн Й.* Штетл. Золота доба єврейського містечка. – К., 2019. – 394 с.

недостатньо вивчили роль київських міських органів. Вони вважали магістрати простими маріонетками російської влади або корумпованої кліки олігархів. Проте він переконаний, що магістрати відігравали активну роль у соціально-економічних, демографічних процесах і київське самоврядування було багатофункціональним⁹⁰.

Загалом звертаючи увагу на різні складові імперської політики в регіоні з огляду на поставлені перед собою завдання дослідники спеціально не вивчали питання функціонування та соціального значення судової влади у Правобережній Україні, але їхні наукові спостереження дозволяють упевнитися, що судочинство займало вагоме місце в імперській політиці інкорпорації Правобережжя у складі Російської імперії.

* * *

Історія судової влади цього періоду, зокрема й на Правобережжі України, не знайшла належного відображення в історіографії. Однією з причин цього автор вважає складнощі вивчення історії польсько-українських і польсько-російських відносин, що свого часу вдало зауважив Я. Дашкевич⁹¹. Окрім цього, перебування дослідницького об'єкта на міждисциплінарному стику призвело до того, що у працях, присвячених функціонуванню судових структур, маємо велику кількість лакун і помилкових тверджень, які кочують з однієї студії в іншу.

Спираючись на фактичний матеріал, український дослідник права М. Василенко детально простежив обставини скасування Литовського статуту та сеймових конституцій у 1840 р. Одним із головних чинників у нього виступають свідчення російських можновладців, котрі, емоційно критикуючи стару судову систему, відзначали її вади, що полягали у затягуванні розгляду справ, безвідповідальності обраних суддів і засідателів, які часто залишали місце служби, та особливо адвокатів за їх невідповідну, з погляду чиновників, діяльність⁹². Питанню чинності норм Литовських статутів у Подільській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. присвячено публікацію А. Філінюка та А. Задорожнюка. Автори виділяють чотири етапи їх скасування, що остаточно відбулося 1840 р. Перший (1793–1796 рр.) полягав у прагненні верховної влади ліквідувати

⁹⁰ *Bilenky S. Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800–1905. – Toronto, 2017. – P.137–138, 163.*

⁹¹ *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. пер. З. Борисюк. Наукова редакція Валентина Шандра, Наталя Яковенко. – К., 1996. – С.3–48.

⁹² *Василенко М.П.* Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) // Вибрані твори: У 3 т. К., 2006. – Т.2: Юридичні праці. – С.286–353.

річпосполитські законодавство і структуру управління та запровадити російські. Другий пов'язаний із правлінням Павла I, який відновив положення Литовського статуту та сеймових ухвал, що поєднувалися з імперськими правовими нормами. Третій етап тривав близько 10–15 років, коли Олександр I виявляв лояльність до місцевої еліти. Вирішальний, четвертий, етап розпочався з 1815 р. – після перемоги у французько-російській війні. Він полягав у поступовому витісненні Литовського статуту з правового поля із заміною його російським законодавством⁹³.

Враховуючи увагу дослідників до історичної урбаністики, окремі аспекти діяльності магістратів Правобережної України не могли не потрапити до поля їх зору. Зокрема О. Карліна характеризує повноваження і склад магістратів повітових міст Волинської губернії першої половини XIX ст. У ґрунтовній розвідці з'ясовано формування й функціонування установ, досліджено процес становлення кадрового складу, укладено соціальний портрет посадовців і чиновників, які проходили службу. Визначено судові та адміністративні функції магістратів⁹⁴. В іншій студії показано діяльність Олицької ратуші в умовах, коли населений пункт опинився на узбіччі модернізаційних змін XIX ст. Авторка доходить висновку, що ратуша мала всі ознаки органу міського самоврядування, хоч і перебувала під контролем губернського правління й повітових органів влади⁹⁵.

В. Шандра акцентує увагу на стратегії верховної влади з пошуку напрямів співпраці з міськими діловими елітами. Підкреслено, що на магістрати держава покладала, крім судових, господарські та фіскальні завдання. Павло I суттєво підправив управління містами, засновуючи органи влади не лише в містах, але й у містечках, котрі функціонували за нормами маґдебурзького права⁹⁶.

Ф. Хададова, зосередившись на діяльності магістратів Волині як судових установ, негативно оцінює паралельне побутування польських і російських законів, що призводило

⁹³ Філіпюк А., Задорожнюк А. Литовські статuti в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? // *Ukraina Lithuanica*. – 2013. – Т.2. – С.177–192.

⁹⁴ Карліна О. Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. – 2011. – Вип.87. – С.50–54.

⁹⁵ *І ж.* Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – Т.19 (1). – К., 2009. – С.492–504.

⁹⁶ Шандра В. С. Від ліквідації залишків маґдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років) // *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні: (кінець XVIII – початок XX ст.)*. – К., 2019. – С.28–77.

до затягування справ⁹⁷. При дослідженні діяльності Житомирського магістрату авторка зауважує його взаємодію з поліцією, сирітським судом, губернським правлінням⁹⁸.

Спробою підсумувати наукові дослідження й осмислити основні аспекти функціонування судової влади на українських землях у складі Російської імперії стала колективна монографія⁹⁹, підготовлена фахівцями з Інституту держава і права ім. В.М.Корецького НАНУ. Оцінюючи політику у судовій сфері, правознавці обґрунтовують послідовність та активність уніфікації культивованим в імперії освіченим абсолютизмом, що мало наслідком нехтування історичними традиціями. Деталізуючи процес підготовки «Учреждений...», стверджується, що саме з цього акта починається закріплення на законодавчому рівні засад судової влади в Росії. Розглядаючи систему перегляду судових рішень – апеляцію й ревізію, на підставі домінування ревізійного порядку, робиться висновок про перетворення судової системи на стійку адміністративну вертикаль, кожна з інстанцій якої не була самодостатньою. Як спробу зміцнити в подальшому катерининський судоустрій вважається пошук шляхів, щоб якомога більше проваджень за ревізією доходило до центру. Оцінюючи зміни Павла I у системі судових органів на українських землях, констатовано, що політика щодо «окраїн» стала дещо ліберальнішою. Зміни у Лівобережній Україні з відновленням підкоморських і повітових земських судів, статутного права та спрощенням структури, було продубльовано на Правобережжі, де реконструювали польські суди. Політика ж Олександра I щодо місцевого судового апарату спрямовувалася на відновлення катерининської системи¹⁰⁰.

* * *

Слід констатувати, що дослідники куди більше вивчали суди часів перебування українських теренів у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої¹⁰¹ та за

⁹⁷ Хададова Ф. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип.17. – С.173–178.

⁹⁸ *Із ж.* Основні напрями діяльності Житомирського міського магістрату (кінець XVIII–40-і рр. XIX ст.) // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць. – 2013. – №6. – С.267–269.

⁹⁹ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Усенка. – К., 2014. – 503 с.

¹⁰⁰ Там само. – С.179, 185, 188, 192–194.

¹⁰¹ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності...; *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). – К., 2014. – 510 с.; *Німчук В.В., Яковенко Н.М.* Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К., 1991. – С.5–56; *Ковальова С.Г.* Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. – Миколаїв, 2008. – 198 с.; *Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П.* Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – С.429–526; *Із ж.*

Гетьманщини¹⁰². Ці напрацювання важливі для нашого дослідження через те, що деякі судові практики збереглися й до кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Одним із перших був російський фахівець з історії права І. Лаппо, який вивчав функціонування підкоморських судів, зокрема їх кадровий склад та умови судочинства. Дослідник зауважував, що юрисдикція цих органів поширювалася не лише на шляхетство, але й на інші стани. Детально проаналізувавши процес розмежування, який відбувався безпосередньо на місці спірних ґрунтів, автор звернув увагу на поєднання писемних доказів та показав свідків, після чого підкоморій виносив свій вирок і видавав декрет, спираючись на артикули Литовського статуту. Окремо йшлося про подання апеляцій та визначалася невелика кількість справ. Крім, власне, судових функцій, на підкоморія покладалася контроль меж повітів і маєтків у ньому, присутність при розподілі маєтків. Характеризуючи процес спочатку призначення, а потім виборів підкоморія, історик наголошує на почесності й авторитетності посади, адже його одноосібне рішення мало прийматися обома сторонами земельного конфлікту. Виокремлено повноваження призначуваного підкоморієм зі шляхтичів повіту коморника, який діяв лише за вказівкою свого керівника та розглядав другорядні справи¹⁰³.

У ґрунтовній передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1584–1644)» В. Німчук та Н. Яковенко детально охарактеризували еволюції межового судочинства і складу підкоморського суду у другій половині XVI – першій половині XVII ст., окресливши його юрисдикцію. Проте, з огляду на поставлені перед собою завдання, вони

Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн.2. – Одеса, 2004. – С.353–522; *Сокальська О.В.* Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.). Автореферат дисертації... кандидата юридичних наук. – К., 2006. – 19 с.; *Резнік О.І.* Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 року // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип.49. – С.127–132 та ін.

¹⁰² *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. – Харьков, 1895. – 324 с.; *Слабченко М.Е.* Опыты по истории права Малороссии XVIII и XVIII вв. – Одесса, 1911. – 293 с.; *Черкаський І.* Судові реформи гетьмана гр. К.Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія: В 2 т. – К., 1927. – Т.1. – С.760–778; *Василенко М.П.* Матеріали до історії українського права. – К., 1928. – Т.1. – 336 с.; *Оксинцевич Л.* Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч.1–2. – К., 1929, 1930; *Пауук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Л., 1967 – 180 с.; *Падох Я.* Ґрунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. – Л., 1994. – 189 с.; *Гуржій О.І.* Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) – К., 1994. – 48 с.; *Сиза Н.* Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. – К., 2000. – 120 с.; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальні устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – 380 с. та ін.

¹⁰³ *Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – №8. – С.341–403.

зосередилися на актових книгах. Звернуто увагу на процесуальні фази судочинства. Розглянувши порядок формування та кадровий склад судів, дослідники наголошують на виборності посади підкоморія, її довічності, значенні судової інституції у шляхетському землеволодінні. Визначається соціальне походження підкоморіїв, їх освіта¹⁰⁴.

І. Ворончук погодилася з висновками В. Німчука та Н. Яковенко і звертає увагу, що, окрім розмежування спірних земель, підкоморський суд займався розмежуванням й у випадках відсутності конфліктної ситуації (вимірював ґрунти, що розподілялися між спадкоємцями, фіксував межі під час купівлі чи продажу земель тощо). Авторка визначила функції возних¹⁰⁵.

Проблема діяльності та складу підкоморських судів опинилася в колі інтересів дослідників історії права. О. Резнік, спираючись на Литовський статут 1566 р., зауважує унікальність суду в одноособовому розгляді справи. Автор уточнив повноваження писаря, який мав шляхетське походження й був особистим секретарем підкоморія¹⁰⁶. С. Ковальова зазначає статус коморника як асистента підкоморія та звертає увагу, що при вступі на посаду обов'язковим елементом було складання присяги перед повітовим каштеляном або маршалком і земським урядом, однак коморник не входив до земського уряду¹⁰⁷.

Земельному судочинству Лівобережної України у другій половині XVII–XVIII ст. присвячено монографію Я. Падоха. Автор зауважує, що в Гетьманщині ґрунтові справи вели не підкоморські суди, а козацькі, передусім Генеральний військовий суд через комісарів-межовщиків зі складу старшини, тобто по суті випадкових людей. Лише після судової реформи К. Розумовського було відновлено підкоморські суди, які проіснували з перервами до 1842 р. Зауважено збереження чинності Литовського статуту та великий вплив польського права на юридичне життя Гетьманщини¹⁰⁸.

У ґрунтовій «Історії Польщі» Л. Зашкільняк і М. Крикун зазначають неабияке значення судочинства в державному устрої Речі Посполитої. Першою ланкою шляхетського судівництва були земські, гродські та підкоморські суди,

¹⁰⁴ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.7–10.

¹⁰⁵ Ворончук І.О. Возний // Енциклопедія історії України: Т.1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – С.601–602.

¹⁰⁶ Резнік О.І. Склад та компетенція... – С. 127–132.

¹⁰⁷ Ковальова С.Г. Коморник // Енциклопедія історії України: Т.4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – С.488.

¹⁰⁸ Падох Я. Ґрунтове судочинство...

апеляційною до 1578 р. були вічові суди, а далі – Коронний трибунал, що діяв до кінця XVIII ст. Зауважено, що бажаним був одностайний вирок трибуналу, а якщо цього не досягали при двох голосуваннях, то перемагала проста більшість. Референдарський суд розглядав скарги селян королівських маєтків на зловживання магнатів і шляхти, асесорський – слугував вищою інстанцією для королівських міст. У приватних містах і селах судочинство було обмеженим, адже контролювалося їхніми власниками. Характеризуючи період послаблення королівської влади у XVIII ст., історики зазначають, що керована магнатами шляхта не проявляла особливого інтересу до того, що робилося у верхніх ешелонах влади, але мала постійний інтерес до справ, пов'язаних із судочинством – передусім тому, що це так чи інакше зачіпало її маєтково-правові позиції. Шляхту непокоїли розлад судочинства й тиск магнатів на земські, ґродські та підкоморські суди¹⁰⁹.

Вагоме місце в дослідженні ранньомодерної доби належить монографії Н. Старченко, в якій підбито підсумок 20-річного вивчення шляхетського соціуму Волині другої половини XVI – початку XVII ст. Використавши актовий матеріал волинських ґродських і земських судів, дослідниця розкриває основні види конфліктів у шляхетському середовищі та концентрує увагу на ролі судів в їх вирішенні, не відкидаючи й позасудове замирення. Авторка дійшла висновку, що земські та ґродські суди за II Литовським статутом слугували для шляхти дієвим інструментом вирішення конфліктних ситуацій. Важливе спостереження: хоч, згідно з джерелами, життя шляхти було доволі непривабливим і навіть жорстоким та безправним, але насправді завдяки механізмам саморегуляції у шляхетському середовищі вдавалося вирішувати конфлікти¹¹⁰. В іншій публікації Н. Старченко простежила процес становлення інституції адвокатури на Волині наприкінці XVI ст. Хоча хронологічно предмет її дослідження та нашого розділяють двісті років, проте саме ця праця дає змогу зрозуміти чинники створення, кадровий склад, умови функціонування цієї інституції в річпосполитський період¹¹¹.

¹⁰⁹ *Зашикліяк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.128–129, 214.

¹¹⁰ *Старченко Н.* *Честь, кров і риторика...*

¹¹¹ *Ії ж.* Умоцвані-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVIст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип.1. – С.111–144.

* * *

Таким чином, якщо підсумувати результати історіографічного огляду, то можна констатувати, що історики та дослідники історії права дорадянського періоду звертали увагу передусім на теоретичні положення процесу створення й функціонування станової судової системи. Найбільше йшлося про текст «Учреждений...». Фахівці зосередилися насамперед на аналізі принципів утворення судових установ, підходах до формування кадрового складу, періодах розгляду проваджень тощо. Дорадянські дослідники зауважували ефективність новоствореної судової системи (К. Кавелін), колегіальність і виборність у частини судових установ, відокремлення цивільного від кримінального судочинства (Ф. Дмитрієв), наближення вищих і центральних установ до населення (Д. Самоквасов), професійний рівень чиновників і суддів (О. Лаппо-Данилевський, Й. Гессен, С. Корф), вплив губернаторів на суди (І. Бінов), поєднання призначуваного принципу формування судових установ із виборним. Ключовими проблемами було встановлення залежності / незалежності судової влади від адміністративної, вирішальний / формальний вплив губернаторів на процес схвалення вироків, позитивна / негативна оцінка великої кількості апеляційно-ревізійних установ, що певним чином підсумував О. Градовський.

Радянські дослідники, чий спадок не завжди об'єктивно поцінуються, не могли уникнути «класових оцінок», які спонукали їх писати про станову судову систему передусім із негативного боку. Проте їхні студії, ґрунтовані на широкій джерельній базі, дозволили встановити роль дворянства у функціонуванні повітових станових органів, містян – для магістратів (М. Єрошкін, М. Павлова-Сільванська), участь канцелярського апарату в розгляді проваджень (А. Дубровіна), неефективну роботу судів (М. Коротких). На конкретних прикладах ілюструвалося втручання губернаторів у судові рішення, повільність у розгляді проваджень, бюрократична тяганина, низький професійний рівень посадовців судових установ. Ми не можемо стверджувати про принципові дискусії у середовищі істориків стосовно суперечливих питань, адже все повинно було вкладатися в наперед визначену схему «класової боротьби» та негативної оцінки станової судової системи.

Пострадянська епоха дала можливість дослідникам неупереджено висвітлювати весь комплекс питань, пов'язаних зі становою судовою системою. Безсумнівними

здобутками можна вважати появу нових тем, які відкривають інші аспекти здавалося б уже давно осмислених і зрозумілих процесів. Великим позитивом виступає переосмислення періоду Катерини II, її реформаторської діяльності (О. Каменський), яка доволі однобоко трактувалася в попередній час. Новий погляд на станову судову систему дозволяє зрозуміти ідеї, успіхи та невдачі верховної влади у забезпеченні ефективного судочинства (Т. Мігунова), крах спроб запровадження європейських інституцій (С. Алексєєва), статус чиновників і канцеляристів та гострий дефіцит кадрів (А. Писарькова), кадровий склад судових установ в інших регіонах імперії (В. Воропанов, В. Дятлов, Р. Саражина).

Особливе місце займають праці І. де Мадаріагі, Р. Вортмана, Дж. Бербенк, які дають можливість зрозуміти мотиви реформування станових судових установ верховною владою. Зокрема польські правники зазначали проблеми у функціонуванні шляхетської станової системи (Ю. Бардах, Б. Леснодорський, М. Петшак), деталізували роботу патримоніальних судів (П. Гут).

Українська історіографія збагатилася історичну науку вдалими дослідженнями з функціонування совісних судів і служби чиновників (В. Шандра), повноважень та складу правобережних магістратів (О. Карліна).

Більшість істориків і правознавців зосередилися на катерининській становій судовій системі центральних губерній, оминаючи складні у соціетнічному аспекті терени Правобережної України. Поряд із цим, менше уваги спрямовувалося на дослідження ролі й місця судової гілки влади у житті правобережної спільноти, створення цілісної судової мережі, яка, на підставі III Литовського статуту й сеймових? конституцій, вирішувала суперечливі питання власності, соціальні конфлікти, забезпечуючи стабільність у регіоні й тимчасово примиривши місцеву еліту з імперським пануванням. Розглянувши ці аспекти, можна зрозуміти, чим була тодішня судова влада для суспільства – фактором об'єктивності, стабільності та зрозумілості, чи все ж чинником беззаконня, страху, невпевненості у своєму майбутньому? Дати відповідь на зазначені питання й намагатиметься автор цього дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Приступаючи до розгляду джерельної бази насамперед зазначимо великий обсяг неопублікованих та опублікованих документів і матеріалів. Тому важливим було встановити, чи можливо за їх допомогою вирішити поставлені завдання, як забезпечити репрезентативність опрацювання матеріалів? Лише побіжне ознайомлення з описами та анотованими реєстрами фондів архівних установ (а це десятки тисяч справ) віщувало труднощі майбутньої роботи. Проте системність і заглиблення в епоху переконали у правильності вибору теми й поставлених завдань, хоча постійно вимагали корегування початкового плану. Опрацьовані документи дали можливість створити картину складного й водночас захопливого світу життя тогочасного соціуму, механізми його самоорганізації у судовій сфері, вирішення складних питань кримінального, цивільного судочинства заради забезпечення соціальної стабільності. Значну частку архівних матеріалів уперше введено до наукового обігу.

Для дослідників зрозумілі труднощі, які виникають під час опрацювання архівних справ, адже в установах зберігається велика кількість документів, частина з яких у доброму стані (у тому числі багато відреставрованих зусиллями архівістів), інша – з розшитими справами, часом із відсутньою нумерацією, із прогалинами і втраченими аркушами, затухаючим текстом, грибковими ушкодженнями тощо. Окрім цього, у нашому випадку відзначимо, що чимало справ однотипні (для прикладу, розгляд кримінальних чи цивільних проваджень судами першої інстанції та їх ревізія / апеляція установами другої). Інша частина, передусім протоколи й журнали засідань департаментів головних судів, провадження про розмежування налічують тисячі аркушів. Часом окремі справи зберігаються не у своїх фондах або навіть в інших архівних фондах поза межами діловодних комплексів.

Використані джерела знаходяться у зібраннях Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України), держархівах Київської, Житомирської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької обл.

Для зручності аналізу історичні джерела варто розділити на групи: діловодна документація, законодавчо-нормативні акти, мемуари, довідкові видання. Зазначимо, що С. Дегтярьов, дослідивши 18 тис. справ повітових судів

Лівобережної України кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст., запропонував таку класифікацію документів: актові (законодавчі й нормативні акти органів влади всіх рівнів), діловодні (журнали засідань і відомче листування: приписи, розпорядження, відношення, донесення, рапорти), судово-слідчі (листування з іншими установами з питань слідства чи винесення судового рішення, скарги, пояснення позивачів і відповідачів, показання свідків, протоколи допитів, так звані повальні обшуки й т. п.)¹¹². Використана ж нами класифікація вже давно апробована¹¹³ та відповідає поставленим завданням, адже в одній справі можуть бути й укази, приписи, розпорядження, донесення, рапорти, листування з іншими установами, протоколи допитів, пропозиції про вирок, схвалений губернатором і рапорт губернського правління про його виконання¹¹⁴.

Діловодна документація. Найбільш інформативною, найчисленнішою за кількістю, найрізноманітнішою за формою та найціннішою за змістом є первинна діловодна документація, яка створювалася безпосередньо на місці подій, якою документувалася діяльність судової гілки влади. Великі обсяги такої документації для зручності її аналізу поділяються на дві окремі підгрупи: перебіг судових процедур та адміністрування діяльності судових структур.

До *першої* віднесено документи з судів першої інстанції (повітові, підкоморські, межові суди, магістрати й ратуші), ревізійно-апеляційних установ (губернські головні суди, Волинський надвірний суд і Подільський губернський апеляційний нормальний суд) та справи ф. 1254 («Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву») ЦДІАК України. З назви фонду стає зрозумілим, що представлені документи (а це 3118 одиниць зберігання двох періодів: 1798–1848 та 1899–1901 рр.) були діловим листуванням приватних і службових осіб із Сенатом та генерал-прокурорами, котрі з 1802 р. обіймали посаду міністра юстиції. Комплекс діловодної документації дозволяє встановити процес вибудови і трансформації судових

¹¹² Дегтярьов С. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – К., 2008. – С. 8.

¹¹³ Див наприклад: Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С. 7.

¹¹⁴ Нерідко у справі з повітового суду містяться матеріали ділового листування й укази губернського правління, які дозволяють отримати уявлення про стан судочинства в регіоні. Для прикладу, в одній зі справ ф. 550 «Острозький підкоморський суд», 13 од. зб., 1810–1823 рр. Держархіву Рівненської обл. відклався указ губернського правління про схвалення на посадах службовців 1823 р. (Держархів Рівненської обл. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 5–6 зв.)

органів, а також їх кадрове наповнення. Вагомий масив діловодних документів для характеристики початкового періоду діяльності судів першої інстанції та встановлення контролю за їх функціонуванням пов'язаний з опрацюванням справ ф. 530 «Радомишльський підкоморський суд», ф. 10 «Новоград-Волинський повітовий суд» і ф. 2 «Житомирський повітовий суд» ДАЖО, ф. 1582 «Кам'янець-Подільський підкоморський суд» ЦДІАК України, ф. 722 «Старокостянтинівський міський магістрат», ф. 3 «Ушицький повітовий суд» ДАХМО.

Місцеві адміністратори велику увагу приділяли термінам утримання арештантів під вартою, про що дізнаємося з ф. 3 і 722 ДАХМО і ф. 793 («Городовий магістрат», м. Радомишль) ЦДІАК України. Для аналізу діяльності підкоморських судів використано матеріали ф. 802 («Васильківсько-Богуславський підкоморський суд») і ф. 1582 ЦДІАК України. Зі справ останнього стають зрозумілими труднощі формування кадрового складу підкоморських судів та механізм контролю за їх діяльністю на початковому етапі.

Практиком міської судової мережі став генерал О. Бекашов, який підготував кілька урядових пропозицій. У ф. 722 ДАХМО збереглася копія його рапорту до Сенату з облаштування судів для містян. Особливо важливим для нас був аналіз імперським сановником річпосполитської міської судової системи та визначені ним причини неможливості її відновлення. Опрацювання ф. 1582 ЦДІАК України і 722 ДАХМО дозволило зрозуміти особливості початкового періоду функціонування міських судів. Підсумки порядку організації роботи магістратів і ратуш підбило Волинське губернське правління в 1861 р. (ф. 9 «Новоград-Волинський городовий магістрат», ДАЖО).

Головна роль у регулюванні процесів, що відбувалися у судовій сфері, верховна влада відводила ревізійно-апеляційним губернським головним судам: ф. 484 «Київський головний суд» ЦДІАК України, ф. 16 «Волинський головний суд» та ф. 23 «Волинський надвірний суд» ДАЖО, ф. 120 «Подільський головний суд» і ф. 134 «Подільський губернський межовий суд» ДАХМО. Враховуючи недостатність матеріалів з історії річпосполитської судової влади використано факти про невиконання присудів Люблінського трибуналу (ф. 16) та окремі положення формулярів посадовців головних судів, частина яких розпочала кар'єру у судових установах Речі Посполитої (ф. 484 і ф. 16). За діловодними документами Волинського надвірного й Подільського губернського апеляційного нормального судів

удалося дослідити процес їх заснування та конфлікти з місцевими адміністраторами щодо контролю над судовими органами правобережних губерній.

Справжньою знахідкою стали матеріали ф. 1254 ЦДІАК України, адже їх аналіз дозволяє визначити складнощі у функціонуванні судової системи правобережних губерній. Сенат і генерал-прокурор та міністр юстиції був останньою інстанцією, куди надходили скарги від незадоволених функціонуванням судових установ нижчих рівнів. На етапі організації судових структур відклалося декілька справ за 1800 р.: невдале звернення дворянства Київської губернії спочатку до губернатора з наступною переадресацією генерал-прокуророві з проханням запровадити трирічний термін перебування на виборних посадах; волинський губернатор К. Глазенапп, інформуючи про становище у судових органах під час їх інспекції, пропонував призначати до магістратів замість євреїв російських чиновників; подільський губернський прокурор у своєму рапорті генерал-прокуророві звинувачував місцеве правління у відсутності контролю за діяльністю повітових судів. Важливою для розуміння взаємовідносин приїжджої та місцевої еліт виступає скарга 1807 р. графа Самойлова, який звинувачував судових посадовців в упередженому ставленні до немісцевих землевласників.

Спроби покращити ситуацію у судовій сфері мали наслідком подання різних проектів. Два з них, які стосувалися правобережних губерній, відклалися у сенатському архіві. Так, князь К. Понінський пропонував обирати всіх без винятку чиновників, включно з губернатором. Колезький реєстратор С. Бебяновський висунув іншу пропозицію – для подолання хабарництва призначати або обирати на посади чиновників і суддів лише заможних поміщиків. Окремо зазначимо колективну спробу присланих чиновників захиститися під час ревізії сенатора Ф. Сіверса. У своєму 30-сторінковому проханні на ім'я імператора причиною скарг місцевих поміщиків називали збитки під час французько-російської війни 1812 р., в яких вони звинувачували владу і чиновників¹¹⁵.

Якщо говорити про кадровий склад судових структур (а всі посади схвалювалися губернськими правліннями / верховною владою), то до його аналізу також було залучено архівні документи. Найважливішим у цій сфері виступав службовий формуляр, причому губернські правління

¹¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1584. – Арк.91–121.

намагалися дисциплінувати установи, вимагаючи дотримання термінів подання й порядку заповнення документа (ф. 514 «Ямпільський повітовий підкоморський суд» ДАВінО, ф. 550 «Острозький підкоморський суд» ДАРО). До порушників, які не виконували вимог про формуляри, застосовувалося фінансове покарання (ф. 496 «Луцький підкоморський суд» ДАВоО). Комплекс формулярних списків з Острозького повітового суду, який відклався в однойменному ф. 22 ДАРО, дозволив отримати інформацію не лише для з'ясування майнового, освітнього, сімейного станів, але й запропонувати етапи виборної та цивільної служби посадовців і канцеляристів. Більш репрезентативною виявилася підбірка формулярів із підкоморських судів (ф. 530 ДАЖО, ф. 496 ДАВоО, ф. 550 ДАРО), яка дала можливість установити категорії посадовців та з'ясувати відповідність / невідповідність возних майновому цензу.

Вивчення умов служби повітових суддів здійснювалося за діловодною документацією ф. 533 «Київський військовий губернатор», яка дозволяє сфокусуватися на складнощах у роботі виборного посадовця та спробах місцевих адміністраторів дисциплінувати їхнє діловодство. Матеріали цього фонду про незадовільне виконання судьями вимог влади і проблеми з документообігом дублюються в низці фондів підкоморських судів (ф. 1582 ЦДІАК України, ф. 514 ДАВінО, ф. 550 ДАРО, ф. 496 ДАВоО, ф. 530 ДАЖО).

Дослідити кадровий склад станових міських судів дозволили фонди магістратів: 3 (Житомир), 9 (Новоград-Волинський), 715 (Радомишль) ДАЖО. Аналіз рапортів судових органів й указів губернського правління свідчить про вплив останніх на виборчий процес і гостру боротьбу за посади, про протистояння магістратів та поліції стосовно порядку звітування тощо. Зазначимо, що збереглися формулярні списки про службу посадовців і канцеляристів Житомирського (ф. 3 ДАЖО) й Ковельського (ф. 229 ДАВоО) магістратів, що дало можливість відобразити їх майнове становище, терміни перебування на посадах. Із журналу засідань Богуславського магістрату можна з'ясувати його кадровий склад, який відрізнявся від решти назвами посад (ф. 606 «Бердичівський городовий магістрат» ДАЖО, хоча це насправді справа з Богуслава).

Важливою науковою проблемою було питання з виплатами жалювання. На рапорт посадовців Луцького магістрату про невіплату коштів з казни Волинське губернське правління 1798 р. наказало видавати жалювання з міських доходів (ф. 722 ДАХмО). Суттєвим доповненням до

з'ясування фінансового забезпечення суддів послужили матеріали Ушицького магістрату (ф. 27 ДАХмО), де ратмани-християни скаржилися на незаконну оплату праці ратманів-юдеїв. Для тодішніх посадовців магістратів важливе місце займали відпустки: їх погодження здійснювалося через бюрократичне листування, яке відклаалося у справах ф. 3, 9, 715 ДАЖО.

Документи про незадовільну діяльність канцеляристів зі скаргами повітових стряпчих і Волинського губерньського правління збереглися у ф. 550 ДАРО і ф. 496 ДАВолО. Окремо варто виділити комплекс матеріалів зі служби канцеляристів межових установ (ф. 489 «Літинський межовий апеляційний суд» ДАВінО); їх формуляри, подані для отримання класних чинів, дозволили встановити походження, майновий стан і кар'єру канцеляристів (ф. 119 «Летичівський повітовий апеляційний межовий суд» ДАХмО і ф. 515 «Літинський міський магістрат» ДАВінО). Аналіз формулярів секретарів дозволив виокремити дві категорії чиновників: приїжджі (ф. 9 і ф. 3 ДАЖО, ф. 27 ДАХмО) та місцеві (ф. 715 ДАЖО). Для дисциплінування судових органів Волинське губерньське правління регулярно вказувало на службові проступки канцеляристів, прагнучи запобігти в подальшому зловживанням (ф. 715 ДАЖО). Окремий блок документів склали матеріали про службу канцеляристів магістратів. Цінною виявилася інформація з журналу засідань Радомишльського магістрату не лише про кадровий склад останніх, але й про їх повноваження та механізм перерозподілу обов'язків (ф. 715 ДАЖО). Звернімо увагу на ще один аспект організації статської служби: схвалення канцеляристів на посадах губерньським правлінням можна сприймати як своєрідний випробувальний термін (ф. 27 ДАХмО), адже перебування на службі без такого схвалення призводило до відмови у присвоєнні класних чинів, тим самим спонукаючи судові органи узгоджувати свою кадрову політику (ф. 3 ДАЖО). Коли 1822 р. Олександр I дозволив приймати на цивільну службу осіб, звільнених із міщанства та інших станів, відразу ж до губерньського правління подали чолобитну житомирські міщани, котрі мали необхідні практичні навички (ф. 3 ДАЖО). У журналах засідань відклалася також інформація про розміри жалування канцеляристів (ф. 715 ДАЖО).

Найбільш важливі повідомлення про вимоги до кандидатів на адвокатські посади в повітових судах, магістратах і головних судах, рівень володіння російською мовою, умови перебування й усунення адвокатів, про судові

конфлікти з приводу оплати адвокатів і клієнтів зосереджено в матеріалах Житомирського (ф. 2 ДАЖО), Ковельського (ф. 363 ДАВоЛ) повітових судів. Більш детально зупинимося на справі про адвокатів¹¹⁶. Згідно з реєстром адвокатів Житомирського повітового суду на 1812 р. можна отримати інформацію про освіту, власність, кар'єру. Коли в 1833 р. було ускладнено порядок обіймання адвокатських посад, то 1839 р. за указом Волинського губернського правління проведено перевірку кадрового складу судів, за результатами якої частина адвокатів втратила посади.

Аналіз журналів і протоколів засідань губернських головних судів дозволяє виявити інформацію про їх кадровий склад: присутніх і відсутніх на засіданнях; режим роботи установ; перевантаженість, що мало наслідком створення тимчасових кримінальних департаментів; ухиляння від роботи посадовців. У ф. 16 ДАЖО цивільного департаменту Волинського головного суду відкритося 37 формулярів канцеляристів, опрацювання яких дозволило дійти висновку, хто ж із них відповідав майновому цензу та міг претендувати на виборні посади (адже за Речі Посполитої саме під час служби в канцеляріях молоді шляхтичі набували практичних навичок). Аналіз формулярів суддів дозволив виокремити дві групи очільників департаментів Волинського й Подільського головних судів: професійні посадовці та випадкові без досвіду служби у судових органах, що мало наслідком плінність кадрів. Документи свідчать про гостру боротьбу за посади в Подільському головному суді 1823 р. (ф. 120 ДАХМО) і дозволяють стверджувати про відсутність абсентеїзму у середовищі місцевої еліти. З журналів та протоколів засідань департаментів отримано інформацію про час схвалення на посадах голів і засідателів (ф. 16, 484). Матеріали ф. 120 ілюструють перипетії стосовно вживання терміна «депутат» замість «засідатель». Справи Волинського головного суду свідчать, що першими секретарями департаментів були вихідці з Лівобережжя й лише згодом їх змінили місцеві лояльні безземельні шляхтичі (ф. 16, 120). У матеріалах ф. 120 відкритося справа за 1814 р. про скандал із виплатою жалування в Подільському головному суді. Скарга про відсутність оплати дійшла до Сенату, але швидкого вирішення не було, тому що посадовці наполягали на виплаті жалування з казни. Механізм виплат було запропоновано лише за два роки.

¹¹⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.222. – 543 арк.

Окремі формуляри канцеляристів відклалися в матеріалах фондів головних судів. Після набуття Російською імперією Правобережжя до новостворених установ було рекрутовано чиновників з інших губерній, яким не заплатили обіцяні «підйомні» (ф. 16 ДАЖО). Завдяки формулярам удалося встановити в повному обсязі штат канцелярії цивільного департаменту Подільського головного суду станом на 1830 р.

Матеріали Волинського надвірного й Подільського губернського апеляційного нормального судів дозволили з'ясувати труднощі у функціонуванні установ через проблеми з кадровим складом. Укази Подільського губернського правління про схвалення на посадах повітових і губернського апеляційних межових суді відклалися у ф. 134 ДАХМО. Аналіз формулярів 12 шляхтичів за 1827 р. сприяв встановленню матеріального, сімейний стану, освіти та дозволив простежити практику нагляду за діяльністю судових органів (ф. 134).

До другої підгрупи винесено справи, пов'язані з перебігом судових процедур. Низка фондів надається до судового з'ясування майнових перипетій. Це справи представників від духівництва, якщо одним із підозрюваних у скоєнні злочину виступав священик (ф. 722 ДАХМО, ф. 715 ДАЖО); суперечки магістратів і повітових судів щодо юрисдикції й розгляду справ між шляхтичами та містянами (ф. 533, 793 ЦДІАК України, ф. 715 ДАЖО); участь міщанок у судових розглядах (ф. 486 «Олицька міська ратуша» ДАВолО). До них долучаються справи щодо вирішення фінансових питань, котрі супроводжувалися стягненням боргів (ф. 3 ДАЖО, ф. 28 «Летичівський міський магістрат» і 722 ДАХМО, ф. 793 ЦДІАК України), записами до актових книг заставних листів і боргових розписок (ф. 475 «Могилів-Подільський міський магістрат» ДАВінО, ф. 715 ДАЖО). Окрім власне судових функцій повітові суди (ф. 227 «Київський повітовий суд» ДАКО) і магістрати (ф. 475, ф. 495 «Брацлавський міський магістрат» ДАВінО) засвідчували різні приватновласницькі документи: контракти (ф. 793 ЦДІАК України) й договори про будівництво (ф. 3 ДАЖО), довіреності, без яких неможлива повноцінна торгівля (ф. 475 ДАВінО, ф. 722 ДАХМО). Окремою функцією було оформлення паспортів для поїздок у справах, при цьому контроль за їх видачею здійснювали губернські правління (ф. 715 ДАЖО).

Аналіз архівних справ цивільного департаменту Київського головного суду дозволив виокремити вісім видів записових книг, сім з яких стосувалися матеріально-фінансових питань та одна засвідчувала доручення. Звернемо

увагу на посвідчення продажу кріпосних селян, як ще на одну функцію цивільного департаменту (ф. 484 ЦДІАК України). В окрему категорію ми виділили справи про кріпаків, які намагалися змінити своє становище, шукаючи свободи. Вони навіть у випадку програшу в повітовому суді й відмови головним судом подавали на апеляцію і справа в обов'язковому порядку переносилася на ревізію до Сенату під контролем губернського прокурора (ф. 484). Про порушення прав кріпаків свідчать дані Київського головного суду. Окремо варто виділити провадження, котрі стосувалися колективних спроб звільнитися від кріпосної залежності (ф. 484). Огляд архівних справ дозволяє дійти висновку, що для верховної влади важливим було дотримання принципу справедливості. Тому губернські прокурори, захищаючи права кріпаків, які за допомогою судів намагалися звільнитися, подавали рапорти міністрам юстиції про порушення цивільними департаментами порядку судочинства (ф. 1254 ЦДІАК України).

Документальні матеріали свідчать про ще одну проблему, з якою зіштовхнулася верховна влада й місцеві адміністратори – купівля маєтків супроводжувалася махінаціями, що пояснювалося бажанням місцевих шляхтичів уникнути сплати мита до казни, що становило 6% від суми угоди (ф. 120 ДАХмО). Також на цивільні департаменти було покладено функцію організації розмежування казенних маєтків від власницьких (ф. 120).

У фондах повітових судів і магістратів відклався великий масив справ стосовно судового врегулювання земельних відносин. Вимога Сенату до магістратів легалізувати незареєстровані в містах землеволодіння й будинки була оформлена указом Подільського губернського правління 1818 р., проте звіти Проскурівського магістрату до губернського правління свідчили про труднощі в реалізації задумів верховної влади (ф. 29 «Проскурівський міський магістрат» ДАХмО). Закономірністю імперської судової процедури ставало втручання адміністративних установ у розгляд проваджень, що підривало авторитет судової гілки влади. Передусім це стосується губернських правлінь, які своїми численними указами вимагали терміново проводити розмежування не лише з казенними маєтностями (ф. 1582 ЦДІАК України, ф. 530 ДАЖО), але й устанавлювати межі повітів та губерній (ф. 1582 ЦДІАК України, ф. 481 «Гайсинський повітовий підкоморський суд» ДАВінО, ф. 550 ДАРО, ф. 496 ДАВоО). Губернатори, губернські правління та головні суди указами змушували підкоморіїв і коморників

займатися невластивими їм справами (ф. 550 ДАРО), у тому числі боротися з незаконним вирубуванням казенних лісів (ф. 530 ДАЖО, ф. 550 ДАРО).

У фондах повітових межових апеляційних судів Подільської губернії акумульовано масив інформації про встановлення меж землеволодінь. Передусім варто згадати про блокування землевласниками роботи судів та єдиний виявлений випадок покарання Брацлавським межовим апеляційним судом графа Б. Потоцького штрафом за невчасне складання документів (ф. 489 ДАВінО). За матеріалами цього ж фонду встановлено, що у випадку втрати довіри до повітового апеляційного межового суду губернський межовий суд створював виділовий суд, до якого входили судді з інших межових судів (ф. 515 ДАВінО).

Видається важливим рапорт 1816 р. київського губернського прокурора до міністра юстиції зі скаргами на махінації під час продажу кріпаків без землі. Знаковим було твердження російського чиновника, що «на правому березі Дніпра, як і на лівому, живе один народ, який судиться за "статутним правом" і потрібно силу указу (про заборону продажу кріпаків без землі – А.Ш.) поширити на Волинську, Подільську й Київську губернії». Вживалася навіть назва «Україна»¹¹⁷.

Матеріали кримінального судочинства повітових судів дали можливість зрозуміти процедури слідства, присутність уповноваженого від стану обвинуваченого, механізми прийняття рішень (ф. 2 ДАЖО, ф. 1106 «Городовий магістрат м. Тараща» ЦДІАК України). Аналіз записів «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.»¹¹⁸ (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції) дозволив дійти висновку, що кріпаки скоювали всі види злочинів (ф. 16 ДАЖО).

Уже традиційною була практика контролю місцевих адміністраторів за діяльністю судових органів. Губернське правління долучалося до «наведення порядку» в департаментах (ф. 1582 ЦДІАК України) і повітових судах (ф. 2 «Проскурівський повітовий суд» ДАХмО), вимагаючи термінового розгляду справ. Головною причиною затягування, з якою не могли впоратися ані губернатори, ані губернські прокурори, були великі обсяги справ повітових судів, магістратів, департаментів. Ділове листування забирало

¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1609^а. – Арк.2–4, 5, 11–11 зв.

¹¹⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1–1316.

час і фізичні можливості посадовців та канцеляристів (ф. 1715 «Заславський повітовий суд» ЦДІАК України). Аналіз реєстрів декретів, постанов у кримінальних справах повітових судів дав можливість отримати інформацію про кількість проваджень (ф. 1 «Кам'янецький повітовий суд», ф. 303 «Заславський повітовий суд» ДАХМО, ф. 2 ДАЖО, ф. 1715 ЦДІАК України). Пізнавальну цінність становлять позови до суду штабс-капітана Ф. Качинського з переліком судових витрат (ф. 2 ДАХМО). Документація архівних справ свідчать, що якщо не вдавалося довести підозр, обвинуваченого відпустили (ф. 920 «Городовий магістрат м. Сквиря» ЦДІАК України, ф. 9 ДАЖО). Суди першої інстанції не приступали до розгляду справ, якщо не отримували від слідчих органів оформлених відповідним чином документів (ф. 715, ф. 3 ДАЖО). Цілий пласт інформації зберігають справи про пожежі й підпали. Головним для судів було встановлення факту умислу, за який жорстоко карали (ф. 2 ДАЖО). У більшості випадків не вдавалося встановити винуватців, проте справа неодмінно надсилалася на ревізію до кримінального департаменту (ф. 1106 ЦДІАК України, ф. 9 ДАЖО).

Аналіз кримінальних проваджень дозволив виокремити п'ять етапів розгляду справ та особливості покарань для представників різних станів, причому головна відмінність полягала в тілесних покараннях для простолюду. Повноваження губернаторів не обмежувалися лише схваленням вироків, традиційними були звернення до кримінального департаменту задля дисциплінування та прискорення розгляду справ (ф. 16 ДАЖО, ф. 484 ЦДІАК України). Із ф. 484 можна дізнатися про чисельність ув'язнених у київських тюрмах і про обсяги документообігу кримінального департаменту. Важливого значення для встановлення номенклатури й кількості злочинів набувають дані з вищезгаданого «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.» (ф. 16 ДАЖО). Завдяки їм отримано інформацію про всі види кримінальних правопорушень і чисельність підсудних кримінального й тимчасових департаментів Волинського головного суду.

У документах фондів головних судів знайшли відображення проступки та злочини чиновників і виборних посадовців. За пропозицією управляючого Мінською, Волинською і Подільською губерніями генерала О. Беклешова було визначено, що лише кримінальні департаменти мали право займатися розглядом таких справ (ф. 16 ДАЖО). Для

проведення слідства створювалися спеціальні комісії і про невдалі спроби місцевої еліти ввійти до їх складу свідчать матеріали ф. 16 ДАЖО, 484 ЦДІАК України. За неопублікованими джерелами вдалося виокремити три основних шляхи встановлення службових зловживань: під час сенаторських ревізій, через доноси та виявлення керівництвом і головним судом упущень чиновників, посадовців нижчого рангу. Зауважимо, що більшість проваджень стосувалася кадрового складу департаментів головних судів, проте, згідно зі статистикою службових проступків із «Генерального реєстру...» (ф. 16 ДАЖО), значимо порівняно незначну їх кількість. Перебування навіть на високих посадах не гарантувало судового імунітету, адже під суд потрапляли голови департаментів, а також посадовці повітових і підкоморських судів та магістратів, чиновники, канцеляристи. Разом із тим, удалося встановити, що кримінальні департаменти намагалися діяти обережно, прагнучи не загострювати конфлікти між чиновниками, посадовцями і представниками місцевої еліти. У ф. 1254 ЦДІАК України також зберігаються справи про проступки та покарання чиновників, посадовців.

Окрім неопублікованих у дослідженні використано видруковані джерела діловодного характеру. Передусім слід назвати офіційне листування за 1793 р. генерал-губернатора Т. Тутолміна з брацлавським губернатором Ф. Бергманом. Видане 1885 р., воно дало можливість простежити політику держави у судовій сфері та межі її контролю за річпосполитськими судовими органами¹¹⁹.

Необхідно згадати про групу документів з імператорської канцелярії, вперше опублікованих в 1876–1914 рр.¹²⁰ Сенатор І. Алексєєв у своєму рапорті за 1808 р. до Олександра I під час з'ясування стану справ у чотирьох прикордонних губерніях (однією з них була Волинська) зауважував негаразди у функціонуванні судових установ.

Законодавчо-нормативні акти. Використання для вирішення поставлених завдань лише діловодної документації зробило б запроповану роботу неповною й однобокою, зосередженою винятково на аналізі взаємовідносин як між судами, так і між судовими установами та місцевими адміністраторами. При цьому з поля зору випадала б політика

¹¹⁹ Матеріали для історії Подольської губернії [Время генерал-губернатора М. Н. Кречетникова (1791–1793)]. – Б. м., 1885. – С.309–310, 313–315.

¹²⁰ Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / Изд. под ред. Н. Дубровина. - СПб.: Гос. тип., 1876-1915.

верховної влади, її спроби врегулювати складні питання судочинства заради справедливого розгляду цивільних і кримінальних проваджень. Характеристику цієї групи джерел розпочнемо з III Литовського статуту 1588 р. Його значення полягає не стільки в тому, що він слугував кодексом за часів Речі Посполитої, а в рецепції артикулів до судової процедури кінця XVIII – першої третини XIX ст. При цьому зауважимо важливість Статуту 1566 р., в якому було не лише чітко визначено основні повноваження верховного правителя, але й відображено адміністративну реформу, що передбачала виокремлення судової гілки влади через функціонування повітових судів (земських, гродських, підкоморських). Було уніфіковано розрізнену правову термінологію та надано абсолютний пріоритет писаному праву. Одразу ж розпочалося його вдосконалення найкращими правниками і вже III Литовський статут, який складався з 14 розділів і 488 артикулів, унормував повноваження влади та інших владних інститутів Великого князівства Литовського (законодавчих, судових, фінансово-економічних, війська). Було значно розширено положення карного, кримінально-процесуального (розд. 11–14), а також цивільного, шлюбно-сімейного, земельного (розд. 5–10) права. Остаточно закріплено привілеї шляхти, унормовано становище соціальних станів та етнічних категорій населення, а також юридично оформлено закріпачення селян. Статуті укладені руською мовою. Перші два не публікувалися й поширювалися в рукописах, останній було видруковано під наглядом канцлера Л. Сапіги в 1588 р. Із кінця XVI – початку XVII ст. на українських землях II і III Литовські статуті застосовувалися паралельно досить тривалий період часу, а згодом перевагу мав лише останній у редакції 1614 р.¹²¹ Враховуючи обмаль архівних джерел для здійснення огляду річпосполитської судової влади було використано саме цей кодекс. Аналіз відповідних артикулів дозволив установити структуру судової системи, юрисдикцію судів, порядок діяльності та принципи формування кадрового складу, захист судових урядників від посягань на їхнє життя. Важливе значення для забезпечення соціальної стабільності відводилося підкоморським судам (урегулювання меж землеволодінь). Головна ж цінність статуту полягала у використанні окремих його положень повітовими, підкоморськими, межовими судами, магістратами та

¹²¹ Гурбик А. Статуты Великого Князства Литовського 1529, 1566, 1588 // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил.-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – С.834–836.

ратушами під час розгляду судових справ на Правобережжі. Механізм рецепції полягав у тому, що повітові суди й магістрати, здійснюючи кримінальні та цивільні провадження, для обґрунтування своїх пропозицій щодо вироку використовували статуту III Литовського статуту. Головні суди, отримавши в ревізійному порядку ці справи, звертали увагу на застосування норм кодексу. Зазначимо ще одну особливість: поєднання артикулів Статуту й сеймових конституцій із російськими Військовим (1716 р.), Морським (1720 р.) статутами, Генеральним регламентом (1720 р.)¹²².

Важливе значення мали нормативні акти, що містяться в «*Полном собрании законов Российской империи*» («ПСЗРИ»). Створені для реалізації політики верховної влади, вони відображали два аспекти: показували, чого прагнув центр (у нашому випадку – у правобережних губерніях) та засвідчували маневрування Санкт-Петербурга у випадку, коли попередні заходи не приносили очікуваних результатів.

Враховуючи хронологічні рамки дослідження, використано перше та частково друге зібрання «ПСЗРИ». При цьому, хоча у назві зазначено термін «закон», проте це поняття не можна трактувати у сучасному розумінні¹²³. Через нечітке розмежування законодавчої й виконавчої влади до видання потрапляли розпорядження різного виду – від нормативних до інструктивних¹²⁴. Ускладнення соціальних процесів, приєднання нових територій і верств населення мали наслідком зростання числа публікацій та їх урізноманітнення: окрім імператорських, сенатських указів, це були штати, положення, статuti, правила, доповіді, записки тощо. З їх допомогою верховна влада намагалася врегулювати загалом усі сторони соціально-економічного життя та, зокрема, питання функціонування судової влади. Враховуючи головну роль у формуванні катерининських судів «Учреждений...» 1775 р. використано їх наповнення для визначення порядку формування, юрисдикції, судочинства станових судів на Правобережжі. Якщо спочатку, після

¹²² ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.286–289.

¹²³ М. Владимирский-Буданов визнавав єдиним джерелом права XVIII ст. «закон», який він протиставляв звичаєвому праву. В період імперії встановилося поняття про закон, як про волю монарха, оголошену відповідним чином (*Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории... – С.270–271*). Підсумовуючи дискусії стосовно поняття «закону» в Російській імперії, автори одного з посібників з джерелознавства приходять до висновку, що розмежувати закон і адміністративне розпорядження можна лише тоді, коли законодавча влада відокремлена від виконавчої, а цього не було не лише у XVIII і XIX ст. в умовах самодержавства, але навіть протягом більшої частини XX ст. (Істочниковедение: учеб. пособие / И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков, С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева, О.И. Хоруженко, Е.Н. Швейковская; отв. ред. М.Ф. Румянцева. – М., 2015. – С.685).

¹²⁴ *Шаюра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні... – С.16.

інкорпорації, було сформовано громіздку станову судовому систему для шляхти, містян і державних селян, то згодом було використано окремі положення «Учреждений...» при створенні магістратів і ратуш. Більш важливою видається практика використання їх окремих положень для забезпечення ревізійно-апеляційних процедур під час розгляду кримінальних і цивільних проваджень та механізму виконання покарань.

Зміни на престолі та прихід до влади Павла I призвели до відповідних трансформацій у політиці, у тому числі й у сфері судочинства. Зазначимо, що після віднесення правобережних губерній до категорії таких, які перебувають «на особливих правах і привілеях», відновлення окремих елементів річпосполитської судової традиції покладалося на практика О. Беклешова, і відображено у штатах від 31 грудня 1796 р. із зазначенням кількості судів, фінансової складової їх діяльності та кадрового складу головних, повітових, підкоморських судів, хоча стосовно магістратів лише йшлося про порядок їх фінансового утримання. Результати діяльності високопосадовця було відображено в рапорті, розглянутому Сенатом 11 вересня 1797 р. У сенатському указі схвалено пропозиції сановника щодо порядку судочинства, у тому числі схему розгляду службових зловживань чиновників і посадовців судів, відображено поступки місцевим елітам – використання артикулів III Литовського статуту та польської мови. Деяко іншим чином було вирішено питання з міською становою судовою системою: О. Беклешов, урахувавши другорядне значення магістратів у Речі Посполитій, використав при організації їх діяльності «Учреждения...» 1775 р. і для виборів – «Грамоту на права й вигоди містам Російської імперії».

Прихід Миколи I змінив вектор внутрішньої політики. Верховна влада почала регулювати питання діяльності судових установ. У 1826 р. було вчергове наголошено на необхідності стандартизації ведення актових книг для сплати до казни належних платежів. Наступного року Державна рада уніфікувала склад канцеляристів повітових судів і магістратів. Тоді ж було впорядковано питання з канцелярськими службовцями за допомогою «Положення про канцелярських службовців цивільного відомства». У 1828 р. у низці повітових судів Київської губернії запроваджувалася російська мова. Скасування залишків річпосполитської судової системи й відновлення чинності «Учреждений...» 1775 р. відбулося після придушення Листопадового польського повстання, що знайшло відображення у «ПСЗРИ».

Мемуари. Для часових рамок нашого дослідження написання місцевими чиновниками та посадовцями своїх спогадів ще не стало традицією. Навіть у «класичних» мемуарах М. Чайковського з історії Правобережжя лише побіжно згадується про перебування у садибі магната Й. Стецького, син якого Людвіг не зміг «перейти до третього класу», що не завадило йому стати головою Волинського головного суду¹²⁵ у Житомирі, обіймаючи посаду на втіху місцевим поміщикам¹²⁶.

Важливими для з'ясування ситуації є мемуари приїжджого чиновника П. Батурина, який на етапі створення Волинської губернії отримав посаду голови палати кримінального суду завдяки протекції генерал-губернатора М. Кречетникова. Добре знайомий із судовою системою внутрішніх губерній, він більш позитивно оцінював річпосполитські суди, останній період діяльності яких застав¹²⁷.

Одним із найцінніших джерел з історії Росії першої третини XIX ст. слугують мемуари Ф. Вігеля¹²⁸. Враховуючи, що служба автора була пов'язана з перебуванням на посадах віце-губернатора Бессарабії (1824–1826 рр.) і градоначальника Керчі (1826–1828 рр.), правобережні губернії не потрапили до поля його зору. Єдиний виняток становить постать голови Волинського надвірного суду О. Кршижановського, який обіймав посаду пензенського губернатора з 1809 по 1811 рр., змінивши батька мемуариста. Характеристика чиновника дозволяє зрозуміти механізми кар'єрного зростання і ситуацію з хабарництвом як під час житомирського періоду служби головою суду, так і за часів губернаторства.

Важливим джерелом з історії судової влади та суспільства Київської губернії слугує щоденник мандрівки в Київ 1817 р. пензенського віце-губернатора (1791–1796 рр.) та владимирського цивільного губернатора (1802–1812 рр.) І. Долгорукого. Для мемуариста, добре знайомого з роботою адміністративних і судових установ внутрішніх губерній, несподіванкою стали ряд речей: польська мова у судочинстві,

¹²⁵ Станом на 1824 р. у «Месяцеслове...» було відображено попередній склад головного суду, де головою тимчасового кримінального департаменту зазначений Л. Стецький (Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1824. – С.426–427).

¹²⁶ Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садък-пашы) // Киевская старина. – 1891. – Т.32. – С.255.

¹²⁷ Батуриш П.С. Записки // Голос минувшего. – №4–6 (апрель–июнь 1918). – Москва, 1918. – С.173–210.

¹²⁸ Детальну характеристику «Запискам» як джерела з історії генерал-губернаторств в Україні подано в дослідженні Шандри В. С. Генерал-губернаторства... – С.19–20.

статус «шляхти», яку він протиставляв родовій аристократії, вживаючи по відношенню до них термін «дворянство», способи легалізації шляхтичами свого становища через перебування на виборних посадах. Висловлювання сановника, котрий закликав до російщення та «наведення порядку» зі шляхтою, переконують у регіональних відмінностях імперської політики¹²⁹.

Довідкові видання. Встановлення кадрового складу повітових і підкоморських судів Волинської губернії, а також департаментів Волинського головного суду було б неможливим без використання даних із «Месяцеслова с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова [1772–1804]», «Месяцеслова с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова [1805–1829]» (далі – «Месяцеслов...»). Їх поєднання з указами губернського правління про схвалення на посади в 1811, 1817 і 1823 рр. з ф. 550 ДАРО дозволило простежити динаміку руху посадовців у губернії, де існувало 12 повітових установ і був чисельним шляхетський стан. Проте, укладаючи таблиці про суддів, підсудків і писарів повітових судів, підкоморіїв і коморників підкоморських судів (таблиці 3.1.1–3.1.6.) ми зустрілися з рядом труднощів: не всі дані з «Месяцеслов...» підтверджувалися інформацією з журналів засідань судів і департаментів. До прикладу, при зіставленні відомостей з указу губернського правління за 1817 р. і «Месяцеслова...» за 1818 р., у восьми випадках із дванадцяти інформації не збігалася, з них у п'яти – вказувалися судді попередньої каденції. Тому це змусило використовувати дані з «Месяцеслова...» на рік пізніше, оскільки результати виборів схвалювалися цивільним губернатором згодом – указ Волинського губернського правління вийшов за 1811 р. – 22 вересня цього ж року¹³⁰, за 1817 р. – 12 березня 1818 р.¹³¹ Передусім дані збиралися, очевидно, наприкінці року, часто не надходили вчасно й у разі запізньєв містили торішню інформацію. Тому публікації кадрового складу судів Волинської губернії не завжди відображали реальної картини. Так, 1806 р. в «Месяцеслове...» зазначено дві вакансії голів департаментів, хоча, згідно з архівними даними, посади були зайняті. Єдине пояснення може полягати в тому, що на момент отримання інформації нові очільники ще не були схвалені. Окрім цього не збереглися

¹²⁹ Долгорукий И.М. Дневник путешествия в Киев 1817 г. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1870. – Кн.2. – Отд.2. – С.97–306.

¹³⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.37 зв.

¹³¹ Там само. – Спр.5. – Арк.13.

книги за 1797–1801, 1830, 1831 рр. Саме тому дані за 1797 р. узято з книги за 1802 р., дані за 1829 р. відсутні.

Ще більш складним стало використання даних із «Месяцеслова...» для аналізу кадрового складу Подільського губернського апеляційного нормального суду (таблиця 3.1.8). До 1822 р. відсутня інформація про склад межових судів, тому було поєднано дані за цей рік з указами Подільського губернського правління про схвалення на посадах за 1823 та 1826 рр. (ф. 120 ДАХМО). Зауважимо на складнощях встановлення кадрового складу в 1830-х рр.: дані за 1829 р. встановити не вдалося; 1830 р. не виходив «Месяцеслов...»; за 1831 і 1833 рр. – відсутні ч. 2, де власне і друкувався кадровий склад; за 1832, 1836–1838 і 1840 рр. відсутні дані про межові суди; відсутні видання за 1834–1835 і 1839 рр. Зазначимо, що, попри помилки, неточності й розбіжності, інформація з «Месяцеслов...», за умови доповнення її архівними матеріалами, дозволяє узагальнити дані про кадровий склад судів.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, зауважимо, що діловодна документація, законодавчо-нормативні акти, джерела особового характеру (мемуари), довідкові видання складають значний і достатній дослідницький потенціал. Аналіз опублікованих та неопублікованих джерел дозволяє зробити висновок про їх повноту, достовірність, репрезентативність для вирішення поставлених у дослідженні завдань. Комплексно кожен тип та вид джерел зі властивою їм специфікою доволі достовірно відображають події, факти, явища, що дозволяє визначити роль і місце судової гілки влади у житті правобережної спільноти, яка, імплементуючи положення III Литовського статуту, створила цілісну судову мережу та ефективно врегульовувала спірні питання приватної власності, залагоджувала соціальні конфлікти, встановлювала порядок співжиття у краї.

РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ ІМПЕРСЬКОГО ПРАВОСУДДЯ

2.1. Знайомство з річпосполитським судочинством

Кінець XVIII ст. відзначився суттєвими змінами в державному й соціальному житті українського Правобережжя. Інкorporація територій Речі Посполитої до складу Російської імперії за логікою мала б означати докорінну перебудову адміністративного апарату, системи правовідносин, соціально-економічної сфери. Це за умови, що захоплені території були б відсталим краєм, який необхідно підтягувати до загальноросійського рівня. Навпаки, у багатьох сферах життя Речі Посполитій, принаймні у судовій, з її незалежністю від адміністративної влади, незмінністю й виборністю посадовців, наявністю інституції адвокатури, сталістю законодавчої бази тощо, вдалося досягнути значних успіхів, що мало головним наслідком виконання судовою владою соціальної ролі – забезпечення порядку і стабільності. Аналіз річпосполитської судової системи дозволить простежити судочинство та мережу судових органів, з якими правобережна шляхта ввійшла до складу Російської імперії.

Судова система Речі Посполитої вирізнялася багатоманітністю. Окрім земського, гродського, підкоморського судів формувалися нові судові інституції – Головний литовський трибунал, Луцький трибунал, сеймовий суд; розвивався комісарський суд¹. Окремо варто зауважити полюбівні суди, які становили важливий елемент річпосполитської судової культури. На їх місці та функціях наголошує А. Роснер. Дослідниця виокремлює, після звертання до полюбівного суду, наступні умови початку процесу: зобов'язання сторін щодо передачі провадження до полюбівного суду, означення предмета суперечки, визначення складу установи, способу вирішення спору (угода чи вирок) і санкції на випадок невиконання угоди або вироку полюбівного суду².

У Правобережній Україні діяльність суду регламентував III Литовський статут. У 1564–1566 рр. у Великому князівстві Литовському відбулася судова реформа, яка відділила суд від адміністрації та започаткувала формування окремої судової гілки влади. За II Литовським статутом 1566 р. діяли

¹ Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статуты Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн.2. – С.393.

² Rosner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego – próba zarysowania problemu // Sprawiedliwość naprawcza: idea, teoria, praktyka. – Warszawa, 2005. – S.37–58.

королівські суди з суддями, канцеляристами, адвокатурою, відповідальністю за злочини проти суддів тощо.

Якщо зупинятися більш детально, то творення нової судової системи Великого князівства Литовського розпочалося на Більському сеймі 1564 р. і відбувалося з ініціативи та під тиском шляхти. На переконання українських дослідників історії права, саме рівність перед законом мала уподібнити шляхту з магнатами. Реформа змінила державний судоустрій і запровадила нові принципи підсудності³.

Згідно з II Литовським статутом (розділ 4 «Про суддів та про суди»), основними елементами судової структури стали згадані земські, ґродські, підкоморські суди. Перші формувалися в кожному повіті, до їх складу входили суддя, підсудок і писар. Шляхетська спільнота обирала по чотири кандидати на уряд, а вже схвалював їх володар. До претендентів висувалися професійний і моральний (доброчесність, активність, обізнаність у праві), становий (належність до шляхти), осілості (давнє проживання в повіті) та конфесійний (належність до християнства) цензи. Необхідною умовою обіймання уряду було присягання. Встановлювалися безстроковість перебування на посадах. У випадку смерті судді повторювалася процедура: обиралися чотири кандидати, один з яких схвалювався володарем. Запроваджувалася руськомовність судочинства⁴. Писареві наказувалося всі листи й позови писати винятково руською мовою, іншу використовувати заборонялося⁵. Окремо слід згадати, що на Люблінському сеймі було залишено II Литовський статут основним законодавчим кодексом і гарантовано збереження руської мови в публічному вжитку (в судовому діловодстві, документах коронних канцелярій, що стосувалися потреб Підляського, Волинського, Київського та Брацлавського воєводств). Усі земські уряди надавалися лише шляхтичам-мешканцям цих воєводств без огляду на їх віросповідання⁶.

Юрисдикція земського суду обіймала цивільні справи магнатів і шляхтичів, крім управителів королівських маєтків. Згідно з артикулом 45, юрисдикція земських судів не поширювалася на воєвод, старост, державців замків і т. д.,

³ Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С.458.

⁴ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003: [Електронний ресурс]: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_05.htm

⁵ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2003. – С.295 (далі – П ЛС).

⁶ *Зашкільняк Л. О., Крижун М. Г.* Історія Польщі... – С.121.

але за власні злочини, вчинені у своїх маєтків, вони мали відповідати самостійно⁷. Традиційно було вирішено питання про оплату їхньої служби: держава не сплачувала жалування, а урядники отримували кошти безпосередньо від учасників процесу – з кожної присудженої суми з 1 копи 1 грош ішов суду (причому 2/3 суми – судді, 1/3 – підсудкові). Окремо писареві від кожного позову, від запису до книги, оповідання про кривду – сплачувалося по 1, з судових листів і виписів із кожної виграної справи – по 2 гроші⁸.

Якщо детальніше зупинитися на судових посадах, то судді дозволялося, у випадку хвороби (тоді необхідно було на наступних рочках (засіданнях суду) підтвердити це присягою) або нагальних справ, призначати замість себе іншого шляхтича. Відсутність урядника декілька разів поспіль без поважної причини на рочках мала наслідком втрату посади. Писар міг мати, за потреби, одного – двох підписків, за роботу яких він ніс особисту відповідальність. Окремо йшлося про уряд возного, який повинен був стежити за порядком у суді⁹. Той обирався і призначався в кожному повіті воєводою, котрий регламентував їх чисельність. До кандидатів висувалися вимоги: шляхетське походження, високі людські чесноти й гідність у вірі, осілість у повіті¹⁰. Його «обов'язком було вручення «позовів» (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, уведення власників, а також орендарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів тощо». Від возних вимагалось здійснювати всі процесуальні дії у присутності двох свідків-шляхтичів. «За неправдиві свідчення Статут передбачав суворі покарання для возного – включно зі смертним вироком»¹¹.

Окремим артикулом II Литовського статуту заборонялося обирати на посади суддів, підсудків і писарів духовних осіб і державних посадовців – старост, державців, тивунів, хорунжих і взагалі будь-кого з королівських урядників¹².

Ще однією важливою рисою річпосполитського судочинства був захист членів суду. За появу у суді зі зброєю (окрім меча й корда) винуватець мав заплатити правителю 12 грошей штрафу й заборонявся розгляд справи до тих пір, поки він не прийде беззбройним. Якщо учасник судового розгляду ображав словом свого противника, то мав відсидіти

⁷ П.ЛС. – С.316–317.

⁸ Там само. – С. 294–296.

⁹ Там само. – С.297–299.

¹⁰ Там само.

¹¹ Ворончук І.О. Возний // Енциклопедія історії України. – Т.1: А-В. – К., 2003. – С.601–602.

¹² П.ЛС. – С.299.

в башті шість тижнів; якщо штовхнув чи вдарив рукою (навіть замахнувся) – «нав'язка» (штраф) становила 12 рублів грошей і винуватець ув'язнювався на шість тижнів. Якщо ж шляхтич просто дістав меч або корд, то втрачав руку, а коли б поранив, то й життя. За словесну образу членів суду винуватець мав відсидіти шість тижнів, за його вбивство або поранення, крім смерті, мав сплатити «головщину» (грошовий штраф). Проте такі справи розглядав володар. Аналогічно суддя зазнавав покарання за його вироком: за слово – перебування шість тижнів у в'язниці, за поранення чи вбивство – смерть і головщина¹³.

Важливим питанням для судової діяльності, зокрема урядників і сторін процесу, були терміни засідання суду – рочки. Земський суд мав функціонувати тричі на рік по два тижні – улітку, восени та взимку¹⁴. Цікаво, що коли верховна влада Російської імперії приступила до відновлення річпосполитської судової традиції 1797 р. (а фактично конструювання), управляючий Мінською, Волинською й Подільською губерніями О. Беклешов зазначав, що засідання повинні тривати впродовж трьох каденцій доти, поки не будуть вирішені всі справи, що набралися у суді¹⁵.

Другим різновидом суду був ґродський. Спершу це був суд у кримінальних справах і до його юрисдикції належали збройні напади на маєтки та міську власність, підпали, розбої на дорогах, зґвалтування, злодійство, фальшування, вбивство шляхтичів. Ці злочини мали судити воеводи, старости й державці, а за їх відсутності – їхні намісники разом із замковим суддею. Суддю ґродського суду призначав воевода, староста або державець, і це мав бути шляхтич, котрий проживав у повіті та склав присягу¹⁶. Через факт призначення на уряд староста бажав отримати залежного урядника. Робота ґродського писаря оплачувалася за такими самими тарифами, як і земського¹⁷. Терміни засідання були передбачені у III Литовському статуті: рочки мали розпочинатися щомісяця в перший день, а якщо цей день припадав на свято, то наступного дня. Суд працював два тижні¹⁸. Тим самим підносився статус інституції, яка проводила регулярні щомісячні засідання, що вигідно

¹³ Там само. – С.314–315.

¹⁴ Там само. – С.308.

¹⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.165–166 зв.

¹⁶ П ЛС. – С.304–305.

¹⁷ Там само. – С.296.

¹⁸ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн.2. – С.144 (далі – III ЛС).

відрізняло її від земського суду з його річним шеститижневим терміном роботи.

На переконання польських дослідників, «земські суди переживали занепад, адже в деяких землях вони не збиралися впродовж десятиріч, деінде суддівські уряди були вакантними роками, так як шляхта не могла домовитися про кандидатури на посади суддів». У такому випадку до юрисдикції ґродського суду додатково були віднесені цивільні справи¹⁹.

Для врегулювання поземельних відносин у кожному з повітів діяв підкоморський суд. Ураховуючи важливість для тодішнього соціуму питання розмежування володінь детально зупинимося на його функціонуванні в підрозділі 2.4.

Окреме місце займав асесорський суд, «який із кінця XVI ст. став самостійним від короля та був апеляційним для королівських міст». Його головою був канцлер. Додатково під юрисдикцію судової установи підпадав розгляд справ про межі між королівськими й приватними маєтками. Селянські справи королівських маєтків з'ясовував королівський доменіальний референдарський суд, який захищав селян від свавілля старост²⁰.

Вищою апеляційною установою для земських, ґродських і підкоморських судів малопольських та українських воєводств виступав створений 1578 р. Люблінський трибунал. При цьому діловодство для українських земель велося руською мовою. До складу установи входили «світські» (до другої половини XVII ст. – 27, потім – 50) і «духовні» (до другої половини XVII ст. – 6, потім – 8) судді. Перших обирали на шляхетських сеймиках щороку у вересні (по 1–2 від воєводства). Їхня каденція розпочиналася в листопаді і тривала рік. Тим самим забезпечувалася ротація, на відміну від урядників судів першої інстанції з їх безстроковістю перебування на посаді. Духовних членів обирали єпископські ради. Їх очолював президент, який визначався з числа обраних до суду делегатів. На чолі Люблінського трибуналу стояв обраний маршалок, який головував на судових засіданнях, котрі відбувалися зазвичай навесні й улітку.

Шляхетські справи розглядалися за участі лише шляхетських депутатів, а справи з духівництвом вирішували колеґії, де порівну було представників від шляхетства та духівництва. Вирок в апеляційній справі повинен був бути, за можливості, одноголосним, лише під час третього голосування

¹⁹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.226–227.

²⁰ Там само. – С.228–229.

перемагала думка більшості. При рівних кількостях голосів «за» і «проти» справу переносили до сеймового суду. Вироки й декрети Люблінського трибуналу схвалювалися підписами трьох суддів та скріплювалися печаткою. Впродовж 1764–1772 рр. установа проводила засідання в Любліні й Львові. Після першого поділу Речі Посполитої продовжувала діяти до 1794 р. в Любліні²¹.

За спостереженнями польських дослідників, за правління королів Саксонської династії Люблінський трибунал був знярядям магнатської олігархії, що мало наслідком хабарництво і залежність суддів²². У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. поширювалося сутяжництво, процеси тривали десятки років і навіть остаточні вирокі установи оскаржувалися²³. Російська влада, коли почала утверджуватися у краї, зауважувала, що вирокі Люблінського трибуналу далеко не завжди виконувалися. Свідченням цього були деякі справи. Так, 1787 р. шляхтич Антон Трипольський звинуватив іншого шляхтича Василя Свидницького в тому, що той убив свого кріпака Петра Тимченка, але не зумів довести це в Люблінському трибуналі. За наклеп позивача оштрафували на користь відповідача на 200 «гривень польських» і він мав відсидіти 12 тижнів в Овруцькому замку. Проте покарання не відбув, відтак Свидницький звернувся до Овруцького гродського суду про невиконання судового вироку. Трипольський вдруге і втретє подавав позови до апеляційної установи, не збираючись виконувати вирок, але цим самим лише збільшував суми штрафів. Як не звертався надалі Свидницький до Овруцького земського суду, але вирок так і не було виконано²⁴. З одного боку, цей приклад переконує в недосконалому судової системи, яка не змогла забезпечити реалізацію рішення. З іншого, не викликає сумнівів, що Трипольський на рівні свого повіту був впливовою фігурою, але він не зміг змусити Люблінський трибунал, котрий тричі ухвалював присуд не на його користь, до його зміни.

На основі формулярного списку Антона Домбровського, який тричі почергово обіймав посади голів департаментів Волинського головного суду з 1809 р., вдалося реконструювати кар'єру успішного службовця, котрий розпочав кар'єру ще в річпосполитських установах. Ознакою

²¹ Гурбик А. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України: Т.6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2009. – С.382; Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.226-227.

²² Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.227.

²³ Там само. – С.257.

²⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.28–29 зв.

його визнання стало нагородження російським орденом Св. Анни 1-го ступеня й польським Св. Станіслава 1-го ступеня²⁵. Професійне зростання цього діяча розпочалося у 21-річному віці з навчання в Люблінському коронному трибуналі «юриспруденції і законів свого краю». Через дев'ять років він був призначений регентом (секретарем) до Луцького гродського суду. Черговою сходинкою, після чотирьох років перебування на попередній посаді, стало призначення 13 червня 1781 р. луцьким коморником. Проте вже 15 липня того ж року шляхта Волинського воєводства одноголосно обрала Домбровського до Люблінського трибуналу писарем. У 1790 р. обраний луцьким повітовим цивільно-військовим комісаром, а наступного року – додатково призначений луцьким гродським суддею. 1792 р. шляхта обрала його депутатом Люблінського коронного трибуналу. Впродовж 1794–1796 рр. обіймав посаду луцького повітового, очевидно земського, судді, але після відкриття російських установ його служба призупинилася. Лише 1799 р. був обраний дубенським підкоморієм²⁶. Розгляд кар'єри цієї особи свідчить про ґрунтовність здобутої освіти, практичних навичок за часів Речі Посполитої.

Важливим для подальшого розуміння функціонування судів була відсутність спеціалізації його членів. Той самий А. Домбровський обіймав посади в підкоморському, земському і гродському судах та в Люблінському трибуналі. Нам не вдалося встановити матеріальні статки урядника на початок його служби, але, припускаємо, що частину його власності станом на 1816 р. (а це 778 кріпаків, 70 дворів чиншової шляхти, у Луцьку вотчинне вйтівство з доходом 5 тис. злотих, нерухомість у Дубні) в результаті було примножено²⁷.

Типовість кар'єри А. Домбровського підтверджується й іншими прикладами. Якщо проаналізувати професійну діяльність засідателя цивільного департаменту Київського головного суду (1797–1800 рр.) Л. Харлінського, то вона розпочалася в 1780 р. з навчання юриспруденції в Люблінському трибуналі. Через 10 років король Станіслав Август пожалував його званням камергером польського двору. Наступного року він уже був цивільно-військовим комісаром, 1793 р. – радником у суді Тарговицької конфедерації. 1797 р. Л. Харлінський обраний депутатом дя

²⁵ Станіслава святого орден // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXXI: София–Статика. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 419.

²⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1 зв. – 4.

²⁷ Там само. – Арк. 1 зв. – 2 зв.

коронації Павла I в Москві, з 1 травня того ж року – засідателем²⁸. Не менш насиченою була кар'єра іншого засідателя цієї ж палати з січня 1798 р. – Т. Купчинського. У 1782 р. він розпочав службу у Брацлавському суді регентом, 1788 р. – коморник, 1790 р. став цивільно-військовим комісаром, 1792 р. – комісаром Брацлавського воеводства. З приходом російської влади в 1793 р. асесор комісії 1-го департаменту Брацлавської губернії. У 1796 р. був засідателем від дворянства совісного суду цієї ж губернії, наступного року – хорунжим²⁹ Уманського повіту та, нарешті, засідателем цивільного департаменту³⁰. Наведені приклади переконують у ґрунтовному підході до кадрового питання у судах Речі Посполитої, що проявлялося у вимогах до набуття необхідних практичних знань у Люблінському трибуналі або на секретарських посадах.

Важливим елементом річпосполитської судової системи була наявність професійних захисників у судах. Н. Старченко зауважує термінологічні особливості поняття «адвокат», указуючи, що на Волині вживалася лексема «умоцований приятель мой», тобто уповноважений на ведення судових справ, значно рідше – «прокуратор». Авторка припускає, що для шляхетського загалу поняття «прокуратор» асоціювалося з особою найманого адвоката, «умоцований приятель» указував на той тип стосунків, до якого прагнула шляхетська спільнота³¹. Прокуратор був судовим захисником, який призначався юридичним актом за згодою довірителя, без участі протилежної сторони³².

Загалом процесуальне представництво у формі платних прокураторів, які давали присягу та не мали права брати завищені гонорари, з'явилося на рубежі XV–XVI ст. Особи, які професійно займалися представництвом, отримали загальну назву палестр (адвокатур). У XVII та XVIII ст. адвокати могли виступати лише перед тим судом, при якому вони були акредитовані. У шляхетських судах це могли бути спочатку шляхтичі й міщани, але у XVIII ст. при Люблінському трибуналі останнім служити заборонялося. Потреба в адвокатах була великою, тож сини багатьох шляхтичів обирали таку кар'єру, вивчаючи право на практиці під керівництвом досвідченого адвоката³³.

²⁸ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.5, 7

²⁹ За правління Павла I до виборних шляхтою посад належав повітовий хорунжий, який був заступником повітового маршалка.

³⁰ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.2–2 зв.

³¹ Старченко Н. Умоцовані-прокуратори-приятелі. – С.111–144.

³² Сятоцька В. Адвокатура в Україні за магдебурзьким правом // Право України. – 2006. – №7. – С.125.

³³ Бардах Ю., Леснодорскій Б., Пштрчак М. История государства и права Польши. – С.257.

На початковий період конституційної монархії (1764–1795 рр.) адвокатам заборонялося набувати майно клієнтів, а за конституціями 1764 та 1768 рр. обмежувалося право виступів у ґродських і земських судах тих із них, хто не був шляхтичем. Із 1791 р., відповідно до закону про міста, до судочинства допускалися й адвокати-міщани, проте Тарговицька конфедерація відновила монополію шляхтичів на досить вигідне заняття адвокатурою³⁴. Н. Дейвіс, розглядаючи компетентність судів Речі Посполитої, загалом негативно оцінює їх діяльність через безчинства шляхти. При цьому він зазначає, що юридичний фах досяг великого процвітання у Варшаві, а надто в Любліні, зокрема *palestra*, або «адвокатська колегія», підтримувала цілі гурти адвокатів і судових повірених³⁵.

Отже, отримавши українські землі Правобережжя Російська імперія зустрілася з розвиненою судовою системою, яку туг для себе створила еліта Речі Посполитої. Вона функціонувала без державного втручання та гарантувала домінування шляхти в повсякденному житті. Фактично в Речі Посполитій судова влада була елітарною. Для неї характерні були спеціалізація судів, починаючи вже з першої інстанції: земські суди розбирали цивільні провадження, ґродські – кримінальні, а підкоморські займалися розмежуванням шляхетських землеволодінь; відсутність обов'язкового ревізійного перегляду цивільних проваджень, що піднімало авторитет земського й підкоморського судів. Новими для локальної адміністрації була безстроковість перебування обраних місцевою шляхтою урядників на посадах, що мало гарантувати незалежність їхніх судових рішень; принцип змагальності у судочинстві з наявністю інституції адвокатури; відсутність державної оплати служби судових урядників, які отримували кошти від сторін процесу і лише шеститижневий час роботи впродовж року.

Для російської влади, очевидно, був малозрозумілим високий статус судових урядників, які спочатку навчалися в установах і готові були всю свою кар'єру вибудувати у системі судочинства, у той час як у внутрішніх губерніях імперії головними ознаками успіху були військова або чиновницька кар'єри. Більш зрозумілими для влади виступали ґродські суди, засновані на призначенні урядників і регулярності їх щомісячної роботи, що дисциплінувало сторони процесу. Виокремимо ще один фактор, який повинен був забезпечити

³⁴ Там само. – С.286.

³⁵ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – С.304–308.

ефективність роботи суду – йдеться про формування його складу головою суду без будь-якого контролю з боку місцевої адміністрації.

Необхідною умовою повноцінного виконання судовою владою своєї соціальної функції – забезпечення спокою і стабільності, була ефективна робота апеляційної установи. Люблінський трибунал із його принципом формування кадрового складу, коли щороку депутати обиралися шляхтою на сеймиках, повинен був гарантувати дотримання законності при розгляді справ. Очевидно, законодавець уважав, що річний термін виступатиме важелем впливу на «недостойних» суддів. У Російській імперії були повністю протилежні порядок ревізійно-апеляційного процесу і принципи формування кадрового складу. У прихильників імперської судової системи з її великою кількістю установ та впливом верховної й місцевої адміністрації на кадровий склад виникали запитання: як одна апеляційна установа (Люблінський трибунал зі своїми щорічними змінами у складі й відсутністю контролю з боку королівської влади) могла врегульовувати складні питання та виконувати соціальний запит на справедливе судочинство? Не в останню чергу поясненням цього був підбір кадрового складу, який мав необхідні практичні навички, що він їх отримував під час навчання і вдосконалював, обіймаючи посади в різних судових установах.

2.2. Запровадження катерининських станових судів

Катерина II, започатковуючи станову судову систему на новонабутих правобережних територіях, намагалася зберігати баланс і культивувати соціальну відповідальність шляхти. Від успішної діяльності судових установ, насамперед першої інстанції, від їх кадрового складу та судових практик залежало ставлення населення до політики верховної влади. Ось чому варто зупинитися на характеристиці установ згідно з «Учреждениями...» 1775 р. і з'ясувати особливості їх запровадження на набутих територіях, аби зауважити їх відмінність від річпосполитської судової традиції. Аналіз цих двох систем спрогнозує той фундамент, який використав Павло I для конструювання нової судової мережі для досягнення компромісу з місцевими елітами заради утвердження Росії у цьому історичному краї.

Після другого поділу Речі Посполитої на Правобережжі збереглася попередня судова система. 17 липня 1793 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін, оглянувши суди Мінської губернії, пропонував брацлавському губернаторові Ф. Бергману зібрати інформацію про кількість справ, які в них знаходилися. Особлива увага зверталася на кримінальні у гродських судах³⁶. Цілковитим прогнозовано, що, прийшовши до влади, російські сановники відразу ж розпочали встановлювати свої правила у судовій сфері. Вже через шість днів у різкому посланні до брацлавського губернатора генерал-губернатор відмовився схвалювати вироки щодо арештантів Вінницького гродського суду. Вимагалось, щоб вироки здійснювалися іменем імператриці, а інакше вони не набирали законної чинності. Зверталася увага, що арештанти обвинувачувалися не згідно з доказами, а за суддівським рішенням. При цьому і сам Ф. Бергман указував на вади вироків Вінницького гродського суду, адже ті були лише названі без опису обставин справи та посилань на закони. Тому наказувалося всім кримінальним судам при поданні вироків докладати екстракти зі справ із зазначенням відповідних законів, що давало б можливість схвалювати судову ухвалу³⁷. Фактично розпорядження губернатора й генерал-губернатора одразу ж визначали курс імперської влади: встановлення контролю, і найперше за кримінальним

³⁶ Матеріали для історії Подольської губернії [Время генерал-губернатора М. Н. Кречетникова (1791–1793)]. – Б. м., 1885. – С. 309–310, 313–315.

³⁷ Там же. – С. 313–315.

судочинством, що здійснювалося за допомогою зміни судової процедури у частині схвалення вироків.

* * *

Якщо аналізувати російську станову судову систему, курс на впровадження якої в регіоні брала верховна влада, то до реформи 1775 р. правосуддя в імперії на місцях залишалося складовою функцій адміністративних органів. На нижчому рівні, у провінції, судові справи вирішувалися воеводою і його канцелярією. Апеляції подавалися губернатору, вищими інстанціями були Юстиць-колегія та Сенат³⁸. Як наслідок, це призводило до повільного розгляду справ. Навіть сама Катерина II відзначала, що кара за злочини та проступки відбувається не з такою швидкістю, як було б потрібно³⁹: «Защищается ли кто от клеветы, обороняется деньгами, клеветет ли на кого кто, все происки свои хитрые подкрепляет дарами»⁴⁰.

Якщо говорити загалом про суд, то найкраще його характеризують слова Ю. Готьє, котрий у 1913 р. писав, що «російський народ, здається, до сих пір не дуже любить звертатися до суду; недовіра до суду, вироблена століттями, позначалася й у ті часи, коли судовими трибуналами були губерньські, провінційні та воеводські канцелярії»⁴¹.

Не слід уважати, що Катерині II лише на 13-му році свого правління спало на думку реалізувати зміни у системі влади. За цей час, за підрахунками В. Григор'єва, імператриця видала близько сотні указів, за допомогою яких намагалася підправити систему місцевого управління, хоча й безуспішно (разом з тим із цієї кількості 53 акти стосувалися окремих міст, провінцій чи губерній)⁴². Що ж до змін, то передусім правителька звернула увагу на принципи судочинства та покарання. Вже в 1762 р. було наказано обережно вдаватися до катувань. 1763 р. з'явився указ «Про порядок провадження кримінальних справ», де висувалася вимога скоротити до 1 міс. слідство і тримання під вартою. Загратованих же у цивільних справах чи тих, хто скоїв незначні злочини, наказувалося відпускати на поруки. Тих же, які зізналися у переступі, не катувати, лише тих, які не зізнавалися, «катувати з обережністю»⁴³. З іншого боку,

³⁸ Уортман Р. Властители и судии... – С.60.

³⁹ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.20 (1775–1780). – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.230–231.

⁴⁰ Цит за: Павленко Н.И. Идея абсолютизма в законодательстве XVIII в. // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н.М. Дружинина, Н.И. Павленко, Л.В. Черепнина. – М., 1964. – С.421.

⁴¹ Готьє Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т.I. – М., 1913. – С.408.

⁴² Григорьев В. А. Реформа местного управления... – С.101.

⁴³ Каменский А.Б. От Петра I до... – С.403.

1797 р. Павло I розпорядився винних у кримінальних злочинах дворян, окрім позбавлення дворянства, присуджувати до покарання батою, викидання нїздри, таврування і заслання на важкі роботи⁴⁴. Реальне реформування судової системи було здійснене спершу в білоруських губерніях у 1772–1774 рр.⁴⁵

Видається важливим звернутися до питання смертної кари. На переконання Катерини II «закони створюються не для залякування, а для виховання. Покарання, яким би воно не було, не повинно мучити злочинця, а викликати в нього сором і каяття, тому що воно має бути співрозмірним злочину. Лише суд визнає людину винною». Стверджувалося, що «під час слідства неприпустимі тортури, немає потреби й у смертній карі». Проте, на думку імператриці, «таке покарання заслуговують лише злочинці, які загрожують самим основам існування держави, її спокою і добробуту»⁴⁶. Професор Казанського університету М. Загоскін, розглядаючи історію смертної кари в Росії, дійшов висновку, що за правління Єлизавети Петрівни було призупинено виконання смертних вироків, що змусило говорити про це всю Європу. За Катерини II смертна кара залишалася призупиненою фактично, але не скасованою законодавчо. Лише «під час анархії» імператриця санкціонувала її застосування: до підпоручика В. Мировича в 1764 р., до вбивць архієпископа Амвросія в 1771 р. і до О. Пугачова та його спільників у 1775 р. Останнім до кари на горло в 1790 р. засудили О. Радищева, але самодержиця його помилувала⁴⁷. Фактично Катерина II запровадила мораторій на смертну кару. Саме у цьому ключі слід розуміти її твердження 1794 р. при розділі Великого князівства Литовського на три частини після повстання Т. Костюшка: «[...] знищивши в усій Литві тортури і смертну кару, як невідомі в народів під нашим управлінням і нами зовсім скасовані»⁴⁸. Зазначимо, що ще далі у цьому напрямі пішов Павло I, котрий 1799 р. заборонив смертну кару в губерніях, яким було надано можливість здійснювати суд і розправу на підставі «древніх їхніх прав». При цьому

⁴⁴ Шильдер Н.К. Император Павел Первый: историко-биографический очерк: с портретами, видами, планами и автографами. – Санкт-Петербург, 1901. – С.326.

⁴⁵ Детально зміни у білоруських губерніях в судовій сфері прослідковано у підрозділі 1.1. при аналізі наукового доробку П. Жуковича. Управление и суд...

⁴⁶ Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999. – С.229–230.

⁴⁷ Загоскин Н.П. Очерк истории смертной казни в России. Речь, читанная на годичном акте Императорского Казанского университета // Известия и ученые записки Казанского Университета. – 1892. – №1. //Allpravo.ru. – 2004: [Электронный ресурс]: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum2363/item2367.html>

⁴⁸ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.23 (1789 – 6 ноября 1796). – Санкт-Петербург, 1830. – №17264. – С.576.

імператор зазначав, що заборона смертної кари існувала в імперії⁴⁹.

Закономірним видається питання про прагнення Катерини II використовувати в державному управлінні ідеї Просвітництва. Згідно з поглядами Ш. Монтеск'є, монархія повинна спиратися на відповідну соціальну структуру, яка складається зі станів, чий обов'язки, права і привілеї закріплено у законі⁵⁰. Необхідно погодитися з думкою Р. Вортмана, що ідеалом для російських правителів XVIII ст. була європейська «поліцейська держава» на зразок Швеції та Пруссії. За їх взірцем російські самодержці намагалися розширити свою прерогативу регламентації життя держави та соціуму⁵¹.

Проте теоретичні викладки західних просвітителів не витримували перевірки реальністю. Ідеться передусім про діяльність Законодавчої комісії 1767–1769 рр.⁵² Скликана для обговорення програми реформ, вона не виправдала надій законодавця та показала реальну картину російської дійсності (як пізніше писала Катерина II, комісія подала «свет и сведения о всей империи, с кем дело имеем, и о ком пещись должно»⁵³. За висновком В. Григор'єва, 1767 р. «витверезив» усіх, хто хотів перебудувати Росію за рецептом західноєвропейських просвітителів, а сама кабінетна філософія імператриці зіштовхнулася з вимогами реального життя, відображеними в депутатських наказах⁵⁴. І. де Мадаріага доходить висновку на підставі листа Катерини II королю Пруссії Фрідріху II, що імператриця розуміла різницю між тодішнім станом Росії та ідеальною державою, і показувала еліті, якою, на її думку, повинна бути країна⁵⁵.

Саме тому в подальшій діяльності вона прагнула враховувати побажання станових уповноважених. Що ж до дворянських пропозицій (163 накази), то вони вказували на вади тодішнього управління й законодавства, накреслювали шляхи їх удосконалення⁵⁶. Доречним видається твердження, що насправді різним прошаркам населення надано було можливість відкрито розповісти про недоліки, щоб дати відчутти участь у політичному житті⁵⁷.

⁴⁹ Там же. – Т.25 (1798 – 1799). – Санкт-Петербург, 1830. – №18943. – С.622–623.

⁵⁰ Каменский А.Б. «Царство разума» и «еврейский...

⁵¹ Вортман Р. Властители и судии... – С.54.

⁵² Детальніше про її діяльність (Григорьев В. Реформа местного управления... – С.120–145; Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины... – С.231–300).

⁵³ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.120.

⁵⁴ Там же. – С.120.

⁵⁵ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины... – С.250.

⁵⁶ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.121.

⁵⁷ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины... – С.266.

* * *

У 1775 р. Російська імперія гостро потребувала реформування. З одного боку, слабкість місцевих органів влади, їх нездатність реагувати на виклики часу, такі, як соціальний спротив (бунт 1771 р. в Москві та повстання О. Пугачова 1773–1775 рр.), засвідчили неефективність і слабкість влади на місцях⁵⁸. Навіть прихильні в оцінці імператриці дослідники відзначали неефективність системи управління, за якої всі справи вирішувалися у центрі. Тому пугачовський виступ відіграв роль своєрідного каталізатора, котрий підштовхнув імператрицю до якнайшвидшого реформування влади, у рамках якої мали відбутися і зміни у судовій системі.

Цікавим видається питання про авторство «Учреждений...». Дослідники сходяться на думці, що безпосереднім творцем тексту була Катерина II, яка працювала в Москві п'ять місяців над цим документом⁵⁹. І. де Мадаріаґа вказує, що збереглося понад 600 стор. її власноручних чернеток⁶⁰. Хоча зрозуміло, що законодавчий акт був результатом роботи цілого колективу, до якого входили генерал-прокурор О. Вяземський, секретарі П. Завадовський та О. Безбородько, виборзький губернатор В. Енгельгардт. Та найбільше долучився граф Я. Сіверс, виходець із Прибалтики, який сім років прожив в Англії (1748–1755 рр.), знав її систему управління. Осібно стоїть уродженець Ніжина С. Десницький – професор Московського університету, юрист, який навчався у Шотландії⁶¹.

Чи були «Учреждения...» власною концепцією імператриці, а чи запозиченням з іноземного законодавства? Частина дослідників уникають відповіді на це питання. В. Григор'єв відзначав, що літературні твори просвітників виявилися недостатніми, коли довелося писати закони. Саме тому основним їх джерелом стали остзейські закони (на той час край хоч і перебував 50 років під владою Росії, але зберігав власну систему управління). Їх було трансформовано в потрібному для самодержавства напрямі⁶².

Що ж до джерельної бази, то нею стали депутатські накази у Законодавчу комісію (загалом її робота дала імператриці необхідні матеріали, які були використані після

⁵⁸ Див. докладніше: *Павленко Н.И.* Екатерина Великая. – М., 2003. – С.104–140.

⁵⁹ *Григорьев В.* Реформа местного управления... – С.201; *Чистяков О.И.* Введение. – С.169.

⁶⁰ *Мадариага Исабель де.* Россия в эпоху Екатерины... – С.444.

⁶¹ *Григорьев В.* Реформа местного управления... – С.201; *Мадариага Исабель де.* Россия в эпоху Екатерины... – С.444–445.

⁶² *Григорьев В.* Реформа местного управления... – С.196–197; *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной... – С.469.

закінчення війни 1768–1774 рр. з Османською імперією), праці однієї з «приватних» комісій з адміністративної реформи, 13 проектів приватних осіб⁶³ і 4 представлених Сенатом (у тому числі вже згаданого С. Десницького, який пропонував відокремити законодавчі органи від судових, щоправда без рівноваги гілок)⁶⁴. Сучасні дослідники зауважують інтерес Катерини II в той період до праці В. Блекстона «Коментарі до англійських законів»⁶⁵, проте зрозуміло, що з англійського законодавства було запозичено ідею совісного суду⁶⁶.

Власне, на думку Катерини II, у Росії повинно було бути чотири стани: дворянство, духівництво, міщанство та селянство⁶⁷. Саме у цьому ракурсі й слід характеризувати судову реформу, проведену за «Учреждениями...» 1775 р.

Привілейованим станом Російської імперії було, безсумнівно, дворянство. Але його елітарність була відносною, адже за звільнення від податків дворяни змушені були служити у війську чи державному апараті⁶⁸. Привілеї пояснювалися не лише тим фактом, що вони служили, але й тим, що саме дворянство звело Катерину II на престол. З іншого боку, І. де Мадаріага вказує, що імператриця не бажала посилення дворянства на протывагу короні. Вона розуміла російську дійсність – повну залежність дворянства від верховної влади та відсутність будь-яких інституцій (на зразок французьких парламентів), за допомогою яких можна було здійснювати організований вплив на монарха⁶⁹.

Тож основним законодавчим актом, який регулював проведення реформи, стали оприлюднені 7 листопада 1775 р. «Учреждения...», в яких було запропоновано й мережу судових установ.

⁶³ Важливою видається власноручно написана відповідь Катерини II на рукописний проект князя Волконського «Про краще облаштування судів та про розділення імперії на губернії». Окрім подяки відзначалося, що запропонований князем проект багато в чому схожий на той, який готувався. До вищесказаного слід додати, що опосередковано імператриця визнавала допомогу своїх соратників та зазначала схожість пропонувананих нових порядків з остзейськими, яким вже 400 років (*Бартенев П.* Осьмнадцатый век. – Кн. I. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 182).

⁶⁴ *Чистяков О.И.* Введение. – С. 168–169; *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной... – С. 462.

⁶⁵ *Мадариага Исабель де.* Россия в эпоху Екатерины... – С. 445.

⁶⁶ Про діяльність совісного суду див. докладніше: *Шандра В.С.* Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 83–96.

⁶⁷ *Каменский А.Б.* «Царство разума» и «еврейский...»

⁶⁸ *Его же.* Элиты Российской империи... – С. 120.

⁶⁹ *Мадариага Исабель де.* Россия в эпоху Екатерины... – С. 254.

Найнижчою ланкою для дворянства був повітовий суд⁷⁰ (розд. XV, ст. 193–208 «Учреждений...»⁷¹), який засновувався в кожному повіті із загальною чисельністю населення 20–30 тис. осіб. До складу низової судової установи входив повітовий суддя (VIII клас за Табеллю про ранги) та двоє засідателів (IX клас)⁷². До речі, прямо не говорилося, що повітовий суд буде судити дворян.

Що ж до механізму утворення найнижчої ланки станового суду, то повітовий суддя та засідателі обиралися дворянством через кожні три роки. Обов'язковою умовою для вступу на посаду було схвалення кандидатур губернатором⁷³. Після обрання вони отримували класні чини. Процедура виглядала так: 1796 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав імператорський указ із пропозицією подати списки про нагородження чинами посадовців, обраних від шляхти, які раніше були в колишній польській службі. Чини мали призначатися відповідно до посад, які вони обіймали згідно з «Учреждениями...» 1775 р.⁷⁴. Якщо ж упродовж трьох років хтось з обраних помирав або ще з якоїсь причини вибував, то нові вибори не проводилися, а верхній земський суд повинен був визначити кандидатуру, котру мав схвалити намісник краю.

Юрисдикція повітового суду (а законодавець зобов'язував його вирішувати всі можливі питання в адміністративній одиниці) полягала в розгляді як кримінальних (убивства, крадіжки, розбій, бійки, образи), так і цивільних (повернення боргів, відшкодування збитків тощо) проваджень, котрі розпочинали вирішувати лише за певних умов:

- 1) за скаргою чи позовом приватної особи або стряпчих;
- 2) за повідомленням іншого суду;
- 3) за вказівкою губернського (намісницького) правління, палати, верхнього земського суду.

На нашу думку, умовами про початок розгляду справ законодавець мав на меті чітко визначити процедуру приймання справ до розгляду та недопущення самовільних дій із боку суддів і засідателів, що, можливо, піднімало б їхній авторитет у місцевого населення (наприклад, якщо суддя ставав свідком образи одного дворянина іншим, то справа

⁷⁰ Разом із тим «Учреждениями...» було передбачено існування нижнього земського суду, але це був не суд у власному розумінні цього слова, а адміністративний, у першу чергу поліцейський орган (розд. XVII) (див. докл.: Чистяков О.И. Комментарий // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – Т.5. – М., 1987. – С.307–308).

⁷¹ ПСЗРИ. – Собр. I. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.246–247.

⁷² Там же. – С.234.

⁷³ Там же. – С.235.

⁷⁴ Материалы для истории Подольской губернии. – С.279.

могла розпочатися лише за скаргою ображеного, який не завжди подавав її до суду через свою бідність та заможність опонента).

Усе ж видається, що одним з основних завдань повітового суду було врегулювання земельних межових суперечок (розглядалися за участю землеміра), про що повідомлялося обом сторонам за шість тижнів. Разом з тим компетенцією повітового суду була функція посвідчення купівлі маєтків. Купча з інформацією про покупця та ціну за придбаний маєток (або, як називалося в «Учреждениях...», «село») прикріплювалася до дверей суду з подальшим повідомленням по інстанціях (до Сенату включно) та з кінцевим друком у газетах обох столиць («Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости»). Якщо впродовж двох років на маєтність ніхто не претендував, то вона повністю визнавалася за покупцем. Цим самим верховна влада через урядовців на місцях намагалася врегулювати земельні суперечки, що, беззаперечно, відповідало прагненням дворянства й підносило авторитет монарха.

Апеляційною установою для повітового суду був верхній земський суд. Щоб не допустити судової тяганини, було передбачено низку запобіжних заходів: по-перше, оскаржити рішення можна лише в тижневий термін, про що слід повідомити повітовий суд, а потім подавати скаргу до наступної інстанції; по-друге, передбачалося внесення 25 руб. (на той час велика сума) до повітового суду та підписання присяги, що незадоволений упевнений у своїй правоті (якщо ж верхній земський суд визнавав рішення повітового суду правильним, то гроші залишалися в повітовому суді й віддавалися під відсотки, які суд використовував самостійно); по-третє, заборонялася апеляція по справах, які були нижче 25 руб., щоб не допустити перевантаження апеляційної установи.

При дотриманні цих трьох умов повітовий суд повідомляв верхній земський суд і надсилав туди справу. Якщо рішення повітового суду скасовувалося, то поверталися заставні гроші. Разом з тим захищалися права й незаможного дворянства: якщо незадоволений рішенням суду під присягою повідомляв, що в нього немає 25 руб. для внесення до повітового суду, тоді його справа все одно переносилася до верхнього земського суду. Частина дослідників, щоб показати вади

судової реформи, «забували» про цю умову, відзначаючи, що лише заможні люди могли апелювати до вищих установ⁷⁵.

Загалом статті, які стосувалися процедури оскарження, запроваджувалися для того, щоб незадоволені особи могли звертатися до вищої інстанції лише при дотриманні певних вимог, виконати які було досить складно (внесення та можливість втрати грошової застави). Такі обмеження при поданні апеляції запроваджувалися для того, щоб вищі ланки судової системи займалися розглядом важливих справ та не «потонули» у дріб'язкових.

Що ж до засідань суду, то передбачалося три сесії на рік: перша – з 8 січня до Страсного тижня, друга – після Св. Трійці до 27 червня, третя – з 2 жовтня по 18 грудня. Разом з тим за наказом губернатора чи верхнього земського суду в надзвичайних випадках повітовий суд міг засідати іншим часом. Законодавчо було визначено й терміни розгляду справ, в яких підозрюваний утримувався під вартою – одна сесія; передбачалося покарання для членів повітового суду, якщо підозрюваний утримувався три сесії (тобто практично рік): вони позбавлялися річного жалування на користь заарештованого, його спадкоємців чи повітових шкіл. Наведена регламентація засідань повітового суду, як і решти вищих судових установ, повинна була сприяти чіткій роботі, адже відсутність цих положень призвела б до безсистемності у роботі – змусила б суддю та засідателів працювати регулярно в інший спосіб було б досить складно.

Фактично створенням повітового суду верховна влада допустила повітове дворянство до участі у судовій владі, що відповідає його бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через такі фактори: по-перше, усі обрані схвалювалися губернатором, що давало змогу місцевій владі відводити кандидатури небажаних осіб (особливо актуально це було на приєднаних територіях, де тим самим отримувалася змога не допускати не лояльних шляхтичів); по-друге, обрані члени суду інтегрувалися у систему державного апарату; по-третє, остаточному розглядові підлягали лише дріб'язкові справи, більш вагомі з'ясовувалися у вищих установах; по-четверте, враховуючи актуальність майнових суперечок (пов'язаних із землею та маєтками), повітовий суд виконував роль нотаріальної та межової контор. З іншого боку, члени суду отримували матеріальне забезпечення, їхня

⁷⁵ Див. наприклад: *Боханов А.Н., Горинев М.М.* История России с начала XVIII до конца XIX века /Отв. редактор А.Н. Сахаров. – М., 2001. – 543 с.: [Электронный ресурс]: <https://www.twirpx.com/file/1046354/grant/>

служба чітко регламентувалась, сприяючи ефективності роботи.

Наступною ланкою у становій судовій системі для дворянства був верхній земський суд⁷⁶ (розд. XIV, ст. 164–192), який утворювався у кожному губернському центрі. Ця судова установа поділялася на два департаменти – кримінальних та цивільних справ, що свідчило про бажання законодавця запровадити спеціалізацію установи і піднести рівень розгляду справ. Головами департаментів були чиновники VI класу. Верховна влада поставила верхній земський суд під свій контроль, адже кожен голова схвалювався імператрицею з двох кандидатів, представлених Сенатом. Ці особи призначалися пожиттєво, на відміну від решти членів департаментів – п'яťох засідателів, які обиралися дворянством губернії терміном на три роки і схвалювалися на посаді правителем губернії. Традиційно, засідателі були рангом нижче голови – надвірними радниками. Окрім цього, до складу верхнього земського суду входили професійні чиновники – прокурор (VII класу) та двоє стряпчих (VIII класу) – казенних і кримінальних справ. Ці чиновники призначалися Сенатом, лише прокурора пропонував генерал-прокурор. Їх функція полягала у сприянні правосуддю, збереженні встановленого порядку, забезпеченні покарання злочинців та захисті невинних.

До верхнього земського суду надходили по апеляції цивільні провадження (суперечки щодо володіння маєтками, привілеї, заповіти, спадкування тощо) з повітового суду, дворянської опіки і нижнього земського суду та на ревізію – кримінальні справи з повітового суду. Знову ж таки верхній земський суд, як і повітовий, не був остаточною інстанцією для вирішення кримінальних проваджень – в обов'язковому порядку вони, не набуваючи чинності, передавалися для ревізії до палати кримінального суду. Стосовно цивільних проваджень, то у випадку незгоди з рішенням верхнього земського суду, надавалося право апелювати до палати цивільного суду. Разом з тим, встановлювалося обмеження у перенесенні справ на апеляцію до палати: щоб зменшити судову тяганину, була повторена процедура, характерна для повітового суду (внесення грошової суми, яка у випадку програшу не поверталася). При цьому розмір збільшувався з 25 до 100 руб., але якщо в апеляційному перегляді справи був задіяний стряпчий, який підписував присягу про впевненість у своїй правоті, то застава не сплачувалася. На відміну від

⁷⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.243–246.

повітових судів верхній земський суд міг штрафувати у розмірі 25 руб. «ябедників» та ініціаторів безпідставних позовів. Отримані кошти передавалися на утримання шкіл на території того повіту, звідки походив наклепник. Ці статті хоча й ускладнювали процедуру оскарження та разом з тим демонстрували неможомному дворянству, що верховна влада дає можливість захищати свої інтереси.

Для досягнення «справедливості» було передбачено процедуру судового розгляду: голова та засідателі жеребкуванням визначали доповідача у справі, інші повинні були уважно контролювати зміст доповіді та вирок попередньої установи. Після закінчення доповіді члени суду, починаючи з молодшого, висловлювали свою точку зору і насамкінець узагальнювали її, спираючись на закони. Надалі передбачалося голосування й у випадку розділення голосів: перемагала більшість або якщо голоси поділялися рівномірно, то перемагала пропозиція, за яку проголосував голова. Опис розбіжностей вносився до особливого протоколу, який зачитували тоді, коли справа передавалася для ревізії до палати кримінального суду. Регламентація здійснювалася для того, щоб надати засіданню та процедурі голосування максимальної організованості, що також прискорювало розгляд справ.

На відміну від нижньої ланки дворянської судової системи, робота цього органу була більш бюрократично регламентованою: на початку кожної сесії зачитувався реєстр справ. Департамент цивільних справ розглядав провадження у наступному порядку: 1) казенні; 2) громадські; 3) боржників; 4) про контракти і купчі; 5) про нерухоме майно; 6) людей, які живуть на далекій відстані; 7) ті, що залишилися. Фактично законодавець цим порядком своєрідно підштовхував департамент до вирішення всіх справ впродовж однієї сесії, вказуючи на бажання виконати весь реєстр. Як і у випадку з повітовим судом, верхньому земському суду наказувалося розглядати впродовж однієї сесії всі справи, інакше судді позбавлялися жалування на користь утримуваного, його спадкоємців чи шкіл.

Час засідань верхнього земського суду збігався з повітовим. При потребі на вимогу губернатора передбачалися його надзвичайні засідання. Разом з тим у канікулярний період суду щомісяця засідали по два члени в кожному департаменті, які були уповноважені приймати тимчасові рішення. Якщо залишалися нез'ясовані справи, то голови департаментів з двома членами їх вирішували.

Звідси випливає, що верховна влада надала можливість вибраним особам від дворянства захищати їхні станові інтереси. Деяку пересторогу викликають постаті голів департаментів, які були не місцевого походження, а призначалися з Петербурга та безстроково обіймали посади. З іншого боку, вони були також представниками дворянства, які, за задумом, повинні були відстоювати станові інтереси. Законодавець підняла правову культуру суду через запровадження посад прокурора та стряпчих, які відповідали за дотриманням законності. Все ж, обов'язковість передачі кримінальних справ на ревізію до палати кримінального суду дещо зменшувало значення верхнього земського суду, хоча така процедура вимагала дотримання законності при судовому розгляді.

Наступною, найвищою ланкою на губернському рівні, були палати кримінального та цивільного судів⁷⁷ – по суті державний суд із повністю призначуваним складом. Голови (кожен також призначався імператрицею за поданням Сенату з двох кандидатур) відносилися до V класу, тобто відповідали віце-губернаторові. У кожній палаті були призначувані Сенатом по два радники, які відносилися до VI класу та по два асесори VIII класу. Про особливу роль, яку їм відводив законодавець, свідчить високий статус голів та членів палат. Позитивним можна вважати елементи гласності, рівності та незалежності палат одна від однієї, а також законність у їх роботі. Все ж палати не були останньою інстанцією, їх рішення можна було оскаржити в Сенаті при наявності значної кількості матеріальних коштів та сумі збитків більше 500 руб. Стосовно професіоналізму, то за тодішньою традицією це були, як правило, колишні військові. На 1788 р. з 67 голів губернських судових палат 57 (85 %) розпочинали кар'єру з військової служби; 40 з них прослужили більше 15 років військовими⁷⁸. Але у тодішніх умовах за відсутності достатньої кількості навчальних закладів інакше діяти не було можливості. Складно однозначно говорити і про розуміння головами палат місцевої специфіки через призначення з Петербурга. Певні труднощі викликало недостатнє фінансування. Наприклад, голови палат отримували жалування у розмірі 1143 руб. 65 коп. на рік, у той час як голова казенної палати отримував відповідно 4406 руб.⁷⁹

⁷⁷ Там же. – С.239–241.

⁷⁸ Див. докладніше: Уортман Р. Властители и судии... – С.67–68.

⁷⁹ Гессен И.В. Судебная реформа. – С.8–9.

Юрисдикція палати кримінального суду поширювалася на ревізування кримінальних справ, які в обов'язковому порядку надходили з верхнього земського суду, передусім якщо вироком було позбавлення життя або честі. Загалом основним завданням палати, в умовах формального судочинства, було встановлення правильності розгляду справ, що зводилося до оформлення судових документів. Окрім цього, поряд з функціями ревізійної установи, на палату покладалася слідчі і судові дії щодо злочинів посадових осіб губернії. Палата цивільного суду розглядала по апеляції цивільні справи. Проте вирішальне слово у розгляді кримінальних та цивільних справ законодавець залишив за Сенатом.

* * *

Важливими елементами успішного функціонування судової системи і виконання соціального запиту на встановлення «спокою і справедливості» було творення судів для інших станів. Враховуючи важливість для судочинства міщан (міщан і купців) словесних судів, ратуш і магістратів, про їх діяльність ітиметься нижче. Зазначимо, що під юрисдикцію словесних судів потрапив розгляд дрібних справ. До їх складу входили староста і двоє суддів, які обиралися на рік та могли переобиратися безліч разів. Влада пішла на інтеграцію цих осіб до складу урядових чиновників – на час зайняття посади вони отримували чин XIV класу.

Нижчою судовою ланкою (враховуючи обмежену юрисдикцію словесних судів) у містах були збережені магістрати, а в посадах (до 500 жителів) – ратуші (розд. XX, ст. 278–292 «Учреждений...»⁸⁰). До магістрату входило по два бургомістри та чотири ратмани, до ратуші – бургомістр та два ратмани, які обиралися міською громадою на трирічний термін. Дозволялося переобрання на наступну каденцію, але заборонялося обирати на нижчі посади – бургомістрів на ратманів, а ратманів на суддів словесного суду. Цим самим імператриця турбувалася про підтримання статусу урядовців. Проте більш важливим було наділення їх чинами – бургомістри у містах отримували на час перебування на посаді XII клас (у посадах – XIII), а ратмани в містах – XIII, у посадах – на клас нижче. Для порівняння, повітовий суддя отримував чин VIII класу, а двоє засідателів – IX класу.

Апеляційною установою в міській судовій системі став губерньський магістрат (розд. XXII, ст. 306–334

⁸⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.259–261.

«Учреждений...»⁸¹). У його підпорядкуванні перебували міські магістрати, ратуші та сирітські суди. Що ж до структури, він поділявся на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. Якщо говорити про кадри губернського магістрату, то до його складу входили двоє голів та шестеро засідателів, які порівну поділялися між двома департаментами. Верховна влада поставила під свій контроль голів: по-перше, вони на час виконання обов'язків отримували чин VII класу, по-друге, їх призначення здійснювалося Сенатом за поданням намісницького правління. Щодо засідателів, то їх було шестеро (віднесено до X класу) і ці урядники обиралися купцями та міщанами лише губернського міста на три роки із наступним схваленням їхніх кандидатур губернатором. Це був спосіб позбутися тих, хто не викликав довіри в адміністрації. Порівнюючи з виборами до дворянського верхнього земського суду, укажемо, що там брали участь дворяни всіх повітів, а у виборах до магістрату – лише містяни губернського центру. Поясненням цього може бути те, що жалування засідателів було порівняно невисоким і прожити в губернському місті, винаймаючи помешкання, було важко. До того ж виконання обов'язків автоматично означало неможливість займатися торгівлею чи іншим заняттям, а тому сприймалося б міщанством негубернських міст як непомирна повинність.

Для контролю за дотриманням законності до складу губернського магістрату входили призначувані Сенатом прокурор VII класу та двоє стряпчих X класу – казенних і кримінальних справ. Кандидатуру прокурора пропонував генерал-прокурор, а стряпчих – палати. Для порівняння, у дворянському суді прокурор належав до VII, стряпчі – до VIII класу.

Ревізійною й апеляційною інстанціями для губернських магістратів слугували державні палати кримінального та цивільного суду, найвищою ж був Сенат.

* * *

Не можна оминати увагою створення установ для інших категорій вільного населення – державних селян, однодворців. Ітиметься про нижні й верхні розправи. Створення нижньої розправи (розд. XXIII, ст. 335–349 «Учреждений...»⁸²) регламентувалося генерал-губернатором, який визначав необхідну кількість установ з розрахунку одна на 20–30 тис. осіб. Кадровий склад був найчисельнішим з усіх

⁸¹ Там же. – С.265–267.

⁸² Там же. – С.267–268.

судів першої інстанції (повітових і магістратів) і налічував, крім розправного судді (IX класу), вісім засідателів, які не отримували навіть найнижчого класу. Суддя призначався намісництвом з чиновників, а не обирався. Законодавиця не здійснила інтеграції засідателів до складу урядових чиновників, як це було з іншими становими установами і це при тому, що допускалося обрання на посади не лише селян, але і дворян та чиновників. До кандидатів висувався лише одна вимога – відсутність «явних недоліків», після чого їх кандидатури схвалювалися губернатором. Уже традиційним був термін повноважень засідателів – три роки. Запроваджувався особливий порядок роботи, адже з восьми осіб двоє були відряджені до нижнього земського суду і ще двоє – до совісного суду, щоб розглядати провадження своїх поселень. Порядок роботи був скопійований із повітових судів: відсутність спеціалізації – установа розглядала кримінальні та цивільні справи, вирішення земельних питань, купівля землі, спільний розгляд з повітовими судами / магістратами у випадку міжстанових проваджень, ревізійно-апеляційний процес, три сесії засідань із можливістю продовження роботи, остаточний розгляд справ до 25 руб.

Ревізійно-апеляційною установою виступала губернська верхня розправа (розд. XXIV, ст. 350–377 «Учреждений...»⁸³), Нічого не вигадуючи, у руслі уніфікації, Катерина II зробила цю установу аналогічною верхньому земському суду для дворянства. Було повторено поділ на два департаменти кримінальних і цивільних справ на чолі з головами VII класу, які призначалися Сенатом за поданням губернського правління. Кандидатури десяти засідателів, обраних від поселень на три роки, схвалювалися губернатором. Як і засідателі нижньої розправи, вони не отримували чинів. Зауважимо, що як і у верхньому земському суді, обов'язковим був контроль із боку прокурора VIII класу і двох стряпчих X класу з казенних та кримінальних справ. Порядок роботи верхньої розправи повторював правила для верхнього земського суду. Однаково з дворянською установою, кримінальні провадження в обов'язковому порядку надходили на ревізію до наступної інстанції – палати кримінального суду, а цивільні, за умови подання апеляції, до палати цивільного суду.

Верховна влада, запроваджуючи станову систему передусім для державних селян, поставила нижню та верхню

⁸³ Там же.

розправи під свій контроль за допомогою схвалення губернаторами на посадах засідателів, наявністю великої кількості апеляційно-ревізійних установ, роботою в верхній розправі прокурора та стряпчих. Разом з тим, навіть така система судочинства повинна була мати наслідком лояльність решти категорій вільного населення.

* * *

Катерининська судова система, з одного боку, уніфікувала й розділяла на повітовому та першому ревізійно-апеляційному рівні судочинство для трьох станів: дворянства, міських жителів і решти категорій вільного населення. Цим самим імператриця своєрідно «давала зрозуміти» про однакове ставлення до них верховної влади. З іншого боку, Катерина II в руслі своєї політики створила всестановий совісний суд. В історіографічному огляді ми зверталися до монографії В. Шандри, яка подала детальну характеристику діяльності совісних судів на українських землях⁸⁴. Можливо тому, про цей вид судів говорити виявилось найскладніше. Зауважимо, що в досліджуваній період ця по-справжньому революційна з огляду на її склад і, особливо, юрисдикцію, установа діяла менше року, була ліквідована Павлом I і відновлена в правобережних губерніях після сенатського указу 1833 р. у другій половині 1830-х рр.⁸⁵ Тому дозволимо собі зупинитися лише на деяких аспектах діяльності совісного суду.

Заявлена теза про унікальність обґрунтовується кадровим складом і юрисдикцією совісних судів (розд. XXVI, ст. 395–403 «Учреждений...»⁸⁶). Створений у кожній губернії суд складався з голови (VI класу) і шести засідателів. Якщо в усіх решти губернських судових установах голів призначала верховна влада, то кандидатура на голову совісного суду обиралася від кожного суду губернії, а вже губернатор обирав найбільш «здібного, совісного, розважливого, справедливого і бездоганного». Саме склад засідателів свідчив про бажання зробити установу всестановою, адже двоє представників були від дворянства (VII класу), двоє – від міських жителів (X класу) і решта – без отримання чинів представники решти категорій вільного населення. Для обраних на три роки посадовців висувалися наступні вимоги: добросовісність, знання законів і освіченість. Стосовно юрисдикції, то В. Шандра визначає її в розгляді кримінальних злочинів, скоєних неповнолітніми і різними категоріями неповноправних, ненавмисно вчинених

⁸⁴ Шандра В.С. Совісні суди в Україні...

⁸⁵ Там само. – С.43, 45.

⁸⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.278–279.

і цивільних справ, де здійснювалося примирення сторін за допомогою спеціальної процедури⁸⁷. При цьому при розгляді необхідно було дотримуватися правил гуманності і поваги до ближнього, відрази до пригноблення чи пригнічення особи. Процедура примирення виглядала наступним чином: спочатку совісний суд пропонував сторонам своє рішення, якщо ж вони не погоджувалися, то сторони пропонували одного-двох посередників, з якими совісний суд здійснював розгляд провадження. Рішення, до якого прийшли сторони, заборонялося оскаржувати в будь-якій судовій установі. Якщо ж не вдавалося досягнути порозуміння, то пропонувалося сторонам звертатися до судів загальної юрисдикції. Не можна не погодитися з твердженням авторки, яка слушно стверджує, що діяльністю совісних судів було здійснено по суті революційний прорив у судочинстві Російської імперії, яке тривалий час ґрунтувалося на петровських військових статутах з їх обвинувальною практикою⁸⁸.

* * *

Не все, про що мріяла Катерина II, вдалося реалізувати, низку положень не було запроваджено, особливо тих інституцій та управлінських важелів, які обмежували абсолютну владу імператриці. Найімовірніше, саме цим можна пояснити те, що в «Учреждениях...» 1775 р. не було адвокатури⁸⁹. Найкраще про ставлення до неї верхньої влади свідчать висловлювання російських самодержців. Та ж Катерина II зазначала в одному з листів: «Адвокаты и прокураторы у меня не законодательствуют и законодательствовать не будут, пока я жива, а после меня будут следовать моим началам»⁹⁰. Ще більш категоричним був Микола I, який у розмові з князем Голіциним зауважив: «У тебе є прокурори і стряпчі [...], щоб судити про вірність рішення [суду]». Коли ж князь заперечив, що потрібно використовувати адвокатів, то імператор заявив: «Ні, поки я буду царювати – Росії не потрібні адвокати, без них проживемо. Роби те, що від тебе вимагає закон, більше я нічого не бажаю»⁹¹. З цього випливало, що російська влада була абсолютно впевнена у непогрішності судів, плануючи через різні механізми поставити їх під власний контроль, відкидаючи потребу захисту підсудного. Натомість на інкорпорованих внаслідок поділів Речі Посполитої територіях

⁸⁷ Шандра В.С. Совісні суди в Україні. – С.43, 45.

⁸⁸ Там само. – С.38.

⁸⁹ ПСЗРИ. – Собр. I. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.229–304.

⁹⁰ Цит. за: Гессен И.В. История русской адвокатуры: В 3 т. – М., 1914–1916. – Т.1: Адвокатура, общество и государство: 1864–20/XI.1914. – С.26.

⁹¹ Колмаков Н.М. Старый суд // Русская старина. – 1886. – Кн.12. – С.535–536.

до створення губернських установ за «Учреждениями...» 1775 р. існували станові суди з виборністю суддів, з розвинутою системою адвокатури, які були схвалені Конституцією 3 травня 1791 р.

Згідно з «Учреждениями...», на повітовому та губернському рівнях запроваджувалася посада стряпчого, який мав наглядати за дотриманням законності у судах. Проте спеціальної особи для захисту підсудного в умовах звинувачувального та закритого процесу на той час не передбачалося. Очевидно, що за Катерини II адвокати надавали послуги неофіційно. Тому учасники процесів, імовірно, уповноважували колишніх адвокатів захищати їхні інтереси. У матеріалах відкритого 22 серпня 1796 р. Радомишльського повітового магістрату відклатося звернення цього ж року, що його подав уповноважений від купців до місцевих жителів із м-ка Махнівки про повернення застави у 150 голландських червінців⁹².

Щоб зрозуміти ситуацію з тогочасним судочинством, потрібно з'ясувати поняття «уповноважений» та «адвокат». З одного боку, їх не слід ототожнювати, адже уповноваженим міг бути будь-хто, кому одна зі сторін процесу доручала представляти власні інтереси в суді; адвокатом же була спеціально акредитована при суді особа. З іншого боку, з архівних матеріалів випливає, що ці дефініції часто перегукувалися. Загалом після 1840 р. офіційний термін «адвокат» зникає, відтоді його послуги вважалися неофіційними.

* * *

Що ж до часу відкриття станової судової мережі, то Катерина II спершу не планувала запроваджувати «Учреждения...» у Прибалтиці, Малоросії та Сибіру. О. Чистяков зазначав, що в Малоросії «Учреждения...» були поширені 1782 р. (разом з тим 9 грудня 1780 р. малоросійський, курський і харківський генерал-губернатор П. Румянцев-Задунайський звітував, що у Харкові були відкриті присутствені місця відповідно до закону 7 листопада 1775 р.⁹³). Найбільш повну інформацію про їх відкриття подав В. Григор'єв⁹⁴ (табл. 2.2.1), хоча потрібно пам'ятати, що Київська губернія тоді займала, головним чином, Лівобережжя.

Створення установ відбувалося приблизно за одним сценарієм. В означений день до губернського міста

⁹² Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3, 17.

⁹³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №15097. – С.1023–1024.

⁹⁴ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.311–312.

з'їжджалися дворяни та заявляли про себе предводителю дворянства, який вже представляв їх наміснику. Після урочистого богослужіння у храмі зачитували текст «Учрежденій...», указ про створення намісництва та приводили до присяги всіх присутніх. Наступного дня на загальному зібранні у намісника читали законодавчий акт. На третій день відбувалися вибори, які тривали кілька днів. Обраних осіб також приводили до присяги. Насамкінець відбувалося урочисте богослужіння, освячувалися нові присутствені місця та розпочиналися їх засідання. Завершувалося відкриття установ урочистим банкетом у намісника⁹⁵. З таблиці видно, що безпосередньою датою відкриття установ Волинського намісництва стало 6 серпня 1796 р.⁹⁶ Саме цього числа генерал-губернатор урочисто відкрив палату кримінального суду, а єпископ освятив присутствіє⁹⁷. Повітові установи відкривалися за схожим сценарієм, хоча з меншою урочистістю. Керували цим дійством віце-губернатори та голови палат⁹⁸.

Отже, підбіємо підсумок процесу створення катерининської станової судової системи Правобережжя. Інкorporація регіону до складу Російської імперії мала наслідком творення адміністративного і судового апаратів згідно з «Учреждениями...». Імператриця не зважала, що приєднана від Речі Посполитої людність, вже мала розвинуту судову систему з багатокітовими традиціями незалежності від королівської влади, з виборністю та незмінністю суддів. Наявність більш ефективної судової системи у західному краї, на відміну від заснованої Катериною II, відзначали навіть російські чиновники, зокрема П. Батурин⁹⁹, який зауважив швидко з'ясування справ і відкритість судового засідання¹⁰⁰.

Запровадження російського судоустрою здійснювалося шляхом відмов від ідеї незалежності судів і позитивного обіймання посад, скасування інституції адвокатури, вирішенням всіх кримінальних, цивільних і земельних справ одним повітовим судом, встановленням контролю з боку

⁹⁵ Там же. – С.346–347.

⁹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.23 (1789 – 6 ноября 1796). – Санкт-Петербург, 1830. – №17512. – С.940.

⁹⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.4. – Спр.54. – Арк.2.

⁹⁸ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.346–347.

⁹⁹ Батурин Пафнутий Сергійович (1740 або 1741–1803 рр.) – колишній підполковник, після відставки займався літературною діяльністю. Був радником палати цивільного суду в Калузі, радником палати кримінального суду в Тулі. Після відкриття Ізяславського намісництва у чині колезького радника став головою палати кримінального суду (1793 р.). Після створення намісництва у Житомирі очолив палату кримінального суду Волинської губернії. Отримав чин статського радника (1796 р.), але вже наступного року залишився без місця (Кукушкина Е. Д., Шишкин А. Б. Батурин Пафнутий Сергеевич // Словарь русских писателей XVIII века. Вып.1 (А–И). – Ленинград, 1988. – С.68–70).

¹⁰⁰ Батурин П.С. Записки // Голос минувшого. – №4–6 (апрель–июнь 1918). – С. 209–210.

повітового стряпчого. Держава намагалася відмовитися від сесійних засідань та запровадити постійність їхньої роботи. В умовах російської військової присутності шляхта змушена була погодитися на правила, запропоновані сильнішою стороною. Наявність на губернському рівні двох ревізійно-апеляційних інстанцій затягувало розгляд проваджень, хоча в умовах формального судового процесу, заснованого на документальному оформленні всіх документів, мало забезпечити його «справедливість».

2.3. Відновлення мережі повітових судів

Прихід до влади Павла I відкривав нову сторінку в історії Російської імперії та її новонабутих «окраїн». Фактично він намагався запропонувати місцевій шляхті західних губерній певний механізм домовленостей, основною складовою якого стало відновлення, згідно з прагненнями еліти, окремих елементів річпосполитської судової традиції на повітовому рівні. Очевидно, що для нового імператора судова влада не відігравала такої значної ролі, як для його матері, і тому він готовий був «пожертвувати» нею заради стабільності на західному кордоні. Річпосполитська судова процедура трималася на незалежності й незмінності суддів, використанні III Литовського статуту та сеймових конституцій, польськомовного судочинства. «Учреждения...» 1775 р. передбачали станове судочинство з великою кількістю установ, трирічне перебування посадовців на посадах, використання імперських указів і російську мову. Детальне з'ясування відновлення мережі повітових судів дозволить зрозуміти, чим насправді була імперська політика у судовій сфері для Правобережжя – поверненням до річпосполитської судової традиції чи збереженням російської судової системи з регіональними особливостями?

* * *

12 грудня 1796 р. Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені Павлом I до категорії «на особливих правах і привілеях»¹⁰¹. В. Шандра акцентує увагу на зазначеному політичному проекті. Фактично імператор перевів державу на інший адміністративний поділ, що свідчило про нову видову організацію влади. Характеризуючи правобережні губернії, дослідниця зауважує на збереженні традиційної системи права та судочинства, що підкреслювало їх особливе становище й фіксувалося цивільним, карним, адміністративним і становим законодавством¹⁰².

Згідно зі штатами 31 грудня 1796 р., в кожному повіті створювався повітовий (від пол. *powiat*) суд¹⁰³. Зауважимо, що в офіційній документації почав вживатися термін польського походження «поветовый» замість російського

¹⁰¹ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №17634. – С.229.

¹⁰² Шандра В.С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. – 2009. – Вип.3. – С.191–204.

¹⁰³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – Санкт-Петербург, 1830. – С.396–397.

«уездный». Проте у судовій польськомовній документації вживалася дефініція «в суді земському повіту...». Для прикладу, у книзі реєстрації слідчих справ Кам'янець-Подільського повітового (вживається рос. «уездного») суду такий вислів зустрічається за 1797, 1802 і 1803 рр.¹⁰⁴. У матеріалах Заславського повітового суду за 1815 р. вживалося «суд земський у повіті Заславському»¹⁰⁵.

До складу новоствореного повітового суду входили земський суддя VII класу, два підсудки або асесори VIII класу, земський нотарій або писар X класу та четверо возних XIV класу. Було передбачено, що жалування посадовцям не виплачуватиметься, а утримання здійснюватиметься так, як це було за річпосполитського періоду. У той час як повітове казначейство і нижній земський суд одержували державні кошти¹⁰⁶. Зазначимо, що повітовий суддя у внутрішніх губерніях мав нижчий клас – VIII і отримував жалування 300 руб., два засідателі IX класу – 250 руб. і секретар XIV класу – 200 руб.¹⁰⁷ Фактично влада за допомогою підвищення посадовців у класах прагнула піднести їх авторитет у власних очах і в середовищі повітового шляхетства, але не платячи за це жодних коштів.

Процедура скасування катерининських і створення нових судових установ на місцях виглядала наступним чином. Із намісницького правління, яке розглядало розпорядження О. Беклешова, надійшла вимога, що, згідно з указом Сенату, вимагається: по-перше, скасувати совісні й верхні земські суди, губернські магістрати, верхні та нижні розправи, дворянські опіки; нерозглянуті справи й арештантів потрібно було передати до повітових судів і департаментів головних судів; по-друге, до складу департаментів головних судів входили голови і старші радники кримінальних і цивільних палат; по-третє, у повітових містах створювалися повітові суди, в яких до нових виборів повноваження виконували попередні судді; по-четверте, вибори мали проводитися 15 квітня в губернському місті¹⁰⁸.

Адміністративно-територіальні зміни впливали й на судову мережу. Це можна продемонструвати на прикладі Старокостянтинівського повіту. 29 січня 1797 р. установи отримували укази ще з Подільського намісницького

¹⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.5, 69, 82 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Ф.303. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.85 зв.

¹⁰⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.396–397.

¹⁰⁷ Там же. – С.395.

¹⁰⁸ Державний архів Вінницької обл. (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф.906. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3–4.

правління, а вже 3 березня 1797 р. документація почала надходити з губернського правління. 12 березня, для прикладу, місцевий магістрат отримав указ за підписом О. Беклешова, що потрібно «зноситися» з волинськими казенною палатою й головним судом¹⁰⁹.

* * *

Перші вибори відбулися у 1797 р. (у Волинській губернії 13 квітня¹¹⁰). Рівненський «уездный» суд 27 квітня 1797 р. отримав розпорядження від волинського губернатора М. Миклашевського передати всі справи новообраному повітовому суду¹¹¹. 5 травня цього ж року в указі Волинського губернського правління вживалася дефініція «земський повітовий суд»¹¹². 10 травня 1797 р. розпочав роботу Новоград-Волинський повітовий суд, причому в назві вживався річпосполитський термін «земский поветовый»¹¹³.

Зрозуміло, що спершу ці суди продовжували розглядати справи попереднього періоду. 1798 р. до книги реєстрації рапортів у цивільних справах Кам'янецького повітового суду було записано позов колишнього капітана польського війська Й. Кучинського (а тепер майора російської армії) про «компланацію» (мирову угоду) з О. Любомирським (розгляд справи тривав із 1784 р.)¹¹⁴.

Якщо повернутися до перших виборів, то однією з їх особливостей було те, що місцеві чиновники не були знайомі з попередньою практикою і тому консультантами виборчого процесу до нових судів виступала місцева шляхта¹¹⁵. Згідно з конституцією 1768 р., до виборів допускалися всі шляхтичі, які мали дійсно спадкове заставне чи пожиттєве право у земських маєтках, королівських чи по емфітевтичному праву. Ці власники / орендарі, також їхні сини і брати, навіть якщо не мали власних маєтків, допускалися до участі в роботі сеймиків як обивателі, а до виборів – лише маєтні за умови дотримання вікового цензу (23 роки).

На наступних виборах 1800 р Подільське губернське правління пропонувало повітовим маршалкам дотримуватися правил конституції 1768 р.¹¹⁶. І все ж питання організації дворянських виборів виявилось для верховної влади надзвичайно складним, у першу чергу, через персональний

¹⁰⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.3–3 зв., 78.

¹¹⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1.

¹¹¹ Там само. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.1.

¹¹² Там само. – Арк.22.

¹¹³ Там само. – Спр.897. – Арк.1.

¹¹⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.22.

¹¹⁵ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.730.

¹¹⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.151.

склад виборців, частина з яких не були власниками маєтків, а користувалися заставним правом, що унеможливило участь у виборах за російськими законами. Інша частина взагалі не мали земельної власності, а в когось не було й підтверджуючих документів. До виборів 1800 р. допускалася безпомісна шляхта, проте за указом 1802 р. – лише та, яка сплачувала до скарбниці податок (*ofiara*) або мала у своєму володінні казенну землю, утримували партикулярну оренду з терміном не менше десяти років чи володіли маєтком у заставі або пожиттєво¹¹⁷. Що ж до чисельності виборців, то у Київській губернії на 1803 р. нараховувалося 401 спадковий землевласник і 426 посесорів орендних маєтків¹¹⁸.

Від виборів до виборів верховна влада робила спроби «вдосконалити» кадровий склад виборців, щоб залучати лише маєтних поміщиків. 1805 р. виборцями могли стати тільки ті шляхтичі, які володіли в губернії нерухомим майном (спадкові, заставні та пожиттєві маєтки, розміром не менше 8 димів) з доходом принаймні 150 руб.¹¹⁹ Питання щодо цієї суми виявилось болючим для шляхти, яка сплачувала за кожного кріпака по 2 руб. 23 коп. податків і земських повинностей (у т. ч. 17 коп. на утримання губернських штатів). Тому в 1807 р. в. о. київського цивільного губернатора, голова другого департаменту Київського головного суду Моржковський ставив питання, щоб бажанчі брати участь у виборах землевласники сплачували щорічно по 56 руб. 25 коп. (як за 25 душ)¹²⁰.

Влада враховувала специфіку регіону, тому нерухомі маєтності вважалися не лише за вотчинним правом, але й за заставним, дожиттєвим; населені не лише кріпаками, але й чиншовиками, проте не менше 8 димів (дворів). Особи до 18 років позбавлялися права брати участь у виборах, а повнолітнім це було доступним, якщо їхні батьки мали достатньо власності (на кожного сина – не менше 8 димів). Не обиралися дворяни до 23 років, навіть коли мали достатньо власності, та ті, хто не мав права голосу. Відповідальність за достовірність даних про учасників виборів покладалася на повітового маршалка, що вів спеціальну повітову книгу, записи якої міг перевіряти губернатор (хоча спеціально обумовлювалося, що сановник не мав права втручатися у вибори)¹²¹. 1805 р. Київське губернське правління здійснило

¹¹⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.27 (1802–1803). – Санкт-Петербург, 1830. – № 20288. – С.159.

¹¹⁸ Там же. – Т.28 (1804–1805). – Санкт-Петербург, 1830. – №21440. – С.502.

¹¹⁹ Там же. – №21646. – С.883–884.

¹²⁰ Там же. – Т.29 (1806–1807). – Санкт-Петербург, 1830. – №22540а. – С.1202.

¹²¹ Там же. – Т.28 (1804–1805). – №21646. – С.883–884.

чергову регламентацію порядку виборів, яка повторювала положення верховної влади. Якщо повнолітній син проживав із батьком, то він мав право голосу, за умови, що батько володів 8 димами. Якщо ж ішлося про двох синів – батько мав володіти 16 димами й т. д.¹²². І все ж 1806 р. вибори в колишніх річпосполитських областях мали проводитися згідно з указом від 8 червня 1802 р.¹²³

Питання виборів неодноразово порушувалися як на місцях, так і в Петербурзі. 1807 р. шляхтичі Київської губернії, котрі володіли будинками з 150 руб. доходу (а таких було 46 родин), вимагали власної участі у виборах. Але їхня власність не вважалася нерухомим майном і тому їх позбавили виборчого права¹²⁴. 1809 р. російська влада двічі поверталася до виборчого права. Міністр внутрішніх справ О. Куракін висловив думку, що губернатор несе відповідальність за будь-які конфлікти під час виборів та за недотримання виборчих процедур. У цьому випадку він міг позбутися посади, як і дворяни, що спровокували таку ситуацію. Проте найголовніше полягало в іншому. Йшлося про відмову практикувати вибори із заміною посадовців чиновниками. Комітет міністрів не був готовий до настільки радикальних перетворень, а лише погодився карати губернаторів, якщо вжиті ними заходи не будуть дієвими. Ініціаторів заворушень пропонувалося віддавати під суд, а їх послідовників позбавляти права обрання на триріччя¹²⁵. Окрім цього вимагалось не допускати безземельну шляхту до посад згідно з указами від 1802 і 1805 рр.¹²⁶

Скандали й порушення були настільки частими явищами, що верховна влада 1812 р. видала указ, направлений до всіх присутствій (включаючи магістрати). Виявилося, що в Тульській губернії під час виборів депутати почали аплодувати на знак підтримки зниження витрат на утримання поштових коней. Ані колишній губернський предводитель дворянства, ані його заступник не припинили цього, хоча обрання мало відбуватися в тиші. За таке порушення присутнім було зроблено зауваження. Нам указ цікавий тим, що його було перекладено польською мовою і двомовний текст доставлено в усї установи¹²⁷.

Природно, що, окрім верховної, місцева адміністрація була також зацікавлена у наведенні порядку з виборами.

¹²² ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.63.

¹²³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.29 (1806–1807). – №22011. – С.37.

¹²⁴ Там же. – №22540а. – С.1201–1208.

¹²⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.30 (1808–1809). – Санкт-Петербург, 1830. – №23513. – С.839–842.

¹²⁶ Там же. – №23534. – С.874.

¹²⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1 д. – Спр.29. – Арк.62.

Особливо це стосується волинського губернатора М. Комбурлея, який постійно конфліктував із місцевою елітою. Для проведення виборів у липні 1814 р. в Житомирі чиновник наказував повітовим маршалкам упорядкувати і подати губернському маршалку списки виборців. Окремо наголошувалося, що якщо шляхтичі не володіли кріпосними, то вони мали право брати участь у виборах за умови сплати в наступне триріччя за 25 душ податків та повинностей¹²⁸. За результатами виборів губернатор не схвалив на посадах частину обраних, оскільки одні перебували під судом, інші не були занесені до дворянських книг, а деякі не мали маєтностей, що давало право на посади. Тому повітовим маршалкам наказувалося, попри від'їзд депутатів по домівках, провести в повітах нові вибори з наступним поданням кандидатур на схвалення сановнику¹²⁹.

Проведення виборів часто супроводжувалося різноманітними суперечками. 1818 р. на ім'я міністра юстиції Д. Лобанова-Ростовського надійшло звернення від поміщика Київській губернії К. Метелицького, який зауважував порушення під час виборів у жовтні 1817 р. Він писав, що частина виборців-шляхтичів Уманського повіту були зайняті: одні – описом за казенні борги маєтків графині С. Потоцької, інші – вирішенням повітовим судом і дворянською опікою справ графів Потоцьких. Тому до Києва з'їхалися ті, хто посади і заняті не мали й вибрали не записаних до родовідної книги: підсудком – неповнолітнього Ф. Ружицького, батько якого сумнівно володів за заставним правом маєтком С. Потоцької (можна стверджувати про вплив землевласників на кадровий склад повітових установ) і писарем – І. Юркевича, котрий не мав підтверджуючих документів на шляхетство. Проте, через схвалення їх на посадах, скаржнику, колишньому писарю Уманського повітового суду, відповіли, що виборами займається Міністерство внутрішніх справ¹³⁰.

Верховну владу інформували про хід виборів. У 1824 р. київський цивільний губернатор І. Ковальов отримав розпорядження розібратися із заворушеннями під час останніх виборів. Особливо було звернуто увагу на поведінку графів О. Ходкевича й Г. Олізара (останній на той час був губернським маршалком). Тому граф О. Аракчєєв за дорученням імператора наказував з'ясувати та окремо повідомити, чому раніше губернатор не доповідав про

¹²⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.8–8 зв.

¹²⁹ Там само. – Арк.26.

¹³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1771. – Арк.1, 3, 7, 8.

порушення під час виборів та чи порушники виборів користувалися «громадською підтримкою»?¹³¹

У 1828 р. знову обговорювалася участь шляхти у виборах, що мало на меті запровадження чергових обмежень. Після звернення військового губернатора, на Київську губернію було розповсюджено чинність сенатського указу 1826 р., за яким від участі у виборах усувалися нечиновні шляхтичі, котрі не отримали обер-офіцерського чину та не вивчили російської мови. Водночас за шляхтичами, які вже користувалися виборчим правом, його зберегли¹³².

Своєрідним підсумком цієї проблеми за часів Миколи I стала організація виборів Київським губернським правлінням у 1829 р. 26 червня через закінчення у жовтні трирічного терміну оголошувалося про зібрання у Києві 25 вересня всіх шляхтичів-виборців. Забезпечення присутності покладалося на повітові поліційні установи та маршалків. Останні повинні були підготувати дворянські книги з переліком учасників виборів. Для цього збереглася норма сенатського указу 1826 р., згідно з якою не допускалися молоді шляхтичі, котрі не перебували на службі, не досягли обер-офіцерського чину або не володіли російською мовою. Нагадувалося, що виборче право мають лише шляхтичі, які відповідали таким критеріям: по-перше, дійсно володіли 25 кріпаками чоловічої статі за правом дідичним, заставним чи пожиттєвим; по-друге, були записані в родовідній дворянській книзі, або мали класні чини на цивільній чи військовій службі, або ж уже брали участь у дворянських зібраннях і виборах. Окремо повітових маршалків попереджали про махінації з заставним правом тих, хто не мав необхідної власності. З іншого боку, для створення своєрідного кадрового резерву, до 15 серпня поліційні органи Києва та повітів мали скласти списки тих відставних чиновників, які не мали власності, але бажали продовжити службу на виборних посадах, і тих посадовців, котрі за умови програшу виборів бажали продовжити службу¹³³.

Імперська політика у виборчому процесі викликала принаймні «здивування» у чиновників із центральних губерній. 1817 р. колишній владимирський губернатор І. Долгорукий відвідав Київську губернію. До дворянства він зараховував Браницького, Понятовського та небагатьох інших, для решти адвокатів, пососорів, орендарів, і різних «різночинців» уживав термін «шляхта». І. Долгорукий був

¹³¹ Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия... – Вып. 6. – С. 206–207.

¹³² ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3 (1828). – Санкт-Петербург, 1830. – № 2392. – С. 958–959.

¹³³ ЦДАК України. – Ф. 484. – Оп. 2. – Спр. 236. – Арк. 584–584 зв.

переконаний у відсутності у шляхтичів будь-яких документів на підтвердження їхнього статусу. Проте це не заважало їм ніде не служити, не сплачувати повинностей, брати в оренду маєтки і згодом купувати їх на Контрактах. Далі вони брали участь у виборах та ставали підсудками, підкоморіями й повітовими писарями, потім отримували чини, стаючи в один ряд зі знатними дворянами. Найбільше ж роздратування російського вельможі викликала «байдужа» позиція верховної влади¹³⁴.

Загалом вибори було настільки важливими, що імперський центр змушений був діяти напрочуд обережно, нерідко стримуючи найбільш заповзятливих представників «навести лад». Участь шляхти у виборчому процесі вирішувалася в контексті політики пошуку компромісу з місцевими елітами набутих територій. Запровадження російських законів про участь лише поміщиків мало б наслідком відсторонення багатьох шляхтичів від виборів, що викликало б їх незадоволення. У подальшому це могло призвести до обструкції роботи судових установ та не дало б можливості верховній владі утвердитися в регіоні.

* * *

Ще однією важливою проблемою, з якою зіштовхнулася верховна влада, став термін перебування на посадах. За Речі Посполитої земські судді служили безстроково, що було однією з гарантій їхньої незалежності від адміністративної влади. За «Учреждениями...» 1775 р. термін служби повітових посадовців обмежувався трьома роками. У 1800 р. завершився трирічний строк й адміністрація задалася питанням: що робити далі з суддею, підсудками та секретарями? При цьому, так як головних судів за річпосполитських часів не існувало, то їх посадовці мали переобиратися кожних три роки. У випадку з повітовими судами верховна влада підтвердила положення 1797 р., що їх діяльність повинна регламентуватися III Литовським статутом з обійманням посад безстроково¹³⁵.

Через контроль, великі обсяги та нові види діяльності повітових судів, шляхта «охолонула» до судових посад. На початку 1800 р. до київського цивільного губернатора В. Красно-Милашевича звернувся губернський маршалок Ф. Козловський, аби вказати, що за попередньої (тобто річпосполитської) влади судове урядництво було довічним, і що це викликало незадоволення обивателів. Як наслідок, 1793

¹³⁴ Долгорукий И.М. Дневник путешествия в Киев... – С.151.

¹³⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – Санкт-Петербург, 1830. – №19628. – С.367.

р. Гродненський сейм побачив у цьому «пригнічення народу (шляхетства)» і тому звелів суддям перебувати на посаді лише три роки. Тож місцева еліта через маршалка одностайно висловлювали прохання про скасування пожиттєвих урядів та призначення трирічного терміну. Звернення було переадресоване генерал-прокурору О. Беклешову¹³⁶, але за Павла I не було реалізоване через збереження річпосполитської судової традиції.

Водночас місцева адміністрація намагалася впливати на кандидатів у випадку появи вакансій у повітових і підкоморських судах. Шляхті пропонувалося обирати по чотири кандидати з наступним розглядом Сенатом і схваленням імператором¹³⁷.

Становлення повітових судів зіткнулося зі ще однією проблемою. Спростуючи і бюрократизуючи судову систему та економлячи кошти, Павло I поширив юрисдикцію повітових установ не лише на шляхетство, але й на вільне селянство. У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що зі скасуванням нижніх розправ ця категорія населення судилася повітовим судом¹³⁸.

Якщо Павло I був прибічником збереження елементів річпосполитського судочинства на повітовому рівні, контролюючи їх через головні суди, Волинський надвірний суд та Сенат, то Олександр I вирішив питання про довічних посадовців повітових судів таким чином. У 1802 р., після звернення дворянства Волинської губернії, було прийнято рішення, що посадовці приєднаних від Речі Посполитої областей мають, як і в решті внутрішніх губерній Російської імперії, обиратися кожних три роки згідно з «Учредженнями...» 1775 р.¹³⁹ 1804 р. київському губернатору П. Панкратьєву надійшло розпорядження Сенату стосовно виборів писарів і возних до повітових судів щотри роки¹⁴⁰.

Була передбачена спеціальна процедура для обраних на наступне триріччя. Спочатку кандидатуру схвалював цивільний губернатор, потім губернське правління приводило кандидатів, які перебували в губернському місті, до присяги з підпискою щодо неналежності їх до таємних товариств. Ті, хто не прибули, мали бути приведені до присяги повітовими маршалками у присутстві повітового суду¹⁴¹.

¹³⁶ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.1, 3–3 зв.

¹³⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – Санкт-Петербург, 1830. – №19628. – С.370.

¹³⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.265.

¹³⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.27 (1802–1803). – №20273. – С.146–147.

¹⁴⁰ ЦДАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.517. – Арк.1 а.

¹⁴¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3.

Очевидно, запровадження трирічного терміну перебування на посадах повітового рівня більше відповідало прагненню шляхти, ніж збереження пожиттєвості. Повітова шляхта отримала більшу можливість перебувати на різних виборних посадах. Припускаємо, що це було пов'язане з прагненням держави мати можливість швидко змінювати непоступливих виборних посадовців.

* * *

Верховна влада намагалася обережно впорядкувати й терміни судових засідань. Уважаємо, що у своїх планах бюрократизації Павло I був зацікавлений у постійній роботі всіх установ, але імперська політика вимагала гнучкості. Він не наважився змінити ст. 206 «Учреждений...», яка передбачала три сесії на рік. І лише за наказом губернатора чи верхнього земського суду засідання відбувалися в інший час. Трисесійний порядок роботи існував і в Речі Посполитій, тому верховна влада вирішила дотримуватися арт. 46 розд. 4 III Литовського статуту – засідання відбувалося традиційно тричі на рік¹⁴². Виняток було зроблено для посадовців, якщо вони брали участь у контрактах для купівлі / продажу маєтків із 19 грудня до половини лютого. А також, якщо вони перебували у відпустках, котрі тривали до 29 днів із дозволу губернатора, і з дозволу Сенату – на більший термін¹⁴³.

Верховна влада почала вимагати, аби крім традиційних справ, що вирішувалися під час сесій, судді оперативно й навіть у позасесійний період розглядали справи арештантів, які перебували під вартою. Згідно з розпорядженням Подільського губернського правління 1798 р., за наявності арештантів необхідно було збиратися в міжсесійний період¹⁴⁴.

Обійнявши посаду в.о. губернатора волинський віце-губернатор П. Грохольський у листопаді 1797 р. разом із губернським прокурором ознайомився зі станом утримання арештантів у житомирських повітовому та нижньому земському судах. Виявилось, що в першому один арештант перебував за крадіжку з 22 квітня, а другий – із 7 липня. Самі ж судді роз'їхалися у своїх справах. Тому суворо наказувалося повітовому суду негайно приступити до розгляду злочинів цих осіб¹⁴⁵. 1799 р. члени Житомирського повітового суду після вирішення проваджень 8 квітня роз'їхалися по домівках. Коли ж з'явилися справи арештантів, то вони терміново

¹⁴² III ЛС. – С.153; ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.18.

¹⁴³ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.158.

¹⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.44.

¹⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.297.

повернулися та зайнялися ними¹⁴⁶. Наступного року волинський губернатор К. Глазенапп, під час ревізійного об'їзду губернії, висловив задоволення роботою повітових судів, де успішно вирішувалися кримінальні та спірні справи. Навіть якщо посадовці перебували у відпустках, то після вказівки сановника всі зібралися й завершили розгляд¹⁴⁷.

Місцева адміністрація регулярно нагадувала про необхідність, не чекаючи засідань, з'ясовувати справи арештантів. 1800 р. Подільське губернське правління вимагало, згідно з п. 6 сенатського указу за 1797 р., щоб члени повітових судів, у випадку надходження кримінальних справ, негайно збиралися на засідання. Аби зберегти попередню традицію, посадовці роз'їжджалися по домівках, а у відомостях про вирішені й не вирішені справи вказували, що позовна сторона не з'явилася до суду. Губернське правління спільно з прокурором вимагали, щоб слідчі справи одразу ж вирішувалися, без очікування звернень потерпілих і без усіляких позивачів. До указу губернського правління потрапив Кам'янецький повітовий суд, де 27 січня 1800 р. надійшла справа про звинувачення у крадіжці К. Кубовського, але й станом на 7 березня це провадження не було розглянутим. У своє виправдання суд повідомляв, що справа надійшла під час вакацій. Правління наказувало не роз'їжджатися до тих пір, поки справа не буде надіслана на ревізію. Також дублювалася вимога про щомісячне звітування. Не обійшлося й без погроз: у разі неповернення до справ обіцяли накладати штрафи та усувати з посад¹⁴⁸. Продовженням цієї історії став рапорт подільського прокурора Маньківського до генерал-прокурора П. Обольянинова, в якому він покладав на губернське правління відповідальність за відсутність контролю щодо діяльності повітових судів. Такий захід позитивно оцінив генерал-прокурор в ордері-відповіді¹⁴⁹. Проте суворі накази мало допомагали: 17 квітня цього ж 1800 р. Подільське губернське правління констатувало, що в Ямпільському повітовому суді за січень і лютий справи не вирішувалися (під вартою перебували 16 арештантів), а в березні вже назбиралося 30 проваджень. Тому правління покарало суд «за лінь і недбальство», оштрафувавши на користь приказу громадської опіки повітового суддю на 20 руб., а підсудків і

¹⁴⁶ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.18, 19.

¹⁴⁷ Там само. – Спр.423. – Арк.1.

¹⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.133–133 зв.

¹⁴⁹ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.346. – Арк.1–2, 4.

секретаря – по 15 руб. Із метою попередження цей указ було розіслано по всіх повітових судах і магістратах¹⁵⁰.

Верховна влада намагалася запобігти перетримуванню арештантів. Тому 1805 р., згідно з указом Київського губернського правління, було заборонено без вимоги департаменту доставляти підозрюваних із повітових міст до губернського центру, коли справа надходила на ревізію. Окремо наголошувалося, щоб від арештантів брали підписку про відсутність «упереджених допитів». Такий документ прикладали до справи, що відправлялася на ревізію до кримінального департаменту¹⁵¹.

* * *

Для Павла I важливим був контроль за діяльністю судових установ. Ще не було офіційно відкрито повітові судові установи, а вже 5 травня 1797 р. надійшло розпорядження Волинського губернського правління, що за вимогою губернського прокурора Полтавцова суди зобов'язані щомісяця подавати три відомості: при присутність членів, вирішені й невирішені провадження арештантів і про незавершені провадження¹⁵². Однак посадовці не поспішали звітуватися, і 18 травня губернське правління повторно вимагало вчасного подання документації¹⁵³. 18 листопада 1797 р. Подільське губернське правління зобов'язало повітові й підкоморські суди, магістрати безумовно виконувати всі вказівки головного суду та регулярно звітуватися¹⁵⁴. Необхідність щомісячного звітування про арештантів та поточні справи дублювалася наступного року¹⁵⁵. Така вимога була новою для посадовців, не всі з яких встигли чи, можливо, бажали «перебудовуватися». Писар Житомирського повітового суду станом на листопад 1797 р. не подав відомості про вирішені та невирішені справи за серпень і вересень¹⁵⁶. 1798 р. губернський прокурор Полтавцов скаржився генерал-прокуророві князеві О. Куракіну, що повітові нотарі (секретарі) незадовільно виконують свої обов'язки. Особливо злісним порушником був овруцький нотар Левковський, який не надав щомісячні відомості про справи й арештантів. Примітно, що спершу прокурор безуспішно намагався самостійно вирішувати непорозуміння і пропонував головному суду надіслати нарочного за рахунок

¹⁵⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.166.

¹⁵¹ ЦДАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14.

¹⁵² Держархів Житомирської обл. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.896. – Арк.22.

¹⁵³ Там само. – Арк.58.

¹⁵⁴ ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

¹⁵⁵ Там само. – Арк.68

¹⁵⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.297.

винуватця. Лише після вказівки генерал-прокурора Волинське губернське правління наказало віддати Левковського під суд кримінального департаменту головного суду з формулюванням «за нерадение к службе». Овруцькому городничому належало повідомити вже колишнього посадовця, щоб той прибув до Житомира, а за його відсутності нижній земський суд отримав розпорядження на розшук. Повітовому маршалкові наказувалося запропонувати двох кандидатів на посаду. Копію указу було розіслано по всіх повітових судах із вимогою вчасно надавати необхідні відомості¹⁵⁷.

Із самого початку повітові установи відчували брак кваліфікованих кадрів. Окремі недоопрацювання, які підривали авторитет судових установ в очах місцевої адміністрації, остання повідомляла широкому загалу. 1798 р. Волинське губернське правління розглядало звернення Острозького повітового суду з проханням замінити одного з возних, який не з'явився до служби, будучи зайнятим партикулярними справами. Найбільше роздратування викликала згадка, що кандидат був безграмотним. Хоча було схвалено нову особу, але спеціальним указом під загрозою стягнення всім установам наказувалося ретельніше підходити до вибору претендентів¹⁵⁸. 1799 р. Волинське губернське правління за представленням губернского прокурора Литвинова наказало відсторонити від посади нотаря Старокостянтинівського повітового суду Мошковського, який виявився нездатним до виконання посадових обов'язків. Щоб інші нотарі, секретарі магістратів і нижніх земських судів добросовісно виконували свої обов'язки, про цей факт повідомлялося всім судовим установам губернії¹⁵⁹.

Подільський цивільний губернатор вимагав, щоб з Ушицького повітового суду йому надіслали дві відомості станом на 1 січня 1800 р.: про невіршені кримінальні справи та про позовні заяви з поясненнями причин нерозгляду. Ці документи було відправлено 23 січня¹⁶⁰. Для системного контролю за діяльністю повітових судів на повітових стряпчих покладалася функція щомісячного подання інформації про хід справ. Одночасно самі присутствені місця надсилали аналогічні відомості до цивільного губернатора. 1807 р. подільський губерньський прокурор Погоржельський скаржився на відсутність у

¹⁵⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.8–9 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Арк.10.

¹⁵⁹ Там само. – Арк.27.

¹⁶⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.5.

повітових стряпчих відповідних коштів (за 150 руб. на рік ніхто не бажав служити) і пропонував, щоб відомості надсилалися лише до губернатора. Проте подільський цивільний губернатор В. Чевкін зауважив, що «повітові суди [...] не досягли рівня російських присутствій» і часто ховають справи, тому перехресний контроль необхідно зберегти. Що, врешті, й було зроблено¹⁶¹.

* * *

Повноцінне функціонування новостворених судів було складним без урегулювання питання з адвокатами. У своєму рапорті до Сенату про облаштування судової системи правобережних територій, розглянутому 11 вересня 1797 р., її творець О. Беклешов ставив питання про можливість «допущення до судових процесів адвокатів із присягою, у прийманні від них пояснення справ на папері»¹⁶². У відповідь Сенат не тільки не заперечував, а й запропонував залишити річпосполитські правила¹⁶³.

З іншого боку, значно далі російська влада пішла в урегулюванні питання з адвокатами в Литовській губернії 1797 та 1798 рр., що відбулося за поданнями литовського цивільного губернатора Я. Булгакова¹⁶⁴. Залишається нез'ясованим питанням: чому ці правила не були поширені на Правобережну Україну? Адже очевидно, що засудження адвокатів у тому, що вони, знаючи закони та права, не допомагають сторонам, а найчастіше примножують «ябеди», скандали та розорюють родини, було характерно не лише для Литовської губернії. Можливо, пояснення криється в особі самого Я. Булгакова¹⁶⁵, котрий виявився кращим адміністратором якраз у цьому питанні.

З діловодних документів Житомирського повітового суду випливає, що 17 вересня 1811 р. Державна рада розпорядилася поширити чинні в Литовській губернії правила 1797 і 1798 рр. на Волинь та Поділля. Приводом стали зловживання, які відбувалися через необмежене число адвокатів, що їх запроваджено конституціями 1726 та 1764 рр.¹⁶⁶ Було передбачено таке їх число: у Головному суді – 12, повітових – 10, магістратах – 5, консисторії – 6¹⁶⁷. Окремо

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1169. – Арк.1, 3, 7.

¹⁶² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.728.

¹⁶³ Там же. – С.731.

¹⁶⁴ Там же. – №18266. – С.817–820; ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – Санкт-Петербург, 1830. – №18427. – С.133.

¹⁶⁵ *Экземплярский А.В.* Булгаков Яков Иванович // Энциклопедический словарь / под ред. И. Е. Андреевского. – Т.4а. – Санкт-Петербург, 1891. – С.893–894.

¹⁶⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.1.

¹⁶⁷ Там само. – Арк.2 зв.

слід відзначити зауваження Волинському головному суду щодо самочинного дозволу адвокатам виступати у судах «словесно» без обумовленого законом «обмеження»¹⁶⁸. З цього обвинувачення випливає, що судовий процес до цього часу був відкритий, і адвокати брали активну участь у засіданнях.

На основі аналізу документальної інформації стає очевидним, що інтегрована адвокатура Речі Посполитої не мала всіх рис сучасних адвокатів, які в умовах змагального та відкритого суду представляють інтереси клієнта у кримінальних і цивільних правовідносинах при проведенні попереднього слідства та безпосередньо у суді, а також надають юридичні консультації, готують проекти документів тощо. Коло повноважень тогочасної адвокатури при обвинувальному й закритому судовому процесі обмежувалося наданням правової допомоги при зверненні до суду з питань цивільних правовідносин (спадкування, стягнення грошових боргів, розв'язання земельних суперечок тощо), але участі у судовому процесі адвокат не брав. Не в останню чергу, крім правових послуг, адвокати у власних інтересах (для заробітку) зтягували, а то й заплутували справи. Попри вади, адвокатура, враховуючи її надзвичайну затребуваність, виконувала свої функції щодо врегулювання цивільних відносин на Правобережжі.

* * *

Відразу ж після заснування повітові суди розпочали розгляд проваджень про претензії до конфіскованих маєтностей унаслідок повстання Т. Костюшка. У грудні 1797 р. вони отримали вказівку Волинського губернського правління, що О. Беклешов наказав діяти наступним чином: у випадку наявності майнових чи фінансових претензій до конфіскованих маєтків приватна особа подавала до казенної палати свої вимоги. Установа, якщо не могла самостійно вирішити питання, збирала всі документи і передавала їх до повітового суду за місцезнаходженням маєтку. Лише на підставі поданих документів, не вимагаючи від жодної зі сторін позовів, повітовий суд повинен був розглядати провадження, максимально захищаючи інтереси казни. Далі матеріали надходили до цивільного департаменту, звідки, після розгляду і складання екстракту, подавалися губернському прокурору. Після цього рішення повідомлялося казенній палаті. Проте така процедура не стосувалася заставних маєтків, які були конфісковані¹⁶⁹. У квітні

¹⁶⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – Санкт-Петербург, 1830. – №24778. – С.845.

¹⁶⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.160а. – Арк.18.

наступного року волинський губернський прокурор Полтавцов своїм розпорядженням пропонував Житомирському повітовому суду мати на увазі, що якщо конфіскований маєток уже переданий новому власнику, то всі претензії потрібно подавати до казни¹⁷⁰. Фактично, через ускладнену процедуру розгляду і велику кількість інстанцій зменшувалася вага повітового суду у вирішенні претензій до конфіскованих маєтків, чим порушувалася річпосполитська судова процедура.

* * *

У Волинській губернії діяли 12 повітових судів. Деяко складнішою була ситуація в Київській губернії, адже однією з проблем для верховної влади стала недостатня чисельність шляхетства в окремих її повітах. У зв'язку з цим було скасовано повітові суди у Васильківському, Черкаському та Уманському повітах¹⁷¹. На 1801 р. існував єдиний Васильківсько-Богуславський повітовий суд¹⁷². 1800 р. судові установи Махнівського повіту Київської губернії були переведені до Сквири. Малочисельність шляхетства пояснювалася наявністю великопомісних власників: графів Браницьких, Потоцьких та спадкоємців князя Потьомкіна. Проте це не зовсім виважене рішення мало продовження. Вже в 1804 р., після звернення повіреного від шляхтичів Махнівського повіту, який скаржився на неорганізованість роботи суддів, Сенат повернув повітові суди до Богуслава, Чигирини, Умані, Липовця та Махнівки¹⁷³. Проте, згідно з архівними даними, 1807 р. продовжував існувати Сквирсько-Махнівський повітовий суд¹⁷⁴. Так само через незначну чисельність шляхти 1797 р. було приєднано за судовими справами Ольгопільський повіт Подільської губернії до Гайсинського повітового суду¹⁷⁵. Тому в Подільській губернії діяли 11 судових установ і такий стан справ зберігався до їх скасування.

Звернемо увагу на місце розташування повітових судів. Ураховуючи, що окремі повітові центри перебували у власності магнатів, складалася абсурдна, з погляду згаданого вище І. Долгорукого, ситуація. Перебуваючи у приватновласницькому Богуславі, що належав графині Браницькій, він зауважив на розташуванні в містечку державних чиновників і виборних посадовців. Фактично, тут

¹⁷⁰ Там само. – Арк.55–55 зв.

¹⁷¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №18708. – С.421–422.

¹⁷² ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.542. – Арк.1.

¹⁷³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28 (1804–1805). – №21440. – С.500–504.

¹⁷⁴ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.51^а. – Арк.72.

¹⁷⁵ Там само. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

поміщики мали своїх «васалів» і свої права, як і казна зі своїми чиновниками та своїми завданнями¹⁷⁶. Утім те, що було неприйнятним для представника російської еліти, було повністю нормальним для місцевої шляхти.

Ще однією особливістю стало паралельне існування двох повітових судів. Справжньою проблемою для судових інстанцій була велика кількість невіршених справ. Наприклад, у Вінницькому повітовому суді на 1806 р. – до 500 таких проваджень¹⁷⁷. Зрозуміло, що подібний «спадок» відштовхував потенційних кандидатів на судові посади. 1811 р. було запропоновано вихід – розпочалося створення тимчасових повітових судів, які повинні були вирішити старі справи, після чого установи ліквідувалися. Законодавчою підставою для їх утворення став імператорський указ 1809 р. для новгородського, тверського і ярославського генерал-губернатора, згідно з яким наказувалося всіх колишніх посадовців під наглядом повітового стряпчого залишити для завершення старих справ без отримання жалування від казни, за винятком канцеляристів¹⁷⁸ (правобережні посадовці не отримували жалування). Після перевірки відомостей про нез'ясовані справи губернське правління встановило, що в Дубенському повітовому суді такі відсутні, у Житомирському й Овруцькому повітах було вирішено утворити тимчасові повітові суди, у решті не було встановлено винуватців у затягуванні і наказувалося вирішити їх упродовж першої каденції¹⁷⁹.

Придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. призвело до остаточного повороту імперської політики – замість непрямого керівництва було взято курс на повну перебудову судових органів згідно з російською судовою традицією. За імператорським указом від 30 жовтня 1831 р. повітові суди перейменовувалися в *уездные* згідно з «Учреждениями...» 1775 р. з призначенням, на загальних підставах, секретарів. Призначені від держави засідателі повинні були отримувати подвійне жалування¹⁸⁰.

* * *

Отже, зміни на імператорському престолі 1796 р. призвели до пом'якшеної модернізації імперської політики у прикордонному регіоні. Вона стала більш гнучкою і спрямованою на співробітництво з місцевою шляхтою. Головним предметом домовленостей було відновлення елементів річпосполитської

¹⁷⁶ Долгорукий И.М. Дневник путешествия в Киев... – С.88.

¹⁷⁷ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1036. – Арк.10.

¹⁷⁸ Там само. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.23–24 зв.

¹⁷⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.36–37 зв.

¹⁸⁰ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.617; ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.6 (1831): Часть2. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С.159–160.

судової процедури. Основна роль у налагодженні судочинства покладалася на повітовий суд, юрисдикція якого розширювалася порівняно з попереднім катерининським етапом. Відновлювалася безстроковість перебування на посадах, не скасовувалася польська мова у судочинстві, зберігалися чинність III Литовського статуту й сеймових конституцій, терміни засідання, а також здійснювалися спроби впорядкувати діяльність адвокатів. Проте таке поновлення супроводжувалося контролем за діяльністю судових установ за допомогою різних механізмів. Запроваджуючи систему чинів для виборних посадовців, Павло I прагнув зробити їх частиною державного бюрократичного апарату, не виплачуючи при цьому жалування. З самого початку верховна влада зіштовхнулася з проблемою проведення дворянських виборів, але замість збереження status quo, вона намагалася привести соціальний склад виборців до російського відповідника, запроваджуючи майновий, станового походження та службовий цензи (останній – для молодих дворян).

Для посилення контролю й отримання лояльних посадовців Олександр I запровадив трирічний термін діяльності, що збіглося з прагненнями шляхти, занепокоїної великими обсягами роботи і їх ревізуванням повітовим стряпчим, губернським прокурором та навіть губернатором. Ураховуючи вимогу верховної влади дотримуватися рочків, локальна адміністрація примушувала посадовців у канікулярний період додатково вирішувати провадження, прагнучи зробити терміни засідань безстроковими. Одне з чільних місць у вибудовуванні системи контролю займало регулярне звітування про роботу установи перед місцевою адміністрацією й головними судами, що супроводжувалося покараннями порушників. Новостворені суди одразу ж зіштовхнулися з браком кваліфікованих кадрів і необхідністю розв'язання складного питання конфіскованих маєтків місцевої шляхти за участь у повстанні Т. Костюшка. Реконструкція кількості судів дозволяє дійти висновку, що лише у Волинській губернії в кожному повіті діяв окремий суд, в інших, через відсутність достатнього числа шляхти, в окремих випадках створювалися суди, які надавали послуги шляхті двох повітів. Велика кількість невіршених проваджень мала наслідком, після завершення трирічного терміну, продовження роботи установ до повного розв'язання всіх справ, які працювали поряд із новообраними судами. Загалом процес становлення був складним, адже підпорядковувався прагненню місцевої шляхти справедливо відстоювати свої майнові інтереси, захищати свої маєтності й особисту свободу від зазіхань держави.

2.4. Суди для врегулювання землеволодінь

Життя, заняття, побут шляхти Речі Посполитої багато у чому оберталися навколо земельної власності. Володіння маєтком слугувало ознакою успішності й соціального статусу шляхтича. Тому для тодішнього соціуму важливим було вирішення земельних питань не лише з точки зору «хто сильніший», але й у правовій площині. Очевидно, що питання з власністю не обмежувалося юридичними доказами на землеволодіння, але особливо важливим, ураховуючи специфічний шляхетський гонор і почуття справедливості, стала проблема меж. Відсутність чіткого механізму розмежування призводила б до глибоких соціальних потрясінь, тому шляхетська корпорація прагнула самостійно врегулювати це питання, щоб зберегти існуючу систему поземельних відносин.

Включення територій Речі Посполитої до імперського простору російської держави познайомило верховну владу з іншою, фактично саморегульованою шляхетством системою земельних відносин. Відсутність чіткого і всеохоплюючого контролю за землеволодінням із боку річпосполитської корони, механізми розв'язання земельних конфліктів через рішення судової влади, та навіть існування спеціальних підкоморських судів для врегулювання земельних меж повинні були викликати подив якщо не в Катерини II (знайомою з європейською практикою вирішення земельних суперечок), то у представників верхівки та, особливо, новостворюваних локальних адміністрацій. Не до кінця збагнувши всі складнощі внутрішніх процесів у цій сфері, які дозволили проіснувати цій системі врегулювання з другої половини XVI ст., вони зосереджувалися на критиці зовнішніх проявів, які виявлялися у затягуванні на роки й десятиріччя судових розглядів, насильстві з боку магнатів, відсутності контролю з боку верховної влади тощо.

Для розуміння складнощів в облаштуванні судоустрою на захоплених територіях слугує теорія компаративних фронтирів, згідно з якою держава-завойовниця тривалий час не поширювала на прикордоння тих законів та інституцій, які практикувала на внутрішніх землях.

З'ясовуючи процеси цивілізованого захисту місцевою шляхтою власних володінь необхідно порівняти врегулювання складних земельних відносин у Речі

Посполитій та Російській імперії задля встановлення причин відновлення підкоморських судів і конструювання межових установ на Поділлі.

* * *

Із приходом Павла I, враховуючи важливість земельних питань для місцевої еліти, верховна влада готова була надати можливість шляхті самостійно вирішувати свої партикулярні справи. Для цього якнайкраще підходило відновлення підкоморських судів попередньої епохи.

У Речі Посполитій для встановлення меж землеволодіння власників / орендарів маєтків у кожному з повітів були створені спеціальні підкоморські суди. Їх діяльність на цих землях регламентувалася в арт. 70 розд. 4 II Литовського статуту. Центральною фігурою цього суду був підкоморій, який пожиттєво обіймав цю посаду. Попервах його призначав король, зокрема першим був Сигізмунд II Август, а потім так чинили і його наступники. Проте в 1588 р. Краківський вальний сейм поширив на цю посаду такий самий порядок призначення, як і на земські судові уряди. Це означало обрання шляхтою повіту з наступним схваленням володарем. Окрім цього, для запобігання вакантності, термін схвалення не повинен був перевищувати шість тижнів після смерті підкоморія. Ця ж вимога зберігала чинність і при його призначенні на інший уряд¹⁸¹.

Вступ на посаду супроводжувався присягою про зобов'язання дотримуватися законності, провадячи справи¹⁸². Високий статус підкоморія і його важливість для тогочасного соціуму заносився до конституції 1611 р., де за ієрархією повітових земських титулярних урядів він поступався лише каштеляну та маршалку, був вищим за старосту, хорунжого та земського суддю¹⁸³.

Один із перших дослідників підкоморського суду у Великому князівстві Литовському І. Лаппо зауважував поважний статус підкоморія в повіті та вказував на розмиті критерії призначення на цю посаду королем: деякі служили при дворі, інші були простими шляхтичами, хтось отримував підвищення з коморників¹⁸⁴. Свідченням високого його статусу слугує той факт, що до корпусу підкоморіїв входили і знатні особи, наприклад, Миколай

¹⁸¹ Ворончук І.О. Підкоморський суд // Енциклопедія історії України. – Т.8: Па-Прик. – К., 2011. – С.236–237.

¹⁸² Статут Влікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінськ, 2003. – С.35–263.

¹⁸³ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.236–237; Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетриак М. История государства и права Польши. – С.218.

¹⁸⁴ Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском... – С.354.

Ясенський, віленський підкоморій та королівський писар, троцький підкоморій князь Богдан Огинський, brasлавський (місто на північному заході сучасної Білорусі) підкоморій князь Іван Крошинський¹⁸⁵.

У передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1581–1644)» В. Німчук та Н. Яковенко уточнюють думку І. Лаппа, що посади підкоморіїв обіймали переважно представники великих українських князівських і магнатських родів. Вони називають луцького підкоморія Григорія Четвертенського, який мав антикаталицьку позицію, володимирського підкоморія Юрія Пузину, старшого братчика Луцького братства, ктитора братської Хрестовоздвиженської церкви¹⁸⁶.

Водночас не висувалося ніяких вимог до кандидатів, не вимагалось навіть освітнього цензу, хоча традиційно представники еліти були освіченими, як, наприклад, київський підкоморій Юрій Немирич¹⁸⁷. Спочатку він навчався в соцініанській (аріанській) академії в Ракові, а потім упродовж 1630–1634 рр. – в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа. Завершивши навчання у Сорбонні, видав у Парижі латинською мовою власний твір «Розвідка про Московську війну», в якому порівняв політичний лад Речі Посполитої та російської держави. На вибір його заняття вплинув приклад власного батька – київського підкоморія Степана Немирича¹⁸⁸.

За річпосполитською судовою традицією склад суду підкоморій формував самостійно. Він обирав для допомоги та прискорення роботи одного або двох коморників. До них висувалися такі вимоги, як шляхетське походження, проживання в повіті, висока моральність та добре матеріальне становище («бути гідними і статечними»). Вступ на посаду супроводжувався присягою, яку вони мали скласти перед каштеляном або повітовим маршалком на судових рочках. У випадку неможливості підкоморієм виконувати провадження, за його дорученням вони заміщали його¹⁸⁹. Стосовно їх соціального походження, то В. Німчук та Н. Яковенко зазначали, що коморниками були представники дрібної малоземельної шляхти з необхідними юридичними практичними знаннями. З іншого боку, частина коморників до обіймання уряду або навіть під час

¹⁸⁵ Там же. – С.368, 390, 352.

¹⁸⁶ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.15–16.

¹⁸⁷ Там само. – С.13.

¹⁸⁸ Горобець В.М. Немирич Юрій // Енциклопедія історії України. – Т.7: Мл-О. – К., 2010. – С.364.

¹⁸⁹ ІІ ЛС. – С.326–327.

перебування на ньому мали велику адвокатську практику¹⁹⁰.

Тож до складу підкоморського суду входили як призначувані урядником шляхтичі (мірник і писар), так і копачі – кріпаки, які ніколи не згадувалися в актах і повинні були виконувати роботи з насипання межових копців (пагорбів)¹⁹¹. Як і до коморників, до мірників висувалися вимоги проживання в повіті та складання присяги¹⁹². О. Резнік, аналізуючи уряд підкоморського писаря, доходить висновку, що той теж був службником підкоморія та, як правило, мав шляхетне походження. Він був, так би мовити, особистим секретарем для ведення судових книг, оформлення позовів і виписів¹⁹³.

Аби краще зрозуміти механізми функціонування підкоморських судів у наступний період, необхідно проаналізувати порядок заміщення й повноваження повітових возних за II Литовським статутом. Передусім це була шляхетська посада, на яку обиралися жителі повіту. На возних покладалися обов'язки вручати «позови» (повідомлення про виклик до суду), виконувати вироки у цивільних справах, вводити власників, а також орендарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчувати різні злочини тощо¹⁹⁴. Перелік їхніх повноважень переконує, що це були передусім урядники земських судів, тому у статутному артикулі про підкоморський суд про них відсутні відомості. Підкоморій же використовував повітового возного лише для того, щоб повідомити сторони конфлікту за шість тижнів до свого виїзду на спірні ґрунти¹⁹⁵. При конструюванні імперської системи судочинства цю посаду було запроваджено для підкоморських судів.

Як бачимо, на українських землях у складі Речі Посполитої виборною шляхтою повіту була лише посада підкоморія, який обіймав її довічно та самостійно формував кадровий склад, призначаючи коморника, писаря, мірника й копачів (перші троє також були шляхтичами та входили до складу суду довічно). Безстроковість перебування на посаді робила службу підкоморія незалежною від шляхти, яка у випадку порушень могла б відмовити в переобранні на наступний

¹⁹⁰ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.16.

¹⁹¹ Там само. – С.10.

¹⁹² Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.236–237.

¹⁹³ Резнік О.І. Склад та компетенція... – С.127–132.

¹⁹⁴ Ворончук І.О. Возний. – С.601–602.

¹⁹⁵ Лато І. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском... – С.370.

термін «негнучкого» судді, утім, з іншого боку, повинна була змиритися у випадку його непрофесіоналізму.

* * *

Після поділів Речі Посполитої на приєднаних територіях підкоморські установи було ліквідовано, а їх місце зайняли російські станові повітові суди згідно з «Учреждения...» 1775 р.

У попередньому підрозділі охарактеризовано повітові суди, до складу яких входили обрані дворянством на три роки та схвалені на посаді губернатором суддя і два засідателі. Саме до їх юрисдикції було віднесено всі земельні провадження, які необхідно було вирішувати безпосередньо на місці, де суддя оглядав спірні межі разом із присяжним землеміром. Повідомлення про розгляд провадження давалося обом сторонам за шість тижнів до виїзду. Апеляційною установою був верхній земський суд¹⁹⁶. Фактично верховна влада не приділила достатньої уваги питанню розмежування. Віднесення земельних питань до компетенції дворянського станового суду поряд із цілим комплексом кримінальних і цивільних проваджень і виїздом судді та присяжного землеміра на місце розгляду однозначно призвело б до затягування процесів.

З іншого боку, наявні джерельна та історіографічна бази дають можливість розглядати процес встановлення меж володінь у Російській імперії у двох площинах: приватне, коли повітові суди проводили розмежування за зверненнями поміщиків, і державне розмежування. Останнє свідчить про встановлення імперського контролю за землеволодінням. М. Рулев, проаналізувавши створення та функціонування межового суду в Російській імперії у другій половині XVIII ст., уточнив, що межування було системою техніко-юридичних дій щодо встановлення меж між різними землеволодіннями. Під терміном «межовий суд» він розуміє основні способи вирішення суперечок, що виникали при межуванні за участю судових чи адміністративних органів держави¹⁹⁷.

Урегулювання земельних відносин у XVIII ст. в Російській імперії було започатковане Єлизаветою Петрівною. Збільшення безладу безпосередньо на межах і зростання кількості проваджень у судах призвели до спроби верховної влади навести лад. Проте чи не

¹⁹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.235, 246.

¹⁹⁷ Рулев М. Реформы межевания и межового суда в XVIII веке: проблемы и результаты // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – №4 (28) [Электронный ресурс]: <http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf>

найголовнішим фактором змін слугувала втрата державних угідь, а, відповідно, і доходів унаслідок самовільних захоплень земель приватними особами. Першим законодавчим кроком можна вважати маніфест 1752 р. про початок розмежування палацових, усіх категорій церковних, поміщицьких та вотчинних земель у всіх губерніях, окрім Сибірської, Оренбурзької, Астраханської. Насамперед йшлося про Московську, куди було відряджено межовиків.

На підставі лише російських узаконень, без рецепції європейського досвіду у цій сфері, було підготовлено «Інструкцію межовикам» 1754 р. Прогнозовано, що верховна влада запроваджувала цілу галузь для межкування земель із контролем за його проходженням передусім за допомогою кадрового складу. Нижчою ланкою виступали межовики (було передбачено, що це будуть офіцери), які керували процесом і вирішували конфліктні ситуації, та геодезисти, які безпосередньо складали плани. За їх роботою наглядали чотири особливих наглядачі. Апеляційною установою виступала Московська губернська межева канцелярія, яка, крім цього, повинна була керувати межкуванням у Московській губернії, та Головна межева канцелярія при Сенаті¹⁹⁸. Фактично, спроба здійснити межкування згідно зі способами «писцегового межкування» XVII ст. зазнала невдачі (за 11 років вдалося розмежувати лише 57 319 дес.) через бажання конфіскацій на користь казни зайвих земель і невідповідність старих правил новим умовам життя спільноти¹⁹⁹.

Прихід до влади Катерини II супроводжувався реформуванням багатьох сфер життя соціуму. Головне місце займало конструювання адміністративної та судової системи влади згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Проте одним із найперших заходів імператриці стало генеральне межкування в державі за маніфестом 1765 р. Верховна влада наказувала проводити розмежування землеволодінь, а не ревізію права власності, що відносилось до юрисдикції звичайних судів. Розпочиналося обов'язкове межкування за назвами сіл та пусток, а не за іменами власників (якщо у селі було декілька господарів, то їхні маєтки не межували). Всім, хто мав суперечки та конфлікти на межі своїх володінь, пропонувалося прибути до межевої канцелярії чи комісії з наявними документами, щоб ті встановили межі, а

¹⁹⁸ Герман И. История русского межевания: Курс. – М., 1910. – С.172–174.

¹⁹⁹ Там же. – С.183.

землемірам наказувалося працювати далі. Турбуючись про швидкість проведення і, головне, будучи зацікавленою у мирному процесі, імператрицею був запроваджений полюбований принцип розмежування. Якщо ж він порушувався, то вводилося покарання – лише 10% спірної землі відходило сторонам, а решта – державі. У губерніях створювалися межові канцелярії, а так як губернії поділялися на провінції, то були провінційні межові контори, які після завершення генерального межкування мали переводитися з однієї губернії до іншої²⁰⁰.

Головну роль при межуванні відігравали старший і молодший землеміри, які одночасно були межовими техніками та розпорядниками робіт. Визначалося й покарання за хабарництво згідно з Військовим статутом. Вирішенням спорів займалися межові канцелярії та контори, а вже відповідно до їх рішення землеміри встановлювали межі володінь²⁰¹. Що ж до оплати, то оскільки генеральне межкування було державною справою, всі витрати брала на себе держава.

Якщо розглянути порядок апеляції, то першою апеляційною установою на дії землеміра була провінційна межова контора, другою – губернська межова канцелярія, третьою – сенатська межова експедиція. Якщо апеляція на дії землеміра визнавалася безпідставною, стягувався штраф зі площі всього володіння по 50 коп. за 1 дес., межові контори, відповідно, – по 1 руб., межові губернської канцелярії – 2 руб. та межові експедиції Сенату – по 6 руб. Якщо ж землемір учинив порушення ненавмисно, то вперше він піддавався арешту на тиждень, удруге – на два тижні та стягувалося його місячне жалування на користь сирітського будинку, втретє – на три тижні та двомісячне жалування, а вже наступного разу його позбавляли посади. Відповідно, фінансові покарання покладалися й на провінційну межову контору та губернську межову канцелярію²⁰².

Загалом дослідники розрізняють генеральне межкування, коли в обов'язковому порядку державним коштом визначалися та фіксувалися в документах межі земельних володінь («дач»), і спеціальне – за рахунок приватних осіб межувалися дачі, які належали декільком

²⁰⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.17 (1765–1766). – Санкт-Петербург, 1830. – №12474. – С.329–339.

²⁰¹ Там же. – №12570. – С.560–580.

²⁰² Там же. – №12659. – С.716–794.

власникам²⁰³. Позитивно оцінюється генеральне межування за маніфестом 1765 р. через активну діяльність землемірів, що поєднували обов'язки межових техніків та розпорядників межових робіт²⁰⁴.

Такий розлогий розгляд організації межування в Російській імперії здійснено для того, щоб надалі порівняти його з запровадженням аналогічного процесу в окремих губерніях на інкорпорованих від Речі Посполитої територіях.

Після приєднання Правобережної України Катерина II не наважилася розпочати в регіоні генеральне межування. Натомість Павло I, з одного боку, пішов на відновлення елементів попередньої річпосполитської судової системи, і за штатами на 1797 р. було створено у Київській, Малоросійській, Мінській, Білоруській, Волинській та Подільській губерніях підкоморські суди²⁰⁵. З іншого – 27 грудня 1800 р. з'явився указ «Про розмежування Литовської губернії», за яким було передбачено здійснити апробацію ще одного способу розв'язання земельних питань – під контролем держави. Для припинення суперечок та відокремлення казенних земель від поміщицьких створювалася межова контора, якій підпорядковувалися землемірні «партії»²⁰⁶. Чи не перша спроба запровадити розмежування у правобережних губерніях пов'язана з імператорським указом від 16 січня 1801 р. За приклад бралася Литовська губернія. Проголошувалося про утворення межової контори, під керівництвом якої перебували б землемірні партії. Навесні цього ж року мало розпочатися розмежування спочатку на Лівобережжі України²⁰⁷. Проте через усунення Павла I цей процес так і не розпочався.

* * *

Відновлення підкоморських судів відбувалося паралельно з повітовими, тому, щоб не повторюватися, звертатимемо увагу на відмінності в їх функціонуванні. За штатами на 1797 р. було передбачено створення в кожному з повітів підкоморських судів²⁰⁸. У трьох губерніях

²⁰³ Смирнов Г.С., Смирнов С.С. Организация генерального межевания в России //Социум и власть. – 2009. – №1 (21). – С.104–110.

²⁰⁴ Рулев М. Реформы межевания и межевого суда...

²⁰⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.398.

²⁰⁶ Там же. – Т.26 (1800–1801). – №19704. – С.484–486.

²⁰⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.79–80.

²⁰⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.396.

Правобережжя їх мало бути 36. Проте, враховуючи малочисельність шляхти в окремих повітах і наявність великих магнатських володінь, створювалися об'єднані установи. На Поділлі Ольгопільський було приєднано до Гайсинського підкоморського суду²⁰⁹. На Київщині 1829 р. діяли Васильківсько-Богуславський²¹⁰, Сквирсько-Махнівський, Липовецько-Таращанський, Умансько-Звенигородський, Чигиринсько-Черкаський підкоморські суди²¹¹. Лише Київський і Радомишльський повіти мали свої установи. На Волині в кожному повіті був окремий суд.

До складу підкоморських судів входили обрані шляхтою повіту підкоморій VI класу, коморник XII та возний XIV класів. Тоді як у повітовому суді суддя був VII класу, підсудок – на клас вище й секретар – XII класу. Отже, верховна влада наділяла підкоморія високим статусом, хоча решта посадовців повітового суду, навпаки, були вищими за його підлеглих²¹². Нововведенням було присвоєння посадовцям чинів відповідно до Табелі про ранги, що стало свідченням планів Павла I інкорпорувати їх до складу урядових чиновників. Разом з тим, в архівних документах жодного разу не виявлено згадування поряд із прізвиськом підкоморія його цивільного чину «колезький радник», як і з рештою посадовців (коморник – губернський секретар, возний – колезький реєстратор). Це дозволяє стверджувати, що ця практика чинів у правобережних губерніях не прижилася.

Іншим нововведенням стало те, що шляхетська корпорація повіту обирала, всупереч річпосполитській судовій традиції, крім підкоморія, ще коморника та возного. Так, до Кам'янецького підкоморського суду з губернського правління надійшло розпорядження О. Беклешова, щоб усі обрані від шляхти у присутствія «підкоморій, коморник» дали присягу і приступили до виконання своїх обов'язків. Посадовці мали прийняти справи від колишніх «уездных» судів за описом, після чого вони повинні були відрепортувати про вступ на посаду²¹³. Якщо за Литовським статутом було передбачено посади мірника, писаря та копачів, то запровадження посади возного в підкоморському суді стало нововведенням, яке,

²⁰⁹ ЦДДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

²¹⁰ Там само. – Ф.802. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1.

²¹¹ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.823.

²¹² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397.

²¹³ ЦДДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

враховуючи його посадові функції, можна вважати вдалим та логічним.

За часів Речі Посполитої підкоморій через повітового возного повідомляв сторони конфлікту за шість тижнів до свого виїзду на спірні ґрунти²¹⁴. У 1814 р. кам'янець-подільський військовий губернатор О. Бахметев у рапорті міністрові юстиції, аналізуючи наслідки виборів, вказував, що возні використовувалися більше як посильні від суду з офіційними паперами та виступали суддівською «стражею», та й за коронним польським правом вони обиралися навіть не зі шляхтичів. Тому сановник пропонував возних обирати з тих кандидатів, які не мали маєтностей, але були добропорядними й чесними²¹⁵.

Необхідно зауважити, що новий порядок формування кадрового складу через обрання коморника та возного робив ці постаті більш незалежними від керівника. Фактично відбувалося «розмивання» повноважень підкоморія за рахунок втрати впливу на формування кадрового складу. Посади писаря, мірника та копачів не фігурували, очевидно, що їх залучав до безпосередніх робіт підкоморій або коморник.

Окрім цього державою не було передбачено виплати жалування посадовцям, вони мали отримувати платню за свою роботу від сторін процесу згідно з Литовським статутом²¹⁶. При цьому, виходячи зі стратегії Павла I економити кошти, передбачені за штатами в повітових містах землеміри, у випадку їх відсутності, могли замінитися членами підкоморських судів²¹⁷.

Після відновлення підкоморських судів Павлом I зовні судова система мала всі річпосполитські елементи: виборність посадовців (спочатку безстроково, а потім на три роки), польська мова у судочинстві на повітовому рівні, порядок роботи суду, оплата, терміни апеляції тощо. Верховна влада відразу ж розпочала «навіювати ілюзію» про «давні часи»: 11 вересня 1797 р. Сенат розглядав рапорт О. Беклешова про спірні питання в діяльності новостворених судів. Так як важливим чинником для польської шляхти було збереження статусу польської мови, то було ухвалено рішення, що судочинство необхідно здійснювати саме цією мовою, як і вести службове

²¹⁴ *Латто И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском... – С.370.

²¹⁵ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

²¹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (11715–1800). – С.396–397.

²¹⁷ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.733.

листування з головними судами. За річпосполитським правом зберігалися терміни засідань²¹⁸ та строки подання апеляцій на рішення підкоморського суду²¹⁹. Положення сенатського указу про судоустрій було поширено й на Київську губернію. 29 грудня 1798 р. на засіданні цивільного департаменту Київського головного суду заслухали розпорядження про запровадження в підкоморських судах польської мови²²⁰. 7 лютого 1799 р. нові правила судочинства стали чинними в губернії²²¹.

Проте, здійснюючи курс на централізацію, Павло I не готовий був повністю залишити відновлену систему без державного керівництва. Для контролю на рівні повіту створювалися головні суди та Волинський надвірний суд. Згідно з рапортом О. Беклешова, з підкоморського суду справи повинні були обов'язково надходити на ревізію до головного суду, а вже той самостійно складав «екстракт» (формальну копію) зі справи російською мовою для подання її до Сенату²²². Для забезпечення діяльності новостворених судів надсилалися копії рапорту О. Беклешова від 11 вересня 1797 р. до судів, як це було з Кам'янецьким підкоморським судом²²³. Та й загалом лише в 1810 р. зробили необхідні кроки в напрямі забезпечення судів першої інстанції офіційною базою: у сенатській друкарні було видруковано перекладений із польської «Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций»²²⁴. Про цей факт, із зазначенням ціни книги – 5 руб., подільський губернатор, за наказом обер-прокурора Баранова, повідомляв усі присутствені місця своєї губернії²²⁵.

Для реалізації контролю за діяльністю судів 18 листопада 1797 р. з Подільського губерньського правління до Кам'янецького підкоморського суду надійшло розпорядження про порядок судочинства в губернії. Наголошувалося, що всі відновлені за польськими законами

²¹⁸ Там же. – С.727–733.

²¹⁹ Там же. – №18147. – С.737.

²²⁰ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.1.

²²¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №18850а. – С.552–554.

²²² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.727–733.

²²³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.740. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13–22 зв.

²²⁴ Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций: пер. с пол. – Санкт-Петербург, 1810. – 382 с.

²²⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.490. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.18.

й правами підкоморські суди повинні «беззастережно» виконувати все, що вимагав головний суд, і звітувати йому про справи²²⁶. У 1798 р. Подільське губернське правління вимагало найшвидше та вчасно вирішувати судові справи приватних осіб, погрожуючи, у випадку виявлення затягування, повільності, недбальства, звільнити з посад і віддавати під суд²²⁷. Підкоморії були перевантажені укладанням різних документів: з Подільського губернського правління 12 березня 1798 р. надійшло розпорядження, щоб підкоморські суди подавали щомісячні відомості про хід справ губернському прокурору та головному суду²²⁸. Окрім цього, аналогічні відомості надавалися й повітовому стряпчому, причому під загрозою суворої догани, як це було у Волинській губернії 1814 р.²²⁹ Це ж розпорядження з вимогою вчасно подавати звітну документацію було повторено 14 липня того року²³⁰. Місцева влада (Київське губернське правління) вимагала, щоб при здачі справ колишніми посадовцями новообраним та затвердженим складалися «акуратні відомості» з поясненнями причин невіршених справ. Підкоморіям забороняли відлучатися до їх передачі²³¹.

Питання виборів і термінів перебування посадовців верховна влада врегулювала таким же чином, як і для повітових судів. Павло I у випадку появи вакансій у підкоморському суді, не лише підкоморія, але й запровадженням коморників і возних, прагнув поєднати контроль зі збереженням формальних складових річпосполитської судової системи, – пропонувалося обирати в повіті по чотири кандидати з наступним розглядом Сенатом і схваленням імператором²³². Урешті вже Олександром I було визначено трирічний термін перебування на посадах.

* * *

На початковому етапі інкорпорації краю адміністрація почала робити кроки до порозуміння з місцевими елітами. Одним із «місточків домовляння» з верховною владою стало питання про маєтки, секвестровані у власників за участь у польському повстанні Т. Костюшка 1794 р. Після виступу та конфіскації маєтків російська держава вдавалася до

²²⁶ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

²²⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121 зв.

²²⁸ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68.

²²⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31–31 зв.

²³⁰ Там само. – Арк.32–32 зв.

²³¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3 зв.

²³² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – №19628. – С.370.

пошуку нових шляхів примирення на прикордонні. Неформально цю функцію було доручено волинському губернському прокурору О. Литвинову. 1799 р. він надіслав генерал-прокурору П. Лопухіна рапорт, що маєтки, які потрапили під секвестр, частково перебували у заставі. По деяких із них було висунуто фінансові та майнові претензії з боку приватних осіб, які розглядалися у судах під наглядом стряпчих. Згідно з рескриптом Катерини II Т. Тутолміна за 1795 р., прокурор склав відомість про суми, які слід було заплатити з казни, з детальною інформацією про умови набуття позик і документально їх підтвердити. Чиновник запитував про свої подальші дії, адже виявилось, що частина претендентів на відшкодування була визнана Смоленською слідчою комісією невинною і залишена без покарання. Після цього вони, за бездоганної поведінки та без порушення присяги, при відкритті губернії були обрані на різні посади до судів, де старанно служили. О. Литвинов прямо запитував свого начальника, чи можна цим особам, чії позови до казни виявляться з наведеними доказами вірними, виплачувати кошти з казни, чи потрібно їх залишати без «задоволення»?²³³ Верховна влада опинилася у складному становищі: з одного боку, розглянути провадження законним шляхом і визнати фінансові зобов'язання означало втрату коштів для казни; з іншого – відмовити у виплаті визнаних сумами грошових сум означало відштовхнути лояльну еліту, яка займала посади. Для Павла I переважив фактор лояльності й тому, у випадку доведення під час судових розглядів факту грошових позик чи майнових претензій, держава сплачувала кошти кредиторам.

Саме у цьому контексті слід розглядати рапорт згаданого волинського прокурора до генерал-прокурора про те, що ковельський підкоморій Й. Пінінський прагнув відсудити у казни з конфіскованого маєтку Олевського княча Тадеуша Немирича (1579 кріпаків) 50 тис. польських злотих. Із висновку прокурора, поданого до цивільного департаменту Волинського головного суду, випливає, що спочатку провадження розглядав Овруцький повітовий суд, потім воно надійшло до головного суду. З'ясувалося, що Т. Немирич у 1790 р. видав заміж за позивача свою дочку Маріанну та за рядною розпискою як посаг зобов'язувався передати 182 тис. злотих трьома частинами: 32 тис. відразу після вінчання, 100 тис. – у січні 1791 р.,

²³³ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.2.

50 тис. – через два роки. За документальними підтвердженнями, підкоморій отримав 132 тис. Шляхом складних розрахунків було встановлено сума – 36 477 злотих 21 грош, а з відсотками – 44 609 злотих 3 гроша. Саме цю суму було виплачено Й. Пінінському. Завдяки лояльності та службі на посаді ковельського підкоморія борг Пінінському було визнано справедливим і сплачено казною²³⁴.

Ще однією преференцією для посадовців на етапі становлення підкоморських судів ставало користування спірними ґрунтами. За часів керівництва О. Беклешовим Подільською губернією підкоморій А. Яновський, згідно зі вказівкою сановника, користувався ґрунтами та сіножатями Орининського володіння, що в Кам'янець-Подільському повіті. Після вступу у володіння маєтком графині Літте її повірений розпочав провадження про спірні ґрунти, яке підкоморій програв. А. Яновський безрезультатно спробував знайти захист у свого покровителя, надіславши йому звернення зі скаргою на дії Подільського губернського правління²³⁵.

Російська адміністрація розуміла, що одними лише наказами змусити місцеві еліти бути лояльними неможливо, їм потрібно запропонувати преференції, які переконали б у важливості перебування на виборних посадах. Одним із факторів порозуміння стало задоволення майнових і грошових претензій членів підкоморських судів за наявності законних підстав, якщо вони добросовісно виконували свої службові обов'язки та не порушували присяги.

* * *

Уже неодноразово зауважувалося про пошук імперською владою компромісу з локальними елітами. Постійним було узгодження державних інтересів із місцевою шляхтою для мінімізації соціальної напруги. Враховуючи важливість для тодішнього соціуму ефективного врегулювання земельних відносин, в окремих губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, було започатковано межову систему російської держави. Викладач Імператорського училища правознавства Ф. Малиновський виділяв три періоди межкування в Росії: від створення Російської держави до 1765 р.; від генерального межкування Катерини II до 1836 р. та з

²³⁴ Там само. – Спр.71. – Арк.1, 2, 5.

²³⁵ Там само. – Спр.286. – Арк.1.

1836 р. із завданням знищити черезсмужжя за допомогою переконання і примусу²³⁶.

Державне межування набирало актуальності. З'явилася ціла низка посібників для підготовки помічників землемірів, техніків і землемірів, автори яких подавали історичний нарис розвитку землекористування та межування в Росії. Було виділено низку місцевих межувань: Полтавської й Чернігівської губерній, Бессарабії та Закавказзя. Проте минули чотири губернії на заході (Віленську, Гродненську, Мінську, Подільську), де були створені межові суди²³⁷. Пояснити процес межування у західних губерніях спробував викладач Костянтинівського межового інституту І. Герман. До 1810 р. межування в Ковенській, Віленській, Гродненській, Мінській, Київській, Волинській і Подільській губерніях здійснювалося на прохання землевласників підкоморськими судами, а при розгляді апеляцій призначалися спеціальні комісари. З 1810 по 1830 рр. підкоморські суди, на переконання автора, було «поступово скасовано», натомість засновано постійні межові суди першої та другої інстанцій. До їх складу входили виборні від шляхетства, які у судочинстві спиралися на Литовський статут. З 1841 р., після скасування межових установ, повинно було розпочатися генеральне межування, але цей процес зазнав невдачі (за 50 наступних років було обмежено 1410 «дач» із 647 тис. дес.)²³⁸.

Сучасні російські дослідники, звертаючи увагу на аспекти проведення генерального²³⁹ та спеціального²⁴⁰ межування, не розглядають специфіку межування у Віленській, Гродненській, Мінській і Подільській губерніях у першій половині XIX ст. Основні сторони діяльності межових установ знайшли відображення у словнику-довіднику, в кількох статтях якого окреслено аспекти повноважень та формування кадрового складу межових судів у чотирьох губерніях. Зауважимо, що твердження про припинення в 1823 р. діяльності межових установ у регіоні

²³⁶ *Малиновский Ф.Л.* Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. – Санкт-Петербург, 1844. – 168 с.

²³⁷ *Некрасов Ф.Г.* Межевание земель в России: (Межевые законы): Конспект. – М., 1915. – 141 с.; *Кавелин С.П.* Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. – М., 1914. – 339 с.

²³⁸ *Герман И.* История русского межевания... – С.277–278.

²³⁹ *Рулев М.* Реформы межевания и межового суда...; *Смирнов Г.С., Смирнов С.С.* Организация генерального межевания... – С.104–110.

²⁴⁰ *Смирнов Г.С., Смирнов С.С.* Организация специального межевания в России // Социум и власть. – 2010. – №1 (25). – С.106–111.

через велику кількість скарг не відповідає дійсності²⁴¹. Ішлося про ревізування Сенатом розмежувань казенних маєтків із приватними. Окремо слід зауважити, що з 1818 до 1891 рр. для генерального межування Бессарабської, Полтавської й Чернігівської губерній створювалися межові комісії. Для першої з них цей процес було започатковано 1818 р., для решти – 1859 р. Про складнощі процесу і тривалість робіт свідчив факт, що результати генерального розмежування було схвалено Державною радою: в Полтавській губернії – 1886 р., Чернігівській – 1890 р., Бессарабській – 1891 р.²⁴².

Окремо слід згадати про проведення «на окраїнах» Російської імперії межування за правилами для європейських губерній, чого не було здійснено на Правобережжі. А. Акманов виділяє два етапи загального виміру угідь на башкирських землях – генеральне межування, яке проводилося з кінця XVIII ст., та спеціальне, яке було фактично продовженням попереднього етапу. Автор зазначає, що російська влада намагалася зберегти вотчини башкир та знайти можливості для земельного забезпечення переселенців²⁴³. Важливою є інформація про спеціальну підготовку кадрів для межування. В XIX – на початку XX ст. її можна було здобути на землемірних курсах, школах межових топографів (згодом училищах), Костянтинівському межовому інституті²⁴⁴.

Наступний етап у сфері врегулювання земельних відносин розпочав Олександр І²⁴⁵. Юридичною підставою для проведення розмежування у західних губерніях стало схвалене 6 жовтня 1810 р. «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії»²⁴⁶. Причиною його запровадження було прохання місцевого дворянства. Для проведення розмежування в кожному повіті створювався межовий суд, який складався з двох частин: першої інстанції (дослівна назва) та апеляційного. Перший із них

²⁴¹ Бельдова М.В. Межевые суды // Государственность России. – Кн.3: Л-П. – М., 2001. – С.64–65.

²⁴² Там же. – С.62–63.

²⁴³ Акманов А.И. Межевые работы на башкирских землях в конце XVIII–XIX вв. // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т.17. – №1(1). – С.731–733.

²⁴⁴ Лобанова А.А. Система подготовки межевых кадров в России в XIX – начале XX веков // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – №1. – С.50–53.

²⁴⁵ Про використання політики врегулювання земельних справ і ситуативність її «на окраїнах» свідчить дослідження К. Іванова, присвячене ролі військових топографів у колонізації «російського Туркестану». Дослідник наполягає, що корпус топографів виступав головною рушійною силою імперської експансії впродовж півстоліття після наполеонівських війн (Іванов К. Роль военных топографов в колонизации «русского Туркестана» // Ab Imperio. – 2020. – №1. – С.91–129).

²⁴⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.377–379.

розбирав межові провадження на місці та межував маєтки²⁴⁷. Другий передусім розглядав усі справи, які надходили по апеляції з суду першої інстанції; окремо на розгляд передавалися всі провадження з судів, що займалися розмежуванням, відрядженням членів для припинення самоуправства та розорення за такими провадженнями, які ще не вирішені судом; провадження хоч і вирішені, але за котрими обидві сторони просили поновити межі чи перевірити межові знаки; провадження за скаргами на зловживання та самоуправство членів межового суду першої інстанції, які судилися за Литовським статутом²⁴⁸.

29 травня 1811 р. «Положення про розмежування...» після відповідного звернення дворянства було поширене на Гродненську губернію²⁴⁹, 22 лютого 1812 р. – на Мінську²⁵⁰, 26 січня 1814 р. – на Подільську²⁵¹. У матеріалах фонду Подільського губернського апеляційного нормального суду відклалася справа, розпочата 17 листопада 1810 р. (сам суд було створено 1818 р.) з «Положенням про розмежування...» 1810 р. Документ двомовний – російсько-польський. Очевидно, що його було надіслано до губернії відразу після прийняття, а після створення губернської судової інстанції передано до суду, і саме його було представлено шляхті для ознайомлення²⁵². Запровадження межових судів здійснювалося за ініціативи губернського маршалака графа Н. Грохольського й подільської шляхти, які прагнули прискорити вирішення межових справ за підтримки місцевої адміністрації. Під час проведення виборів було представлено «Положення про розмежування...» 1810 р. і шляхта висловила бажання про поширення його на губернію. Разом з тим, у зверненні на ім'я міністра юстиції вказувалося, що в деяких повітах проживало небагато дворян і тому потрібно створити об'єднані межові суди. Не можна вважати, що процес утворення судів був абсолютно успішним: станом на 1815 р. Брестський та Пружанський межові суди (Гродненська губернія) так і не були відкриті, а в Лідському суді (Віленська губернія) провадження були «розкидані»²⁵³.

²⁴⁷ Там же. – С.379, 381.

²⁴⁸ Там же. – С.379.

²⁴⁹ Там же. – №24655. – С.667–668

²⁵⁰ Там же. – Т.32 (1812–1814). – Санкт-Петербург, 1830. – №25005. – С.198–200.

²⁵¹ Там же. – №25528. – С.737–740.

²⁵² Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.1–13 зв.

²⁵³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – Санкт-Петербург, 1830. – №25958. – С.299–300.

Із розгляду діяльності межових судів на Поділлі можна дійти висновку про їх більшу ефективність за підкоморські суди. Проте ця практика не була поширена на Волинську і Київську губернії, землевласники яких не потребували державного втручання. Нам не вдалося відшукати підтверджених архівними матеріалами причин цього явища. Указ про розповсюдження межової системи на Мінську губернію був відомий у Волинській губернії (отриманий у березні 1812 р. всіма присутствіями, у т. ч. магістратами)²⁵⁴. Можна припустити, що його непоширення спричинили ціла низка факторів, серед яких консервативність місцевої шляхти, яка могла вбачати у таких діях верховної влади спробу скасувати відновлені елементи річпосполитської судової традиції, і протистояння місцевої адміністрації.

Віддання на відкуп партикулярних земельних справ повітовим межовим судам, рішення яких були остаточними, викликало незадоволення сторони, котра програла, та, як наслідок, звинувачувала конкурентів у родинних зв'язках, хабарництві тощо. Саме тому черговим кроком у розвитку межового судочинства стало створення за ініціативи губернського маршалка та депутатів від шляхти 19 листопада 1815 р. Гродненського губернського апеляційного нормального суду²⁵⁵. За цими ж правилами було створено 21 січня 1816 р. Мінський губернський²⁵⁶ та 6 вересня цього ж року – Віленський губернський²⁵⁷, 22 грудня 1818 р. – Подільський губернський апеляційний нормальний суд²⁵⁸. Верховна влада, пояснюючи причини їх запровадження, визнавала факти порушень із боку повітових апеляційних судів (чиї рішення були остаточними): часто власник землі, який мав у повіті рідню чи здатність знаходити прихильність своїх сусідів, які були суддями, вигравав провадження. Тому, згідно з правилами для повітових межових судів, утворювалася губернська судова установа, чиї рішення були остаточними²⁵⁹. Виняток становило відсудження казенної власності, адже такі вирики надходили до Сенату на ревізію²⁶⁰.

Процес створення здійснювався традиційним чином: 6 лютого 1819 р. до цивільного департаменту Подільського

²⁵⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.29. – Арк.64–65.

²⁵⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380.

²⁵⁶ Там же. – №26087. – С.445.

²⁵⁷ Там же. – №26428. – С.1018.

²⁵⁸ Там же. – Т.35 (1818). – Санкт-Петербург, 1830. – №27593 – С.646.

²⁵⁹ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

²⁶⁰ Там же. – Т.40 (1825). – Санкт-Петербург, 1830. – №30228. – С.66–67.

головного суду (до створення межової системи регулював земельні майнові питання та був апеляційною установою для підкоморських судів) надійшов указ про заснування губернського межового апеляційного суду. Вказувалося, що розгляд питання був викликаний клопотанням шляхти до міністра юстиції князя Д. Лобанова-Ростовського про відкриття в Кам'янці-Подільському, за прикладом Литовських губерній, губернського межового апеляційного суду. Далі від міністра звернення надійшло до Сенату, а звідти – до Комітету міністрів, який і дозволив його заснування 22 грудня 1818 р. Окрім цього копії надсилалися до подільського військового губернатора з вимогою негайного відкриття суду, до Подільського губернського правління щодо вирішення питання з виділенням коштів на утримання суддів, канцелярських службовців та інші потреби відповідно до штатів губернських місць із загального земського збору з представленням пропозицій міністру фінансів. Проте жодних пропозицій до 14 липня не було підготовлено²⁶¹.

Польське повстання 1830 р. було використане верховною владою для ліквідації елементів річпосполитської судової системи. У попередньому підрозділі було зазначено про перейменування за указом 30 жовтня 1831 р. всіх присутствій та посадових осіб²⁶². 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників і возних, а їх обов'язки покладалися, згідно з юрисдикцією, на повітові (замість уживаного польського терміна «поветовые» знову фігурувала російська назва «уездные») суди та на повітових суддів²⁶³. Про цю подію повідомлялося усім адміністративним та судовим установам регіону²⁶⁴. Разом з тим, у Лівобережній Україні аналогічні посади були ліквідовані 16 січня 1834 р., але підкоморські суди реорганізовувалися в межові, підкоморій ставав межовим суддею, а коморник – межовим засідателем, посада возного взагалі скасовувалася²⁶⁵.

Дещо довше діяла система межових судів у західних губерніях, чинність якої було припинено 24 червня

²⁶¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2727. – Арк.2–3, 8–9.

²⁶² ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.6 (1831): Часть2. – №4894. – С.159–160.

²⁶³ Там же. – Т.7 (1832). – Санкт-Петербург, 1833. – №5068. – С.8.

²⁶⁴ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.617.

²⁶⁵ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.9: Ч.1 (1834). – Санкт-Петербург, 1835. – №6718. – С.42; Яновский А. Подкоморский суд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. – Т.24. – Санкт-Петербург, 1898. – С.86–87; Пауш А.Й. Суд і судочинство... – С.60.

1840 р.²⁶⁶ у зв'язку зі скасуванням Литовського статуту та сеймових конституцій і поширенням російських цивільних законів. Натомість для генерального межовання в межовому департаменті Сенату повинні бути створені особливі правила, відповідно до загальної межової інструкції. Копія указу про скасування межових судів була розіслана Подільським губернським правлінням усім межовим установам. Після цього їх робота припинилася, про що повідомлено губернську адміністрацію. Справи губернського суду передавалися за описом до цивільної палати, а справи з повітових межових установ – до повітових судів. Усім членам суду й канцеляристам видавалися атестати про службу, а їхні формулярні списки надсилалися до губернського правління. Окремо йшлося про необхідність представлення гербового паперу ціною 3 руб. для написання атестатів головам судів²⁶⁷. 7 вересня 1840 р. Брацлавський повітовий межовий суд отримав відношення Подільського губернського правління за 4 вересня про скасування межових судів. На запитання суду, чи продовжувати розгляд справи, розпочатої у травні, було отримано відповідь про припинення всіх справ з 9 вересня. Секретар зобов'язаний був передати справи й документи до повітового суду, а книги законів, печатки та формулярні списки надіслати до губернського правління²⁶⁸.

Таким чином, для збереження соціальної рівноваги у Речі Посполитій діяла мережа підкоморських судів, головним завданням якої було розмежування шляхетських володінь. Для забезпечення незалежності від адміністративної влади повітова шляхта безстроково обирала підкомор'ями переважно заможних представників локальної еліти. Вже надалі урядники самостійно формували кадровий склад установи, призначаючи на посади шляхтичів та залучаючи для земляних робіт своїх підданих, що давало можливість контролювати роботу призначуваних ним службовців. За допомогою стабільності III Литовського статуту, заповнень правових прогалів сеймовими конституціями, безпосереднього розгляду конфліктних ситуацій на ґрунті шляхетській корпорації вдалося вибудувати своєрідну саморегулюючу систему захисту власних володінь, яка проіснувала більше двох століть.

²⁶⁶ Там же. – Т.15 (1840). – Санкт-Петербург, 1841. – №13591. – С.443–445.

²⁶⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8 зв. – 9 зв.

²⁶⁸ Там само. – Арк.11–11 зв.

Після інкорпорації регіону і конструювання судової системи згідно з «Учреждениями...» 1775 р. було скасовано спеціалізований підкоморський суд. Верховна влада доручила вирішувати земельні провадження повітовим судам, які однак були перевантажені розглядом цивільних та кримінальних справ. Використання лише повітового суду для вирішення межових справ пояснюється планами у майбутньому поширити практику генерального та спеціального межування на Правобережжя. Верховна влада ще з часів Єлизавети Петрівни робила спробу навести лад з межами всіх категорій володінь. Проте спроба взяти під контроль цей процес поряд з використанням правової бази XVIII ст. призвело до прогнозованого провалу. Більш продуманим і успішним стало розпочате з 1765 р. межування Катерини II, в якому брали участь землеміри, межові контори й комісії, які проводили лише межування, не встановлюючи права володіння.

Прихід до влади Павла I призвів до уточнення імперської політики: заради підтримки з боку еліти було здійснено реставрацію окремих елементів старої судової традиції, III Литовського статуту і конституцій, польської мови у судочинстві. Одним із важливих елементів стали підкоморські суди, адже ефективне врегулювання земельних питань в юридичній площині (встановлення прав власності та меж землеволодіння) мало забезпечити підтримку, або принаймні лояльність, місцевої еліти. Підкоморські суди створювалися в кожному повіті. У випадку незначної чисельності шляхти відбувалося об'єднання установ двох повітів. Обрані посадовці отримували російські чини, що свідчило про намір Павла I включити їх до складу урядових чиновників, хоча ця практика не прижилася. Для «розмивання» повноважень підкоморія виборними стали посади коморника і возного. Всупереч річпосполитській традиції незалежності верховна влада встановила контроль за діяльністю підкоморських судів запровадженням процесу ревізування всіх вирішених проваджень у цивільному департаменті головного суду та наказом судам виконувати всі вказівки головного суду. Для залучення локальної шляхти до служби на виборних посадах верховна влада готова була йти назустріч щодо законних претензій до казни.

Продовжена Олександром I імперська політика непрямого керівництва мала наслідком для Подільської губернії зміни в урегулюванні земельних відносин. У 1814 р. засновано мережу повітових межових судів, а у 1818 р. –

Подільський губернський апеляційний нормальний (межовий) суд, які повинні були врегульовувати земельні справи згідно з III Литовським статутом і сеймовими конституціями. Запровадження межових судів здійснювалося за ініціативи місцевої шляхти, яка потребувала прискороного вирішення межових справ, за підтримки місцевої адміністрації. Відсутність межових судів у Волинській та Київській губерніях пояснюється небажанням місцевої шляхти порушувати порядок урегулювання земельних відносин. Скасування повітових і межових судів відбулося внаслідок ліквідації залишків річпосполитської судової системи.

2.5. Формування міської судової влади

Специфікою новонабутого західного регіону, на відміну від внутрішніх губерній імперії, було існування великої кількості міст і містечок, які або перебували у приватній власності, або зберігали елементи маґдебурзького права. Напередодні розпаду Речі Посполитої у правобережному краї було 289 приватновласницьких і 23 коронних міст і містечок. Намагання верховної влади «накласти на правобережні міста російський поділ не дав бажаних результатів, а перепис, що враховував їх самоназву, призвів навіть до збільшення їх кількості: 322 приватновласницьких і 56 казенних»²⁶⁹. Певним викликом для верховної влади стала чисельність євреїв, ставлення до яких із боку столичної бюрократії було неоднозначним. Катерина II цілком у руслі просвітницької політики з її уніфікацією й централізацією запровадила для міст становий суд. Процес вибудовування його мережі виявився надзвичайно трудомістким через неоднорідний етнічний і соціальний склад, кількість міст та містечок, складнощі з'ясування ситуації з їх попереднім управлінням і судочинством.

Більш гнучка політика Павла I була спрямована на здобуття лояльності місцевих еліт і мала наслідком повернення до елементів річпосполитської судової традиції. Для розуміння тієї й іншої проаналізуємо міські річпосполитську, катерининську та павловську судові мережі на їх відповідність до запитів містян.

* * *

У містах Правобережної України за часів Речі Посполитої першою судовою інстанцією були маґстрати, що діяли в королівських містах з елементами маґдебурзького права. До їх складу обиралися президент і ратмани (подеколи в документах зустрічається інша назва – «радний»), покликані розв'язувати лише цивільні справи та керуючи міською поліцією. Кримінальні справи включно зі смертними вироками в міських поселеннях, що мали привілеї на маґдебурзьке право, вирішував міський суд присяжних (вживалася назва «війтівський»)²⁷⁰. До його складу входили війт, який був головою суду і водночас фактично очолював маґстрат, та декілька обраних міщанами лавників²⁷¹.

²⁶⁹ Шандра В.С. Від ліквідації залишків маґдебурзького права... – С.49–50.

²⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.163–163 зв.

²⁷¹ Сас П.М. Війт // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – С.555.

Війтівський суд нікому на ревізію провадження не надсилав. Юрисдикція магістратів розповсюджувалася винятково на християн, а юдеї у кримінальних та інших важливих справах судилися гродськими й земськими судами, а у дрібних – кагальним або домінальним судом власника міста. Утримання членів магістратів здійснювалося коштом доходів від різних закладів, а Кам'янець-Подільський і Вінниця володіли разом навіть 653-ма кріпаками²⁷².

О. Карліна вказує на функціонування в коронних містах Волинської губернії Житомирського, Овруцького, Кременецького, Луцького, Володимирського й Ковельського магістратів²⁷³. В останні роки Речі Посполитої, для прикладу, у Вінниці магістрат складався з трьох виборних органів, які вирішували цивільні справи (рада), кримінальні провадження (лава) і дорадчі (гміни). До складу останньої входили представники від окремих частин міста. При цьому єврейська громада міст жила відособлено й не брала участі в роботі магістрату²⁷⁴.

Апеляційною інституцією для магістратів королівських міст був асесорський суд, який з кінця XVI ст. вважався самостійним відносно короля²⁷⁵. Він виділився наприкінці XVI ст. з референдарського суду і розглядав справи королівських міст (тяжби між громадянами й магістратами, правомірність тауащення королівських міських привілеїв тощо)²⁷⁶. Польські дослідники історії права вказують на його перевагу над іншими судами у сфері юридичної культури суддів, а також наголошують, що частина адвокатури мала міщанське походження. Цікаво, що «громадська думка» вважала цей суд непідкупним, на відміну від інших²⁷⁷.

Що ж до приватних міст Правобережжя, то там судові установи залежали від власників. У невеликому містечку Олика Дубенського повіту Волинської губернії, яке було одним із центрів володінь Радзивілів, згідно з сеймовою конституцією 1763 р. функціонувала ратуша. До її складу входили обрані міщанами війт-шляхтич, чотири бургомістри (кожен виконував функції по три місяці), чотири райці

²⁷² Наведена інформація взята з рапорту 1797 р. генерала О. Беклешова, спрямованого до Сенату. З документа можна зрозуміти, як представники російської верхівки уявляли собі ситуацію з річпосполитською міською судовою системою на Правобережжі (Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.163–163 зв.).

²⁷³ Карліна О. Склад і повноваження магістратів... – С.50.

²⁷⁴ Завальнюк К., Журавлівський І. З історії вінницького міського самоуправління // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. – Вінниця, 2016. – С.192–195.

²⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.163.

²⁷⁶ Гурбик А.О. Референдарський суд // Енциклопедія історії України. – Т.9: Прил.–С. – К., 2012. – С.180–181.

²⁷⁷ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрач М. История государства и права Польши. – С.228–229.

(причому лише у цій ратуші вживався термін «райці», аналогічний ратману), шість лавників і писар. Персональний склад установи схвалювався ординатом²⁷⁸. Тому не доводиться говорити про її незалежність. О. Карліна звертає увагу на той факт, що ратуша розподіяла податки, збирала торговельне мито і наглядала за порядком тощо²⁷⁹. Тож власник наділив ратушу ще й господарськими функціями.

Збагнути процес заснування судової установи у приватному володінні за часів Речі Посполитої дозволяє привілей Станіслава Потоцького «грекам, волохам і сербам м. Могилева на самоврядування й суд» від 10 серпня 1774 р. Запрошуючи до Могилева-Подільського купців і міщан, місцевий магнат надав їм право судитися у цивільних і кримінальних справах окремим судом. При цьому С. Потоцький залишив за собою нагляд за діяльністю установи. З одного боку, він призначав міського старосту (війта), якому підпорядковувалися два обраних громадою на рік посадовці. З іншого, було запроваджено наступний алгоритм вирішення проваджень: усі вироки в обов'язковому порядку представлялися на схвалення до магната чи призначуваного намісника й лише після повернення з його резолюцією записувалися до судової книги до виконання²⁸⁰.

Отже, на відміну від привілейованого шляхетства з його незалежністю суддів і судівництва, наявністю адвокатури, міська магістратська система мала низку відмінностей. Передусім необхідно звернути увагу на обмеження юрисдикції магістратів винятково сферою цивільних правовідносин і господарських справ. Підсудність магістратам лише християн дає підстави стверджувати про нерівноправність юдеїв, які у цивільних справах судилися домініальним судом власника міста, хоча й зберігалася вага кагального суду в релігійних справах. З іншого боку, річпосполитська влада в королівських містах не оплачувала роботу обраних посадовців.

* * *

Міська станова судова система Російської імперії пройшла складний шлях до появи «Учреждений...» 1775 р., що

²⁷⁸ Ординації – зібрання особливих правових норм і правил (відомі під назвами «артикулів», «вількерів», «статутів» та ін.), які видавалися вальним сеймом, королем або колегіальними державними органами Речі Посполитої. Порівняно поширеною формою були ординації-майорати, що створювалися на базі окремих комплексів магнатських маєтків. Серед перших – Олишка ординація князів Радзивілів (1586 р.). Ординації вилучалися зі сфери чинності загальних норм права, отримували особливий правовий статус (Сас П.М. Ординації // Енциклопедія історії України. – Т.7: Мл-О. – С.628).

²⁷⁹ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.496.

²⁸⁰ Петренко О. Привілей Станіслава Потоцького громаді греків, сербів і волохів міста Могилева 1774 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст. – Вінниця, 2016. – С.92–97.

було пов'язано зі становленням міст як окремих населених пунктів. Фактично походження міського стану, тоді ще «посадських людей», розпочалося у XVII ст. Важливу роль у процесі трансформації міських жителів у стан відіграло Соборне уложення 1649 р., коли посадські набули важливих ознак стану: спадковість соціального статусу, самокеровану корпоративну організацію, становий менталітет і право брати участь у роботі представницької організації. Проте лише у XVIII ст. ці ознаки стали остаточними. Петро I зміцнив корпоративні організації (гільдії і цехи) посадських, і за реформою 1719 р. створив для них спеціальну судову установу. В 1721–1724 рр. в містах було засновано магістрати з управлінськими, господарськими, судовими функціями. Це були колегіальні установи, які складалася з виборних, але незмінних президента, бурмістрів і ратманів²⁸¹. За Петра I магістрати не підпорядковувалися місцевій адміністрації – губернаторам та воєводам – у справах торгівлі, промисловості. Нададі ми будемо оперувати такими назвами, як «ратуша» та «магістрат». Перша з них була більш ранньою. Створена за Петра I, вона стала органом управління у справах торгово-промислового населення й, головним чином, із питань розкладки всіляких податків та зборів. У регламенті Головного магістрату 1721 р. вживався термін «ратуша» не для позначення органу, а для назви приміщення, де засідав магістрат²⁸².

Магістрати були підпорядковані Головному магістрату в Петербурзі, який формувався з містян столиці й державних чиновників. Він схвалював на посади обраних до міських магістратів²⁸³. Ця центральна колегіальна установа слугувала судом для купців і посадських людей. Про Головного магістрата князь М. Щербатов (1733–1790 рр.) говорив: «Це місце, яке повинно було бути захистом та опорою купецтва та міщанства, стало вертепом розбійників, які грабують купців і міщан та утискають інших підданих»²⁸⁴. Одночасно, окрім судових функцій, Головного магістрата наділявся повноваженнями дбати про розвиток торгівлі та промисловості, здійснювати керівництво містами²⁸⁵. У 1727 р. його було скасовано, магістрати перейменовано в ратуші й підпорядковано губернаторам і воєводам, запроваджено

²⁸¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... – Т.1. – С.110–111, 488–489.

²⁸² Чистяков О. Введение. – С.310–311.

²⁸³ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... – Т.1. – С.489.

²⁸⁴ Беляев П.Д. Лекции по истории... – С.644.

²⁸⁵ Чистяков О. Введение. – С.310.

ротацію членів магістрату. У 1743 р. Єлизавета Петрівна відновила міські установи згідно реформи 1721 р.²⁸⁶

Для глибшого розуміння судової політики доцільно з'ясувати, хто вважався містянами. Загалом населення міст Російської імперії у XVIII ст. поділялося на дві групи: внесені до ревізських казок («сказок») міські мешканці, які становили спадковий міський стан, та непостійне, незареєстроване населення, котре складалося з дворян, чиновників, духовництва, кріпаків і державних селян із паспортами, волоцюг, арештантів. Якщо говорити про першу категорію – містян, то до них належали представники трьох купецьких гільдій (до першої – власники капіталу від 100 до 500 руб., до другої – від 50 до 100, до третьої – від 10 до 50 руб.), нечисленні ремісники, об'єднані у цехи (на відміну від Західної Європи, цехова організація створювалася задля стягнення податків і накладання повинностей) та простолюди²⁸⁷. Д. Гріффітс звертає увагу на відмінності в розвитку міст пісяпетровської Росії й Заходу. Він стверджує, що радянські історики намагалися знайти подібність між мешканцями російських міст і «капіталістичного» Заходу, натомість дорадянські та західні – більш схильні підкреслювати різницю між ними²⁸⁸.

Що ж до судової системи для містян, то найнижчою ланкою були словесні суди в усіх містах, створені відповідно до актів 1726, 1727 та 1754 рр. та модернізовані 1766 р. Їх склад був повністю виборним (два судді, які обиралися на рік купецтвом). До компетенції належали торговельні справи купецтва: різні суперечки з купівлі та продажу, найму приміщень, оплата за вексями й різними торговельними зобов'язаннями, а також позови з договорів особистого найму в торговельних підприємствах та дрібні поліцейські проступки на ярмарках. Судочинство було усним, лише рішення повинні були записуватися в особливу книгу²⁸⁹. Вироки виносилися з усіх беззаперечних проваджень, слідство заборонялося вести більше восьми днів. До того ж судді повинні були у журналі записувати всі провадження та звернення за числами й за підписом присутнього²⁹⁰. На думку В. Григор'єва, саме словесні суди були першими становими установами, що виявилися прообразом станового судочинства за реформою 1775 р., і були кроком уперед у

²⁸⁶ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... – Т.1. – С.489.

²⁸⁷ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – С.155–157.

²⁸⁸ Гриффитс Д. Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России // Екатерина II и ее мир. Статьи разных лет. – М., 2013. – С.251–280.

²⁸⁹ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.114–115.

²⁹⁰ Троцина К. Историческое развитие судоустройства... – С.250.

його розвитку. Це твердження викликає певне застереження через обмежене коло справ, які вони розглядали. За інструкцією 1766 р., апеляційною установою для них були магістрати.

За Катерини II змінилося підпорядкування магістратів і ратуш. Згідно з інструкцією губернаторам 1764 р., ці установи залишалися судовими та адміністративно-фінансовими, які підпорядковувалися губернаторам²⁹¹. При цьому сама імператриця нарікала на громіздкість системи судочинства для містян, зазначаючи велику кількість апеляційних установ. Наприклад, якщо позивача в торговельних, купецьких і міщанських справах не задовольняло рішення словесного суду, то він міг звертатися до городского магістрату, потім до провінційного магістрату, далі до губернського, затим – до Головного магістрату, і вже звідти провадження надходили до Сенату²⁹².

Катерина II продовжила зусилля Петра I зі створення станової судової системи для містян. Джерельною базою для організації судоустрою міст стала робота Законодавчої комісії 1767–1769 рр. В її засіданнях брали участь по одному депутату від кожного офіційно зареєстрованого міста незалежно від чисельності мешканців²⁹³. Загалом було обрано 209 осіб, що становило 51,5% від загальної кількості 406 осіб. Депутати перед поїздкою отримали «накази» жителів²⁹⁴. Зафіксовано 105 наказів із пропозиціями про поліпшення управління містами та організацію судової влади. Їх підсумував у своїй записці до Катерини II новгородський губернатор Я. Сіверс. Він пропонував зберегти наявні магістрати, ратуші, старостів і словесні суди; обмежити перебування на посадах трьома роками; зрівняти у правах міські суди з дворянськими; надавати чини і виплачувати казенне жалування; виборні мають отримувати переваги перед рядовими міщанами. Число посадовців повинно узгоджуватися з кількістю жителів міст²⁹⁵. Більшість пропозицій містян було враховано законодавцем при облаштуванні міської станової судової системи, за винятком виплати жалування.

Передусім потрібно зазначити, що, виконуючи побажання містян, які потребували прискореного судочинства у дрібних справах, до «Учреждений...» було включено словесні суди, які

²⁹¹ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т.1. – С.380.

²⁹² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.231.

²⁹³ Мазарига Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – С.232.

²⁹⁴ Див.: Григорьев В. Реформа местного управления... – С.145–160; Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной... – С.477–479.

²⁹⁵ Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной... – С.475–477.

перейшли з попередньої епохи. Щоправда, їх штат був збільшений – окрім двох суддів ще запроваджено посаду старости. У підрозділі 2.2 ми вже згадували, що термін перебування виборних становив один рік і не обмежувалася кількістю разів перебування на посадах. Було передбачено заохочення для виборних посадовців – нагородження похвальним листом, що давало привілей: бути першими особами у громаді. Цікавою є думка О. Каменського про те, що «міське населення суто російських губерній упродовж XVIII ст. розглядало свою роботу в місцевих органах влади як одну з форм повинності. Лише наприкінці сторіччя відповідні посади поступово почали сприйматися як соціально престижні»²⁹⁶.

Загалом кооптація елементів попередньої судової системи викликає низку запитань. Передусім, не визначено юрисдикцію словесних судів. Тому коло справ, які підлягали розгляду, залишалися такими самими, і законодавець не вважав за потрібне їх окреслювати. З іншого боку, щоб не допустити великої кількості справ із дріб'язковими суперечками та позовами в торговельних відносинах, було вирішено зберегти ці суди. Проте головним свідченням незалежності словесних судів був той факт, що обрані кандидатури не схвалювалися губернатором. Фактично влада давала можливість вирішувати всі партикулярні торгівельні справи самому міському стану.

Нижчою судовою ланкою були в містах магістрати, а в посадах – ратуші (розд. XX, ст. 278–292 «Учреждений...»²⁹⁷). Проаналізувавши в підрозділі 2.2 принципи формування кадрового складу, звернемо увагу на заохочення – бургомістри та ратмани нагороджувалися похвальним листом, а перші, крім цього, отримували звання «статечних» («степенных»).

Законодавець чітко визначав юрисдикцію магістратів і ратуш розглядом кримінальних (убивства, крадіжки, службові зловживання й т. д.) та цивільних (майнові суперечки, образи тощо) проваджень. Очевидно, що більшість справ стосувалися врегулювання права власності на землю та будівлі, що було однією з основних функцій низової судової установи. У цьому разі магістрати й ратуші виконували повноваження своєрідних нотаріальних контор – покупець оголошував про купівлю нерухомості в установу, після чого та підшивала акт купівлі до судових справ із повідомленням про це

²⁹⁶ Каменский А.Б. Элиты Российской империи... – С.122.

²⁹⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.259–261.

губернського магістрату, який робив аналогічно. Якщо впродовж двох років ніхто не оскаржував цієї угоди, то вона вважалася здійсненою. Фактично таку ж функцію мав повітовий суд, хоча для магістрату й ратуші не було встановлено обмежень у 100 руб., як для дворянської судової установи.

Досить актуальним видається питання, чи були магістрати та ратуші винятково судовими установами, а чи коло їх повноважень було значно ширшим? Цю проблему порушував І. Дитятин, який зауважував, що за реформою 1775 р. ці установи трактувалися лише судовими. Про інше їх значення – адміністративне – не згадувалося тому, що імператриця ще не встигла створити відповідних органів керівництва. Тому наступні укази збільшували несудову компетенцію – зі стягування, у тому числі відсоткових коштів із купецьких капіталів, у справах торгової поліції, «записування» у цехи та купецтво²⁹⁸. Фактично верховна влада, щоб не створювати нових спеціалізованих адміністративних установ і, відповідно, зекономити кошти, пішла на збільшення повноважень низових судових установ.

Характеристика роботи міського магістрату та ратуші була б неповною без вивчення ваги й місця інституту городничого. Це важливо з таких причин: по-перше, чи насправді адміністративна влада була відокремлена від судової; по-друге, наскільки правильним було твердження радянської історіографії, що влада в містах була віддана дворянству²⁹⁹. Посаді городничого присвячено цілий розділ «Учреждений...» (розд. XIX, ст. 253–276³⁰⁰), де було прямо визначено, що він – не суддя. Натомість повинен оберігати порядок, стежити за дотриманням законів, а в разі їх порушення давати знати про це суду для винесення вироку та приводити в дію розпорядження не лише правлінь, але й судів і палат. Фактично цими положеннями законодавець задіяв забезпечення порядку та законності доповнював судову владу адміністративною, роблячи це поєднання максимально ефективним. Окрім цього, городничий реалізовував багато поліцейських функцій, здійснюючи попереднє розслідування, а вже всі подальші дії виконував магістрат і ратуша. Городничому заборонялося самостійно накладати штрафи та карати будь-кого – це повинен був робити суд. Цим самим адміністративна влада відділялася від судової, що сприяло утвердженню серед містян думки, що право господарювати в

²⁹⁸ Дитятин І.І. Устройство и управление городов России. – Т.1. – С.393–394.

²⁹⁹ Див.: Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной... – С.460–491.

³⁰⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.256–259.

містах належить їм. Підтвердженням може слугувати положення, що городничий зобов'язаний був усі справи, які стосувалися міського населення, вирішувати за присутності члена магістрату (передовсім ратмана), спеціально для цього призначеного.

Якщо говорити про порядок набуття посади, то городничого призначав Сенат за рекомендацією губернського правління і він отримував чин VII класу. Не викликає сумнівів, що це були винятково дворяни, а не вихідці з міщан. Ураховуючи той факт, що міщанство на час прийняття «Учреждений...» сприймало будь-яку посаду як повинність, очевидно, що вона з самого початку призначалася для дворянства, передусім відставного офіцера. Городничі надіялися великим колом повноважень із поліцейськими функціями, від ефективності їхньої роботи залежала ситуація в місті. З іншого боку, населення міст не складалося лише з представників міщанського стану, а й з інших категорій населення. Саме тому городничий мав бути досить впливовим посадовцем, а в тих умовах це лише дворянин.

Фактично збереженням міських магістратів та ратуш із судовими функціями верховна влада допустила міщанство і купецтво до участі у судовій владі. Причому, на відміну від дворянства, члени низової судової установи не потребували схвалення губернатором. З іншого боку, щоб піднести статус обраних осіб, їх інтегрували у систему державного апарату з отриманням матеріального забезпечення та чіткою регламентацією їхньої роботи. Проте в безпосередньому віданні магістратів і ратуш були лише дріб'язкові справи до 25 руб.

Необхідно звернутися ще до однієї структури, створеної при магістратах, яка принаймні за назвою належить до судових установ – сирітських судів (розд. XXI, ст. 293–305 «Учреждений...»³⁰¹). Компетенція суду поширювалася на купецьких і міщанських удів і малолітніх сиріт. До його складу входили міський голова, якому належала керівна функція, два члени магістрату та представник словесного суду – міський староста. Причому засідання відбувалися за потреби. Фактично це не був суд у традиційному розумінні, адже ніяких проваджень він не розглядав. Призначалися опікуни майна малолітніх сиріт та контролювалося їх виховання і збереження власності. Піклування про вдів проявлялося у представленні їх інтересів в інших судах,

³⁰¹ Там же. – С.261–265.

наданні безкоштовного стряпчого, намаганні захистити їхнє майно. Окремо було передбачено піклування про сиріт. Щороку міський сирітський суд звітував про стан справ до губернського магістрату. Було передбачено оскарження його рішень в останньому. В історіографічному огляді ми проаналізували дослідження О. Малишева з історії сирітських судів в Україні. Повторимося, що на Правобережжі їх не було запроваджено наприкінці XVIII ст., а лише в 1830-х рр. Заслугове уваги твердження, що це був судовий орган, який не мав юрисдикційних повноважень³⁰².

Наступною ланкою в міській судовій системі став губернський магістрат (розд. XXII, ст. 306–334 «Учреждений...»³⁰³) – аналогічну за назвою установу створив свого часу Петро I. Передбачалося мати такий один орган на губернію, але за потреби допускалося й декілька. Про підпорядкування, структуру й кадровий склад установи йшлося в підрозділі 2.2. Хоча передбачалося два департаменти – кримінальних і цивільних справ, проте, за відсутності кримінальних справ, перший департамент займався розглядом цивільних проваджень. Фактично, законодавець передбачав незначну кількість кримінальних справ, тому основне завдання полягало в розв'язанні саме цивільних проваджень.

Законодавець чітко регламентував перелік справ, які були в компетенції департаментів губернського магістрату. По-перше, цивільні щодо привілеїв, спірних володінь чи інших аспектів, які стосувалися цілого міста; по-друге, справи, що були у віданні стряпчих (кримінальні та казенні); по-третє, губернська установа була апеляційною для інституцій нижчого рангу.

Судова тяганина були звичною справою того часу, тому законодавець передбачив покарання за подання безпідставних скарг – штраф розміром 25 руб., який передавався на утримання шкіл у тому місті, звідки походив скаржник. Через те, що вироки у кримінальних провадженнях були пов'язані з ув'язненням, верховна влада зобов'язала надсилати такі рішення з губернського магістрату на ревізію до палати кримінального суду ще до набуття чинності. Логічним поясненням може бути теза, що верховна влада схвалення вироків покладала на призначуваних нею посадовців вищої палати.

³⁰² Малишев О.О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження. – К., 2013. – С.59–72, 313.

³⁰³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.265–267.

Звідси випливає: верховна влада дала можливість виборним особам від міщан і купців захищати станові інтереси. Певну пересторогу викликають постаті голів, які могли бути немісцевого походження. Позитивним можна вважати ті заходи, які було втілено для піднесення правової культури суду через присутність прокурора та стряпчих, котрі стежили за дотриманням законності.

У підрозділі 2.2 згадувалося, що ревізійною та апеляційною інстанціями для губернських магістратів виступали державні паати кримінального й цивільного суду. Найвищою інстанцією слугував Сенат.

Видається слушною думка Д. Гріффітса, що дворянство не здатне було керувати містом, особливо коли потрібно регулювати економічні, соціальні відносини. Тому Катерина II переймалася виходом за межі дворянської корпорації. Саме тому за «Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії» 1785 р. від міських обивателів вимагали, щоб вони взяли на себе міське самоврядування, здійснення правосуддя, нагляд за діяльністю купців і ремісників. Верховна влада була переконана в необхідності створення юридично оформленого стану, який би заповнив посади і включався в управління. При цьому жалувані грамоти дворянству й містам 1785 р. розглядаються як розширення губернської реформи 1775 р.³⁰⁴

Таким чином, у Російській імперії було створено міський становий суд. Фактично купці й міщани, нарівні з дворянами, ставали соціальним середовищем, з якого формувалася самоврядна бюрократична система держави. Відповідно до вимог, які висувалися до станів, для містян та дворянства в основних рисах було створено аналогічні судові установи. Суд собі рівних і можливість обіймати посади продемонстрували купцям та міщанам задуми законодавця: можливість з'ясовувати майнові конфлікти за допомогою судів з їхньою участю.

* * *

Інкорпорація Правобережної України до російського імперського простору поставила перед верховною владою багато завдань, одним з яких була організація судочинства у численних містах і містечках із різним етнічним складом та приватновласницькою формою існування. Для прикладу, на Волині впродовж усього XIX ст. аж до 1917 р. магнатам належали шість міст – Рівне, Дубно, Заслав, Острог, Старокостянтинів, Бердичів (останній до 1844 р.). За власниками зберігалися права на землю, справляння податків

³⁰⁴ *Гриффтис Д.* Восприятие отсталости в XVIII веке... – С.196–197, 200.

із промислів і торгівлі, а також пропінація – монополія на виробництво та продаж спиртних напоїв³⁰⁵.

В. Шандра стверджує, що засновуючи інституцію виборної служби, Катерина II намагалася перерозподілити владу між центром і периферією, а залучаючи місцеву еліту – утвердитися на набутих територіях³⁰⁶, як це було на Правобережжі. Очевидно, що під «елітою» дослідниця має на увазі дворянство. Нам же видається, що цю тезу про утвердження на набутих територіях за допомогою виборів можна застосувати й до містян. Використовуючи теорію Ш. Монтеск'є про поділ влади, правителька сподівалася вдосконалити державний апарат імперії. Рішуче запроваджуючи стандартизацію, яка була необхідним важелем управління, вона сподівалася подолати сепаратизм еліт приєднаних територій, котрі донедавна мали свою державність³⁰⁷.

Ще до офіційного відкриття установ згідно з «Учреждениями...» 1775 р. верховна влада звернулася до облаштування міст Брацлавської губернії, однією зі сторін якого стало питання судової влади. 22 травня 1795 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін отримав розпорядження, що губернським центром визначався Брацлав, проте у зв'язку з малолюдністю й відсутністю придатних приміщень тимчасово ним мала стати Вінниця. Визначити в майбутньому питання з магістратами було простіше в казенних містах, до яких, крім Брацлава та Вінниці (до часу запровадження російських установ було збережено функціонування магістрату за річпосполитською судовою традицією³⁰⁸), відносилися Літин, Хмільник, Сквиря, Гайсин. У приватних Тульчині, Ямполі, Махнівці, Липовці, П'ятигорах і Бершаді для здійснення правосуддя слід було заснувати «окружні присутствені місця» до заснування установ згідно з «Учреждениями...». Окремо було передбачено виплату жалування бургомістрам і ратманам із міських доходів³⁰⁹, згідно з указом від 3 травня 1795 р. для Мінської губернії³¹⁰.

У 1796 р. було засновано міські й губернські магістрати: у Брацлавській губернії – 20 лютого, у Подільській – 1 травня, у

³⁰⁵ Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2002. – Вип.5. – С.128–132.

³⁰⁶ Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Історія державної служби в Україні. – Т.1. – К., 2009. – С.299.

³⁰⁷ Іг.ж. Від ліквідації залишків магдебурзького права... – С.29.

³⁰⁸ Завальнюк К., Журавльовський І. З історії вінницького... – С.192–195.

³⁰⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.23 (1789 – 6 листопада 1796). – Санкт-Петербург, 1830. – №17336. – С.701.

³¹⁰ Там же. – №17328. – С.695.

Волинській – 6 серпня³¹¹. У містах, за російською практикою такими вважалися передусім повітові й губернські центри, створювалися магістрати. До їх складу входили суто виборні посадовці – бургомістри й ратмани. Згідно з указом Волинського намісницького правління від 12 вересня 1796 р., магістрати було відкрито в Новограді-Волинському, Житомирі, Овручі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Ковелі, Радомишлі³¹².

У губернських містах було засновано губернські магістрати, які складалися з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. Головами департаментів ставали призначувані верховною владою чиновники³¹³.

Варто зауважити, що міські установи, окрім власне судових, займалися вирішенням господарських справ. Хмільницький міський магістрат спільно з городничим приступив до запровадження російських мір ваги та об'єму, що не знайшло підтримки в єврейській громаді, яка продовжувала використовувати річпосполитські одиниці. Невдалою була спроба регулювати обмінний курс золотого до рубля. Звернення магістрату до Брацлавського намісницького правління щодо підтримки виявилось марним, 5 вересня 1796 р. правління вказало, що мірами ваги й об'єму зараз займається казенна палата, яка повинна врегулювати це питання. Що ж до грошей, то наказувалося вимагати використовувати російські рублі³¹⁴.

Відкриття міських магістратів відбувалося за традиційною процедурою – як і повітових судів. Для прикладу візьмемо Радомишль. Тут магістрат було відкрито 22 серпня 1796 р. статським радником, головою палати кримінального суду Волинської губернії (на той час Радомишль перебував в її складі) П. Батуриним. Приміщення установи освятили. Кадровий склад підбирався за приписами Т. Тутолміна, бургомістрами стали Тимофій Крижановський і Йосиф Дикторський, а ратманами – Лейба Іцкович, Берко Шмулівич, Мошко Лейбович, Іось Давидович³¹⁵. Тобто бургомістрами були християни, а ратманами обрано юдеїв. Тим самим скасовувався попередній річпосполитський принцип про заборону участі останніх у роботі виборних міських установ.

³¹¹ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.311–312.

³¹² Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3.

³¹³ Там само. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.4 зв.

³¹⁴ Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001. – С.226–228.

³¹⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3, 72.

Отже, прагнучи інкорпорувати набуті території, Катерина II запроваджувала для містян стандартизовану судову систему згідно з «Учреждениями...». Залучення до виборної служби християн та юдеїв повинно було демонструвати місцевому населенню бажання верховної влади здобути його підтримку. Позбавлення ж судової влади власників містечок свідчило про її намагання виступити «захисником» міщан і купців від свавілля магнатів.

* * *

Після реформ Павла I магістрати залишалися єдиним уламком катерининської станової судової системи. При новому їх облаштуванні верховній владі необхідно було вирішити декілька завдань: запевнити мешканців у своїй прихильності, захистити їх від магнатської сваволі, не допустити хаосу, поставивши під контроль держави судові інстанції першого рівня. Через необізнаність зі специфікою міської судової системи Речі Посполитої, згідно зі штатами 31 грудня 1796 р. у зведеній таблиці по установах була відсутня інформація про магістрати у правобережних губерніях. Єдиним винятком стала згадка, що вони повинні утримуватися не державним коштом, а зі власних прибутків міста відповідно до прав і привілеїв³¹⁶.

Павло I, спрощуючи судову систему, економлячи кошти та, головне, встановлюючи контроль за її функціонуванням, скасував губернські магістрати, зробивши ревізійно-апеляційною установою для Правобережжя губернські головні суди й запровадивши Волинський надвірний суд (проіснував недовго, 1798–1801 рр.). При цьому порушувався катерининський принцип судити містян виборними від свого стану і призначуваними владою чиновниками (раніше – губернський магістрат) або державним судом (палати кримінального й цивільного судів). До складу головних судів входили обрані представники місцевої шляхти – голови та засідателі департаментів і призначувані радники й секретарі.

Практиком павловської судової системи на Правобережжі став О. Беклешов. Саме цьому сановнику довелося створювати судову мережу, одним з елементів котрої стали магістрати. Ми вже згадували про його рапорт щодо розуміння річпосполитської судової системи. Згідно зі штатами 31 грудня 1796 р., магістрати мали утримуватися відповідно до винного відкупу, який називався тоді «чоповим». О. Беклешов позбавив магістрати влади над

³¹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.396–397.

поліцією, яка підпорядковувалася городничому. У кримінальних провадженнях він займався всіма слідчими діями й виконанням вироків, тому відпадала потреба в річпосполитському вийтівському суді. Всіма судовими справами мав відати магістрат. Справи в кримінальних злочинах ревізувалися у кримінальному департаменті головного суду. 14 січня 1798 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження, що апеляційні строки в магістратах повинні бути за польськими законами, а чиновники за службові злочини підлягали юрисдикції головного суду³¹⁷. Що ж до цивільних проваджень, то вони надходили по апеляції до Волинського надвірного суду.

Одночасно було вирішено питання щодо польської мови в судочинстві (хоча логічніше було б використовувати їдиш, зважаючи на переважання в містах євреїв, але, так як справи мали надходити на ревізію до головних судів, було уніфіковано мову з повітовими й підкоморськими судами). У кримінальних справах була визначена спеціальна процедура: матеріали слідства, допитів та інші документи формувалися в одну справу. Далі укладався екстракт (офіційна виписка зі справи) з посиланням на відповідні закони і провадження, з пропозицією суду про покарання, які надсилалися до відповідного департаменту головного суду. Вже 9 жовтня 1797 р. кримінальний департамент Волинського головного суду розіслав усім повітовим судам і магістратам указ, що ніхто з судів не надає пропозиції щодо покарання, а лише шлють матеріали, не вказують законів і не надсилають арештантів³¹⁸.

26 червня 1797 р. Волинське губернське правління розглядало вказівки стосовно облаштування судових інстанцій. З одного боку, серед іншого було повторено вимогу ст. 284 «Учреждений...» 1775 р. у випадку міжстанового провадження спільно повітового суду й магістрату, відряджати одного члена до того присутствія, де відбуватиметься процес. З іншого боку, наголошувалося на необхідності надіслати одного чи двох чиновників, які добре знали російську й польську мови та судочинство, з тим, щоб вони в повітах і містах проінспектували стан справ і, за потреби, скорегували діяльність установ³¹⁹.

Хоча базовим документом для творення нової судової системи стало рішення Сенату від 11 вересня 1797 р., прийняте на основі рапорту О. Беклешова, але там магістрату було приділено мало уваги: згадувалося, що справи повинні

³¹⁷ ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.43–43зв.

³¹⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.261.

³¹⁹ Там само. – Арк.147.

вестися польською мовою; зберігався той самий порядок, що й раніше; магістрати повинні подавати свої пропозиції щодо вироку разом з екстрактом справи до головного суду³²⁰. Ці ж правила було поширено на Київську губернію 1799 р.³²¹ Головна роль у Києві, де до 1835 р. продовжували діяти елементи маґдебурзького права, відігравав міський магістрат, який одночасно вирішував господарські питання і слугував судовою установою. Апеляційною інституцією для нього був Сенат³²². І. Фундуклей, очевидно, мав на увазі кінцеву установу, пропустивши Київський головний суд.

1804 р. Волинське губернське правління своїм розлогим указом магістратам підбивало своєрідний підсумок порядку організації їхньої роботи. Документ дає можливість зрозуміти створену систему міських судів. Передусім зазначалося, що першим кроком, після переведення управління краєм на «особливі права і привілеї» 12 грудня 1796 р. і збереження колишніх прав, став указ О. Беклешова від 5 лютого 1798 р. В умовах, коли вже понад рік існувала павловська судова система, сановник наказував губернському правлінню, магістратам і містам подати інформацію про чисельність членів магістратів, порядок і терміни обрання, привілеї. Було отримано дані з Житомира, Овруча, Кременця, Ковеля, Володимира-Волинського, Луцька і містечка Олики, які засвідчили про відновлення роботи магістратів згідно з річпосполитською судовою традицією. До складу Житомирського магістрату входили президент і 7 радних, які на засіданнях вирішували всі міські справи. 6 лавників засідали у кримінальному суді, виконували декрети (вироки суду) та контролювали діяльність 12 гмінних, котрі представляли міську громаду. До складу Овруцького магістрату входили війт чи бургомістр, який обирався пожиттєво, 4 радних, 6 лавників обиралися щороку. У Кременецькому магістраті з 12 радних один призначався президентом. У Ковельському магістраті були війт, 2 бургомістри і стільки ж лавників, причому перші троє обиралися щорічно, а лавники – довічно. До Володимир-Волинського магістрату входили бургомістр і радні, без зазначення чисельності, які обиралися щороку. У Луцьку й Олиці не визначено чисельності та назв посадовців.

Таке різноманіття могло створювати незручності, тому 28 травня 1798 р. губернське правління визначило число

³²⁰ ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. 24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С. 727–733.

³²¹ Там же. – Т. 25 (1798–1799). – №18850^а. – С. 552–554.

³²² *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1852. – С. 397.

посадовців, термін перебування, час виборів. Фактично за основу для уніфікації функціонування міських установ було використано відповідні положення «Учреждений...» 1775 р. Вибори мали проводитися у січні раз на три роки за розпорядженням губернатора або губернського правління, які схвалювали кандидатів на посади. Наголошувалося, що християни повинні обирати з християн, а юдеї – з юдеїв. Стосовно лавників, які мали розглядати кримінальні справи, то їх функції відповідно до «Учреждений...» покладалися на магістрат або поліцію. Що ж до власницького Новограда-Волинського, то було створено магістрат за «Учреждениями...» та міську думу згідно з «Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії» 1785 р.³²³ За п. 168 «Грамоти...» останній заборонялося втручатися у судові справи між містянами, вирішенням яких було покладено на магістрати та ратуші³²⁴. Терміни перебування і строки виборів мали бути однаковими, як і в інших магістратів. Таким чином, у Волинській губернії діяли Володимир-Волинський, Житомирський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький магістрати й Олицька ратуша. Насамкінець було підсумовано, що для Житомирського магістрату обиралися президент із християн для управління міським господарством і суду, 7 радних із християн і 4 від юдеїв, не зазначалося число гмінних для вирішення різних громадських справ. В Овруцькому – один бургомістр із християн, радних – 5 із християн і 3 від юдеїв, 9 гмінних. У Кременецькому, Луцькому, Володимир-Волинському й Ковельському магістратах обирали одного президента з християн, 7 радних із християн і 4 від юдеїв, також і гмінних. В Олицьку ратушу – одного бургомістра і 3 радних. Спочатку обиралися радні, а вже з них два кандидати на президента, з яких схвалювався той, хто отримав більше балів³²⁵. О. Карліна наводить дані, що право міщан обирати до Олицької ратуші було підтверджено О. Беклешовим 1796 р., в 1798 і 1804 рр. – Сенатом. Саме останній своїм указом 1798 р. визначив склад: один бургомістр і 3 ратмани. Через кілька років було уведено 2 ратмани від єврейської громади. Такий склад залишався до кінця її функціонування. Разом з тим, в окремі роки ратуша могла засідати в меншому складі через несвоєчасне проведення довиборів або несхвалення усіх кандидатів на посаду ратмана. Термін повноважень складав традиційних три роки, на посадах схвалювало губернське правління.

³²³ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.97–100 зв.

³²⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.22 (1784–1788). – Санкт-Петербург, 1830. – №16188. – С.383.

³²⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.97–100 зв.

Цікаво, що обидві громади – християнська та юдейська – обирали двох кандидатів на посаду бургомистра (ним міг бути лише християнин), кожна громада обирали по 2 кандидати на кожну посаду ратмана³²⁶.

Характеризуючи діяльність магістратів, Ф. Хададова зауважує, що у Волинській губернії після входження до складу Росії судові засідання не проводилися декілька місяців³²⁷. Окрім цього, дослідниця наголошує на місцевій специфіці та неузгодженості реформ центрального правління. Основними вадами, на її переконання, були відсутність кваліфікованих кадрів, неузгодженість правових норм, мовна проблема та неефективна й суперечлива система розподілу обов'язків між судовими органами³²⁸.

Етап становлення діяльності магістратів був доволі складним. Питання не лише у відновленні річпосполитської судової традиції, але й у поєднанні лояльності міських еліт зі встановленням контролю з боку верховної та місцевої адміністрації за кадровим складом і судочинством. Контролювання здійснювалося за допомогою указів губернського правління. Про обсяги отриманої кореспонденції свідчать 198 записів «Книги для запису указів і пропозицій Старокостянтинівського магістрату» за 1797 р.³²⁹ 18 листопада 1797 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження судовим установам першої інстанції безумовно виконувати всі вказівки головного суду³³⁰.

Хоча за часів Речі Посполитої не вимагалось подавати жодних звітів і відомостей, проте місцева адміністрація ждала порядку в усьому. 6 травня 1797 р. із Волинського губернського правління до магістратів і повітових судів надійшов указ із вимогою подавати губернському прокурору три щомісячні відомості до 5-го числа наступного місяця: про присутність членів судів; вирішені й невирішені справи з утримуваними під вартою арештантами; справи вирішені, але ще не виконані³³¹. Одночасно 12 травня того ж року губернське правління слухало звернення губернського прокурора Полтавцова на предмет того, що генерал-прокурор О. Куракін вимагав у нього ще 12 березня подати інформацію по арештантах Волинської губернії: хто вони, скільки вже утримуються і на якому етапі перебуває розгляд їхніх справ. Надалі слід було подавати такі дані три рази на рік. Тому губернське правління вимагало в

³²⁶ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.498–499.

³²⁷ Хададова Ф.Т. Основні напрями діяльності... – С.268.

³²⁸ Її ж. Функціонування магістратів... – С.178.

³²⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–14 зв.

³³⁰ ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

³³¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.103.

повітових судів і магістратів надсилати вчасно вказану інформацію³³². 18 травня з губернського правління надійшов наступний указ, в якому зазначалося, що ніяких відомостей із судових інстанцій не надійшло. Адміністрація погрожувала надсилати нарочних за кошти присутствій і винуватців віддавати під суд³³³. 30 травня губернське правління визначило секретарів у магістратах відповідальними за вчасне подання відомостей³³⁴. 12 березня 1798 р. було повторено розпорядження Подільського губернського правління звітуватися про арештантів і про справи головному суду. Аналогічний звіт надсилався й губернському прокуророві³³⁵. 23 вересня 1798 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження вчасно виконувати всі укази під загрозою штрафів, відсторонення від посад і навіть віддання під кримінальний суд³³⁶.

Дійшло до того, що місцева влада пробувала, використовуючи магістрати, боротися з корупцією серед повітових чиновників. 12 червня 1797 р. до Старокостянтинова для розслідування зловживань і хабарництва городничого прибув радник Волинського губернського правління. Він повідомив судову установу про свій приїзд і просив виділити «чесних жителів»³³⁷, очевидно для того, щоб вони були свідками. 18 червня ревізор прохав магістрат повідомити йому про факти зловживань³³⁸.

Характеристика процесу становлення системи судочинства для мешканців міст була б неповною без з'ясування єврейського питання. У своєму рапорті за 1797 р. О. Беклешов давав зрозуміти, що юдеї були для верховної влади такими ж громадянами, як і християни. У судових справах вони підпадали під юрисдикцію магістрату (кагали мали займатися лише питаннями релігії та духовництва), їх заборонялося судити судом власників міст, як це було раніше³³⁹. Зауважимо, що як і у випадку зі шляхетською судовою системою, білоруські намісництва після першого поділу стали майданчиками для пошуку управлінських рішень для містян. Станом на 1782 р. в Могильовському й Полоцькому намісництвах для євреїв діяли повітові та апеляційні губернські кагали. Їх засновник – попередній

³³² Там само. – Арк.112.

³³³ Там само. – Арк.122.

³³⁴ Там само. – Арк.129.

³³⁵ ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68.

³³⁶ Там само. – Арк.111.

³³⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.135–135 зв.

³³⁸ Там само. – Арк.147.

³³⁹ Там само. – Арк.163–163 зв.

генерал-губернатор З. Чернишов, спробував умонтувати їх до судової системи згідно з «Учреждениями...» 1775 р., передбачивши при розгляді проваджень між євреями та іншими міськими мешканцями звертатися до магістратів, а з сільськими – до нижніх розправ. Існування кагальних судів виявилось «новиною» для Сенату, який наказав білоруському генерал-губернаторові П. Пассеку з'ясувати, на яких підставах існують ці суди «за штатом»³⁴⁰.

За «Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії» 1785 р. і наступними указами запроваджувалася політика відносної релігійної толерантності, юдеї допускалися до формування міської влади, хоча не встановлювалося паритету з християнами³⁴¹. Навіть О. Беклешов, створюючи міську судову систему, передбачив своєрідну пропорцію християн до юдеїв у магістраті, яка мала становити 2:1.

З іншого боку, не розуміючи до кінця специфіки регіону, адміністрація марно прагнула організувати переселення євреїв, про що йшлося у рапорті О. Беклешов. Однак 8 вересня 1797 р. він отримав імператорський указ про заборону виселяти євреїв із Кам'янця-Подільського на тій підставі, що вони й в інших містах «мають вільне перебування»³⁴². Зі проханням про виселення євреїв із Києва³⁴³ (452 особи) та заборону їм селитися тут надалі звернувся магістрат до верховної влади 31 березня 1809 р. Серед причин називалися безлад, численні тяжби і сварки, нібито властиві єврейському населенню³⁴⁴. Верховна влада змушувала місцеву адміністрацію реалізувати її задуми: євреї повинні підтримувати російське панування в регіоні, сприяти розвитку торгівлі та промислів. 15 жовтня 1797 р. волинський губернатор повідомляв Старокостянтинівський магістрат, що до нього звертаються деякі місцеві євреї та комісар княгині К. Любомирської про висилку єврея Г. Лейбовича за неспокійну поведінку у громаді. Проте губернатор указував на незаконність таких звернень³⁴⁵. За два дні до цього вийшов указ Волинського губернського правління, що Житомирський повітовий суд викликав для розгляду проваджень за позовами князя М. Радзивілла до єврейської громади Бердичева та графа

³⁴⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.21 (1781–1783). – Санкт-Петербург, 1830. – №15436. – С.583–584.

³⁴¹ Шандра В.С. Від ліквідації залишків магдебурзького права... – С.48.

³⁴² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 листопада 1796–1797). – №18132. – С.725.

³⁴³ Говорити про історію євреїв у Києві неможливо без згадки про дослідження Н. Меїра, який точкою відліку визначив 1859 р., коли Олександр II офіційно дозволив їм повернутися до міста. Оцінюючи попередній період, автор вважає Київ утіленням усіх обіцянок, даних євреям Російською імперією, а разом і всього того, що в багатьох із них викликало ненависть і страх: обмеження у правах, різноманітні перешкоди й шовінізм із боку верховної влади та місцевих адміністраторів (*Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914.* – К., 2016. – С.13).

³⁴⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24098. – С.44–45.

³⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.263–263 зв.

А. П. Потоцького до двох чуднівських купців. Правління зазначило, що судити євреїв можуть лише магістрати. Наказувалося ці позови вилучити з актів. Єдине, що дозволялося, це відповідно до ст. 284 «Учреждений...» запрошувати члена магістрату для спільного розгляду справи³⁴⁶. Згідно з сенатським указом 25 січня 1798 р. до О. Беклешова, вкотре повідомлялося, що оскільки тепер євреї записані в міщани та купці (хоча й не користувалися раніше правом виборів до міських посад), то повинні перебувати під юрисдикцією магістратів, а не суду власників³⁴⁷.

Фактично, позицію влади з єврейського питання підсумував рапорт волинського губернатора К. Глазенаппа, поданий до Сенату 1800 р. Сановник зі прикрістю повідомляв, що під час об'їзду міст і повітів він спостерігав вади в роботі магістратів, до складу яких входили юдеї та християни (більшість останніх були неписьменними). На його переконання, євреї користувалися цим і «заплутували» справи. Зазначаючи наявність скарг на роботу магістратів, він пропонував призначати головами російських чиновників, тому що за польського правління не було євреїв у судах. Губернатор звертав увагу на питання оплати посадовців Дубенського магістрату та Олицької ратуші. Враховуючи, що ці населені пункти належали приватним власникам, а тому не мали міських доходів, із жителів збиралися кошти на утримання установ. Піклуючись про матеріальне становище містян, високопосадовець пропонував їх приписати до казенних Луцька і Кременця³⁴⁸.

Отже, реалізуючи прагнення Павла І зіпертися на місцеві еліти й отримати підконтрольну судову систему, О. Беклешов створив суди для містян. Спочатку було відновлено магістрати та ратуші за річпосполитською судовою традицією, що призвело до складнощів у нагляді за їх діяльністю з боку місцевої адміністрації й головних судів. Саме тому новостворену систему магістратів і ратуш було облаштовано на основі «Учреждений...» 1775 р., що означало залучення до суду християн та юдеїв; порядок виборів, схвалення й термін перебування на посадах; порядок звітування про роботу та ревізійно-апеляційний процес у судочинстві. Одночасно, на догоду містянам, було збережено польську мову у судівництві, чинність Литовського статуту й сеймових конституцій.

³⁴⁶ Там само. – Арк.265–265 зв.

³⁴⁷ ЦДДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121.

³⁴⁸ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.423. – Арк.1–2.

* * *

Ураховуючи збереження окремих елементів річпосполитської судової системи, для магістратів і ратуш було визначено особливу процедуру судочинства. Більше, ніж через три роки роботи судів для містян, 25 травня 1800 р. Волинський надвірний суд видав магістратам указ із друкованими настановами, який 4 червня був розглянутий Радомишльським магістратом³⁴⁹. У розлогах 17-ти пунктах визначався порядок роботи судових установ. До складу кожного магістрату та ратуші входили секретар чи нотаріус, які зобов'язані знати російські й річпосполитські закони; чиновник вів реєстри, книги рішень і всяких угод, «сусцепту» (книгу, до якої записували лише найважливіший зміст акта із зазначенням позивача та часу подання), поточні протоколи, книги для прийняття й запису купчих, угод на продаж нерухомого майна, які мали ґрунтуватися на законах (продаж на суму більше 100 руб. міг здійснювати лише головний суд).

Для скорочення кількості проваджень було передбачено, що постраждалий, якщо сума претензій не перевищувала 50 злотих, міг звернутися до президента чи головуючого в магістраті. Якщо обидві сторони були згодні на запропоноване рішення, то воно записувалося до особливого протоколу й мало бути виконане шляхом повідомлення городничому. Якщо ж одна зі сторін була незадоволена, то позивач повинен отримати у секретаря чи нотаріуса «бланкет» на позов за підписом секретаря і печаткою магістрату та внести необхідні кошти за гербовий папір. Далі він мав надіслати позов іншій стороні через возного. Також до цього або після подавалися до актової книги скарга та документи, навіть не представлені раніше. Після позову возний зобов'язаний був скласти реляцію в актах магістрату, де саме відповідач перебуває, а потім внести запис в акти того магістрату, де передбачається розгляд справи. Позови стосовно осіб, які мають осілість у самому місті або в околиці, мали розглядалися через три дні, решта – впродовж двох тижнів. Якщо відповідач мав претензії до позивача, він мусив подати позов, але хоча б за день до процесу. Для забезпечення відкритості судового розгляду секретар чи писар «вчиняли» виписку про процес і вивішували її на стіні канцелярії.

³⁴⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.1.

При розгляді справи обидві сторони повинні були з'явитися особисто або через повірених пояснити суть справи. Якщо позивач не з'явився, а відповідач не подавав зустрічного позову, то магістрат фіксував пропущення терміну позову. Якщо не з'явилася одна сторона, то на неї записувалася «кондемпната». Основним законодавчим актом для вирішення справи і прийняття рішення була конституція 1784 р. (причому прикладалася копія). Справи вексельні повинні були розглядатися за російськими указами (прикладалася копія). Якщо обидві сторони виклали свої претензії, то члени магістрату (у разі провадження між міщанами), або спільно з членом повітового суду (якщо зі шляхтичами), розглядали документи та докази й ухвалювали рішення одноголосно чи більшістю голосів. Свій висновок вони записували у судовому реєстрі або журналі. Потім підписане рішення оголошувалося сторонам чи їхнім повіреним, за їх відсутності здійснювався виклик через поліцію. Після оголошення рішення сторонам, які з'явилися у визначений термін, магістрат записував дату оголошення, а позивач і відповідач були зобов'язані підписати, що рішення слухали з поясненням, що ним задоволені або будуть подавати апеляцію. Крім цього, якщо провадження було між особами, які не знали польську мову, то рішення магістрату складалося російською.

Сторона, яка подавала апеляцію, зобов'язана була в тижневий термін виконати процедуру відповідно до «Учреждений...», унісши 25 злотих і здійснивши підписку про переконаність у своїй правоті. За відсутності грошей магістрату давалася про це підписка. Далі магістрат мав видати свідоцтво. Упродовж шести тижнів позивач повинен був надіслати апеляційне звернення до Волинського надвірного суду, який повідомляв відповідача про подачу апеляції впродовж наступних шести тижнів. Після її подання магістрат не здійснював ніяких заходів із виконання свого рішення, а негайно відсилав справу з документами до Волинського надвірного суду, повідомивши про це сторони процесу. Після надходження до надвірного суду апеляції відповідач міг отримати бланкету для зустрічного позову з оплатою необхідних казенних платежів. Цей позов подавався через возного за звичною процедурою і записувався до реєстру. Розгляд справи мав розпочатися через чотири тижні. Від подання позову до розгляду справи сторонам дозволялося контактувати для підготовки до процесу. Розгляд справи в надвірному суді мав відбуватися згідно з правилами для річпосполитських асесорських судів за конституцією 1764 р. Якщо в магістраті було рішення у справі на суму до 25 руб., то позовна сторона, отримавши списану з рішення

«публікату», мала подати в магістрат звернення. Вже по ньому позивач мав клопотатися про виконавче чи ексекуційне рішення згідно з законами.

Фактично за допомогою свого указу Волинський надвірний суд визначив порядок судочинства для магістратів, спробувавши максимально наблизити його до річпосполитської та зробити аналогічним до повітових судів.

Оскільки до складу кожної правобережної губернії краю входило по 12 повітів, логічним було створення 36 магістратів. Проте, як уже згадувалося, частина міст були приватновласницькими й казенними, в одних існували магістрати, в інших – ні. Чітко дотримуючись прагнення Павла I зберегти на рівні судів першої інстанції річпосполитську судову мережу, магістрати були в переважній більшості збережені, за винятком новоутвореного Новоград-Волинського, викупленого державою у приватної власниці графині Зубової і визначеного як губернське місто. Загалом, у Волинській губернії діяли Володимир-Волинський, Житомирський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький магістрати й Олицька ратуша³⁵⁰.

На 1861 р. у Волинській губернії магістрати існували у цих самих містах, лише додалася установа в Дубні³⁵¹ (можливо, вона була створена 1806 р.³⁵²). Більш правдоподібним видається припущення, що магістрат функціонував із самого початку, адже його існування зауважував 1800 р. волинський губернатор К. Глазенапп³⁵³. Юрисдикція Новоград-Волинського магістрату поширювалася на міщан Новограда-Волинського, Заславля, Острога, Рівного та Старокостянтинова³⁵⁴. Слід згадати, що наприкінці 1790-х рр. у Старокостянтиніві був обраний магістрат, але за два роки, за спостереженням О. Карліної, скасований через відсутність міських доходів на утримання³⁵⁵. Варто зупинитися на Бердичеві. Насправді, на 1804 р. у місті магістрату не існувало, а за 1804 р. помилково міститься журнал засідань Богуславського (!) магістрату за 1804 р. До

³⁵⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.97–100 зв.

³⁵¹ Там само. – Спр.25. – Арк.15.

³⁵² Перша справа з ф.576 (Городовий магістрат м. Дубно) Держархіву Рівненської обл. датується 1806 р. (Державний архів Рівненської області. Путівник. – Т.1: Фонди періоду до вересня 1939 року / Авт.-упоряд.: Л. Леонова (відп. упоряд.), О. Нікітюк та ін. – Рівне, 2011. – С.34).

³⁵³ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.423. – Арк.1–2.

³⁵⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.2, 5, 6, 27, 31.

³⁵⁵ Карліна О. Склад і повноваження магістратів... – С.50.

передання Бердичева до Київської губернії мешканці міста підлягали юрисдикції Житомирського магістрату³⁵⁶.

Згідно з указом Київського губернського правління про проведення виборів у 1803 р. станом на 20 грудня 1802 р. магістрати були у Василькові, Звенигородці, Радомишлі, Сквирі, Черкасах та Чигирині³⁵⁷. Київ не згадувався. Згідно з указом Київського губернського правління на 1824 р. у Київській губернії діяли Васильківський, Звенигородський, Київський, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Черкаський, Чигиринський магістрати й ратуша в Каневі³⁵⁸.

У Подільської губернії функціонували Кам'янецький, Ушицький, Летичівський, Проскурівський³⁵⁹, Вінницький, Могилівський, Брацлавський, Літинський³⁶⁰, Балто-Ольгопільський³⁶¹ магістрати і Вербовецька ратуша³⁶². Відсутні дані досліджуваного періоду щодо Ямполья (найменшого за чисельністю населення) і Гайсина³⁶³.

Мережа магістратів і ратуш проіснувала найдовше: після придушення Польського повстання 1830 р. повітові й підкоморські суди Правобережної України були трансформовані в «уездный» суд. Губернські головні суди також переформатовані в палати кримінального і цивільного судів. При цьому, ані Олександр I, ані Микола I не проводили докорінних змін системи магістратів до її скасування. Лише 1861 р. були об'єднані магістрати з повітовими судами. Причинами скасування магістратів і ратуш указувалися повільний рух справ, не завжди успішний розгляд і рішення не повсякчас залежало від усього присутствія³⁶⁴.

Підсумовуючи облаштування станової судової системи для містян Правобережжя, констатуємо її другорядне значення в Речі Посполитій. Юрисдикція магістратів і ратуш

³⁵⁶ Державний архів Житомирської області: анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду / ред. кол.: І.О. Рафальський (гол.), В.В. Будішевська (секр.), О.Г. Бовсунівська та ін. – Житомир, 2009. – С.125.

³⁵⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.15. – Арк.3.

³⁵⁸ Там само. – Спр.109. – Арк.4 зв.

³⁵⁹ Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. – Т.1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року / авт.-упоряд.: О. Качковський (кер.), Ю. Руденко, Є. Франкевич. – К., 2003. – С.51, 161.

³⁶⁰ Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр описів. – Т.1: Фонди дорадянського періоду / авт.-упоряд.: Н. Сабадіна, Л. Гордійчук, Н. Сидорук; наук. ред. Ю. Легун. – Вінниця, 2010. – С.170, 190–191, 197.

³⁶¹ Державний архів Одеської області. Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду: спеціальний довідник / авт.-упоряд. В. Ю. Алексєєва-Вітте; ред. кол. І. І. Ніточко (гол.) та ін. – Одеса, 2008. – С.150. Разом з тим, протягом 1847–1860 рр. існувала Ольгопільська ратуша (Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр... – С.203).

³⁶² Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр... – С.235; Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр... – С.194.

³⁶³ Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр... – С.196–197.

³⁶⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1.

була обмежена вирішенням лише цивільних і господарських справ, відсутньою була оплата служби посадовців у королівських містах, власники міст впливали на кадровий склад установ своїх володінь. Із-під юрисдикції магістратів було вилючено більшу частину населення міст – євреїв.

Унаслідок включення Правобережжя до російського імперського простору засновано систему судових органів згідно з «Учреждениями...». Катерина II прагнула створити власний суд і для містян. Ще далі готовий був піти Павло I, котрий діяв у річищі політики узгодження державних інтересів із прагненнями різних груп населення, у тому числі з потребами міщан і купців. Не до кінця розуміючи специфіку міського життя в регіоні, але будучи переконаним у відданості мешканців міст «старим часам», він спробував відродити річпосполитське судочинство. Реалізатором його задумів виступив О. Беклешов, який швидко переконався в неможливості реалізувати ідею імператора навести лад та отримати підконтрольні судові органи шляхом відновлення річпосполитських магістратів і ратуш. Провівши ретельну підготовку і заручившись підтримкою Сенату було створено струнку уніфіковану судову систему для містян. З одного боку, використано окремі положення вже скасованих у правобережних губерніях «Учреждений...» 1775 р.: збережено юрисдикцію магістратів у цивільному і кримінальному судочинстві, залучено юдеїв до виборних посад із забезпеченням домінування обраних посадовців-християн на чолі з головою магістрату, дотримано порядку виборів, затверджено трирічний термін на посадах, запроваджено окремі російські укази. Поступками річпосполитській судовій традиції стали польська мова у судочинстві, елементи судового процесу, III Литовський статут і сеймові конституції.

Залучивши до роботи установ юдеїв, верховна влада, долаючи при цьому опір місцевої адміністрації, отримала їх лояльність. Лавіруючи між прагненнями місцевої адміністрації, регіональної еліти та містян, Павло I примиряв різні соціальні групи з російською присутністю. З іншого боку, вибудовуючи систему контролю за роботою установ нижчого рівня, імперська влада контролювала фінансове, адміністративне й судове життя регіону.

Всупереч річпосполитській судовій традиції катерининська та павловська судові мережі зважали на соціальну та етнічну структуру Правобережжя, передусім шляхом залучення до роботи установ виборних посадовців від місцевих спільнот. Відбувалося врахування запитів містян на отримання справедливої системи судочинства.

2.6. Встановлення державного нагляду за судами

Питання функціонування судової влади мотивувало верховну владу зацікавлено ставитися до судової культури приєднаного регіону, змушуючи її рахуватися з досягненнями у цій сфері місцевих еліт. Зауважимо, що сама Російська імперія розбудовувала власне судочинство на європейських законодавчих традиціях, котрі постали на римському праві. Павло I у пошуку компромісу зі шляхтою відновив окремі елементи річпосполитської судової структури – повітові й підкоморські суди. Для містян, після невдалої спроби відтворити магістрати та ратуші згідно з минулою судовою традицією, було створено, передусім на підставі «Учреждений...» 1775 р., станову судову систему зі збереженням у судочинстві польської мови, III Литовського статуту, сеймових конституцій та елементів судового процесу. Імператор проводив надзвичайно гнучку політики, прагнучи, з одного боку, здійснити поступки у другорядних, з його погляду, питаннях, одним з яких була судова система, з іншого – зміцнити російську державність на новонабутих прикордонних територіях через централізацію й бюрократизацію управління. Проте навіть гіпотетична можливість самостійного існування судової мережі, її незалежність від адміністрації не передбачалася. Фактично судова влада мала існувати на двох рівнях: нижчий повітовий – для місцевої шляхти, магістратський – для заможних містян і вищій губернський, який мав би здійснювати керівництво і контроль, що вже суперечило річпосполитській судовій традиції.

* * *

Павло I відразу ліквідував систему губернських ревізійно-апеляційних судових установ – верхній земський суд і губернський магістрат, а також скасував станові нижні та верхні розправи і всестанові совісні суди. Було навіть ліквідовано найвищі інстанції губернського рівня згідно з «Учреждениями...» 1775 р. – палати кримінального та цивільного суду. По суті, саме остання інстанція, враховуючи недовіру імператора до виборних посадовців, найкраще відповідала задумам про нагляд. Адже до її складу входили лише призначувані члени: голова, по два радники й асесори. Проте, відповідно до штатів 31 грудня 1796 р., у Правобережній Україні було створено Київський, Волинський і Подільський головні суди у складі двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. У рамках імперської політики

саме кадровий склад став ознакою пошуку компромісу – до кожного департаменту входили голова (V класу) і три засідателі³⁶⁵. Їх, на угоду місцевим елітам, обирала шляхта губернії, з наступним схваленням голови Сенатом і засідателів – губернатором. Для захисту державних інтересів та контролю за діяльністю судової інстанції верховна влада призначала радників (VI класу) і секретарів³⁶⁶.

За цими штатами було накреслено лише основні, з погляду верховної влади, питання щодо діяльності головних судів, як-от структура установ, кадровий склад із зазначенням обсягів фінансування. Практичні кроки щодо реалізації судової реформи Павла I не лише на повітовому рівні, про що йшлося в попередніх підрозділах, але й на губернському, довелося здійснювати О. Беклешову. Його пропозиції було оформлено вже згадуваним відповідним рапортом до Сенату, розглянутим 11 вересня 1797 р. Тобто судова система дев'ять місяців функціонувала в «ручному режимі» згідно з розпорядженнями впливового сановника³⁶⁷. При цьому, облаштовуючи головні суди, він прагнув сконструювати їх за принципом уже скасованих палат кримінального й цивільного судів з їх призначуваними членами³⁶⁸. Водночас, йому потрібно було звернутися з думкою імператора, який розраховував на підтримку з боку еліт прикордонних губерній.

На першому місці в поданому рапорті було зазначено проблему використання у судочинстві російської та польської мов³⁶⁹. Перший крок зі впровадження російської було здійснено указом Т. Тутолміна, записаним 23 вересня 1796 р. у журналі палати кримінального суду. Найголовнішою вимогою стало ведення в нових судах усіх без винятку справ лише російською мовою. Проте робився виняток, дозволялося через «незвичку» до неї «приймати папери щодо позовів та відповіді у слідчих справах на польській». Окрім цього наказувалося обраним шляхтою засідателям указувати резолюції в настільних реєстрах по-польському, з тим, щоб перекладач відразу ж подавав їх російською. Для цього необхідно було знайти вправних перекладачів³⁷⁰.

О. Беклешов прямо запитував, якою мовою вести судочинство у судах першої інстанції та головному суді? До

³⁶⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397–398.

³⁶⁶ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.728.

³⁶⁷ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.396–397.

³⁶⁸ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.730.

³⁶⁹ Там же. – С.727–728.

³⁷⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.4. – Спр.54. – Арк.66.

отримання вказівок з Сенату за його розпорядженням у судах першої інстанції справи велися польською. Одночасно, у головному суді, враховуючи його кадровий склад, де були представлені, крім обраних посадовців від шляхетства, призначені від влади радники та секретарі, було запропоновано оформлювати справи та вести документацію у дві колонки: ліворуч писати польською, праворуч – російською мовами. Відсутність російської унеможливило б роботу призначуваних з Петербурга губернського прокурора, який здійснював контроль за роботою установи, та губернатора, котрий схвалював вироки у кримінальних провадженнях. Не слід було забувати про сенаторів, які отримували справи для розгляду і схвалення. Запропонований місцевою адміністрацією механізм реалізації мовного питання був схвалений Сенатом³⁷¹.

Першочергово такий консенсус можна пояснити бажанням О. Беклешова порозумітися з місцевими елітами, для яких збереження польської мови в судочинстві було важливим елементом власної ідентичності та демонстрації населенню свого домінування. З іншого боку, для російського сановника вагомим було відстоювання інтересів верховної влади, принаймні у частині здійснення контролю за роботою головного суду. Нам же видається більш важливою соціальна складова такого вирішення мовного питання: враховуючи, що сторонами процесів, в основному, були представники місцевої шляхти, використання польської не створювало їм додаткових труднощів і не викликало додаткового роздратування від російської присутності.

Від головного суду вимагалось, враховуючи наявність у складі кожного з департаментів перекладача з високою зарплатнею у 180 руб., щоб всі книги вхідних і вихідних документів, звітування і листування з тими установами, де не використовувалася польська мова, здійснювалося винятково російською мовою. Окремо вносилися зміни до процедури розгляду проваджень: суди першої інстанції повинні були передавати підозрюваних у кримінальних злочинах до департаменту головного суду разом з екстрактом (формальною копією, куди вписувалися відповідні, на думку судді, закони) і своїми пропозиціями по покаранню. Головний же суд створював свій екстракт, який, після перекладу документів з польської, надсилався до Сенату. Цивільний департамент, прийнявши апеляцію на рішення суду першої інстанції, повинен був скласти екстракт та разом з перекладом

³⁷¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.727–728, 731.

документів на російську мову відправити до Сенату. З часом мовне питання, враховуючи централізаторську політику Миколи I, мало дещо неочікуваний розвиток: за пропозицією київського військового губернатора 1828 р. у Київському, Васильківському, Черкаському, Чигиринському та Звенигородських повітах Київської губернії всі справи потрібно було вести російською мовою, у решті повітів – використовувати її у справах, розпочатих за вказівками губернського правління і палат, не забороняючи при цьому прохачам писати в цих повітах прохання та позови по-російськи³⁷².

Верховна влада наділила головні суди винятковими повноваженнями, які суперечили річпосполитській судовій традиції, але відповідали бажанню Павла I отримати підконтрольну судову систему. Свідченням високого статусу установ може слугувати той факт, що губернське правління зверталось до них із повідомленнями, у той час, як до інших судів – з указами³⁷³. Оформлення контролю за діяльністю судів першої інстанції відбулося відразу ж після сенатського указу 11 вересня 1797 р. Вже 18 листопада Подільське губернське правління зобов'язало всі суди першої інстанції (повітові й підкоморські, магістрати) безумовно виконувати всі накази головного суду й регулярно звітуватися³⁷⁴. Необхідність подання щомісячних звітів про арештантів та про поточні справи дублювалася вказівкою 12 березня 1798 р.³⁷⁵

Проте контроль не досягався лише через регулярні звіти, що у випадку виявлення порушення мало наслідком втручання відповідних чиновників чи губернського правління в роботу судових установ. Для повного опанування судової влади було збережено судову процедуру згідно з «Учреждениями...» 1775 р. з вимогою, щоб кримінальні справи, передусім ті, які стосувалися смертної кари, позбавлення честі чи тілесних покарань, надходили на ревізію до кримінального департаменту головного суду³⁷⁶. Так само було збережено апеляційний процес, і за умови дотримання необхідних вимог провадження надходило на розгляд цивільного департаменту.

Для верховної влади важливим було забезпечення регулярного розгляду справ арештантів, звинувачених у вчиненні кримінальних злочинів. Було розроблено спеціальну процедуру, яка передбачала постійну присутність голови,

³⁷² Там же. – Собр.2. – Т.3 (1828). – №2130. – С.670–671.

³⁷³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.18.

³⁷⁴ ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

³⁷⁵ Там само. – Арк.68.

³⁷⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.729.

радника та засідателя. Ця вимога поширювалась й на період відпусток³⁷⁷. 1812 р. з 20 липня по 20 вересня було закрито цивільний департамент Київського головного суду. Для розгляду та вирішення справ у кримінальному департаменті з 20 липня по 20 серпня був присутній голова цього ж департаменту Захаржевський, а з 20 серпня по 20 вересня – голова цивільного департаменту Проскура. Оскільки радник Зуєв хворів, і впродовж п'яти років не був у відпустці, то його не задіяли у цю каденцію. Замість нього два місяці працював радник цивільного департаменту статський радник Башуцький. Що ж до засідателів, то на весь час залишився Обуховський, а Підвисоцькому і Прушинському дозволили відпустку. Про такий розподіл доповідали Сенату й повідомляли губернське правління³⁷⁸.

Одним із найскладніших питань, яке постало перед владою, було перевантаження головних судів справами. Тасмний радник сенатор І. Алексєєв при ознайомленні в 1808 р., за вказівкою Олександра І, зі станом справ у чотирьох прикордонних губерніях (однією з них була Волинська), звертав увагу на велику кількість невіршених справ у всіх головних судах. Причину цього він убачав у трирічному терміні перебування на посадах голів департаментів, які не встигали набути необхідних знань і, побоюючись вступити в конфронтацію з окремими представниками місцевої адміністрації, затягували справи до завершення каденції. Вихід чиновник убачав у безстроковому терміні перебування голів, запропонувавши надалі залишити шляхті право обирати посадовців³⁷⁹.

Проте для розв'язання проблеми із великою кількістю справ було обрано екстенсивний шлях: почалося створення нових тимчасових департаментів для вирішення накопичених проваджень³⁸⁰. 1808 р. створено тимчасовий департамент при Волинському головному суді. Термін його діяльності напряду залежав від розбору всіх 618 проваджень, а новообрані голова та засідателі повинні були вирішувати поточні справи³⁸¹. Про системний характер перевантажень судової системи свідчило створення того ж року аналогічного департаменту в Подільському головному суді³⁸². Справ не меншало, і 1820 р. сенатор тасмний радник Баранов, який перебував у

³⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.912. – Арк.3.

³⁷⁸ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.674.

³⁷⁹ Россия. Собственная Его Императорского Величества... – Вып.2. – С.381–382.

³⁸⁰ Згідно з архівними даними, у Волинській губернії початком роботи тимчасових департаментів були 1809, 1820 і 1826 рр. (Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1–1316).

³⁸¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.30 (1808–1809). – №23169. – С.448.

³⁸² Там же. – №23351. – С.679.

Волинській губернії, повідомляв про велику кількість слідчих та невіршених кримінальних проваджень по кримінальному департаменту Волинського головного суду. Така ситуація призводила до значних термінів перебування підозрюваних під вартою. У зв'язку з цим було наказано утворити тимчасовий департамент. До його складу мали ввійти колишні члени суду та радник (зі збереженням оплати). Одночасно утворювався новий департамент, до якого наказувалося обрати нових членів, а Сенат мав призначити радника. Справи поділили порівну, і тимчасовий департамент повинен був працювати до повного їх вирішення³⁸³. Про кардинальне покращення ситуації з обсягами роботи говорити не доводиться, адже 1821 р. до тимчасового та кримінального департаментів було додано по одному секретареві із жалуванням 350 руб. на рік³⁸⁴. Зазначимо, що провадження з судів першої інстанції надходили на ревізію до кримінального департаменту, а звіди передавалися до тимчасового. За 1821 р. було розглянуто 141 справу³⁸⁵.

Проте навіть збільшення штату чиновників не допомагало. Робота Волинського головного суду й надалі викликала постійні нарікання з боку влади. Головнокомандувач Литовського окремого корпусу цесаревич Костянтин Павлович повідомляв, що станом на 1825 р. у створеному 1820 р. тимчасовому департаменті залишилося невелике число невіршених справ. Але кримінальний департамент, щоб зменшити собі роботу, передав половину їх тимчасовому департаменту. Проте це не лише не зменшило кількість, а навпаки – збільшило в п'ять разів. Верховна влада відразу ж покарала посадовців і секретаря кримінального департаменту: всі справи, які залишилися, вони повинні були завершити без жалування (кошти виділялися лише на секретарів і канцелярію), засідання проводилися двічі на день із заборонаю відпусток та можливості відлучення впродовж робочого дня. Для розгляду поточних справ було створено новий кримінальний департамент. Нагляд за завершенням справ покладався на волинського цивільного губернатора та губернського прокурора, які повинні були щомісячно звітуватися Сенату й міністрові юстиції³⁸⁶.

Для верховної влади вирішальною ознакою ефективності роботи судової системи було забезпечення стабільності в регіоні. Найбільшими захисниками інтересів Петербурга на

³⁸³ Там же. – Т.37 (1820–1821). – Санкт-Петербург, 1830. – №28308. – С.349–350.

³⁸⁴ Там же. – №28838. – С.957.

³⁸⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.111. – Арк.1–1114.

³⁸⁶ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.1 (12 декабря 1825–1826). – Санкт-Петербург, 1830. – №213. – С.314–315.

Правобережжі виступали губернські прокурори. Використання засідателів головного суду стало предметом гострого конфлікту в 1800 р. між новопризначеним київським прокурором Матяніним і губернатором В. Красно-Милашевичем. Менше, ніж за два місяці після вступу на посаду, прокурор подав рапорт генерал-прокуророві П. Обольянінову щодо протизаконного розгляду справ у судах. Основна причина, на його думку, полягала в незаконному залученні радників губернського правління та засідателів головного суду до розгляду справ чиновників. У слідчих діях брали участь до п'яти осіб, хоча ці справи повинен був розглядати кримінальний департамент Київського головного суду. Відрядження посадовців гальмувало роботу установи. Проте отримана відповідь засвідчила, що верховна влада стала на бік губернатора: вказувалося, що в екстраординарних та виняткових випадках останні мали право відряджати посадовців і чиновників. Прокуророві за таких ситуацій наказувалося доповідати передусім губернаторові³⁸⁷.

Аналогічно 1802 р. київський прокурор Гудима скаржився до столиці на порушення порядку судочинства цивільним департаментом головного суду. Він виявив два не виконаних сенатських укази про передачу справ на апеляцію. Основна причина гальмування пояснювалася використанням польської мови. Необхідні екстракти укладалися не до початку розгляду, а після, та лише у справах, які надсилалися до Сенату. Якщо сторони були задоволені вироком, то екстракт узагалі не робився. За його спостереженнями, використовувалася лише польська, і тому, через відсутність перекладу, справи не надходили до Сенату. Російською мовою здійснювалося тільки листування з другорядних питань³⁸⁸. Проте Сенат став на бік департаменту, вирішивши, що немає нічого незадовільного в «польському судочинстві», адже головними вимогами були сплата необхідних платежів та укладання угод на гербовому папері. Проти позиції прокурора виступив і київський цивільний губернатор М. Короб'їн, абсолютно задоволений станом справ у судовій сфері та зацікавлений у використанні річпосполитських законів³⁸⁹.

Новопризначені губернатори не розуміли механізму діяльності головних судів, які відрізнялися від аналогічних установ інших регіонів, що призводило до незгод між місцевою владою й обраними посадовцями. Після вступу на посаду, в 1805 р. волинський губернатор князь М. Волконський

³⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.476. – Арк.1, 2–2 зв., 3, 4.

³⁸⁸ Там само. – Спр.535. – Арк.2–2 зв., 3 зв.

³⁸⁹ Там само. – Арк.6–6 зв.

здійснював огляд державних установ. Відсутність повного комплексу посадовців у кримінальному департаменті викликали цілком логічне для російського чиновника питання: хто дозволив колишнім членам відлучитися, а новообраним – не прибути до посади? Як наслідок, «колодницькі» справи не розглядалися впродовж місяця. У поясненні департамент указував, що 20 липня на загальних зборах обох департаментів було проведено жеребкування. Проте новообрані члени цивільного департаменту (голова Корженевський і засідатель Стецький) до роботи не приступили. Врешті 1806 р. Міністерство юстиції наказало губернському правлінню взяти пояснення у винуватців зриву роботи та вчинити з ними згідно із законами³⁹⁰.

1807 р. подільський військовий губернатор І. Ессен скаржився міністрові юстиції П. Лопухіну на його підлеглого губернського прокурора надвірного радника Погоржельського, котрий не контролював хід справ арештантів. Незважаючи на те, що ці справи повинні були вирішуватися в місячний термін, вони довгий час утримувалися у приміщенні кримінального департаменту. У відповідь чиновник пояснював, що причини затримки полягали в нестачі канцеляристів (про що вже тричі повідомлялося вищому керівництву). Саме це уповільнювало переклад із польської мови, відсутність екстрактів і вироків (лише в одній справі очікували довідку з Брацлавського нижнього земського суду). У всьому іншому, на переконання прокурора, судочинство відповідало законодавству³⁹¹.

Відносини членів головного суду з губернським прокурором не завжди були простими. У 1815 р. подільський чиновник повідомив міністрові юстиції Д. Трощинському про відсутність на посадах голови кримінального департаменту князя Ф. Четвертинського, якого розшукували спочатку в Ямпільському, потім у Брацлавському повітах і, нарешті, знайшли в Острозькому. Особлива увага зверталася на радника цього ж департаменту надвірного радника В. Реву, який на вісім днів запізнився з відпустки. Хоча останній надав свідчення за підписом двох поміщиків (до повітового міста було 90 верст), що він зламав ногу, але прокурор пригрозив йому відданням під суд. Справа мала неочікуване закінчення: міністр наказав не бути упередженим і не займатися «порожнім листуванням»³⁹². Присутність засідателів контролювалася губернським прокурором, якому щомісяця з департаментів надавалася відповідна інформація. У липні 1812 р. засідатель

³⁹⁰ Там само. – Спр.563. – Арк.1–1 зв., 4.

³⁹¹ Там само. – Спр.1018. – Арк.1, 2–3, 5.

³⁹² Там само. – Спр.1522. – Арк.1–1 зв., 7–7 зв., 10.

кримінального департаменту Подільського головного суду Д. Янішевський був відсутній на шести засіданнях. Прокурор уважав це самовільним ухилянням і вимагав, щоб той надав пояснення причин своєї відсутності³⁹³.

Аналогічно у квітні 1816 р. були відсутні засідателі кримінального департаменту Подільського головного суду Л. Павський (із 4 квітня) й тимчасового департаменту К. Жицький (із 17 квітня). До речі, останній не з'являвся до 20 вересня того року, через що було зірвано роботу тимчасового департаменту. Тому губернське правління вимагало пояснень від кримінального департаменту³⁹⁴.

Місцева шляхта не була повною мірою задоволена діяльністю головних судів, висуваючи свої проекти реформування судової інстанції. Так, 1805 р. шляхта Волині розглянула питання про діяльність судових органів та обрання кандидатів для заміщення виборних посад. За місяць волинський губернський маршалок С. Ворцель звернувся до міністра внутрішніх справ В. Кочубея про надання дозволу на обрання 24 депутатів до головного суду на один рік. Окрім цього йшлося про схвалення раніше чинних у польському законодавстві умов діяльності суддів та обрання судових чиновників. Проте звернення не знайшло підтримки³⁹⁵.

Ще далі у своїх бажаннях реформування шляхта Волинської губернії пішла після французько-російської війни 1812 р. Дізнавшись новину про утворення Комісії для встановлення образ поміщикам губернії, князь К. Понінський 12 березня 1815 р. подав власноруч написаного листа на ім'я імператора, зі скаргами на поставки коней, рекрутів, підвід, провіанту та іншого під час останньої війни. Зазначалося, що оскільки поміщики сплачують податки, годують солдатів, постачають підводи, провіант, дрова тощо безкоштовно, було б добре, якби Олександр I дозволив обирати всіх чиновників, розпочинаючи від губернатора (за прикладом донських козаків). Одночасно пропонувалося призначити до складу комісії не лише російських чиновників, але й представників від польської шляхти³⁹⁶.

Доходило до курйозів. 1816 р. з Києва до Сенату надійшов 10-аркушний лист колезького реєстратора С. Беяновського з проектом реформування державної та судової влади. Автор із 1795 р. служив канцеляристом при повітових і головних судах,

³⁹³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.766. – Арк.11.

³⁹⁴ Там само. – Арк.34–35.

³⁹⁵ Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007. – С.426.

³⁹⁶ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1555. – Арк.3 зв.–4 зв.

де процвітало хабарництво і в яких головну роль відігравали не судді, а канцеляристи. Він спостерігав багато зловживань: справи тягнулися десятками років, багаті відсуджували в бідних майно (останні розорявалися через платежі, подарунки суддям, стряпчим і канцеляристам), підозрюваний міг роками перебувати під вартою. На його переконання, не було жодного чесного судді й чиновника. Їхня поведінка пояснювалась бідністю та бажанням жити «по-панськи». Радники головних судів отримували по 600 руб. асигнаціями (хоча в документах фігурувало жалування сріблом), а щоб прожити в місті потрібно було 10 тис. руб. Беляновський пропонував скасувати платежі за гербовий папір, адже отримані кошти навіть не покривали витрат на чиновників, що дало б можливість звільнити чверть від їх чисельності. Головним засобом подолання хабарництва він уважав обрання чи призначення на посади заможних поміщиків. У повітах дворяни мали обирати мирових суддів (власників не менше 200 кріпаків). Головним принципом судочинства повинно було стати примирення сторін і якщо тричі цього не вдавалося зробити, лише тоді провадження передавалася б до суду (видатки сплачувала винна сторона). Висловлювалася думка щодо зменшення кількості губерній і повітів удвічі, скорочення чиновників, а на посади приймати лише заможних. Запропонований майновий ценз мав такий розмір: губернатор – 3 тис. кріпаків, радник – 1 тис., секретар – 500, голова головного суду – 2 тис., засідатель – 1 тис.³⁹⁷ Проте лист так і залишився проектом.

Прихід до влади Миколи I означав поворот до політики централізації й бюрократизації, де не було місця регіональним особливостям. Після придушення Листопадового польського повстання 30 жовтня 1831 р. у Правобережній Україні було створено загальноросійські установи. До кримінальної палати голів призначала верховна влада за поданням Міністерства юстиції й тимчасового військового губернатора. Радників у судові палати визначало юридичне відомство³⁹⁸.

Отже, верховна влада для порозуміння з польською елітою Правобережної України використала новостворений апеляційно-ревізійний інститут головних судів. Обрано-призначуваний кадровий склад за функціональної й чисельної переваги представників шляхти переконував еліту у збереженні впливу у судовій сфері. Важливим фактором компромісу стала двомовність губерньської установи, що піднімало статус польської мови та вимагало певні знання від призначуваних

³⁹⁷ Там само. – Спр. 1656. – Арк. 1–6, 9.

³⁹⁸ ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6: Ч. 2 (1831). – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С. 159–160.

радника і секретаря. Аналогічною була ситуація й з Литовським статутом. На нашу думку, діяльність головних судів була добре продуманою та реалізованою складової політики щодо зміцнення російської присутності у складному регіоні, що дало можливість досягнути соціальної стабільності.

* * *

Павло I, здійснюючи політику посилення імперської влади, не готовий був до кінця довіритися обраним посадовцям від місцевої еліти, яка формувала кадровий склад посадовця суду. Це мало наслідком творення розгалуженої системи взаємного контролю, одним з елементів якої став Волинський надвірний суд (1798–1801 рр.). Його завдання (попри формальну назву) полягало в нагляді за судовою владою правобережних і Мінської губерній.

Уперше надвірний суд – апеляційна установа, з'явився за Петра I в 1718 р.³⁹⁹ Наступного року їх було засновано в Петербурзі, Москві та в інших містах⁴⁰⁰. Катерина I 1727 р. скасувала надвірні суди⁴⁰¹ та доручила здійснювати «суд і розправу» воєводам та губернаторам⁴⁰². Наступне звернення верховної влади до надвірних судів відбулося 1775 р. за губернською реформою Катерини II. У Петербурзі й Москві для розгляду цивільних і кримінальних справ було створено особливі суди, юрисдикція яких поширювалася на осіб, що перебували у містах на військовій, цивільній та придворній службі, а також різночинців, які не мали власності у відповідній губернії (цим самим вони випадали з традиційної системи судочинства, неодмінною умовою якого була наявність власності у певному регіоні). Судом першої інстанції був нижній надвірний суд, до складу якого входили суддя та два засідателі. Апеляційною установою слугував верхній надвірний суд із великим штатом: по двоє голів та радників, чотири асесори, прокурор та двоє стряпчих кримінальних та цивільних справ. Хоча Катерина II за губернською реформою запроваджувала виборність до судів, але такий спосіб формування кадрів оминув згадувані установи: склад нижнього суду повністю призначався Сенатом, який відігравав вирішальну роль у забезпечення кадрами наступної ланки, рекомендуючи кандидатури (як це було із головами), чи призначаючи конкретних осіб (на решту посад)⁴⁰³. Число і штати надвірних судів за правління Катерини II постійно

³⁹⁹ Там же. – Собр.1. – Т.5 (1713–1719). – Санкт-Петербург, 1830. – №3261. – С.604.

⁴⁰⁰ Там же. – №3269. – С.607.

⁴⁰¹ Там же. – Т.7 (1723–1727). – Санкт-Петербург, 1830. – №5017. – С.747–748.

⁴⁰² Там же. – № 5033. – С.759–760.

⁴⁰³ Там же. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.295–304.

зростали, але Павло I повернувся до двох департаментів Петербурзького⁴⁰⁴ та Московського⁴⁰⁵ надвірних судів із скороченими штатами.

Постійно конструюючи елементи взаємного контролю, для «наведення порядку» 27 вересня 1797 р. сенатським указом створювався надвірний суд у Волинській губернії для вирішення справ між «поселянами» Мінської, Волинської та Подільської губерній у різних староствах і вйтівствах, які «користувалися правом громадянства» (за зразком Литовського надвірного суду)⁴⁰⁶ (табл. 2.6.1). Утім 17 вересня 1798 р. іменним указом було поширено чинність установи на Київську губернію⁴⁰⁷. Новостворений суд мав зовсім іншу, ніж його аналоги за назвою в Петербурзі та Москві, територіальну юрисдикцію, інше коло підсудних і за штатним розписом був набагато краще укомплектованим.

Підготовка до відкриття Волинського надвірного суду затягувалася. Відповідальним було визначено волинського цивільного губернатора П. Гревса, який лише 24 травня 1798 р. надіслав рапорт до 1-го департаменту Сенату про початок його роботи⁴⁰⁸.

Волинський надвірний суд складався з призначуваних чиновників і канцелярських службовців. Враховуючи завдання, яке стояло перед ним – повний контроль за судочинством на приєднаних від Речі Посполитої територіях, до керівного складу Сенатом було призначено чиновників, не пов'язаних із місцевим соціумом, що дозволило б їм виконувати всі розпорядження верховної влади. За умови відданої служби та наявності впливового покровителя можна було розраховувати на продовження кар'єри. Перший надвірний суддя О. Кршижановський згодом буде призначений подільським віце-губернатором. Правда, не вдалося простежити кар'єру його наступника – І. Лобаржевського, колишнього віце-президента департаменту для римо-католицьких «юстицьких» справ у Петербурзі.

Компетенція Волинського надвірного суду була доволі заплутаною. У вже згадуваному указі про заснування невиразно передбачено розгляд суперечок між «поселянами» у староствах і вйтівствах, які користувалися правом громадянства⁴⁰⁹. Очевидно, що він повинен був стати

⁴⁰⁴ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.398.

⁴⁰⁵ Там же. – С.397.

⁴⁰⁶ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18165. – С.753.

⁴⁰⁷ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18670. – С.386.

⁴⁰⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1д. – Спр.1. – Арк.2.

⁴⁰⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18165. – С.753.

апеляційною установою для магістратів. Уже на першому засіданні 25 травня 1798 р. Волинський надвірний суд просив губернські правління трьох підзвітних територіальних одиниць надати інформацію про наявні магістрати та число купців, міщан й обивателів іншого походження⁴¹⁰. Під час гострого протистояння цього суду з волинським губернатором П. Іревсом, останній гнівно вказував, що установу було створено «для вирішення справ стосовно магістратів, міст та [...] мешканців»⁴¹¹. Але це не завадило їй самостійно розширювати свою юрисдикцію, виступаючи першою інстанцією, коли приймалася скарга на президента Житомирського міського магістрату К. Мейзнера⁴¹². 1799 р. Волинський надвірний суд слухав екстракт зі звернення повіреного шляхтича Токарського від жителів містечка Нехворощі, які прагнули звільнитися від кріпацтва⁴¹³. Окрім магістратів суд виступав апеляційною установою для цивільного департаменту Волинського головного суду, до якого надходили справи з магістратів, як це було з вексельною справою зі Старокостянтинівського магістрату⁴¹⁴.

Повноваження суду сягали навіть установа черговості розгляду справ магістратами, як це було у 1799 р., коли розглядалася виписка щодо скарги луцького міщанина Г. Умеравича на громадянина П. Дашкевича, провадження якого розглядалося в Луцькому магістраті⁴¹⁵. Вплив нового суду був настільки великим, що Волинський головний суд припинив виконання частини своїх функцій. При розгляді надвірним судом звернення поміщика Ольшанського з'ясувалося, що 1797 р. декретом Кременецького земського суду йому було присуджено стягнути з євреїв-орендарів 480 польських золотих. Землевласник здійснив «публікату» (оголошення до загального відома) та просив у Волинському головному суді виконання декрету. Проте йому було відмовлено на підставі того, що після відкриття Волинського надвірного суду «для таких та схожих справ» головний суд не міг учиняти у цій сфері необхідних юридичних дій⁴¹⁶.

Що ж до власне процедури апеляції, то з магістрату вона надходила за умови сплати 25 руб., але навіть без апеляції Волинський надвірний суд брав справи на ревізію, як це було із

⁴¹⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1д. – Спр.1. – Арк.1.

⁴¹¹ Там само. – Арк.43.

⁴¹² Там само. – Арк.19 зв. – 20.

⁴¹³ Там само. – Спр.4. – Арк.62.

⁴¹⁴ Там само. – Спр.2. – Арк.85.

⁴¹⁵ Там само. – Спр.4. – Арк.71.

⁴¹⁶ Там само. – Арк.55–55 зв.

Могилівським магістратом Подільської губернії⁴¹⁷. Справи з Волинського надвірного суду надходили на апеляцію до Сенату за умови сплати 200 руб.⁴¹⁸

1799 року Волинський надвірний суд удався до визначення компетенції магістратів, як це було з Балто-Ольгопільським. Наказувалося виконувати лише ті рішення, які не підлягали апеляції та, навіть визначалося, що цей магістрат за польськими законами буде вирішувати кримінальні справи, а за російськими – цивільні⁴¹⁹.

Проте чи не найголовнішою функцією суду став контроль за розмежуванням казенних лісів із поміщицькими дачами, спрямований на збереження державної власності. Загалом ці справи доручалися підкоморським судам, але держава взяла їх під власний контроль. У доповнення до повідомлення Подільського губернського правління Волинський надвірний суд наказував:

- при з'їзді на спірних ґрунтах оголосити сторонам, щоб обрали від себе по одному комісару для спільної присутності та доповіли про комісарів Волинському надвірному суду;

- незадоволені рішеннями допускалися до апеляції;

- плани розмежувань, навіть якщо сторони були згодні, необхідно було надавати на підпис і схвалення до надвірного суду⁴²⁰.

У 1799 р. суд слухав прохання генерал-лейтенанта графа де Вітте, подане через повіреного С. Несфоровича, про призначення комісії для розмежування Грушецького ключа від казенного села Ронкошево. Звернення було позитивно вирішено⁴²¹.

Також суд контролював дотримання нижчими інстанціями виконавської дисципліни. Житомирський магістрат повинен був у 4-тижневий строк прислати до Волинського надвірного суду повіреного у справі скарги єврея Х. Лейбовича, якому не було сплачено 350 польських злотих. Хоча термін минув, але повірений не прибув і тому за «недбальство» було постановлено оштрафувати членів та секретаря магістрату на 30 руб. із наступним переданням коштів до приказу громадської опіки⁴²². З іншого боку, необхідність особистої появи повіреного в розгляді справи у суді створювала великі незручності. Коли на Балто-Ольгопільський магістрат надійшов позов з оскарженням

⁴¹⁷ Там само. – Спр.11. – Арк.24.

⁴¹⁸ Там само. – Спр.14. – Арк.159.

⁴¹⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1, 3.

⁴²⁰ Там само. – Оп.1д. – Спр.8. – Арк.5–5 зв.

⁴²¹ Там само. – Спр.4. – Арк.148.

⁴²² Там само. – Спр.2. – Арк.63–63 зв.

рішення, то бургомістр у своєму рапорті просив дозволу письмово відповідати на запитання, адже посадовцям магістрату через велику кількість кримінальних і слідчих дій було незручно виїжджати до Житомира (300 верст). Проте на це цілком логічне прохання було отримано негативну відповідь⁴²³.

Фактично компетенція Волинського надвірного суду виявилася надзвичайно широкою. Якщо спочатку це була апеляційна установа для магістратів, то надалі суд установив контроль над усією судовою владою чотирьох губерній: від повітових і підкоморських судів, магістратів та ратуш до головних судів. Насамперед це пояснювалося недовірою до виборних членів у судах і бажанням реалізувати централізаторську концепцію повного контролю за станом справ на «окраїнах».

Ураховуючи поставлені завдання перед судом, не просто склалися його стосунки з місцевою адміністрацією. Однією з причин була особиста вдача О. Кршижановського, який уважав за свій обов'язок «не коритися» й не співпрацювати з волинським губернатором П. Гревсом. 12 липня 1798 р. до суду надійшло відношення останнього, що у с. Білгородці Дубнівського повіту спалахнула епідемія, тому туди потрібно було надіслати чиновника цієї установи. Було вирішено, що поїде радник Г. Поджуневич. Але вже наступного дня той «тяжко захворів» і, за свідченням лікаря, не міг залишити Житомир. Окрім цього, у відповіді П. Гревсу пояснювали, що ніхто не може виїхати через велику кількість справ та відсутність другого радника⁴²⁴. Проте губернатор не зупинявся й вже 31 липня до суду надійшла вимога від Волинського губернського правління, щоб один із його членів був відряджений до складу комісії з проведення нової люстрації у казенних мастках Житомирського та Овруцького повітів. Було вирішено відрядити знову-таки радника Г. Поджуневича з одночасним повідомленням про цю ситуацію військовому губернатору І. Гудовичу⁴²⁵. 9 жовтня Волинське губернське правління поставило до відома суд, що Г. Поджуневич до обіду повинен бути у своєму присутств'ї, а по обіді – займатися справами люстрації⁴²⁶.

На початку 1799 р. П. Гревс знову звернувся до суду, щоб у його розпорядження відрядили одного з асесорів, але йому відмовили, тому що суддя був у відпустці в Києві, а один із

⁴²³ Там само. – Спр.4. – Арк.263–264.

⁴²⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.28, 29.

⁴²⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.97.

⁴²⁶ Там само. – Арк.185.

радників хворів⁴²⁷. У відповідь волинський губернатор поскаржився І. Гудовичу, що асесора П. Кульнєва не відпустили для інспекції військ. Проте військовий губернатор відбувся загальними фразами, не бажаючи псувати стосунки ані з губернатором, ані з головою суду, який мав високого покровителя в Петербурзі⁴²⁸. 2 березня надійшов указ Сенату про «необтяження чиновників цього суду іншими справами». Про таке рішення на користь О. Кршижановського відразу ж було повідомлено губернатора та губерньське правління⁴²⁹.

Знаковою стала справа президента Житомирського магістрату К. Мейзнера. У поданій до Волинського надвірного суду скарзі посадовці вказували, що їхній керівник робить, що хоче, обзиває членів магістрату, нікого не слухає, навіть якщо чотири ратмани мали спільне рішення, то він із ними не погоджувався. У відповідь суд наказав узяти в нього пояснення⁴³⁰. Проте житомирський посадовець знайшов собі покровителя в особі волинського губернатора. На думку П. Гревса, на президента було зведено наклеп, а Волинський надвірний суд перевищив свої повноваження, адже міг бути лише апеляційною установою, а не судом першої інстанції. О. Кршижановський доповів про цю точку зору губернатора 3-му департаменту Сенату та І. Гудовичу⁴³¹. Верхом зухвальства було те, що Мейзнер з'явився до суду о 18-й год. й оголосив, що П. Гревс сказав йому, що коли він буде потрібен суду, то повідомляти це через губернатора⁴³².

Фактично волинський губернатор став інстанцією, куди подавалися скарги на дії Волинського надвірного суду. Так, 17 березня 1799 р. до суду надійшло розпорядження П. Гревса прискорити справу про суперечку сенатора, таємного радника та великого волинського землевласника, житомирського старости і камергера графа А. Іллінського з житомирськими міщанами за спірні землі. Натомість було надано відповідь-відписку, що справа дуже велика, сторони не поспішають надавати документи та зараз складається екстракт⁴³³. 30 червня 1799 р. суд слухав відношення губернатора з приводу рапорту титулярного радника фіскала Волинської губернії Лісіцина про численні порушення при розгляді справи, яку той програв⁴³⁴. Згодом суд розглядав відношення губернатора з

⁴²⁷ Там само. – Спр.4. – Арк.31.

⁴²⁸ Там само. – Арк.55 зв.

⁴²⁹ Там само. – Спр.4. – Арк.65.

⁴³⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.19 зв., 21 зв.

⁴³¹ Там само. – Спр.2. – Арк.87–87 зв.

⁴³² Там само. – Арк.79.

⁴³³ Там само. – Спр.4. – Арк.58.

⁴³⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.53.

наданими поясненнями житомирського городничого та спільним поясненням житомирських магістрату та повітового суду про недопуск міщанином Козловським до володіння будинком шляхтянки Бернацької зі вказівкою розібратися та оштрафувати того, хто виявиться неправим⁴³⁵.

Завершенням протистояння можна вважати звільнення зі служби 4 липня 1799 р. губернатора П. Гревса, повідомлення про яке губернського правління заслухав Волинський надвірний суд на своєму засідання 2 серпня⁴³⁶. Сам же О. Кршижановський уже 12 серпня став подільським віце-губернатором⁴³⁷. Ситуація відразу ж змінилася: 22 вересня 1799 р. суд слухав указ Сенату від 5 вересня про дозвіл продовжувати справу К. Мейзнера за різні недостойні його посади вчинки⁴³⁸. Новий волинський губернатор дійсний статський радник К. Глазенапп⁴³⁹ і новий суддя І. Лобаржевський знайшли спільну мову: 20 жовтня 1799 р. суд слухав рапорт житомирського городничого, що купець Мейзнер за приписом губернатора висланий до судової установи, на що отримав відповідь, щоб купець завжди був готовий до виклику до суду. 16 грудня обом сторонам було запропоновано подавати докази провини своїх опонентів⁴⁴⁰.

З'ясування викладеного дозволяє констатувати гостре протистояння в регіоні між судовою владою та місцевою адміністрацією. Пояснення цього криється не лише в амбіціях О. Кршижановського, але і в його жорстких методах роботи, спрямованих на повне підпорядкування судів усіх ланок. Бажання губернатора працювати у правовому полі зіштовхнулася з опором не лише з боку судді, а й із боку верховної влади, яка всіляко підтримувала О. Кршижановського у прагненні взяти під повний контроль судочинство краю.

12 березня 1801 р. відбулася зміна правителя Російської імперії. Політика Олександра I була більш поміркованою, частину нововведень Павла I анулювали. 31 грудня 1801 р. іменним указом скасовувався Волинський надвірний суд, причому в офіційному поясненні йшлося, що до головних судів очільника й засідателів обирала шляхта, а державні інтереси оберігали радники та секретарі. Після ліквідації установи

⁴³⁵ Там само. – Стр.2. – Арк.57.

⁴³⁶ Там само. – Стр.4. – Арк.181.

⁴³⁷ Там само. – Арк.224.

⁴³⁸ Там само. – Арк.240зв.

⁴³⁹ Зауважимо, що його наступник на посаді І. Куріс був переведений на Волинь для «виправлення в ній безладів» (Куріс Иван Онуфриевич // Русский биографический словарь А.А. Половцова. – Т.9: Кнаппе-Кюхельбекер. – Санкт-Петербург, 1903. – С.605).

⁴⁴⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1д. – Стр.4. – Арк.273, 274–274 зв., 330.

чиновники і службовці розподілялися по інших місцях служби з виплатою річного жалування (до визначення іншого місця), всі справи передавалися до головних судів⁴⁴¹.

* * *

Павло I прагнув мати систему перехресного контролю, для цього створив ще одну контролюючу інституцію, абсолютно залежну від імператора. За іменним указом 25 січня 1799 р. було запроваджено посаду фіскала в Подільській, Волинській, Мінській, Литовській та Київській губерніях⁴⁴². Уперше такий інститут створено в 1711 р. Обер-фіскал мав стежити за тим, чи був справедливим суд, чи не було порушень при справлянні зборів до казни. У випадку їх виявлення він доповідав у Сенат та отримував половину штрафу з винуватця. У провінціях і містах були власні фіскали. За розпорядження 1714 р. фіскали повинні були викривати порушення указів, хабарі та крадіжки, усе те, що могло зашкодити державним інтересам. Вони мали розпочинати справи, на яких не було чолобитників. Після ряду зловживань Анна Іоаннівна в 1730 р. скасувала інститут фіскалів⁴⁴³.

Компетенція фіскалів VII класу (надвірних радників) з окладом 500 руб. на рік полягала в нагляді за тим, щоб «нікому й ніде у присутствіях не було зволікань». Двічі на рік чиновник повинен був без попереджень особисто об'їжджати підконтрольну губернію та не тільки вникати у суть та хід справ у судах, але й дізнаватися про зловживання влади, утиски обивателів. Визначалося, що фіскали повинні повідомляти про факти порушень губернаторові та генерал-прокуророві⁴⁴⁴.

У квітні 1799 р. фіскал Волинської губернії титулярний радник (IX класу) Лісіцин приступив до виконання своїх обов'язків та відразу розгорнув бурхливу діяльність. Уже 2 травня на ім'я генерал-прокурора П. Лопухіна було надіслано рапорт про незадовільний стан справ у судах. Більше того, фіскал почав приймати скарги на Житомирський магістрат і вимагав від судової установи інформації про хід окремих проваджень. До поля його зору потрапило провадження щодо позову І. Смілянського про стягнення 60 тис. злотих боргу з дійсного таємного радника графа О. Самойлова⁴⁴⁵, який, до речі, у 1792–1796 рр. обіймав посаду генерал-прокурора та був

⁴⁴¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – №20096. – С.874–875.

⁴⁴² Там же. – Т.25 (1798–1799). – № 18826. – С.541.

⁴⁴³ Лучинский Г. Фискалы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.36: Финляндия–Франкония. – Санкт-Петербург, 1903. – С.41–42.

⁴⁴⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №18826. – С.541.

⁴⁴⁵ ЦДІАК. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.1–1 зв., 2 зв.

відправлений у відставку Павлом І⁴⁴⁶. Одночасно скаржився Лісіцин і на те, що секретарям судів заборонили надавати відомості про вирішені й невирішені справи зі вказуванням причин затягування. Окреме незадоволення викликала їхня відмова показувати журнали засідань, з обіцянками надати документацію згодом. Особливе незадоволення фіскала спричинив той факт, що впродовж тривалого часу він нікого не міг застати у Житомирському повітовому суді⁴⁴⁷.

Відсутність чітко прописаних функцій та заповзятливості фіскала викликала занепокоєння в керівництва губернії. Врешті 5 травня 1799 р. волинський губернатор П. Гревс у своєму рапорті прямо запитував генерал-прокурора П. Лопухіна, що робити, адже Лісіцин вимагав відомостей про вирішені й невирішені справи, ревізував журнали, контролював час перебування на службі членів присутствій, а також жадавав звітів у всіх справах. На думку губернатора, це було порушенням сенатського указу від 25 січня цього ж року, адже фіскали мали лише спостерігати, щоб не було зволікань у справах і двічі на рік під час об'їзду губернії вникати у суть судових справ та не допускати зловживань влади. Розуміючи значення посад фіскалів для імператора, П. Гревс просив роз'яснити, чи потрібно задовольняти запити Лісіцина⁴⁴⁸.

Досить швидко (враховуючи відстань до столиці), уже 25 травня, волинський губернатор отримав відповідь від генерал-прокурора, що судові установи повинні надавати фіскалу короткі відомості про вирішені та невирішені справи із зазначенням початку їх надходження, щоб він міг контролювати їх розгляд. Що ж до журналів і протоколів засідань, то, як і судові справи, чиновник мав право вивчати їх у суді, а за потреби брати додому, повертаючи за вимогою. Окремо вимагалось дати пояснення з приводу Житомирського повітового суду⁴⁴⁹.

Ще однією стороною конфлікту з фіскалом стала Волинська казенна палата. 10 червня 1799 р. на адресу генерал-прокурора надійшов рапорт, що вимога посадовця дублює роботу губернського прокурора О. Литвинова, який переглядав журнали, протоколи засідань і відомості про справи на їх відповідність законам⁴⁵⁰. Не залишився осторонь конфлікту й

⁴⁴⁶ Колтакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – Санкт-Петербург, 2002. – С.172–174.

⁴⁴⁷ ЦДДАК – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.3–3 зв.

⁴⁴⁸ Там само. – Арк.4.

⁴⁴⁹ Там само. – Арк.6–63в.

⁴⁵⁰ Там само. – Арк.12.

волинський прокурор, який указував генерал-прокуророві на некомпетентність Лісіцина⁴⁵¹.

Проте на початковому етапі перемога виявилася на боці Лісіцина, що пояснювалося підтримкою з боку П. Лопухіна, котрий чітко вловив бажання Павла I навести лад, а тому всі дії волинського фіскала сприймалися саме в подібному ключі. Більше того, вимоги про подання звітності та допуск до судових справ було поширено й на інші губернії, де запровадили відповідні посади. 14 червня 1799 р. про отримання розпорядження щодо сприяння діяльності фіскала рапортував білоруський губернатор, 17 червня – мінський, 20 червня – литовський. Цікаво, що до двох останніх губерній у цей час фіскали ще не прибули, хоча їх кандидатури вже були відомі: до Мінської був призначений колезький асесор М. Владимеров (1 липня вже прибув), до Литовської – колезький асесор Каховський⁴⁵². Відсутніми з невідомих причин були рапорти з Київської та Подільської губерній.

Стосовно другої частини вказівки П. Лопухіна, то пояснювати відсутність членів Житомирського повітового суду довелося віце-губернаторові П. Грохольському. Він характеризував фіскала некомпетентним у місцевому судочинстві. З'ясувалося, що під час відвідування перевіряльником присутствія члени суду були у відпустці, адже, згідно з III Литовським статутом, засідання розпочиналися тричі на рік (за римо-католицьким календарем). Коли ж до суду надійшли справи колодників, то його члени прибули до присутствія 26 квітня й розглянули їх. Крім того, члени суду перебували в магістраті, коли розглядалися справи, що стосувалися шляхтичів і міщан, виконували рішення Волинського головного суду (про що були відповідні акти). 13 червня Житомирський повітовий суд розпочав чергову каденцію, а причину конфлікту з Лісіциним віце-губернатор пояснював незнанням місцевих законів⁴⁵³.

Проте, окрилений успіхом, Лісіцин продовжив боротьбу за контроль над судовою системою, надсилаючи регулярні рапорти генерал-прокуророві. 9 червня 1799 р. фіскал повідомляв, що він відвідав засідання кримінального та цивільного департаментів Волинського надвірного суду й Житомирського магістрату. На його переконання, всюди він спостерігав порушення. Ми ж можемо уявити судове засідання очима російського чиновника, який бачив, що з боку позивача та відповідача допускалися стрягчі, адвокати (а їх могло бути в

⁴⁵¹ Там само. – Спр.55. – Арк.8–8 зв.

⁴⁵² Там само. – Спр.44. – Арк.14, 16, 17, 22.

⁴⁵³ Там само. – Арк.18–19 зв.

одній справі 5–6) говорили польською мовою, на засіданнях були присутні всі бажаючі (частина з них нетверезі) та навіть учні шкіл, які ходили до суду як у театр. На його вимогу навести лад було отримано відповідь, що судочинство ведеться за річпосполитської судовою процедурою, яку не можна порушувати⁴⁵⁴.

Після таких дій судді разом із прокурором О. Литвиновим змушені були давати пояснення генерал-прокуророві⁴⁵⁵. Згодом фіскал надіслав новий рапорт з яскравим описом бійки у суді⁴⁵⁶. Вкотре прокурор відписував, що нічого такого не було, адже він особисто щодня відвідує суди. Пояснення таких дій фіскала він убачав у його незнанні законів та бажанні кар'єрного зростання⁴⁵⁷.

Відписуватися від звинувачень довелося й Волинському надвірному суду після рапорту фіскала до волинського губернатора про те, що при слуханні справи допускалося не по одному адвокату, а по п'ять чи шість, що люди різного звання вели себе непристойно, були нетверезими, спали й не виказували поваги присутствію. На всі звернення фіскала суд не реагував. Звичайно, що у своїй відповіді 30 червня 1799 р. надвірний суд відмовлявся від звинувачень, пояснюючи, що у складних справах допускається участь трьох адвокатів, учасники процесів запрошувалися возним згідно з реестром, а не заходили самі собою, двері ж завжди були зачинені, та й нетверезих не було⁴⁵⁸.

Протистояння тривало б і надалі, але 7 липня 1799 р. П. Лопухін подав у відставку. Наступником став О. Беклешов, який виконував найрізноманітніші функції: адміністративні, судові, військові, фінансові, господарські тощо⁴⁵⁹. За висновками М. Клочкова, генерал-прокурор став виконавчим органом, який направляв поточну урядову діяльність: місцева адміністрація в особі губернаторів, віце-губернаторів та інших чинів постійно отримували від нього вказівки як загального характеру, так й особистого при вирішенні окремих питань⁴⁶⁰.

Новий генерал-прокурор у 1796–1798 рр., попередній етап кар'єри якого був пов'язаний з правобережними губерніями, з 13 червня 1798 р. ще встиг побувати київським та

⁴⁵⁴ Там само. – Спр.55. – Арк.1–1 зв.

⁴⁵⁵ Там само. – Арк.4.

⁴⁵⁶ Там само. – Арк.7.

⁴⁵⁷ Там само. – Арк.8–8 зв.

⁴⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.Ід. –Спр.3. – Арк.53.

⁴⁵⁹ *Звягинцев А.Г., Орлов Ю.Г.* От первого прокурора России до последнего прокурора Союза. – М., 2001. – С.56.

⁴⁶⁰ *Клочков М.В.* Очерки правительственной деятельности... - С.240.

малоросійським губернатором⁴⁶¹. Добре розуміючи ситуацію у західних губерніях і шкідливість дій фіскалів, які розхитували ситуацію в регіоні та підривали авторитет верхньої й місцевої влади, 8 грудня 1799 р. О. Беклешов подав спеціальну доповідь, котру схвалив імператор. Було встановлено межі повноважень фіскалів у Литовській, Мінській, Волинській, Подільській, Київській та Білоруській губерніях⁴⁶². Посадовець критикував чиновників, які, замість виявлення зловживань у судах та особистого огляду губерній, самостійно збільшили власні повноваження: почали приймати скарги, вимагати пояснень та вести службове листування замість просто повідомляти про порушення губернаторові чи генерал-прокуророві.

Для наведення ладу чітко прописувалася компетенція фіскалів. По-перше, вони повинні були контролювати, щоб у казенних та кримінальних справах держава не зазнавала збитків, та щоб не було зловживань. При виявленні таких фактів необхідно рапортувати губернатору (відновлюючи тим самим службову ієрархію), а якщо він не реагував, то лише тоді повідомляти генерал-прокурора (хоча зберігалася можливість напряму звертатися до генерал-прокурора, якщо випадок був неординарний). По-друге, фіскалу заборонялося втручатися у розгляд судових справ між приватними особами та безпідставно доносити під загрозою втрати посади й покарання згідно із законами. По-третє, для забезпечення виконання функцій фіскалам повинні були надавати необхідну інформацію та допускати до судів, але заборонялося узурпувати владу вищого керівництва, брати прохання чи скарги на своє ім'я (у випадку отримання інформації фіскал особисто мав її перевірити та доповісти). По-четверте, зі штрафів за доповідями фіскалам передбачалася третина суми, і з цих стягнень казна оплачувала їхні поїздки губернією. Визначалося й місце перебування фіскала: в одному приміщенні з губернським прокурором, з яким мала бути співпраця, а якщо хтось із них відсутній, то інший його заступав⁴⁶³. Зі службового листування можна побачити, що станом на 28 лютого та 20 квітня 1801 р. виконуючим обов'язки губернського прокурора та фіскала був колезький асесор С. Тресковський⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ Беклешов Александр Андреевич // Русский биографический словарь А.А. Половцова. – Т.2: Алексинский–Бестужев-Рюмин. – Санкт-Петербург, 1900. – С.671–673.

⁴⁶² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №19218. – С.913–914. Беклешов Александр Андреевич // Русский биографический словарь А.А. Половцова. –

⁴⁶³ Там же.

⁴⁶⁴ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.486. – Арк.12, 13.

Після доповіді 8 грудня 1799 р. активність фіскалів різко пішла на спад. За інформацією Л. Писарькової, в «окраїнних губерніях» фіскали зберігалися впродовж усього правління імператора Олександра I⁴⁶⁵. Проте це радше стосується прибалтійських губерній у 1823 та 1825 рр.⁴⁶⁶ У досліджуваному регіоні останні згадки про них датуються 20 квітня 1801 р.⁴⁶⁷

Отже, підіб'ємо підсумки щодо механізмів досягнення через юрисдикцію губернських головних судів, Волинського надвірного суду та інституції фіскалів соціальної стабільності у краї. Павло I для здобуття підтримки регіональних еліт пішов на відновлення елементів річпосполитської судової системи. Для контролю за судовою владою було використано розгалужену систему установ із різним кадровим складом та юрисдикцією. У рамках імперської політики порозуміння з елітами було створено ревізійно-апеляційні губернські головні суди. Враховуючи принципи формування їх складу (а головами й засідателями були обрані місцевою шляхтою посадовці), далекоглядним рішенням було доручити саме цій установі керівництво та контроль за діяльністю судів першої інстанції. Фактично верховна влада передоручила місцевій еліті функцію мінімізації соціальної напруги, поклавши на неї відповідальність за ефективне судочинство.

Проте згодом узяли гору ідеї повного контролю за проявами державного управління й у вересні 1797 р. було засновано Волинський надвірний суд. Його склад, повноваження та судові практики відрізнялися від аналогічних за назвою установ Петербурга, Москви. Фактично було створено гіперструктуру, яка намагалася підпорядкувати судову систему чотирьох губерній. Будь-які спроби місцевої адміністрації знайти паритет у стосунках із судовою владою не знаходили підтримки у Сенаті, оскільки останній був налаштований на повний контроль ситуації в регіонах. Ще однією специфічною інституцією для перехресного контролю за судами та місцевою владою став запроваджений 1799 р. інститут фіскалів. Особливі чиновники мали контролювати судові установи губернії, доповідаючи про виявлені порушення губернаторові та генерал-прокуророві. В їхній діяльності виділимо два етапи: за генерал-прокурора П. Лопухіна вони намагалися взяти під контроль судову систему, вступивши в конфлікт із суддями, губернатором та губернським прокурором. Активні дії фіскалів

⁴⁶⁵ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России... – С.526.

⁴⁶⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.38 (1822–1823). – Санкт-Петербург, 1830. – №29478. – С.1008–1011; Там же. – Т.40 (1825). – №30539. – С.536.

⁴⁶⁷ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.486. – Арк.12.

наштовхнулися на опір з боку місцевої адміністрації й судових посадовців, котрі звинувачували чиновників у некомпетентності та бажанні просунути кар'єрними шаблями. На другому етапі після вступу на посаду генерал-прокурора О. Беклешова, добре ознайомленого зі станом справ у регіоні, було обмежено компетенцію фіскалів, які повинні були лише спостерігати й, не порушуючи субординації, звітувати про виявлені порушення.

Павло I відновленням колишньої системи судочинства дав надію правобережній шляхті на можливу часткову автономію, однак насправді центр не втрачав контролю над судовою владою прикордонних губерній. Імперська політика, з одного боку, дозволила встановити нагляд за судами першої інстанції, використовуючи для цього, у тому числі, виборних посадовців, з іншого – переконати місцеву шляхту у збереженні свого впливу й забезпечити соціальну стабільність. Така розважлива позиція, передусім Олександра I, дозволила Петербургу утвердитися у складному прикордонному регіоні.

РОЗДІЛ 3. КАДРОВИЙ СКЛАД СУДІВ

3.1. Шляхтичі-посадовці повітових, підкоморських і межових судів

Життя суспільства неможливе без соціальної сталості, відчуття захищеності, чого не можна досягнути без судової влади. Основним її призначенням виступає охорона членів суспільства від свавілля з боку інших громадян і від неправильних дій самої держави, її органів і посадових осіб. Потреба в цивілізованому вирішенні соціальних конфліктів і забезпеченні безпечного існування спонукають керівні еліти до вибудови такої системи судочинства, яка б забезпечувала розвиток суспільства та держави. Верховна влада в рамках імперської політики на етапі утвердження змушена була зберегти окремі досягнення річпосполитської судової традиції. Одним із них було функціонування судової влади як зони відповідальності шляхти, передусім на повітовому рівні. Незважаючи на впровадження контролю за діяльністю установ із боку владних інституцій, виборні посадовці-шляхтичі вважали суди своїми! Мова не стільки про збереження польської мови, III Литовського статуту, сеймових конституцій і судової процедури, скільки про кадрове наповнення – про людей, які заради збереження впливу своєї корпорації в суспільному житті згодні були служити без грошей, під надокучливим контролем і втручанням у їхню роботу державних інституцій. На наше переконання, обіймання урядів було виконанням певного обов'язку перед тодішнім соціумом, адже хто, як не шляхтич, повинен забезпечувати функцію правосуддя? Для верховної влади завдання було більш складним: з одного боку, необхідно було переконати шляхту в збереженні її впливу, з іншого – тримати судову владу під контролем (корекція здійснювалася за допомогою відповідних департаментів головних судів). Перед місцевою адміністрацією постало також непросте завдання – отримати лояльний кадровий склад й одночасно зайве не подразнювати гонористе місцеве шляхетство.

Для початку розглянемо перебування на урядах судових установ першої інстанції (повітових, підкоморських і межових установ) виборних посадовців-шляхтичів.

* * *

Повітовий суд складався з двох категорій службовців: обраних шляхтою судді, двох підсудків і писаря та призначуваних чиновників і канцеляристів. Для розгляду

динаміки кадрового складу посадовців ми взяли Волинську губернію, де існувало 12 повітових установ і був численним шляхетський стан. Для укладання таблиць про суддів, підсудків і писарів було використано офіційні дані з «Месяцеслова с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова [1772–1804]», «Месяцеслова с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова [1805–1829] та укази Волинського губернського правління про схвалення на посади в 1811, 1817 і 1823 рр. Окремо звертаємо увагу на те, що не всі особи, які набрали найбільше балів, ставали посадовцями, їхні кандидатури потребували схвалення. Вочевидь, доволі типовою була ситуація 1814 р. На виборах суддею Дубенського суду було переобрано поміщика Таршинського, але оскільки він перебував під судом через махінації при сплаті мита, то було схвалено наступного кандидата – Головинського. Проте за маніфестом 30 серпня 1814 р. Таршинського було звільнено від покарання. Дубенський повітовий маршалок звернувся до губернатора, щоб переможця допустити до посади, і сам губернатор, який особисто знав і високо цінував його, запитував міністра юстиції, що робити в цьому випадку, адже Головинського вже приведено до присяги. Проте Сенат не скасував призначення на посаду, а розпорядився згідно з указом 1810 р. Таршинського надалі допустити до виборів¹.

Загальний аналіз перебігу виборів переконує, що посада судді була престижною для місцевої еліти (табл. 3.1.1.). Суддями при одній вакансії за десять каденцій (у 12 повітах це 120 термінів) перебувало 75 осіб. Із зазначених 120 – 73 термінів (61 %) посади займали судді два й більше разів. Своєрідним рекордсменом був посадовець Володимир-Волинського суду Франц Козловський, який п'ять (!) разів обраний, а до свого обрання в 1808 р. був підсудком повітового суду. Троє суддів було по чотири каденції, шість – по три і 19 – по дві. З цього випливає, що суддя мав високий статус для тодішнього шляхетства.

Важливим для адміністрації був попередній досвід роботи суддів, який вона прагнула використати на розбудову російської державності в краї. Усього за десять каденцій проходило виборну службу 75 осіб. З них 29 осіб (39 %) обіймали посади двічі й більше разів, 16 (21 %) – перебували на посаді підсудків. Удалося встановити, що сім осіб (9 %)

¹ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1485. – Арк.2–5 зв.

спочатку були писарями, потім – підсудками й нарешті – судьями. У Заславському повіті Юзеф Лесецький 1805 р. був обраний писарем, 1808 р. – підсудком і наступні три каденції – суддею (15 років у судовій системі). У Ковельському повіті Адам Седлисський 1797, 1802 і 1805 рр. був писарем, 1808 р. – підсудком та наступних два терміни – суддею (20 років у судах). У Кременецькому повіті Клементій Собоцанський 1817 р. був обраний писарем, 1823 р. – підсудком і 1826 р. – суддею. У Луцькому повіті Ігнатій Бичковський 1811 і 1814 рр. – писар, 1817 р. – підсудок і 1823 і 1826 рр. – суддя. В Овруцькому повіті Фома Сурін 1802 р. обраний писарем, 1805 – підсудком і 1817 р. – суддею (у перерві в 1811–1814 рр. був засідателем кримінального департаменту Волинського головного суду²). В Острозькому повіті Фаустин Щепковський 1797 і 1802 рр. був обраний писарем, 1805 і 1808 рр. – підсудком і наступні дві каденції – суддею (20 років у повітовому суді). Перевершив усіх Кароль Богдашевський, який у Рівненському повітовому суді вперше був обраний писарем у 1805 р., 1808, 1811 і 1814 рр. – підсудком і чотири наступні каденції – суддею (не вдалося встановити лише результати виборів за 1829 р.), загалом – 24 роки.

Якщо говорити про шляхтичів, яких обирали підсудками повітових судів, то ця посада також була привабливою (табл. 3.1.2.). З аналізу десяти каденцій у Волинській губернії (240 термінів, урахувуючи, що в кожному повіті було по два підсудки), отримуємо дані: 162 підсудки. Якщо посаду судді два й більше терміни обіймав 61 % посадовців, то підсудками були в 127 випадках із 240 термінів (53 %), а фактично 31 % (51 особа) від загальної чисельності посадовців. Найдовше перебував на посаді підсудок Кременецького повітового суду Йоаким Подгорський (1802–1817 рр.), по чотири каденції перебували в Острозькому суді відставний поручик Вікентій Краєвський (1808–1820 рр.), у Рівненському суді – Віктор Грохольський (1817–1829 рр.), Дубенському – Михайло Яворський (1808–1817, 1820–1823 рр.), причому останній протягом 1797–1805 рр. був писарем у цьому ж суді. По три каденції на посадах перебувало 16 підсудків, по дві – 31 особа. Варто наголосити на ще одній особливості перебування шляхтичів на виборних посадах: з одного боку, вони отримували високий статус, з іншого – не всі готові були миритися з утратою незалежності через постійний

² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35.

надокучливий контроль з боку місцевої адміністрації. Остання причина призводила до плінності кадрів.

Для характеристики посадовців важливою є плінність кадрів. Найменш стабільним у кадровому плані був Овруцький повіт, де шляхти було найбільше, а отже, було багато претендентів на посади. З 17 підсудків лише троє обіймали посаду по два терміни, решта – по одному. У Заславському повіті було 16 підсудків, у Житомирському, Ковельському, Кременецькому та Луцькому – по 14, у Дубенському, Новоград-Волинському й Острозькому – по 12 осіб. Найбільш стабільним був Рівненський повіт, де за 32 роки було лише 10 підсудків. Що ж до попереднього досвіду роботи, то писарями до обрання на посаду підсудка було 29 осіб (18 %) від загальної чисельності.

Найнижчою виборною посадою, яка також мала безпосередній стосунок до судових справ, були писарі (табл. 3.1.3). За аналізований період із 120 термінів у Волинській губернії двічі й більше на посадах були з 84 писарів 26 (31%) осіб, які перебували 62 терміни (52 %). Чотири терміни був писарем Луцького повітового суду Ігнатій Кавецький (1797–1811 рр.), по три каденції перебували на службі вісім суддів, по дві – 17 осіб. Цікаво, що, як і у випадку з підсудками, Овруцький повітовий суд мав найбільшу плінність кадрів серед писарів: лише Яків Сурін обіймав посаду два терміни (1811–1817 рр.), решта – по одному (загалом у суді змінилося їх дев'ять осіб). Аналогічно дев'ять писарів звільнилося в Кременецькому повіті. Не набагато кращою була ситуація в Житомирському та Заславському повітах – по вісім писарів. Найкраще становище було у Володимир-Волинському, Ковельському та Луцькому повітових судах, де за 32 роки змінилося по п'ять писарів, у решти повітах – по сім писарів. Уже згадувалося, що писарями до обрання на посаду підсудка було 29 осіб, що становить (35 %) від загальної кількості – 84 осіб.

Перебування на виборних посадах у судових структурах повітового рівня свідчило про авторитет шляхтича у своєму середовищі. Нобілітет отримав можливість робити кар'єру в річпосполитських структурах, не зв'язуючи себе імперською військовою чи цивільною службою. Наголосимо, що незалежність, відчуття власної самоповаги були чи не найголовнішими станами для тодішньої еліти. Тому тиск із боку місцевої адміністрації щодо регулярного звітування, необхідність виконувати вказівки головного суду та губернського правління, прийняття не остаточного рішення, а

надання пропозицій щодо вироку при обов'язковому ревізуванні кримінальних справ відштовхували частину посадовців від повторної участі у виборах. Не варто відкидати й особисті причини небажання повторно обіймати посади: зміна виду діяльності, втома від постійної роботи та чиновників, розорення тощо.

Складною для з'ясування була ще одна категорія виборних посадовців – возні (табл. 3.1.4.). Оскільки вони відігравали допоміжну роль у судочинстві, тобто, як уже зазначено, були посильними, охороною й т. д., то виникали проблеми з підбором кандидатів. З огляду на високий майновий ценз, тобто наявність земельних володінь із кріпаками, і відсутність оплати адміністрації було нелегко забезпечити суди возними. У «Месяцеслове...» взагалі не згадувалося про цих посадовців. В указі Волинського губернського правління за 1811 р. також відсутні дані про схвалення на посадах возних повітових судів. Аналіз доступних даних з указів Волинського губернського правління про схвалення на посади за 1817 і 1823 рр. дає змогу отримати таку інформацію:

- про чисельність корпусу. На 1817 р. у кожному повіті було по чотири возних (48 осіб) (по Володимир-Волинському повіту було втрачено фрагмент документа, але через те, що в решти повітах було схвалено по чотири особи, ми використали таке саме значення), 1823 р. – 52 особи (зростання становило 8 %), причому в дев'яти повітах було по чотири возних, у двох – по п'ять і в одному (Житомирському, очевидно, через великі обсяги роботи) – шість;

- про плинність кадрів – аналіз ускладнений відсутністю інформації по Володимир-Волинському повіту, тому будемо оперувати даними з решти 11 повітів. В усіх повітах були представлені возні з 1817 р. Найстабільніший склад у Заславському і Новоград-Волинському повітах, де він зберігся на 100 %. У чотирьох повітах – по одному возному, у трьох – по два, у двох – по три, тобто в 11 повітах із 44 посадовців станом на 1817 р. ці посади мали в 1823 р. 24 (55 %) особи;

- про попереднє місце служби. Лише у двох осіб було вказане колишнє звання – відставний прапорщик і колезький реєстратор. З огляду на те, що посада возного була найнижчою в ієрархії виборних осіб повіту, можна припустити, що для більшості, якщо не всіх, це було перше місце служби.

1823 р. Подільське губернське правління зазначало неможливість у деяких повітах знайти кандидатів на посади засідателів нижніх земських судів, возних повітових і межових судів, доглядачів дров'яних магазинів і полкових будівель. Тому пропонували за наявності охочих залишати попередніх посадовців. Іншим способом вирішення проблеми заміщення вакантних посад возних стала відповідна пропозиція колишнім чиновникам, лояльність яких не викликала сумнівів у місцевої адміністрації³. Подільський віце-губернатор, виконувач обов'язків губернатора, пропонував, щоб вакантні посади продовжували обіймати ті, хто обіймав їх на цей момент. При цьому вживався вислів «надійний»⁴. Водночас колишній возний Новоград-Волинського повітового суду Ліневич потрапив до сенатського указу 1812 р. про заборону його призначення чи обрання на будь-які посади з, на наш погляд, дивним формулюванням – «за несправедливое помещение в сознании своем о принадлежности села Шурковки помещицы Валевской»⁵.

Держава була зацікавлена у формуванні ефективного кадрового складу в судовій системі регіону. За часів Речі Посполитої претенденти на посади отримували необхідні практичні знання та практики під час служби канцеляристами на нижчих посадах у судовій системі, щоб згодом зробити професійну кар'єру в судових установах губернії (як це було свого часу зі згадуваним А. Домбровським). Проте в правобережних губерніях Російської імперії в судових органах на посадах канцеляристів служили, в основному, безземельні шляхтичі, що позбавляло їх можливості служити по виборах. У Волинському головному суді згідно з формулярами, що збереглися, лише 16 % канцеляристів мали відповідний майновий ценз, щоб претендувати в майбутньому на виборні від шляхетства посади. Із 37 формулярів канцелярських службовців цивільного департаменту Волинського головного суду⁶, які збереглися до нашого часу, лише в шести наявні підстави для того, щоб вони в подальшому могли претендувати на виборні посади. Троє з них навчалися в Волинському ліцеї: канцеляристи К. Виржиковський мав 37 кріпаків⁷, 20-річний Щ. Потоцький мав у селі Пасічному

³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1185–1185 зв.

⁴ Там само. – Арк.1193.

⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.29. – Арк.195.

⁶ Там само. – Ф.16. – Оп.1. – Спр. 2–11, 13–16, 18–21, 23, 26–28, 30–36, 38, 40, 43–48.

⁷ Там само. – Спр.6. – Арк.1 зв., 2 зв., 4.

Новоград-Волинського повіту 164 ревізькі душі⁸ та колезький секретар 27-річний Ю. Грудзинський (у такому віці мати цивільний чин X класу було ознакою доволі успішної кар'єри) разом із братом володів 150 кріпосними селянами⁹. Решта трое мали скромнішу освіту – місцеві повітові училища: канцелярист А. Гуляницький (20 років) володів у Київській губернії 205 кріпаками¹⁰, у батьків Ю. Романовського (24 роки) було придбаних 25 кріпаків, що давало їм право брати участь у дворянських виборах¹¹, граф А. Пільховський (21 рік) мав 200 душ у Махнівському повіті¹². За участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. його маєток із 234 кріпаками було конфісковано¹³.

Отже, для забезпечення спокою в соціумі прикордонних губерній верховна влада дозволила формування кадрового складу повітових судів місцевої еліти. Незважаючи на складнощі служби й контроль із боку місцевої адміністрації та головних судів, для частини шляхти перебування на виборних посадах було ознакою не лише успіху, але й служінням корпоративним інтересам, збереженням впливу на соціальне життя регіону. З огляду на той факт, що посадовцями обирали винятково шляхтичів місцевого походження, за допомогою таких дій верховна влада здобувала лояльність місцевої еліти, хоча їй довелося обмежити своє втручання в їхні партикулярні справи. Тому відповідальність за «сумнівні» рішення повітових судів перекладалися на саму корпорацію, даючи підстави місцевій адміністрації й верховній владі відігравати роль арбітра і цим підвищувати власний авторитет.

* * *

Урегулювання земельних відносин у тодішньому соціумі було основним запитом місцевої еліти до судової влади. Верховна влада в цьому питанні готова була діяти надзвичайно гнучко: не втручатися в партикулярні справи між приватними землеволодільцями, але зберігати недоторканими межі казенних володінь і нових пожалувань еліти немісцевого походження. Тому великою була вага кадрової стратегії. У тих умовах неможливо поєднати повний контроль над підкомор'ями та коморниками із задоволенням

⁸ Там само. – Спр.45. – Арк.1 зв. – 2.

⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.1 зв. – 2.

¹⁰ Там само. – Спр.13. – Арк.1 зв. – 2.

¹¹ Там само. – Спр.48. – Арк.1 зв. – 2.

¹² Там само. – Спр.40. – Арк.1 зв. – 2.

¹³ *Бовва Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – М., 2011. – С.509.

інтересів польської шляхти. Тому для корекції їхньої роботи було задіяно ревізійно-апеляційний процес із боку губернських головних судів. Саме кадрова політика підкоморських судів – ознака імперської практики непрямого керівництва в регіоні.

На відміну від повітового суду, який складався з обраних шляхтою посадовців і призначуваних місцевою владою чиновників, кадровий склад підкоморських судів обмежувався обраними посадовцями – підкоморієм, коморником і возним. Цей факт свідчить про заплановане верховною владою збереження впливу місцевої шляхти у сфері земельних відносин і її бажання перекласти відповідальність за врегулювання цього складного питання безпосередньо на саму еліту. Установлення кадрового складу підкоморських судів є також складним, хоча в архівних установах відклаалося більше формулярних списків про службу посадовців, на відміну від повітових судів.

Водночас для розгляду динаміки кадрового складу ми опрацювали дані щодо Волинської губернії. Для таблиць, як й у випадку з повітовими судами, використано «Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова [1772–1804]», «Месяцеслова с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова [1805–1829] та укази Волинського губерньського правління про схвалення на посади у 1811, 1817 і 1823 рр. з аналогічними застереженнями щодо достовірності інформації.

Аналіз наявних даних показує, що порівняно з повітовим судом посада підкоморія була менш привабливою (табл. 3.1.5.). За десять каденцій (у 12 повітах це 120 термінів), 56 термінів (47 %) посади обіймали судді два й більше термінів (у повітових установах – 73 терміни). Найбільш довготривалим час на посаді був підкоморій Ковельського суду стольник Володимирський Юзеф Пінінський (мова про нього буде йти згодом), який шість (!) разів був обраний підкоморієм. Четверо суддів перебували на посаді по чотири каденції, двоє – по три і 14 – по дві. Крім того, кожен суддя мав свої причини обіймати ці посади, навіть за умов, що служба не оплачувалася державою, а адміністрація вимагала постійного звітування й виконання вказівок головного суду. За десять каденцій на виборній службі перебувало 85 посадовців (у повітових установах – 75 осіб). З них 21 особа (25 %) обіймала посади двічі й більше разів (для прикладу, у повітових судах цей відсоток становив 39). Значно гіршими були справи з

підкоморіями, які раніше перебували коморниками (зауважимо, що в повітових судах 16 суддів свого часу були підсудками): достовірно вдалося встановити, що лише в Заславському повіті коморник 1814 р. Станіслав Освециньський був у 1823 р. обраний підкоморієм цього ж суду. Ще в одному випадку може бути збіг, адже коморник Житомирського повіту 1797 і 1802 рр. Кароль Єзерський, очевидно, не міг бути обраний підкоморієм 1826 р.

Якщо говорити про шляхтичів, яких обирали коморниками (табл. 3.1.6), то за десять каденцій (120 термінів), 68 термінів (57 %) посади обіймали коморники два й більше разів. 20 років на посаді (шість разів обраний!) був коморник Луцького повіту Ян Сцієвський. Двоє коморників було по чотири каденції, вісім – по три й 15 – по дві. Що ж до попереднього досвіду, то за десять каденцій на виборній службі перебувало 78 посадовців. З них 26 (33 %) обіймали посади двічі й більше разів (на посадах підсудків повітових судів був 31 % від загальної кількості). Особливу увагу варто звернути на коморника Ковельського повіту, обраного 1817 р., колезького реєстратора Михайла Ружинського, адже це єдиний зафіксований випадок приходу на виборну посаду до підкоморського суду чиновника.

Щодо плінності кадрів, то найбільш стабільним був Рівненський повіт, де за 32 роки змінилося по чотири підкоморії та коморники (цей повіт був найстабільнішим і стосовно підсудків повітових судів). У Ковельському повіті хоча за десять каденцій змінилося три підкоморії, але сім коморників. Навпаки, у Луцькому було дев'ять підкоморіїв і лише чотири коморники. Підсумовуючи, зазначимо, що у дванадцяти повітах за десять термінів у двох повітах було дев'ять підкоморіїв (17 %), у п'яти – вісім (42 %), у двох – сім (17 %), по одному повіту – шість, чотири та три (по 8 %). Що ж до коморників, то аналогічно у двох повітах було дев'ять посадовців (17 %), в одному – вісім (8 %), у трьох – сім (25 %), у трьох – шість (25 %), в одному – п'ять (8 %) і двох – по чотири (17 %). Така різниця розбіжність дає підстави констатувати високу плінність кадрів.

Дещо інша ситуація спостерігалася з возними (табл. 3.1.7.). Як і з повітовими судами, у «Місяцесловах...» та указі Волинського губернського правління про схвалення на посади 1811 р. про них узагалі не згадувано. Лише в указах за 1817 і 1823 рр. про цю категорію посадовців ішла мова. Навіть кам'янець-подільський військовий губернатор

О. Бахметьев 1814 р. визнавав, що за коронним польським правом їх обирали не зі шляхтичів, вони виконували функції посильних від суду з офіційними паперами та були суддівською стражею. Його пропозиція, яка не знайшла підтримки в Сенату, полягала в обранні возними шляхтичів, які не мали необхідної власності, але були «гідними» цієї посади¹⁴. Найбільшою перепорою при схваленні губернатором на посадах була відсутність майнового цензу: для участі у виборах та обранні на посаду потрібно було мати не менше 25 кріпаків чоловічої статі. Слушним видається твердження Н. Дейвіса, що польська шляхта воліла займатися домашніми справами у своїх маєтках, а російську службу сприймала як ознаку сервілізму¹⁵. З цим важко не погодитися, і все ж це більше стосується заможної еліти, а бідні шляхтичі готові були обіймати виборні посади або перебувати на статській службі (остання не потребувала майнового цензу, потрібно було мати освіту та підтвержене дворянство). На посаду возного принаймні 25 % шляхтичів, як мінімум тричі (1817, 1820 (дані недоступні) та 1823 рр.) переобиралися. Особливістю виборів 1817 р. було офіційне схвалення губернатором на посадах і возних підкоморських судів¹⁶.

Отже, як і щодо посадовців повітових судів, частина урядників підкоморських судів була зацікавлена в тривалому перебуванні на виборних посадах. Важливість проведення розмежування для тодішнього соціуму робило підкоморія значущою постаттю в житті повіту. Далекоглядне рішення повернутися до річпосполитської судової процедури в облаштуванні земельних справ дало можливість вкорінитися російській присутності в складному регіоні, примирити польську шляхту з політикою верхньої влади.

* * *

Верховна влада імперії намагалася пристосувати свою стратегію до запитів місцевих еліт. Річпосполитська система врегулювання поземельних відносин через функціонування підкоморських судів викликала нарікання з боку зацікавлених осіб, що призвело до створення межової системи в Подільській губернії. Знать потрібно було переконати в бажанні влади шукати компроміс із нею, що найлегше було досягнути через формування кадрового складу повітових і губерньської межових установ. Дотримання прозорості під час

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

¹⁵ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – С.522.

¹⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13 зв.

виборів і невтручання в роботу суддів повинно було переконати шляхтичів у збереженні їхнього впливу в регіоні, примирити їх із російським пануванням.

Повітові межові суди мали традиційну структуру для тогочасної судової системи: виборний елемент та призначувані канцелярські службовці. Верховна влада запровадила оригінальний спосіб їх комплектування. Спочатку формувався повітовий апеляційний суд: до його складу входили, залежно від чисельності населення та площі повіту, від 15 до 21 суддів на чолі з головою, який набрав найбільше балів на виборах. З його складу для розгляду конкретної справи формувався суд першої інстанції, за такою він фігурував у документах. До нього входили межовий суддя (обраний за жеребом), арбітри від сторін, канцелярські службовці – регенти чи секретарі та призначені апеляційним судом коморники. До участі в роботі суду не допускалися родичі когось зі сторін процесу. На посади рекомендувалося обирати урядників, які мали досвід виборної служби¹⁷.

Суддів обирала шляхта повіту на три роки. Влада встановлювала такі вимоги, як-от: професійний (рекомендували обирати маршалків, підкоморіїв, хорунжих та інших чиновників, які служили по виборах), майновий та віковий цензи (поміщики та їхні сини, навіть не відділені, віком від 23 років; орендарі казенних маєтків, які платили 100 руб. квартової податі; пожиттєві власники маєтків, які сплачували різноманітні податки до 50 руб. та власники маєтків по заставі в 50 тис. руб., які за два роки до цього були справді заставлені). Верховна влада не допускала до участі у виборах шляхтичів, які не володіли помістями за рік до виборів, були фігурантами в будь-якому кримінальному злочині, мали явні прояви не порядності або їхні маєтки були виставлені на конкурс. За умови смерті чи вибуття межового судді потрібно було в присутності повітових чиновників та маршалків обирати тимчасових суддів. Необхідною умовою вступу на посаду було присягання¹⁸.

Перші вибори 1814 р. закінчилися скандалом: новопризначений кам'янець-подільський військовий губернатор О. Бахмет'єв скаржився до міністерства юстиції (хоча з 1810 р. їх проведення належало до компетенції міністерства внутрішніх справ), що в деяких повітах були неправильно складені дворянські книги, уже схвалені

¹⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.379.

¹⁸ Там же. – С.378–379.

в. о. губернатора віце-губернатором С. Павловським, та на посади обирали шляхтичів, які не відповідали вимогам майнового цензу. Шляхтичі Літинського та Балтського повітів звинуватили повітових маршалків у фальсифікаціях книг. У Могилівському повіті неправильно обрали членів до межового суду (одні були не здатні до посад, інші не мали законних прав), у Ямпільському – обрали неповнолітнього. Подільському цивільному губернатору довелося виправдовуватися, вказуючи, що на всіх виборах були порушення, пов'язані з властністю та дворянськими книгами. Чиновнику навіть довелося визнати, що «...губернське правління не могло встановити істини»¹⁹. Цікаво, що в «Місяцеслове...» за 1815 р. відсутні дані щодо межових судів, а, для прикладу, у Кам'янець-Подільському повіті містяться дані про підкоморія М. Кучкевича та коморника М. Клодницького²⁰. У «Місяцеслове...» за 1816 р. уже зникла інформація про підкоморія, але ще не з'явилася – про межових суддів²¹. Аналогічно відсутні дані про кадровий склад повітових межових судів за 1821 р.²²

Спостерігалися порушення й під час наступних виборів. Зокрема, у 1823 р. у Балтському повіті двоє з обраних межових суддів перебували під судом, один не був записаний у дворянських книгах. В Ушицькому повіті всі 14 межових суддів були обрані одногосно, проте троє з них були неповнолітніми, а В. Шидловський в умовах кадрової нестачі був обраний повітовим хорунжим, та один перебував під судом. У Брацлавському повіті з 15 обраних суддів троє були неповнолітніми та ще один перебував під судом. У Літинському та Могилівському повітах було по двоє під судом та по одному неповнолітньому. Фактично на цих виборах не було схвалено на посади 22 межових судді. Натомість у Проскурівському, Летичівському та Гайсинсько-Ольгопільському межових судах усі обрані були схвалені²³. У 1826 р. несхвалених не вказували, а показували вакансії: від 8 у Гайсинсько-Ольгопільському повітовому суді (від Ольгопільського повітового маршалка не надійшла інформація) до відсутніх у Кам'янець-Подільському та Ямпільському²⁴.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.1–2, 7, 8 зв., 14.

²⁰ Місяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1815. – С.476.

²¹ Місяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1816. – С.485.

²² Місяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1821. – С.519.

²³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1185 зв., 1186 зв. – 1192 зв.

²⁴ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60–63.

Аналіз доступних даних про голів повітових апеляційних межових судів Подільської губернії у 1820, 1823 і 1826 рр. (табл. 3.1.8.) свідчить, що у губернії було створено 11 установ (у зв'язку з незначною чисельністю шляхти було засновано об'єднаний Гайсинсько-Ольгопільський межовий суд). Про нестабільність керівного складу свідчить факт, що лише двоє голів (18 %) були переобрані у 1823 р. на наступний термін (Ф. Ярошинський з Брацлавського повіту і Я. Ліпінський з Ушицького повіту). Знову-таки, лише двоє суддів зі складу 1823 р. були переобрані 1826 р. – Д. Опацький (Гайсинсько-Ольгопільський суд) та відставний поручик Я. де Краузе (Літинський суд). Що ж до першого голови суду, то на 1826 р. в Гайсинсько-Ольгопільському суді обрали лише голову та шістьох суддів, а решта вісім посад були вакантними. У Літинському суді була лише одна вакансія, проте можна припустити, що де Краузе (нім. Krause – кучерявий, прізвище німецького походження) не був польським поміщиком, а прибув до регіону пізніше, тому для нього ця служба була бажаною. В умовах відсутності фінансового забезпечення та великого обсягу завдань місцеві поміщики не бажали служити. До речі, з дев'яти новообраних суддів у 1826 р. лише двоє мали досвід роботи в повітовому межовому суді в 1823 р.: О. Бентовський (Балтський повіт) та Л. Черкас (Ушицький повіт). Решта сім голів не обіймали в 1823 р. жодної виборної посади²⁵.

Якщо проаналізувати кадри Вінницького та Брацлавського повітових межових установ, то керівний склад змінився. У 1823 р. головою у Вінницькому повіті був К. Загорський, у 1826 р. – І. Собошанський (при цьому голова в порушення «Положення про розмежування...» 1810 р. отримав на виборах 14 «за» та 5 – «проти», а 11 суддів мали кращі за нього результати); відповідно, у Брацлавському повіті у 1823 р. – Ф. Ярошинський та у 1826 р. – В. Зелінський. Голови судів у 1826 р. під час попередньої каденції не були навіть межовими суддями²⁶.

Порівнявши персональний склад межових суддів Кам'янець-Подільського (табл. 3.1.9.) та Вінницького (табл. 3.1.10.) повітових установ, констатуємо, що ситуація в них відрізнялася, причому суттєво. У першому порівняно з попередніми виборами у 1823 р. було переобрано лише троє

²⁵ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.; Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59, 60–63.

²⁶ Там само.

суддів з 15 (20 %), причому один Я. Бачинський був на посаді мінімум три терміни. Під час виборів 1826 р. також було перебрано троє суддів, але вже обрано 16 посадовців. Окремо потрібно звернути увагу на З. Глембоцького, який був обраний у 1820 і 1826 рр. Водночас у 1823 та 1826 рр. усі судді були обрані одногосно та схвалені на посадах. У Вінницькому апеляційному межовому суді кадровий склад на 1822 р. нараховував лише вісім осіб, із них четверо (50 %) не були перебрані на наступний термін. Троє (А. Шумовецький, С. Гарволінський, А. Бентковський) перебрані у 1823 і 1826 рр. Що ж до виборів 1826 р., то з 14 суддів (при одній вакансії) восьмеро були переобраними (57 %), а отже, можна говорити про відносну сталість кадрового складу.

Стабільним був склад посадовців Брацлавського межового суду (табл. 3.1.11.). Під час виборів 1823 р. із 14 членів полишили службу сім осіб (50 %), під час наступної каденції при 13 членах і одній вакансії було перебрано сім осіб (з них троє – В. Черницький, Ф. Жабоклицький і В. Бохенський – перебували на посаді мінімум із 1820 р.). Також для порівняння обрано Гайсинсько-Ольгопільський повітовий апеляційний межовий суд (табл. 3.1.12.) у зв'язку зі складнощами його формування. 1822 р. зазначено інформацію лише по Гайсинському повіту та вказано прізвища дев'яти суддів, із них 2 були перебрані до повного складу з 16 осіб. Ольгопільський повітовий маршалок не надав інформації про результати виборів 1826 р., тому наявні дані лише про шість осіб, два із яких були перебрані.

Ситуація з кадрами повітових межових установ була різною (табл. 3.1.13.): з 11 судів у двох (18 %) були перебрані по два члени, у трьох (27 %) – по три, у чотирьох (36 %) – по чотири. Найкраще становище було в Брацлавському (шість членів) та Вінницькому (вісім осіб) повітах. З огляду на те, що до складу кожного суду обирали від 14 до 16 осіб, констатуємо, що лише у двох повітових апеляційних судах був відносно сталий кадровий склад, хоча й зі зміною голів, у решти – спостерігаємо їх дефіцит.

Обраних кандидатів на посадах мав схвалити подільський цивільний губернатор. У 1823 р. у Вінницькому межовому суді з 14 осіб було обрано двоє неповнолітніх та один перебував під судом. У Брацлавському – троє неповнолітніх та один знову таки перебував під судом²⁷. У 1826 р. у виборах у Вінницькому повіті брали участь 23

²⁷ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1189 – 1189 зв.

особи. Усіх же посадових осіб мало бути обрано 25 (без урахування вакансій одного межового судді та всіх возних). Суміщали посади з повітовими межовими суддями повітовий хорунжий, суддя та двоє підсудків повітового суду, тобто на посади було обрано 21 особу з 23, які брали участь у виборах. Що ж до Брацлавського повіту, то в голосуванні брало участь 12 осіб, а мало бути обрано 25 (при вакансіях межового судді, кандидатів до повітового суду на посади підсудка та писаря). Як й у Вінницькому межовому суді, суміщали посади з межовим суддею шість осіб: хорунжий, суддя, два підсудки та писар повітового суду, кандидати до повітового суду – суддя та підсудок. На посади було обрано 19 осіб при 12 тих, хто голосував²⁸.

Листопадове повстання 1830–1831 рр. вплинуло на кадровий склад повітових межових судів. У 1835 р. до складу Брацлавського повітового межового суду входили лише голова та чотири судді, а насправді було три. У відповідь на звернення Подільського губернського межового суду про приведення чисельності суду у відповідність до «Положення про розмежування...» 1810 р. повітова судова установа повідомляла, що в 1829 р. до суду було обрано голову М. Жабоклицького та 11 суддів (порівняно з попередніми виборами 1826 р. лише двоє суддів зберегли посади – О. Городецький (як мінімум, з 1823 р.) та Г. Колодницький (з 1826 р.)). Решта, із-поміж них і голова, були новообраними. Проте в 1832 р. троє суддів, серед них двоє «старожилів», із дозволу керівництва було звільнено з посади за власним бажанням. Колезький реєстратор І. Янушевський під час повстання відлучився, і місце його перебування було невідомим. В. Бохенський також належав до повстанців, про що суд повідомив губернське керівництво. Ще один суддя подав рапорт про звільнення, інший – продав маєток та виїхав до Київської губернії. Один із суддів помер, двоє не подали прохання про продовження виборної служби й тому не виконували своїх обов'язків. Отже, на нове трьохріччя залишилися голова та троє суддів. Суд не міг здійснювати функції, у зв'язку з цим для відмежування казенного Брацлавського староства було створено спеціальний суд, до складу якого включили чотирьох межових суддів Гайсинсько-Ольгопільського повітового межового суду, але ті не прибули. Тому пропонували залучити шістьох шляхтичів, які

²⁸ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61–61 зв.

відповідали майновому цензу та не брали участі в повстанні²⁹.

Дещо на окремому положенні порівняно із судьями повітового межового апеляційного суду перебували возні: з одного боку, їх обирала шляхта, а отже, вони повинні були відповідати всім цензам, з іншого – за своїми функціями вони були близькими до канцеляристів. 1814 року О. Бахметьєв безуспішно пропонував обирати їх зі шляхтичів, котрі не мали маєтностей, але мали хист до служби³⁰. На виборах 1823 р. у 10 повітах виникли проблеми з кандидатами на посади возних повітових та межових судів (у підсумковому списку вони не розділялися). Уже традиційним було невнесення кандидатів до дворянських книг, недостатність «кондицій» (власності), перебування під судом. Влада планувала залучити попередніх посадовців, якщо будуть дотримані необхідні цензи³¹.

На наступних виборах 1826 р. знову виявилось обмаль охочих бути обраними на цю посаду. Подільський губернатор граф Н. Грохольський наказав, що за умови появи вакансій витребувати у возних попереднього трьохріччя письмові відгуки, чи не бажають вони продовжити службу. Потім цей відзив разом із формулярним списком, документами про дворянство та відомостями, хто має або не має права брати участь у виборах, надсилали до губернської адміністрації³². З 11 повітових межових судів у п'яти не було схвалено жодного возного (у 1823 р. у цих повітах було відмовлено у схваленні через відсутність майна або запису у дворянській книзі³³). В одному з повітів був залишений один возний, у трьох – по два й у двох (Кам'янець-Подільському та Ямпільському) – по п'ять (по одному губернському секретарю та в першому – чотири колезькі реєстратори, у другому – відставні хорунжі). Із 17 схвалених у 1826 р. возних лише троє були новими, решта – колишніми³⁴.

Виявилось, що посада межового судді була найменш приваблива з усіх виборних урядів. Причиною цього може бути велика чисельність суддів, які не були забезпечені межевою роботою. Очевидно, що в умовах відсутності державного фінансування це робило вказану посаду

²⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1, 11 зв. 12 зв., 14 зв.

³⁰ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

³¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1185–1192 зв.

³² Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59 зв.

³³ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.

³⁴ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60–60 зв.

непривабливою, адже не давало змоги не лише заробити, але й набути необхідних правових знань, що уможливило б у майбутньому вибудувати кар'єру в судових установах.

Отже, підведемо проміжний підсумок динаміки перебування на урядах повітових установ виборних посадовців-шляхтичів. З архівних справ не вдалося достеменно встановити причин тривалого перебування на посадах окремих шляхтичів, адже служба не оплачувалася, а будь-які службові порушення каралися штрафами. Очевидно, що кожен суддя мав причини: бажання реалізувати свої амбіції в умовах російського панування, підтримання власного статусу, тішення самолюбства, сімейні причини тощо. Робочою версією може слугувати припущення про бажання польської еліти зберегти легітимність влади в регіоні за допомогою судової системи. Водночас навіть складні умови виборної служби не зупиняли їх, а тому складається враження, що шляхта була переконана: за умови абсентеїзму верховна влада змінить виборних шляхтичів на призначуваних російських чиновників.

* * *

Представити соціальний портрет посадовців повітових судів виявилось непросто через брак інформації й відсутність достатньої кількості збережених формулярів про їхню службу. Для прикладу, під час перебування підкоморія на уряді архів зберігався в нього вдома, при цьому він із власних коштів оплачував роботу писаря й упорядкування документів. Після завершення каденції, посадовець повинен був передати діловодство підкоморського суду на збереження до повітового суду. Проте не всі це здійснювали, частина відверто ігнорувала таку вимогу. Тоді як лише з формулярів можна отримати інформацію про вік, освіту, сімейний стан, власність, попередні місця служби, нагороди, перебування у військових походах.

Центральна влада та місцева адміністрація постійно вимагала подавати до губернського правління формулярні списки про службу, заповнюючи їх російською мовою. Ця вимога з'явилася одразу після заснування повітових та підкоморських судів. У Подільській губернії відповідне розпорядження було зроблено губернським правлінням 13 листопада 1798 р.³⁵ Була вимога не лише щорічного подання формулярів, але зазначався й термін – до 17 вересня. Їх

³⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.108.

укладали у двох примірниках на кожного члена суду та надсилали до губерньського правління³⁶.

Проте виконавська дисципліна щодо вчасного подання формулярів не була сильною стороною тогочасних судів. Очевидно, що краща ситуація мала б бути в повітових судах, де були писарі. Гірше – у підкоморіїв, успішність діловодства яких залежала від особистих фінансових можливостей, адже вони самостійно оплачували роботу канцеляристів. У січні 1814 р. Волинське губерньське правління нагадувало про обов'язок усіх судів надавати формуляри, і це при тому, що від 17 вересня пройшло щонайменше три місяці. Указувалося, що списки в багатьох випадках неналежно оформлені. Найтипівішими помилками були: зазначення дат із пропущеними місяцями та роками, відсутність інформації про вибуття з посади, подання польською мовою. Особливо наголошувалося на тому, що деякі посадовці не мали записів про власність, хоча за таких умов вони не могли бути обраними. Місцева влада регулярно, але, очевидно, безуспішно наказувала навести лад і подавати дані вчасно й правильно оформленими. Щоб покарати винних, цей указ надсилали за рахунок естафетних грошей (Острозький підкоморський суд сплатив 7 руб. 24 коп. сріблом³⁷, у 1820 р. Луцький – 47 руб. 64 коп.³⁸). Київське губерньське правління нагадувало Радомишльському підкоморському суду, що, хоча вибори відбулися в листопаді 1820 р., а трьохрічна їх каденція настала з 1821 р., на 21 грудня 1821 р. були відсутні формулярні списки. Проте установа не реагувала, і правління ще двічі вимагало їх подання – 31 січня та 9 лютого 1822 р.³⁹

Лише в Державному архіві Рівненської області зберігся комплекс формулярних списків про службу посадових осіб Острозького повітового суду. Станом на 1826 р. суддя стольник шляхтич П. Горлінський був власником 99 кріпаків. Свою службу розпочав коморником ще в 1793 р. Після приходу росіян був обраний спочатку засідателем Рівненського повітового суду, потім – підсудком цього ж суду. З 1808 р. по 1820 р. не обіймав посад, далі один термін був повітовим суддею Острозького суду, з 1823 по 1826 рр. не був обраний, а далі – знову став суддею цього ж суду. Був одружений та мав малолітнього сина⁴⁰. Зауважимо великий

³⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.59.

³⁷ Там само. – Спр.3. – Арк.18–18 зв.

³⁸ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.26.

³⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.6, 11, 12.

⁴⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.1 зв. – 2.

термін, хоча й із перервами, перебування у судовій системі та обіймання посад різного рівня в підкоморських, російських «уездных» та відновлених повітових судах.

Підсудок цього ж суду І. Клепинський, 46 років, із шляхти (не зазначено жодної власності), розпочав свою кар'єру ще в 1790-х рр. спочатку вчителем у Межирицькому публічному училищі, потім був обраний комісаром на час чуми в Кременецькому повіті, згодом – комісаром запасних сільських магазинів в Острозькому повіті. Далі статська служба була пов'язана із судовою системою – адвокат (палестр) цивільного департаменту Волинського головного суду, потім був обраний морником Острозького підкоморського суду й нарешті – підсудком повітового суду⁴¹. Фактично його служба спочатку в підкоморському, а потім у повітовому суді засвідчує відсутність спеціалізації в середовищі посадовців: вони однаково могли обіймати уряд у будь-якій установі. Його колега – стольник, шляхтич Л. Крижановський (без зазначення віку та власності) у 1790 р. вступив адвокатом до Люблінського коронного трибуналу. З приходом росіян вибраний до повітового суду писарем, потім став підсудком. На час ревізії сенатора Сіверса впродовж шести місяців виконував обов'язки острозького городничого. У 1826 р. повторно обраний підсудком⁴².

Писар А. Брадовський, 31 року, зі шляхтичів, неодружений, володів за заставним правом 33 кріпаками. Службу розпочав із 1813 р. в Острозькому повітовому суді адвокатом, а 1826 р. був обраний писарем⁴³. Очевидно, що завдяки добросовісному виконанню своїх обов'язків писарі могли розраховувати на підвищення. Для прикладу, 1799 р. із Богуславського повітового суду до цивільного департаменту Київського головного суду було переведено писаря Михайловського, а натомість обрано регента С. Чеховського⁴⁴.

Возний Острозького повітового суду М. Томашевський, який походив зі шляхти, володів за вотчинним правом у повіті вісьмома димами. У 1811 р. був вибраний возним повітового суду, а возним підкоморського суду – 1814, 1817 та 1820 рр.⁴⁵

З іншого боку, у фондах підкоморських судів відклалося більша кількість формулярів, що дало змогу встановити таке:

⁴¹ Там само. – Арк.2 зв.

⁴² Там само. – Арк.3 зв., 4 зв.

⁴³ Там само. – Арк.5 зв.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.245.

⁴⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.21–22.

усі підкоморії були шляхтичами та землевласниками, але решта характеристик різнилися. Установлено, що було дві категорії посадовців: професійні судді, які мали необхідні знання та постійно обіймали посади в судовій системі (вершиною кар'єри була посада голови одного з департаментів головного суду); випадкові судді, які не мали відповідних знань та особливого бажання служити, і тому змінювалися кожних три роки. Плинність кадрів можна пояснити цілою низкою факторів: небажанням служити при російській владі, а займатися власним господарством, відсутність достойного заробітку для заможного землевласника та постійний надокучливий контроль за діяльністю з боку російських чиновників. Очевидно, що такий поділ на дві категорії – професіоналів та випадкових суддів – можна екстраполювати на повітові суди.

Після відновлення підкоморських судів у 1797 р. посади підкоморіїв обіймали шляхтичі, які мали спеціальну підготовку. Типовою була блискуча кар'єра вже згаданого А. Домбровського, який неодноразово виконував обов'язки цивільного губернатора (з 14.02.1816 по 22.03.1816 рр. офіційно вважався виконуючем обов'язків)⁴⁶. Додамо, що після обрання дубенським підкоморієм 1799 р. з наступними переобраннями, перебував на цій посаді до 1805 р. Що ж до сімейного стану, то на 1816 р. був двічі одружений та мав від першого шлюбу три доньки та від другого – одну⁴⁷.

Головою цивільного департаменту Волинського головного суду на 1815 р. був дійсний камергер Ю. Бачинський, 38 років, неодружений, мав 1035 кріпаків. Після отримання освіти (не зазначено, якої⁴⁸, у 1798 р. був обраний підкоморієм Житомирського повіту⁴⁹ й на цій посаді перебував до 1802 р. Потім був обраний маршалком Овруцького повіту, а в 1805 р. – головою кримінального департаменту Волинського головного суду, 1812 р. – до цивільного департаменту цього ж суду⁵⁰.

Схожою була кар'єра на 1818 р. голови цивільного департаменту Волинського головного суду Ю. Пінінського, який мав у вотчинному володінні в Ковельському повіті 470 кріпаків. За польських часів він був володимирським війським (урядник, на якого покладалися обов'язки оберігати

⁴⁶Губернии Российской империи. История и руководители... – С.82.

⁴⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1 зв. – 6.

⁴⁸ Там само. – Спр.1. – Арк.1 зв. – 2.

⁴⁹ ЦДІАК України. –Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1439. – Арк.1 зв.

⁵⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1 зв. – 2.

спокій у повіті на час відсутності шляхти в посполитому рушенні⁵¹), а 1788 р. його обрали депутатом-суддею Люблінського коронного трибуналу. При цьому був володимирським стольником та з 1790 р. – послом на Сеймі. Після інкорпорації Правобережжя був обраний засідателем Волинської цивільної палати та отримав чин надвірного радника. У 1797 р. був одногосно обраний шляхетством Ковельського повіту підкоморієм й обіймав цю посаду безперервно 20 років, до 1817 р.⁵².

Обраний у 1823 р. головою цивільного департаменту Волинського головного суду 37-річний Піотровський мав 501 кріпака. Його кар'єрне сходження розпочалося після закінчення Волинської гімназії в 1811 р. одразу обранням засідателем до цивільного департаменту Волинського головного суду. На цю ж посаду він був переобраний у 1814 р. 1817 р. став житомирським повітовим підкоморієм, а з 1820 по 1823 рр. займався закінченням зїздових підкоморських справ та слідствами за дорученням уряду⁵³.

Фактично до першої групи належали заможні поміщики, які мали відповідну освіту, тому юриспруденція стала їхнім основним заняттям. Проте не повинна складатися думка, що посада підкоморія була сходинкою до посади голови одного з департаментів Волинського головного суду, адже власник 239 кріпаків граф С. Карвицький, 40 років, одружений (мав двох доньок), до свого обрання в 1820 р. на посаду голови цивільного департаменту в 1809–1810 рр. перебував на польській службі й вийшов у відставку в чині поручика⁵⁴.

Другу групу становили також заможні поміщики, для яких юриспруденція не була справою життя (табл. 3.1.5), що призводило до плінності кадрів. Типовою була ситуація в Луцькому повіті, де на 1823 р. підкоморієм був граф В. Красицький (отже, у 1817, 1820 та 1823 рр. на цю посаду були обрані різні особи). У 1821 р. він мав 38 років, володів за дідичним правом Володимирським ключем із 450 душами кріпаків. Був обраний на посаду 20 червня 1820 р. та приступив до виконання обов'язків через три місяці. Що ж до сімейного стану, то був одружений із дочкою поміщика та

⁵¹ Новицький І.П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. – К., 1871. – С.5.

⁵² Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1 зв. – 2.

⁵³ Там само. – Спр.41. – Арк.1 зв. – 2.

⁵⁴ Там само. – Спр.25. – Арк.1 зв. – 2.

мав трьох дітей⁵⁵. На наступних виборах новим підкоморієм став К. Маєвський⁵⁶.

Схожа ситуація спостерігалася в Острозькому повіті, де під час виборів з 1817 по 1823 рр. було обрано трое підкоморіїв. На 1818 р. О. Ілінський, шляхтич 31 року, мав у повіті за вотчинним правом 80 душ кріпаків та за заставним – 225 душ. Після приєднання губернії до Росії розпочав військову службу, брав участь у битві під Аустерліцом та вийшов у відставку у званні підпоручика. Обраний підкоморієм у 1817 р. Одружений зі шляхтянкою, мав п'ятьох дітей (трьох дівчат та двох хлопців)⁵⁷. Обраний підкоморієм у 1820 р. Л. Лозинський за формуляром цього ж року, шляхтич 37-ми років, мав за вотчинним та заставним правом 379 кріпаків. 1805 року був обраний повітовим хорунжим, далі після довгої перерви в 1820 р. знову-таки обраний та схвалений на посаду підкоморія Острозького повіту. Був одружений та мав сина й дочку⁵⁸. Ці ж дані підтверджувалися формулярним списком за 1822 р.⁵⁹ У 1823 р. острозьким повітовим підкоморієм був Ф. Прушинський, шляхтич 41 року, володів за вотчинним правом у селі Кашинці 94 кріпаками та був уперше обраний підкоморієм⁶⁰. З аналізу даних за 1811, 1817 та 1823 рр. видно, що у Волинській губернії жоден коморник не був обраний на посаду підкоморія⁶¹. Доповнення цієї інформації даними з «Месяцеслова...» дало підстави встановити, що лише в Заславському повіті коморник 1814 р. Станіслав Освецинський був у 1823 р. обраний підкоморієм (табл. 3.1.5. і 3.1.6.). Це свідчить про зміну річпосполитської судової традиції, коли коморники могли ставати підкоморіями.

Подібною була ситуація в Київській губернії. У документах Радомишльського підкоморського суду в 1823 р. фігурує прізвище підкоморія П. Воронича⁶². У 1824 р. були обрані та схвалені на наступне трьохріччя підкоморієм майор Й. Злотницький та кандидатом Ф. Білецький⁶³. Особливої уваги заслуговує кандидатура підкоморія, адже власник

⁵⁵ Держархів Волинської області. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.22 зв. – 24.

⁵⁶ Там само. – Арк.38.

⁵⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.60 зв. – 61; Там само. – Спр.4. – Арк.111 зв.

⁵⁸ Там само. – Спр.7. – Арк.21 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.55–55 зв.

⁶⁰ Там само. – Спр.11. – Арк.17 зв.

⁶¹ Там само. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.; Там само. – Спр.5. – Арк.11–13 зв.; Там само. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.

⁶² Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.438 зв.

⁶³ Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.4.

Радомишля генерал-лейтенант Антон Злотницький від другого шлюбу мав двох синів (один із них Юзеф (Йосиф) (1798–1839 рр.)⁶⁴. У 1826 р. новим підкоморієм було обрано С. Михайловського⁶⁵ (прізвище Злотницького не зазначалено). Кандидатом був Станіслав Федорович⁶⁶.

Причин небажання служити в підкоморському суді було багато. Частина шляхтичів не хотіла працювати при російській владі, воліючи за краще господарювати у власному маєтку. Можливо, що певною компенсацією могли б слугувати гроші, але за штатами на 1797 р. утримання здійснювалося на встановлені місцевими правами доходи⁶⁷. Тому за позов плата становила 1 грош, за лист до учасників чи до іншого підкоморія – 2 гроші, за відтермінування – стільки ж, за запис справи в реєстр – 1 грош, за формальну виписку стільки ж, скільки судовому писарю, за повідомлення до суду про стягнення за рішенням – 6 грошів. За проїзд та працю: за кожний наріжний копець – 24 гроші, за середній копець – 12 грошів (причому вказувалася відстань між копцями). Крім цього, підкоморії мали отримувати за кожну межу по 3 марки⁶⁸. Станом на 1799 р. гроші за Литовським статутом рахувалися за таким курсом: 1 правна копа – 1 руб. 20 коп. російськими мідними грошами⁶⁹ З 1825 р. необхідно було рахувати згадувані в Литовському статуті 1 копу за 1 руб. 25 коп., 1 рубль – за 1 руб., 1 грош – 2 коп. та 1 пенязь – за ½ копійки⁷⁰.

Стосовно соціального портрету коморника, то цю посаду не могли обіймати не шляхтичі та не землевласники. Коморник Луцького підкоморського суду А. Полонський на 1821 р. мав 44 роки й володів частиною села Галузія із 26 кріпаками⁷¹. Цікаво, що з 1816 р. у Луцькому підкоморському суді була справа з повітового суду про розмежування маєтків села Галузії та Вульки Галузійські між різними власниками, але справу на березень 1821 р. не розглядали через неявку сторін. Це дає підстави для підозри коморника в шахрайстві з

⁶⁴ *Minakowski M.J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina*: [Електронний ресурс]: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410>.

⁶⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.8.

⁶⁶ Там само. – Спр.15. – Арк.5.

⁶⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397.

⁶⁸ Ручной словарь, или Краткое содержание... – С.201–202.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.13.

⁷⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.40 (1825). – №30230. – С.69; ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.319.

⁷¹ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.27–28.

власністю заради набуття посади⁷². З 1796 по 1808 рр. він був землеміром Ігуменського повіту Мінської губернії, потім на цій же посаді займався розмежуванням казенних, старостинських та приватних маєтків. З 1808 по 1815 рр. був засідателем Луцького нижнього суду, з 1815 р. – коморником. Що ж до сімейного стану, то був одружений з дочкою поміщика та мав трьох дітей восьми, шести та трьох років⁷³. Коморник Острозького повіту на 1818 р. Л. Рженецький, шляхтич 50 років, мав у повіті на заставному праві 115 кріпаків. Першим місцем було обрання коморником, до цього часу про службу не згадувалося⁷⁴. Коморник цього ж повіту станом на 1820 р. А. Козицький, шляхтич 43 років, мав за вотчинним правом 25 кріпаків та вперше був обраний коморником, одружений, мав трьох дочок та трьох синів⁷⁵. На 1822 р. ситуація залишилася такою самою⁷⁶. Зазначимо, що частина коморників розпочала виборну службу у вже доволі зрілому віці.

Що ж до соціального портрету возних, то типовим є посадовець станом на 1818 р. Острозького підкоморського суду М. Томашевський, шляхтич 27 років, який володів у повіті за вотчинним правом 8 душами (це повинно було закрити йому шлях на виборні посади), на 1818 р. був вже тричі обраний возним, неодружений⁷⁷. Фактично перше обрання відбулося у віці 20 років. Далі його вчетверте було переобрано, при цьому в матеріальному та сімейному його стані нічого не змінилося⁷⁸. Водночас у формулярному списку за 1823 р. фігурує інший возний Острозького підкоморного суду – М. Дзякевич, шляхтич 55 років, який володів за заставним правом частиною села Дуліби з 32 кріпаками, одружений та мав дочку 12 років. Проте в його формулярному списку зазначалося, що внаслідок виборів він обіймав посаду возного у 1814, 1817, 1820 та 1823 рр.⁷⁹. При великих обсягах роботи обиралися двоє возних та додатково кандидати на цю посаду: 1822 р. Київське губернське правління схвалило за результатами виборів до Радомишльського підкоморського суду возними

⁷² Там само. – Арк.30.

⁷³ Там само. – Арк.27–28.

⁷⁴ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.62–62 зв.; Там само. – Спр.4. – Арк.111 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр.7. – Арк.21 зв.

⁷⁶ Там само. – Спр.9. – Арк.55–55 зв.

⁷⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.63 зв. – 64.

⁷⁸ Там само. – Спр.7. – Арк.21 зв.

⁷⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.2 зв. – 3.

Я. Лопушинського та В. Рихлінського та кандидатами О. Томашевського та А. Зелінського⁸⁰.

Складною для аналізу виявилася ситуація з головами й суддями межових апеляційних судів. Їхніх формулярних списків виявити не вдалося, тому обмежуємося інформацією, отриманою з діловодних документів. У листопаді 1824 р. до Подільського губернського правління звернувся голова Ушицького межового суду поміщик Я. Ліпінський, який просив звільнити його з посади. Указувалося, що після вступу у володіння спадковим маєтком він перебував у війську, а після звільнення розпочав службу за вибором шляхти: у 1816 та 1818 рр. був обраний суддею Ушицького межового суду, а в 1820 р. – його головою. Причиною звільнення стали особисті справи за межами губернії. Рапорт про звільнення був підтриманий і губернським маршалком⁸¹. На наступних виборах головою було обрано Л. Черкаса⁸².

Суддя Брацлавського повітового межового суду В. Бохенський проходив службу з 1826 по 1840 рр. за вибором шляхетства: спочатку земським писарем, потім засідателем Брацлавського повітового суду (одночасно в 1823 і 1826 рр. був обраний межовим суддею⁸³). Його батько був кавалером ордену св. Володимира 4 ступеня, що надавало право на спадкове дворянство. Тому й суддя мав право на отримання такого ж ордену, оскільки 14 років прослужив бездоганно⁸⁴. Очевидно, що довести іншим шляхом дворянство для В. Бохенського було проблематично.

Зрозуміло, що частина посадовців повітових судів використовувала своє перебування на посадах для особистого збагачення. У 1812 р. Сенат слухав справу про поміщика Ярошинського, який, керуючи Вінницьким староством, створив корупційну схему: надав у суборенду маєтки різним особам, зокрема й суддям, підсудкам та іншим. Будь-які спроби старостинських селян добитися правди надходили до пов'язаних із Ярошинським посадовців (як це було із земським справником Стрельським, який мав у володінні маєток Майдан Юзвинський Вінницького староства). Тому наказано, щоб усі договори чи контракти, які укладалися адміністраторами зі своїми економами, неодмінно вносилися

⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.26.

⁸¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.215–216.

⁸² Там само. – Спр.112. – Арк.63.

⁸³ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1189 зв.; Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61 зв.

⁸⁴ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1 зв., 6–6 зв.

до актів повітових судів та щоб скарги селян на орендарів не розглядалися посадовцями, які мали стосунок до адміністрації чи були орендарями⁸⁵. З іншого боку, коли 1804–1805 рр. генерал-майор Біркгольц скаржився до губернського правління на суддю Радомишльського суду Пеньковського та підсудків Волоховича і Єрмича, то кримінальний департамент Київського головного суду визнав звинувачення в присвоєнні жеребця й погрози надуманими⁸⁶. 1819 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав справу між позивачем повіреним князем С. Голіцина й відповідачем повіреним підсудка Звенигородського повітового суду вотчинника с. Рамейківка М. Монастирського. Провадження стосувалося виплати мита за придбаний від князя масток і за ремонт будівель⁸⁷.

У соціальному аспекті підкоморії були тими людьми, які, використовуючи посаду та знання, відстоювали свої матеріальні інтереси та намагалися заробити кошти будь-якими способами. Не зупинялися підкоморії й перед маніпуляціями заради збереження своїх майнових прав, очевидно для цього використовуючи зв'язки в судовій системі. Тимчасовим власником казенних Кошеватського та Бовкунського маєтків, що в Таращанському повіті, був підкоморій Й. Млодецький, який мав судову справу з генерал-майором Бенардосом, що намагався довести свої вотчинні права на зазначені маєтності. Під час розгляду провадження в повітовому суді підкоморій самостійно захищав свої інтереси, не повідомивши казенну палату про розгляд справи. Після його завершення справа не була передана ні губернському прокурору для заключення, ні до казенної палати, ні до губернатора. Тому указом Київського губернського правління вимагалось, щоб усі судові провадження, які стосувалися державних маєтків, розглядалися за участі казенних палат⁸⁸.

Служба в підкоморському суді не означала повної відірваності від соціального життя: окрім виконання своїх прямих службових повноважень, підкоморії встигали займатися й іншими справами. У 1799 р. граф С. Ф. (Щенний) Потоцький (власник Софіївки в Умані) звернувся до імператора з проханням, щоб його сина Є. Потоцького (1776–1809 рр.), який у столиці заборгував

⁸⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.32 (1812–1814). – №25065. – С.257–260.

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.6.

⁸⁷ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.146. – Арк.163.

⁸⁸ Там само. – Спр.236. – Арк.2.

півмільйона рублів, вислали до батька, а його маєток віддали в опіку. Після відповідного указу Сенату це було зроблено: петербурзький військовий губернатор П. фон дер Пален (1798–1801 рр.) доповідав, що молодий Потоцький висланий; у Могилівському повіті Подільської губернії було наказано повітовому маршалку визначити достойних людей для управління взятим в опіку маєтком. З рапорту подільського цивільного губернатора за 1800 р. випливає, що опікунами стали вінницький підкоморій Мошчинський та війський Грабовський, які повідомили, що борг становить 369 471 руб. асигнаціями, 18 750 червоних та 37 800 злотих, а дохід із маєтку за останнє півріччя становив лише 13 313 руб. 86 коп. Оскільки більшість боргів були за векселями та документами, які не «мали прямої важливості» (тобто від гри в карти або від сумнівних угод), то пропонувалося визнати через суд лише реальні борги. Тому від імені Є. Потоцького опікуни вчинили протестацію до Могилівського повітового суду про розгляд усіх та знищення неважливих векселів. Того ж дня судова установа видала позов до всіх кредиторів, щоб вони з'явилися до суду для доказу своїх боргів, і тому справа призупинилася⁸⁹.

Очевидно, що повітовими суддями були різні люди, частина з яких змушена була служити інтересам заможних і впливових чиновників та знаті. Офіційні документи мало торкаються питань хабарництва повітових суддів, більше звинувачення у корупції стосуються посадовців і чиновників головних судів, що було відображенням боротьби між місцєвою та приїжджою елітами. Цікаво, що ця сторона служби посадовців знайшла відображення в «Истории моего современника» В. Короленка. Батько письменника Галактіон Короленко, 1810 р. народження, розпочав статську службу у віці 16 років писарем і помер 1868 р. у чині надвірного радника (VII класу) повітовим суддею Рівненського повіту. У 1849 р. йому було запропоновано посаду повітового судді в Житомирі. Автор вважав батька глибоко нещасною людиною й основну причину цього вбачав у його чесності в умовах хабарництва в судовій сфері: «Чиновники» цього самого суду..., без сумніву, брали направо і наліво, і причому не лише подяки, але і завідомі «хабарі». Хоча яскраво описана ситуація з багатьма прикладами і торкається дещо пізнішого періоду, але вона була продовженням попереднього. З іншого боку, В. Короленко, можливо, дещо «згущував» фарби, адже

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.4, 5а, 8–8 зв., 12–13.

критикувати дореформену судову систему було справою честі для літераторів. Зауважимо лише, як на нашу думку, пристойний рівень життя сім'ї повітового судді, який не брав «подяк» і хабарів⁹⁰.

Отже, виборними посадовцями повітових судових установ були польські шляхтичі, католики, частина з домашньою освітою або ті, котрі закінчили повітові училища. Звертає на себе увагу той факт, що більшість із них були доволі заможними людьми, які, очевидно, не залежали від можливих заробітків, а сприймали перебування на уряді як своєрідну соціальну місію. Частина з посадовців були професійними судовими урядниками, інша – випадковими людьми, результатом чого стала плінність кадрів. Зауважимо ще на одному чиннику – сімейний посадовець, особливо коли в нього були діти, був більш стабільним у соціальному плані й більше планував своє майбутнє. Очевидно, що повітова шляхетська корпорація здійснювала підбір кандидатів на виборні посади, помилками можна вважати плінність кадрів.

* * *

Служба повітового судді була непростою через великі обсяги роботи, контроль за їх діяльністю, великим документообігом і відсутністю зарплатні, як це було в чиновників Російської держави. Для прикладу, з 1800 р. повітовим суддею Радомишльського повіту був В. Чоповський, який 1804 р. перебував під судом кримінального департаменту Київського головного суду за службові упущення. За попередні чотири роки суддю, підсудків і секретаря штрафували шість разів (за рішення, надіслані на виконання до нижнього земського суду, а не на ревізію до кримінального департаменту (20 руб.); за неправильне рішення (10 руб.); не надання відомостей (50 руб.); справу звинуваченого у зґвалтуванні шляхтича Міліневського не надіслано на ревізію (50 руб.); члени суду роз'їхалися, не вирішивши кримінальних справ; через повільність розгляду невинуватий священник десять місяців був позбавлений приходу. За рішенням суду В. Чоповського разом із підсудком Й. Каленським оштрафували на 50 руб. кожного з вимогою дбайливого виконання своїх обов'язків під загрозою відсторонення від посади⁹¹. 1810 р. В. Чоповський вже був київським повітовим суддею й знову опинився у вирі

⁹⁰ Короленко В.Г. История моего современника // Собрание сочинений в 8 т. – Т.6: Кн.1. – М., 1953. – С.13–23.

⁹¹ ЦДДАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.9, 10, 43.

скандалу. У своєму розлогому зверненні до київського військового губернатора М. Милорадовича посадовець повідомляв, що губернське правління оштрафувало його за поданням губернського прокурора на 100 руб. за самовільну відлучку з 19 березня. Суддя скаржився, що в нього навіть не взяли пояснення. Образа посилювалася тим фактом, що його відрядив цивільний департамент головного суду до с. Торчин Радомишльського повіту для вирішення конкурсної справи, що мало принести державі 10 тис. руб. мита. Лист супроводжувався скаргами на великі обсяги роботи, сам же суддя на останніх виборах не хотів балотуватися, але шляхта його вмовила. Робота ж у Києві потребувала багато зусиль (вказано, що населення понад 10 тис. жителів), багато кримінальних і слідчих справ, із містами ведеться комерція (передбачало посвідчення договорів і контрактів), приходять люди на прощу, багато опікунських справ, спільні справи з магістратом тощо, а ще виконання указів і рішень головного суду. Окрім цього, усі рішення повітового суду повинні були підписаними всіма членами, але один підсудок хворів, інший – звільнився, а нового не обрали. Основна ж образа полягала в тому, що посадовець «не отримував жалування, як інші чиновники». Під час розгляду справи цивільний департамент визнавав, що він відрядив суддю на конкурс. Губернський прокурор, зі свого боку, указував, що не вимагав штрафу, але ж 30 арештантів перебували під вартою й чекали розгляду проваджень понад місяць, що було порушенням указів. Губернське правління призупинило стягнення штрафу й очікувало вердикту військового губернатора. Не вдалося встановити до кінця мотивів М. Милорадовича (хоча з юридичної позиції В. Чоповський повинен був розглянути справи арештантів), але із судді постановили стягнути 100 руб.⁹²

З попереднього розгляду справи В. Чоповського стає зрозумілим: місцева влада звертала увагу на відсутності посадовців у присутстві, що мало наслідком утримування арештантів тривалий термін. Навіть для офіційно дозволених поїздок на контракти посадовці повітових судів повинні були подавати відповідне звернення до губернського правління. 17 грудня 1800 р. із таким проханням звернулися суддя Пеніовський і підсудок Улашин Чигиринського повітового суду про дозвіл на поїздку з 1 січня 1801 р. У відповідь було

⁹² Там само. – Спр.1169. – Арк.2–3, 4, 10, 12–12 зв., 14 зв.

продубльовано указ 17 грудня 1798 р., що всі члени повітових і підкоморських судів можуть «вибувати» на контракти⁹³.

1814 року київський цивільний губернатор під час огляду губернії виявив, що майже всюди у повітових судах були порушення: не велися настільні реєстри, журнали, окрім деяких книг про цивільні справи укладені польською мовою, що ускладнювало їх ревізію. Тому пропонувалося губернському правлінню забезпечити судові установи необхідними формами реєстрів і журналів та нагадати про дотримання указів. Окремо повідомлялося, що, відвідавши Васильківський повітовий суд, де були арештанти, він не застав не лише жодного члена, але навіть писаря. Ні повітовий стряпчий, ні віце-регент не могли дати точної відповіді про їх місцеперебування. Губернатор наказав повітовому справнику їх відшукати, забезпечити явку до суду для термінового розгляду справ арештантів. Одночасно чиновник наказав губернському правлінню оштрафувати членів суду на користь приказу громадської опіки. Київське губернське правління змушене було демонструвати гнучкість: очевидно, що приїзд губернатора відбувся під час канікул. Тому було наказано повідомляти рапортом суд про виїзд і терміни повернення, навіть під час виїзду посадовців на кондесенцію – зїзд суду на спірну землю якогось маєтку⁹⁴. Це здійснювалося для того, щоб за потреби можна було відкликати суддю й підсудків для вирішення кримінальних справ арештантів. Але й не враховувати вимоги губернатора, щоб не підірвати його авторитет, не можна було, тому суд було оштрафовано на 200 руб.⁹⁵

Проблема відсутності суддів була постійною. 1827 р. київський губернський прокурор Каменський у рапорті на ім'я військового губернатора П. Желтухіна пов'язував відсутність суддів і підсудків із невирішенням справ арештантів, на утримання яких держава повинна була витрачати казенні кошти. З'ясувалося, що в Черкаському повітовому суді весь склад перебував у самовільних відлучках, тому кримінальні та цивільні справи, за якими утримуються арештанти, хоча й були підготовлені канцелярією до розгляду, але не закінчені. У відповідь із канцелярії губернатора було розіслано циркуляр, щоб усі перебували на місцях, а членам Черкаського повітового суду

⁹³ Там само. – Спр.37. – Арк.2.

⁹⁴ *Горбачевский Н.И.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. – Вильна, 1874. – С.73.

⁹⁵ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1403. – Арк.1, 4–5, 6 зв.

було оголошено догану. Проте справа мала продовження: коли цього ж року П. Желтухін перебував у Черкасах, підсудок Глинський був відсутній через причину «якогось там заняття». Незадоволений сановник наказав справнику надіслати нарочного за рахунок підсудка й доставити його до Черкас⁹⁶. Самовільні відлучки стосувалися навіть суддів: голова Київського повітового суду Перро був відсутній за місяць 14 днів. Знову вимагали пояснення й місцева адміністрація не гребувала навіть погрозами, обіцяючи порушників відсторонити від посад і віддати під кримінальний суд. З іншого боку, застерігали, що якщо члени судів не будуть запускати справ, то їх будуть безперешкодно відправляти у відпустки⁹⁷.

Діяльність підкоморіїв піддавалася осуду з боку зацікавлених сторін, незадоволених розмежуваннями спірних територій. 1823 р. до острозького підкоморія надійшов лист за підписом губернатора В. Гіжицького з вимогою надати пояснення за скаргою римо-католицького єпископа Каспера Цецішовського про самовільне розмежування спірних земель фундушового села Вичулок, унаслідок чого було втрачено безспірні ліси, вигони та орні землі⁹⁸.

Доволі частими були суперечки посадовців повітових судів із місцевою адміністрацією. 1800 р. подільський цивільний губернатор вимагав від Ушицького повітового суду пояснити не подання необхідних відомостей⁹⁹. 1807 р. відбувся конфлікт подільського військового губернатора І. Ессена з Вінницьким повітовим судом, який зігнував розпорядження передати спірний маєток у володіння однієї зі сторін. За це він запропонував віддати під суд суддю та підсудка¹⁰⁰. 1811 р. кримінальний департамент Київського головного суду розпорядився надіслати членів Звенигородського повітового суду підсудків Тишковського і Кольнарського та стряпчого Краснопольського для дачі пояснень про ігнорування указів губернського керівництва у справі про напад поміщика Михайловського на маєток Тимоновича в с. Романівка¹⁰¹. 1825 р. членів Сквирського повітового суду, які своїм рішенням всупереч указам судили

⁹⁶ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.5–7 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк.13, 16–16 зв.

⁹⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.34.

⁹⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.5.

¹⁰⁰ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1036. – Арк.3–3 зв.

¹⁰¹ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.14.

військового, було оштрафовано кримінальним департаментом Київського головного суду на 10 руб. на користь казни¹⁰².

Діловодне листування підкоморських судів свідчить про незадовільний стан справ та негативну оцінку діяльності посадовців із боку адміністрації. 1814 р. до Острозького підкоморського суду надійшло звернення повітового стряпчого із запитанням про розмежування навколишніх маєтностей від казенного села Мишин. Про цю невіршену справу міністр фінансів вказав губернському прокурору, а вже той переадресував стряпчому. Чинovníк указував, що від суду він не отримував жодних місячних, третніх (за 1/3 року) та річних відомостей про хід справ, тому вважав, що їх немає. Наголошено, що підкоморський суд не лише не мав свого приміщення в місті, але й самі письмові справи розміщені в будинку одного з членів суду у селі¹⁰³. Окрім незадовільного діловодного листування та невчасного подання звітної інформації, підкоморії порушували розпорядження губернської влади. Станом на 1821 р. не було завершено остаточного розмежування повітів. 5 жовтня до Луцького підкоморського суду надійшло звернення повітового землеміра Корева з вимогою з'їзду в містечко Торчин на 25 жовтня для остаточного розмежування Луцького від Володимирського повітів та переведення Торчинського ключа до складу Луцького повіту¹⁰⁴. Попереднє розмежування було зірване повітовим землеміром Добровольським¹⁰⁵. 1824 р. надійшло гнівне звернення від в. о. волинського губернського землеміра, що досі не здійснено розмежування повітів через неприбуття членів підкоморського суду. У відповіді новий підкоморій Маєвський указував, що його попередник Красіцький не прибув, а він, як тільки завершиться зима, готовий провести розмежування¹⁰⁶.

У 1822 р. загострилася ситуація з розмежуванням казенного Димерського староства. За розпорядженням губернського правління наказано, щоб Київський та Радомишльський підкоморські суди з'їхалися та нікуди не від'їжджали доти, поки справа не буде вирішена за розмежуванням зі суміжними маєтностями князів Любомирських, графині Ходкевич та поміщиків Іскр¹⁰⁷. На

¹⁰² Там само. – Спр.161. – Арк.101–101 зв.

¹⁰³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3–3 зв.

¹⁰⁴ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв., 17–18 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.14 зв., 22–22 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Арк.33–34.

¹⁰⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.61, 77.

1823 р. справа за вказівкою Київської казенної палати повинна бути вирішена, але цього не відбулося через її перебування в колишнього підкоморія Шимановського¹⁰⁸. Три рази були з'їзди в Димері, але якщо підкоморій Київського підкоморського суду К. Росцишевський приїжджав, то з Радомишльського нікого не було, пояснень теж не було надано¹⁰⁹. У 1827 р. Київське губернське правління розслідувало причини невізду радомишльського підкоморія до Таращанського повіту за дорученням київського військового губернатора для відмежування Кошеватського мастку. Наказано новому підкоморію Михайловському вирушити до Таращанського повіту¹¹⁰.

Отже, підведемо підсумок перебування шляхтичів прикордонних правобережних губерній на виборних посадах повітових судових установ. На переконання місцевої еліти забезпечити справедливе відстоювання своїх майнових інтересів і власних маєтностей, захист особистості в умовах імперського домінування можливо було через участь шляхтичів у роботі судових установ. З огляду на елітарність судової влади Речі Посполитої верховна влада дала змогу шляхті демонструвати свою перевагу в суспільному житті іншим категоріям населення. Політика Павла I та Олександра I пошуку компромісу з місцевою елітою мала наслідком збереження окремих елементів річпосполитської судової традиції на повітовому рівні. Заради заспокоєння регіону шляхті було надано змогу самостійно, хоча й під наглядом місцевої адміністрації, формувати кадровий склад судів першої інстанції. Посадовцями були шляхтичі, при цьому керівні місця обіймала заможна еліта, яка сповідувала католицизм, мала освіту і досвід практичної роботи. У силу різних причин місцева шляхта впродовж тривалого часу перебувала в судовій системі, нерідко обіймаючи посади протягом низки каденцій. У своїй більшості виборні посадовці мали практичний досвід служби в судовій сфері, перебували при справах Люблінського трибуналу або головного суду, могли займатися адвокатською практикою.

Визначено, що для суддів, підсудків, писарів і возних повітових судів перебування на посадах було ознакою успіху та престижу. Ці ж спостереження можна віднести й до підкоморських судів. Виокремлено дві категорії посадовців –

¹⁰⁸ Там само. – Арк.90, 96.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.98–98 зв.

¹¹⁰ Там само. – Спр.16. – Арк.9 зв.

професійні урядники з досвідом перебування в судовій сфері та випадкові з перебуванням на посаді, як правило, один термін. Значно складнішою була ситуація з формуванням межових судів Подільської губернії. Через велику чисельність межових суддів (від 15 до 21 особи) у кожному з повітів було важко сформувавши якісний склад, що призводило до суміщення посад. З іншого боку, у Брацлавському та Вінницькому виокремилася ядро посадовців-професіоналів, що, звичайно, сприяло кращій організації процесу розмежування. Фактично Листопадове повстання 1830–1831 рр. паралізувало роботу межових установ через участь частини суддів у військових діях на боці повстанців.

Верховна та місцева влади намагалися впливати на роботу суддів бюрократичним чином, вимагаючи вчасного подання формулярів і звітів, присутності на засіданнях. Незважаючи на неповне збереження формулярних списків, вдалося підтвердити вимогу законодавця про наявність необхідної власності для повітових суддів і підкоморіїв. Що ж до частини їх підлеглих, то вони мали проблему з нерухомістю та кріпаками, що призводило до махінацій із власністю. Установлено, що були факти махінацій посадовців судів, які використовували для цього свої знання та зв'язки. Маючи змогу здійснювати корекцію діяльності повітових судів за допомогою ревізійного процесу головними судами, верховна влада дала змогу місцевій еліті зберігати «зовнішні ознаки» свого впливу в суспільному житті повіту. Курс на централізацію Миколи I проявився в позбавленні регіону останніх залишків річпосполитської судової традиції.

3.2. Магістрати і ратуші: кадровий склад

Магістрати і ратуші посідали окреме місце в судовій системі Правобережної України. Мова йде про особливу юрисдикцію, яка поширювалася на частину мешканців міст і містечок. Фактично імперські практики непрямого керівництва в досліджуваній період знайшли відображення не лише в пошуках компромісу з місцевою елітою (шляхетством), але й із міськими мешканцями. Для цього верховна влада готова була піти на поступки купецтву й міщанству, не беручи до уваги його етнічний склад, долучаючи його до участі в адміністративно-політичній діяльності й найперше до судової влади. У підрозділі 2.5 було проаналізовано процес конструювання станової судової системи для городян, коли заради мінімізації соціальної напруги та позбавлення їхньої залежності від місцевої еліти – власників міст, було використано основні положення «Учреждений...» 1775 р. Саме від кадрового складу магістратів і ратуш залежала ефективність захисту майнових інтересів та особистості від зазіхань як із боку державних інституцій, так і з боку представників інших станів, передусім місцевої шляхти.

Спершу верховна влада продовжила використання традиційної практики поєднання принципу виборності з призначенням канцелярського корпусу в роботі судових органів. При цьому основну увагу звертали на етнічне походження (залучення християн і юдеїв), що було актуальним в умовах чисельного переважання однієї з названих категорій населення. Звернемо увагу на те, що елементи антисемітизму були наявні в діяльності верховної влади. Для прикладу, 1828 р. простежується черговий епізод боротьби з євреями, які гіпотетично могли перебувати на статській службі. Київський військовий губернатор, генерал-лейтенант П. Желтухін циркуляром наказав усім губернським і повітовим установам негайно повідомити йому про перебування євреїв, які не прийняли християнства, на статській службі. Якщо такі факти були виявлені, необхідно надати пояснення разом із формуляром. Навздогін до магістратів надійшов указ із губернського правління щодо заборони євреям перебувати на державній службі, єдиний виняток зробили для військовослужбовців, які вислужили встановлений термін у нижніх чинах і бажали вступити до державної служби. Підставою для

такого рішення став розгляд справи повітового лікаря з Вітебської губернії єврея Левіна Шпіра. Той мав у власності незаконнонародженого хлопчика та двох дворових жінок. Сенат постановив хлопчика звільнити від служби й вибрати йому вид занять, а дворових, які були отримані від попереднього власника внаслідок запису на простому папері, повернути поміщику, надавши право лікарю в суді вимагати компенсацію. Було зауважено, що євреї не мають права володіти кріпаками, особи християнського віросповідання не могли бути в них слугами. Радомишльський магістрат відповів, що євреїв на державній службі немає, за винятком обраних ратманів¹¹¹.

Зрозуміло, що влада не готова була відпустити станові установи у «вільне безконтрольне плавання», досягаючи підпорядкування за допомогою вже апробованих механізмів, одним із яких було схвалення на посадах місцевою адміністрацією одного з кандидатів, що отримали найбільше виборних балів.

* * *

Вибори до магістрату відбувалися за особливою процедурою. З одного боку, до участі у виборчому процесі допускалися відповідно до «Грамоти на права й вигоди містам Російської імперії» 1785 р. особи, які були записані в міській обивательській книзі, тобто мали в тому місті нерухомість (будинок або будівлю) чи землю, або були записані до гільдії чи цеху, займалися міщанським промислом. Проте навіть запис до книг не давав права голосу під час виборів. Особам, які не відповідали віковому (25 років) і майновому (відсотки з капіталу становили понад 50 руб.) цензам, не надавали виборчого права, але їм дозволяли стоячи (!) бути присутніми під час виборів. Кандидатами на посади були міщани, які не відлучалися в торгівельних справах чи промислах (своєрідний ценз осілості) і відповідали згаданим вище віковому та майновому цензам¹¹².

Необхідно зауважити на великому впливові на виборчий процес місцевої адміністрації. Першим кроком до організації виборів ставало розпорядження губернського правління. 20 грудня 1802 р. до Радомишльського магістрату надійшло повідомлення з Київського губернського правління, що термін перебування посадовців

¹¹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.128. – Арк.2–4.

¹¹² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.22 (1784–1788). – №16187. – С.361–363.

магістрату завершується 1 січня 1803 р. Тому купецтву й міщанству наказували провести вибори згідно з «Учреждениями...» 1775 р. По всій губернії вибори були призначені на 8 січня. Обов'язок контролю за виборцями покладалася на магістрати, причому в містах про дату мав повідомити городничий, а в повітах (малися на увазі містечка) – нижній земський суд¹¹³.

Було докладно розписано процедуру виборчого процесу: після зібрання громади, очільник міської думи й сирітського суду – міський голова – разом із християнами йшли до соборної церкви, де вони присягали в безпристрасності виборів, а юдеїв наказували привести до виборів відповідно до їхнього закону. Після повернення до магістратської будівлі необхідно було читати ст. 29, 30, 31 і 35 «Грамоти на права й вигоди...». Вибори наказували проводити під наглядом колишнього міського голови «у тиші й скромності» та в присутності городничого й стряпчого. Обрані на посади міський голова, двоє бургомістрів і чотири ратмани мали бути достойними людьми. Намагаючись тримати під контролем результати виборів, магістрат було зобов'язано спільно з городничим (чим не ознака недовіри з боку верхньої влади) подати рапорт до губернського правління із зазначенням, хто на які посади балотувався і яку кількість балів отримав для подальшого схвалення¹¹⁴.

Щодо Радомишльського магістрату можна зробити висновки про гостру боротьбу за посади. Станом на 1800 р. до його складу входили два бургомістри – Тимофій Крижановський та Андрій Чуб і чотири ратмани: Марко Токарський, Мойсей Левицький, Берко Шмулювич і Перець Жадройович¹¹⁵. За результатами виборів Київське губернське правління 1803 р. схвалило на посаді міського голови колишнього бургомистра Т. Крижановського (було чотири кандидати, з 70 виборців проголосувало 55 «за» і 15 «проти»)¹¹⁶. З огляду на практику заборони обирати на нижчі уряди посадовців, вважаємо, що посада міського голови, як очільника міської думи, сирітського суду й «захисника» місцевого люду перед владою, була вищою за бургомистра. З іншого боку, в умовах кадрового голоду інколи бували своєрідні рішення, інакше як можна пояснити обрання в 1823 р. на посаду Радомишльського міського голови

¹¹³ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.15. – Арк.3.

¹¹⁴ Там само. – Арк.3–4.

¹¹⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259.

¹¹⁶ Там само. – Оп.3. – Спр.15. – Арк.15–15 зв., 32–32 зв.

неграмотного дворянина Францишка Ліхтинського, якого затвердило Київське губернське правління як «людину поважну, добропорядної поведінки, у всьому старанного»¹¹⁷. Бургомістрами було переобрано А. Чуба й обрано І. Гончаренка. З восьми кандидатів і 70 виборців проголосувало за першого – 51 «за» і 19 «проти», за другого – 45 «за» і 25 «проти». Третім був колишній ратман М. Токарський, який набрав 17 «за» і 53 «проти». Ратманами з християн – С. Кобринський і П. Лукашенко. У їхній ситуації було вісім кандидатів, із 37 виборців обидва переможці набрали по 18 голосів «за» і 19 «проти», наступні – колишні ратмани М. Токарський (набрав 17 голосів «за») і М. Левицький (12). Від міських юдеїв – Н. Мошкович (було чотири кандидати і з 37 виборців переможець отримав 31 «за», причому був не зазначений попередній ратман. Від повітових – переобраний Б. Шмулівич (від Коростишева було дві кандидатури й від Брусилова – також дві, причому розрив від того, хто посів друге місце, становив один бал). Наказано радомишльському городничому Круглову привести схвалених переможців до присяги та ввести на посаду, а після цього відрепортувати губернському правлінню й казенній палаті¹¹⁸. Про «об'єктивність» виборів 1803 р. свідчить чисельність виборців – 70 осіб. Згідно зі складними книгами 1801 р. у повітовому центрі й повіті проживало 14 християн-купців, 6 євреїв-купців, 939 християн-міщан і 1474 євреїв-міщан¹¹⁹ – загалом 2433 особи, тобто у виборах брало участь 2,9 % від загальної чисельності купців і міщан повіту. У виборах 1812 р. до Оликської ратуші брало участь від християн – 20 осіб (1/8 частина всіх домовласників-християн), від юдеїв – 41 особа; 1832 р. – відповідно 40 і 44 особи¹²⁰.

Станом на 1808 р. до Радомишльського магістрату входили бургомістри А. Чуб (зберіг посаду) і С. Кобринський (колишній ратман), ратмани – П. Лукашенко (зберіг посаду), П. Слюсаренко, Н. Рабинович, Н. Хоймович¹²¹.

Окремо необхідно звернути увагу на контроль за дотриманням цензу осілості. 1823 р. Київське губернське правління не затвердило на посаді одного з переможців

¹¹⁷ Там само. – Спр.105. – Арк.26–26 зв.

¹¹⁸ Там само. – Спр.15. – Арк.15–15 зв., 32–32 зв.

¹¹⁹ Радомысль // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – Т.13: Проклятие-Иосиф Сарагосси. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 271.

¹²⁰ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.498–499.

¹²¹ ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.6.

виборів до Радомишльського магістрату через те, що він проживав не в повітовому центрі, а в містечку Чорнобиль. Місцева адміністрація пояснювала своє рішення фіскальними причинами: кандидат займався промислами, і переїзд до повітового міста призвів би до його розорення та неспроможності сплачувати податки¹²².

Зрозуміло, що нагляд за проведенням виборів до магістрату практикувався і в інших губерніях. Для прикладу, спочатку Житомирський магістрат отримав 5 грудня 1819 р. указ Волинського губернського правління про проведення виборів неодмінно в січні. Контроль із боку місцевої адміністрації забезпечений через подання списків із переможцями до губернського правління до 15 січня 1820 р. Зазначено, що після схвалення на посадах новий склад повинен був приступити до роботи з 1 лютого. Через неорганізованість відбувалися цілі епопеї з виборами. 12 грудня Житомирський магістрат призначає вибори на 2 січня з повідомленням житомирській і бердичівській поліціям та житомирському нижньому земському суду про оповіщення виборців. Обов'язковою умовою легітимності виборів була присутність під час голосування радника губернського правління, який не прибув, і тому вибори були зірвані. Наступні вибори були призначені на 7 січня, але радника знову не було. Тому, щоб не порушити процедури, магістрат вирішив провести голосування за присутності президента, радних, житомирських поліцмейстера і повітового стряпчого. Повідомлення про нові вибори було вчасно надіслано до губернського правління¹²³. Проте 21 січня магістрат розглядав вимогу в. о. житомирського поліцмейстера про надання списків обраних до магістрату для подальшої доставки їх губернському правлінню. Посадовці магістрату сприйняли це як порушення їхніх прав і відповіли, що списки вже надані губернському правлінню, а відповідно до «Грамоти на права й вигоди...» вони не повинні їх йому надавати¹²⁴.

Згідно з указом Київського губернського правління в серпні 1823 р. запропоновано самостійно магістратам і Канівській ратуші визначити терміни проведення виборів, які наказано знову-таки організувати в присутності городничого та повітового стряпчого, а Канівській ратуші –

¹²² Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.105. – Арк.26.

¹²³ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.23–23 зв.

¹²⁴ Там само. – Арк.61–61 зв.

у присутності богуславського земського справника. Місцева адміністрація вже традиційно підкреслювала, що у виборах мали брати участь лише ті, кому надавалася така можливість. Okремо наголошено на дотриманні ще одного цензу – грамотності. Губернське правління погрожувало, що обрані з порушенням цих вимог не будуть схвалені на посадах. Передусім це стосувалося євреїв, які згідно з положенням «Про облаштування євреїв» 1804 р. повинні були відповідати освітньому цензу. Передбачали, що під час виборів до магістрату євреї повинні носити одяг російського, польського чи німецького зразку, а з 1808 р. – читати чи писати однією з мов: російською, польською чи німецькою. Okремо було наголошено, що євреї повинні судитися в судах, як і решта громадян¹²⁵. Списки обранців за підписом городничих, повітових стряпчих, членів магістратів і міських дум надсилали до губернського правління¹²⁶.

Місцева адміністрація постійно стикалася з порушеннями. Після виборів 1818 р. вибухнув скандал, наслідком якого став указ губернського правління з указівкою Радомишльському магістрату йгородничому на неприпустимість обрання на посади ратманів неграмотного кандидата від християн та від юдеїв, який писав лише по-єврейськи, чим порушувалося положення 1804 р. Одночасно повідомляли про схвалення на посадах двох бургомістрів і по одному ратману від християн та юдеїв, які після присяги могли приступити до виконання своїх обов'язків. Дяя повноцінного функціонування установи повітовому хорунжому наказано провести довибори¹²⁷.

За спостереженнями С. Біленького, у Київському магістраті зрослий обсяг влади плаутократів перетворив вибори в прості формальності, під час яких еліта підбирала переможців. Автор стверджує про участь олігархічних кланів, які контролювали вибори. З огляду на вибори 1813 р. чисельність виборців становила 166 осіб із 5517 чоловіків-міщан (уживається термін «бюргер»). У виборах взяли участь 104 особи, які, згідно з магдебурзьким правом, були розділені на шість груп, кожна зі своїм списком кандидатів. Учасники голосували бюлетенями, і переможець був визначений простою більшістю¹²⁸.

¹²⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28 (1804–1805). – Санкт-Петербург, 1830. – №21547. – С.732, 736.

¹²⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.105. – Арк.1.

¹²⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.47а–47а зв.

¹²⁸ *Bilenky S.* Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905. – Toronto, 2017. – P.279–280.

Характеризуючи процес виборів до магістратів Волинської губернії, Ф. Хададова зауважує, що реформи імператорського уряду часто були непослідовними й упроваджувались поетапно, унаслідок чого виникала плутанина в процедурі проведення виборів та визначенні кола осіб, які обиралися й могли бути обраними. Звернуто увагу на те, що склад магістратських урядовців суворо контролювало Волинське губернське правління, яке впливало на хід проведення виборів¹²⁹. Окрім цього, характерною рисою Волинської губернії було те, що дозволено обирати юдеїв до складу магістрату, але не більше третини загальної кількості службовців із заборонаю обіймати посаду бургомістра¹³⁰.

Отже, великий вплив на процес організації та проведення виборів до магістратів і ратуш мала міська й губернська влада, які встановлювали терміни проведення, стежили за дотриманням цензів і схвалювали на посади за відсутності кримінальних проваджень щодо переможців. Зазначимо, що до участі у виборах допускали лише невелику частину заможних городян. Якщо у внутрішніх губерніях перебування на виборних посадах сприймали як повинність, то в правобережних, навпаки, відбувалася гостра боротьба.

* * *

Природно, що центральною постаттю магістрату мав бути його голова. У документах, залежно від річпосполитської судової практики, використовували три терміни: президент (Житомир та інші), бургомістр (Овруч, Радомишль, Новоград-Волинський, Олика та інші) та вїйт (Богуслав). Намагаючись дотримуватися попередніх особливостей, у магістратах на чолі установи перебував обраний президент. У новостворених магістратах у колишніх і теперішніх власницьких містечках, відповідно до «Учреждений...» 1775 р. обирали двох бургомістрів.

Зі згаданого вище перебігу виборів 1803 р. до Радомишльського магістрату можна зробити висновок про напруженість перегонів: попередній бургомістр був обраний на вищу посаду міського голови, відбулися переобрання одного бургомістра і вісім кандидатів на посаду іншого.

¹²⁹ Хададова Ф. До питання виборів у міські магістрати Волині (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // Часопис української історії. – Вип. 27. – К., 2013. – С. 16-21.

¹³⁰ Її ж. До питання про міські магістрати Волині (кінець XVIII –60-ті роки XIX ст.) // Матеріали V Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: Збірник наукових праць. – Житомир, 2012. – С.128.

Якщо говорити про обраних голів магістратів, то це були християни. Можна припустити, що станом на 1810 р. у Новоград-Волинському магістраті один із бургомістрів міг бути юдеєм – Мендель Чорноморський, натомість інший християнином – Василь Окрушко¹³¹.

Щодо кадрового складу магістрату м. Житомира, то посади президента обіймали: 1788–1791, 1800–? – Флоріан Новицький, 1814–1815 – Іван Іванов, 1815–1817 – Саліс, 1825–1829 – Антоній Гаттоні, 1829 – Цейдлер, 1829–1830 – Мейер. Іван Іванов, найімовірніше, був президентом магістрату і в 1830–1836 рр.¹³² Останнє твердження видається сумнівним, адже станом на 1831 р. президентом був Ян Мейер, який перебував на посаді з 1829 р.¹³³ Станом на 1822 р. головою магістрату був Франциск Квятковський¹³⁴.

1833 р. президентом був купець третьої гільдії Михайло Цейдлер, який походив з іноземців, 1795 р. н. і мав придбаний у Бердичеві дерев'яний будинок. Окремо було зазначено, що він володів російською, французькою, німецькою та польською мовами, був одружений із донькою купця третьої гільдії та мав трирічного сина й п'ятирічну доньку. Перебував на посаді з 1827 по 1829 р., був переобраний 1832 р.¹³⁵

Цікавою була постать першого президента Ф. Новицького, який відстоював інтереси житомирської громади в протистоянні з Волинським надвірним судом. Варто зауважити, що посадовець у протоколах засідань підписувався кирилицею, у той час як 8 січня 1800 р. підписалося зі семи радних один – кирилицею, один – їдиш, решта – латиницею, а секретар М. Бреславцов також підписався кирилицею¹³⁶. Ці підписи свідчать про їхнє походження.

У діловодних документах Житомирського магістрату відклялися формулярні списки про службу посадовців і канцеляристів. Хоча вони датуються 1847 р., але для нас цінним став формуляр головуючого бургомістра Житомирського магістрату О. Донцова, сина радного цього ж магістрату у 1822 р. Посадовець був 1815 р. н.,

¹³¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.81.

¹³² Хададова Ф. До питання про міські... – С.128.

¹³³ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.15.

¹³⁴ Там само. – Спр.34. – Арк.82.

¹³⁵ Там само. – Спр.84. – Арк.74 зв. – 75.

¹³⁶ Там само. – Спр.1. – Арк.7.

православним, одруженим, дітей не мав, власність обмежувалася отриманим у спадок дерев'яним будинком. Його спеціально готували до кар'єри в судових органах. Після закриття в 1831 р. Житомирського повітового училища він почав приватно практикувати в Житомирському земському суді, де переписував справи. Завдяки здібностям був призначений із 1840 р. в. о. письмоводителя при справах справника. 1844 р. був обраний бургомістром і 30 січня 1845 р. схвалений на посаді Волинським губернським правлінням. 1847 р. був обраний головою бургомістром. Його колега, бургомістр М. Дорожинський, 1796 р. н., римо-католик, із купців третьої гільдії, був одружений, мав чотирьох синів і двох дочок, нічого не мав у власності. Не повідомлялося ні про його освіту, ні про його попередню службу¹³⁷. Проте очевидно, що більшість президентів/бургомістрів/війтів не мали такої ґрунтовної юридичної підготовки.

Водночас місцеві адміністрації продовжували практику використання посадовців для вирішення різних поточних справ: із 3 по 10 січня 1824 р. бургомістр Радомишльського магістрату А. Шляхерт був відряджений до повіту для стягнення з міщан казенних недоїмок, а вже 23 січня – до Чорнобиля для продажу будинків єврейського міщанина за борги шляхтичу¹³⁸.

Наступною категорією обраних посадовців були ратмани (згідно з російською судовою практикою) і радні (згідно з річпосполитською). У підрозділі 2.5, аналізуючи процес конструювання магістратів, наведено факти, що до Житомирського, Кременецького, Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського магістратів мали кожних три роки в січні обирати сім радних із християн і чотирьох – від юдеїв. До Овруцького магістрату обирали п'ятьох радних із християн і трьох – з юдеїв, до Оликської ратуші бургомістра та трьох радних. Спочатку обирали радних, а вже з них – два кандидати на президента, із яких схвалювався той, який мав більшість балів¹³⁹. У новостворених магістратах (наприклад, Новоград-Волинському) було по два ратмани від християн і юдеїв.

Насамперед потрібно внести ясність термінів «ратман» і «радний». Для ілюстрації візьмемо Житомирський магістрат.

¹³⁷ Там само. – Спр.160. – Арк.3–4, 5 зв. – 6.

¹³⁸ Там само. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.17, 125 зв.

¹³⁹ Там само. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.97–100 зв.

4 січня 1822 р. до присутствія було подано рапорт (очевидно, написаний писарем) від імені радного І. Штірінберга, де повідомлялося про завершення 12-денної відпустки з проханням допустити до засідань із записом до журналу. Але основне те, що він особисто підписався «ратман Штірінберг»¹⁴⁰. По суті, це означає, що «радний» був офіційним терміном, а ратман уживався як самоназва, можливо, Штірінберг свого часу був ратманом катерининської станової судової системи. Доходило до абсурду: в одних документах радний Житомирського магістрату 1822 р. П. Донцов підписувався і радним, і ратманом¹⁴¹. Ще в 1820 р. протокол підписали президент, чотири радних і п'ять ратманів¹⁴². У формулярах за 1833 р. також фігурував термін «ратмани»¹⁴³. Така ситуація пояснюється тим, що до складу магістратів входила частина ратманів, які перебували на уряді ще за річпосполитських часів і тому підписувалися радними. З іншого боку, використання цього «радний» було ознакою живучості старих традицій у міському житті.

Аналіз складу Житомирського магістрату станом на 1831 р. дає підстави отримати таку інформацію: із семи ратних від міщан-християн Г. Урсулов (1777 р. н., із греків, одружений із дворянкою) перебував на посаді з 1817 р., М. Лазаренко з 1817 по 1826, а потім із 1830 р., три ратмани спочатку обіймали посаду один термін, а після перерви один – 6 років і два – по 8 років; останні два ратмани перебували на посаді 5 років. Із чотирьох ратманів від євреїв І. Вельманович перебував на посаді 20 років, Г. Крич уперше був обраний 1808 р. і після цього ще тричі обирався на один термін з перервами, ще один – був два терміни, а потім після перерви був обраний 1828 р. і останній – перебував на посаді з 1829 р.¹⁴⁴ Ці дані свідчать про відносну сталість кадрового складу магістратів.

Звертаємо увагу на те, що місцева влада не забороняла перебувати молодим міщанам при канцелярії надвірного, згодом головного суду для вивчення права, щоб бути надалі корисними своїм містам. Після навчання, як правило, набуття практичних навичок тривало від трьох років,

¹⁴⁰ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.1.

¹⁴¹ Там само. – Арк.3, 88, 89.

¹⁴² Там само. – Спр.29. – Арк.1 зв.

¹⁴³ Там само. – Спр.84. – Арк.74 зв. – 82.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.15–16, 40 зв.

отримавши необхідні знання щодо законів і порядку судочинства, вони могли обіймати посади у своїх містах¹⁴⁵.

Робота ратманів часто супроводжувалася різноманітними махінаціями. У цьому випадку їх віддавали під суд кримінального департаменту головного суду або відстороняли від посади. 1831 р. до Радомишльського повітового стряпчого Ширецького звернувся ратман магістрату Л. Підгорський зі скаргою, що його не допускали до засідань понад півтора року секретар титулярний радник Шулькевич та члени установи. Лише відсторонення від посади секретаря за вказівкою губернського правління призвело до скарги ратмана, на чий бік став стряпчий. Проте з'ясувалося, що ще в 1820 р. за махінації з видачею паспортів за гроші тодішнього ратмана Л. Підгорського було відсторонено від посади, а 1826 р. він був незаконно допущений до виборів¹⁴⁶. Цікаво, що з першого складу Житомирського магістрату під судом кримінального департаменту Волинського головного суду перебували радні Г. Шлейхерт, Р. Жук, Я. Корженівський, Л. Осташевський, Ф. Нуберт, Ф. Квятковський, Ф. Бер, А. Мошкович, Х. Лейбович, К. Гершкович, Л. Менделіович, які були виправдані¹⁴⁷ (причину віддання під суд установити не вдалося). Очевидно, що корпус радних Житомирського магістрату був різним за своїми діловими якостями. 9 січня 1800 р. до Бердичева для оцінки будівель міщан були відряджені радні Житомирського магістрату Л. Статський і Н. Гершкович, але вони не відрпортували про виконання, і тому були призначені інші два радні¹⁴⁸.

На жаль, в архівах відклалося порівняно небагато формулярних списків. Одним зі збережених став укладений 17 червня 1824 р. для Подільського губернського правління формуляр про службу виборних членів (обраних 1823 р.) та секретаря і канцеляристів. Якщо говорити про виборних посадовців, то президент Д. Блажей (34 р.), ратмани: Г. Луковський (38 р.), П. Тарлєвич (37 р.) були міщанами, зрозуміло, що не мали кріпаків (інша власність була не зазначена) і всі були одружені. Вони були обрані 1823 р., єдиний ратман від євреїв – А. Вольфензон (40 р.) перебував

¹⁴⁵ Там само. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.20–23 зв.

¹⁴⁶ Там само. – Спр.140. – Арк.1, 9–10 зв.

¹⁴⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.54.

¹⁴⁸ Там само. – Арк.7.

на посаді з 1811 р., а решта його даних була аналогічна іншим ратманам¹⁴⁹.

Ковельський міщанин І. Богуш, 1782 р. н., у 1818 р. був обраний ратманом Ковельського магістрату, а 1820 р. – президентом цього ж магістрату й перебував на посаді до 1826 р. Наступне його обрання президентом магістрату відбулося 1833 р., і перебував він на цій посаді по 1835 р., а далі – 1842–1849 рр. Римо-католик, був одружений і мав двох синів та двох дочок, із майна – дерев'яний будинок на власній землі¹⁵⁰.

Станом на 1800 р. у протоколах засідань Житомирського магістрату зазначено, що радні магістрату мають настільки багато кримінальних і громадських справ, що заледве встигають їх вирішувати¹⁵¹. Для прикладу, згідно з указом Сенату щодо участі двох членів магістратів разом із городничим в обслідуванні місць злочинів, 2 січня 1800 р. Житомирський магістрат відрядив рядних Д. Хавтуренка і Ш. Нусімовича¹⁵².

Однією з проблем у роботі ратманів був їхній низький статус в очах місцевої влади. Прикладом може слугувати засідання Радомишльського магістрату 18 січня 1800 р. Ще 19 листопада 1799 р. магістрат надіслав до нижнього земського суду вимогу (!) вислати повіреного єврейської громади м. Чорнобиля П. Мордуховича для ознайомлення з коштів ратману М. Шепшелівичу. Хоча дата засідання була визначена на 10 січня, проте нижній земський суд навіть не відреагував на вимогу установи, що унеможлиблювало завершення провадження. У новому зверненні вже було змінено формулювання до поліційної установи: не вимога, а «благоволив вислати» повіреного на 23 січня, інакше магістрат погрожував повідомити, куди потрібно, про непривабливі дії нижнього земського суду¹⁵³.

Окремо варто зупинитися на складі Богуславського магістрату, структура якого не відповідала тодішній судовій практиці. Станом на 1804 р. до нього входили: вїйт – купець К. Рогов, лавники – купець А. Цурюпа, міщани – Г. Марчевський, Г. Фариниченко, В. Козаченко, євреї – Б. Михелівич і С. Юдкович; писарем був

¹⁴⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.9 зв. – 10.

¹⁵⁰ Держархів Волинської обл. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.123 зв. – 124.

¹⁵¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.10–10 зв.

А. Вишневецький¹⁵⁴. Проте 16 червня цього ж року фігурував вже інший війт – М. Баланевський, було записано просто посаду лавника, але прізвище було відсутнє й відбулася лише одна зміна в складі представників від міщан – замість В. Козаченка, значився К. Данилейченко¹⁵⁵.

Отже, під час формування кадрового складу чітко дотримувалися принципу, що посаду президента/бургомістра/війта міг обіймати тільки християнин, ратмана/радного християни і юдей відповідно до визначених пропорцій. Окремо зауважимо на підготовці молодих міщан до юридичного фаху через набуття практичних знань при канцеляріях. Незважаючи на низький авторитет магістратів в очах адміністративних органів, окремі посадовці перебували на посадах протягом тривалих періодів.

* * *

З погляду людини ХХІ ст. важливим елементом служби є її грошове забезпечення. Оскільки верховна влада завжди мала потребу в коштах, то ще 1795 р. згідно іменного указу генерал-губернатора Т. Тутолміна було визначено, що бургомістрам і ратманам магістратів не платити. При цьому зазначалено, що хоча й були встановлені оклади згідно зі штатами, але оскільки відповідно до «Грамоти на права й вигоди...» міста отримали немалі доходи на їхні публічні потреби, то жалування посадовці повинні отримувати зі зібраних коштів¹⁵⁶. Ця практика про виплату жалування з міських доходів, як і те, що чисельність та оплата служби канцеляристів і сторожів покладалися на міське правління, була підтверджена в 1800 р.¹⁵⁷ 1808 р. таємний радник, сенатор І. Алексеев, з'ясовуючи благоустрій інкорпорованих губерній, зазначав, що в Житомирі було достатньо міських доходів, щоб забезпечити роботу цих органів. Водночас у приватновласницьких Острозі, Заславі, Старокостянтиніві, Рівному та Дубно всі повинності забезпечувалися «натурою чи грошовою складчиною», що призводило до розорення городян¹⁵⁸.

Практику економії Катерини II успішно продовжив Павло І. 10 червня 1797 р. із Волинського губернського

¹⁵⁴ Там само. – Ф.606. – оп.1. – Спр.1. – Арк.1 зв. – 2. Насправді ця справа помилково знаходиться у Держархіві Житомирської обл., адже стосується Богуславського магістрату.

¹⁵⁵ Там само. – Арк.112.

¹⁵⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.215.

¹⁵⁷ Там же. – С.406.

¹⁵⁸ Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия... – Вып.2. – С.372–373.

правління до всіх магістратів надійшов указ із повідомленням результатів розгляду рапорту посадовців Луцького магістрату, які не отримали жалування за вересневу третину 1796 р. Проте згідно зі штатами 1796 р. жалування не призначалося з казни, а мало виплачуватися на колишніх правах, тому правління не могло виконати вимогу Луцького магістрату. З іншого боку, місцева адміністрація запитувала магістрати, як раніше платилося жалування, щоб губернатор М. Миклашевський міг вирішити це питання¹⁵⁹.

Очевидно, що змусити міщан покинути свою роботу й працювати щоденно безоплатно було неможливо. Для прикладу, Оликська ратуша працювала щодня, окрім суботи й неділі, державних¹⁶⁰ і релігійних свят, окремо ратмани від юдеїв були відсутні під час своїх свят¹⁶¹. Більш підприємливими й заможнішими були єврейські міщани, які намагалися вирішити цю проблему нестандартним способом: 31 березня 1799 р. в Ушицькому магістраті слухали інформацію про те, що ратманам від євреїв М. Абрамовичу і Й. Майбіовичу обіцяли по 20 руб. сріблом за те, щоб вони погодилися обійняти ці посади, і після цього з євреїв почали збирати такий незаконний побор. Найбільше здивування викликає той факт, що про цей незаконний платіж скаржилися не власне юдеї, а ратмані-християни¹⁶². Зрозуміло, що їм ніхто не обіцяв таких «підйомних». В Оликській ратуші бургомістр і ратмани не отримували платні ні від громади, ні від влади, але мали пільги при сплаті податків¹⁶³.

Верховна влада розуміла, що такий шлях вирішення проблеми однозначно буде призводити до розорення й небажання обіймати посаду, а купці та міщани будуть всіляко уникати участі у виборах. Очевидно, що частиною посадовців рухало бажання марнославства, але й тут потрібно було піклуватися про сплату податків. Тому було використано, хоча й неодноразово наголошувалося на збереженні річпосполитської судової практики, ст. 279 «Учрежденный...», тобто з двох бургомістрів і чотирьох ратманів дозволено перебувати у відпустці одному

¹⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.131–131 зв.

¹⁶⁰ Для прикладу, у січні 1828 р. судові установи не працювали через святкування Днів народження Великих княгинь Олени і Ганни Павлівних, Великого князя Михайла Павловича (Месяцеслов. 1828 г. – В 2-х ч. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1828. – С.XV).

¹⁶¹ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.499.

¹⁶² Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.50 зв. – 51.

¹⁶³ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.498–499.

бургомістру та двом ратманам. Тому, за потреби, один з бургомістрів міг подавати до губернського правління рапорт із покликаннями на ст. 279 про надання відпустки. Саме так у 1810 р., коли бургомістру Новоград-Волинського повіту М. Чорноморському потрібно було від'їхати на два тижні, йому надавали таку можливість¹⁶⁴. За аналогічною процедурою 1822 р. за згодою в. о. волинського цивільного губернатора віце-губернатора князя Ф. Любомирського президент Житомирського магістрату Ф. Квятковський отримав 15-денну відпустку¹⁶⁵.

За схожою процедурою надавали відпустку ратманам, але губернське правління лише ставилося до відома¹⁶⁶. Спочатку охочий писав рапорт до магістрату, який на своєму засіданні звільняв у відпустку і відсилав рапорт до губернського правління. Саме так радний Житомирського магістрату П. Донцов отримав 1822 р. відпустку терміном 28 днів. Завершення відпустки супроводжувалося доповіддю до магістрату¹⁶⁷. Необхідно зауважити, що питання з відпустками ратманів вирішувалися набагато простіше: у протоколах засідань Оликської ратуші міститься запис від 4 серпня 1815 р., що до присутствія прибув ратман А. Гершман, який оголосив, що має справу в містечку Волочиську й повинен відлучитися на 14 днів. Йому було надано дозвіл відповідно до ст. 279 «Учрежденій...» і виписано свідоцтво на проїзд. 1 вересня знову був запис, що цей же ратман повідомляв, що для лікування він повинен відлучитися на 28 днів¹⁶⁸.

Проте надання відпусток не могло вирішити всіх питань із виплатою жалування. З одного боку, в Оликській ратуші 1815 р. засідали бургомістр Ф. Ревуцький і п'ять ратманів: І. Копиловський, Д. Харкевич, М. Василевський, Х. Садій і А. Гершман¹⁶⁹. Проте деякі магістрати виявили «кмітливість» і визначили черговість перебування на посаді бургомістрів та ратманів: по пів року (обов'язковою вимогою була участь у засіданнях ратмана від християн і ратмана від євреїв). 1803 р. Київське губернське правління продублювало ст. 279 «Учрежденій...», що половина складу магістрату може бути відсутня. Тому в Радомишльському магістраті 29

¹⁶⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.81.

¹⁶⁵ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.82, 83, 86.

¹⁶⁶ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.82.

¹⁶⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.1, 3–4 зв.

¹⁶⁸ Держархів Волинської обл. – Ф.486. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.11, 15.

¹⁶⁹ Там само. – Спр.33. – Арк.121.

березня 1810 р. було прийнято рішення, що, ураховуючи неоплачуваність посад, по пів року повинні бути по одному бургомістру та по два ратмани – один від християн та один від юдеїв. Окремо наголошено на тому, що ті, чия черга не настала, не повинні втручатися у поточні справи. У разі хвороби чи термінового від'їзду за особливою резолюцією магістрату залучали іншого посадовця¹⁷⁰.

У цьому ж магістраті 2 січня 1823 р. слухали питання, що бургомістр А. Шліхерт, ратман від християн Й. Лукашенко і від юдеїв Ю. Зафосін піврічну чергу відбули і їх по черзі мали змінити бургомістр М. Савін та ратман Д. Пархоменко, але оскільки на теперішніх виборах вони не були обрані на наступне трьохріччя й нові обрані кандидати чекали схвалення на посадах, то було вирішено залишити на посадах тих, хто є. Переобраному від євреїв Н. Рубежовському пропонували обійняти посаду, а його напарнику – відлучитися. Проте ще 11 січня Ю. Зафосін перебував у присутстві¹⁷¹. Справа мала продовження: 8 липня 1824 р. магістрат слухав доповідь, що Шліхерт, Лукашенко і Рубежовський відбули свою чергу з 1 січня по 1 липня, але новообрані члени бургомістр М. Лінніов і ратман М. Калашников були не схвалені на посадах губернатором. Ратман І. Козицький хоча й був схвалений, але за розтрату казенних податей було описане його майно, а сам він перебував під судом. Уже фігурували колишні (після несхвалення їх, очевидно, повернули на посади) бургомістр М. Савін, але всі знали про його незадовільне здоров'я, а ратман Д. Пархоменко потрапив під суд за видачу якомусь «волоцюзі» паспорта. Тому прийнято рішення, що будуть засідати бургомістр А. Шляхерт, ратмани О. Лукашенко і Ю. Зафосін¹⁷². 1 січня 1824 р. у магістраті засідали бургомістр Шляхерт і ратмани: від християн Лукашенко і від юдеїв Н. Рубежовський, останнього 8 липня змінив Зафосін. Окремо до протоколу записано, що інший бургомістр М. Савін та ратмани Д. Пархоменко і Ю. Зафосін були відсутні згідно зі ст. 279 «Учреждений...»¹⁷³.

Зазначимо, що навіть для відбуття у відрядження до Бердичева відповідно до свідоцтва Житомирського

¹⁷⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.17–17 зв.

¹⁷¹ ЦДАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1, 7.

¹⁷² Там само. – Арк.82–82 зв.

¹⁷³ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.1–1 зв., 204 зв.

магістрату для введення у володіння власністю радний Матвій Оржавський подавав доповідь¹⁷⁴.

Фактично, урахуваючи наявність у частини міст власних доходів, верховна влада за умов декларування повернення до річпосполитської судової традиції, відмовилася сплачувати жалування з казни, доручивши врегульовувати це питання магістратам самостійно. В умовах відсутності коштів це призводило до махінацій, коли городяни самостійно сплачували певні суми своїм посадовцям. З іншого боку, за необхідності бургомістрам і ратманам надавали можливість відлучатися для здійснення своєї професійної діяльності. Місцева влада не вимагала від урядників магістратів і ратуш 100 % присутності, як це було з членами повітового суду, зобов'язуючи дотримуватися встановленої черговості та задля дисциплінування установ, вимагаючи повідомляти про всі переміщення.

Отже, аналіз кадрового складу магістратів і ратуш дає підстави констатувати про продовження використання імперських практик взаємодії з різними прошарками населення регіону. Заради забезпечення соціальної стабільності в прикордонних містах і містечках верховна влада, порівняно з річпосполитською судовою практикою, розширила не лише юрисдикцію магістратів і ратуш, але й допустила до виборних посад ратманів юдеїв, підпорядкувавши їх головам із християн. Залучення на свій бік заможної верхівки міщанства й купецтва зберігало їхню лояльність і сприяло утвердження Російської імперії в регіоні. Виважений підхід до формування корпусу виборних посадовців забезпечив їхню підтримку. Це досягалося не лише дотриманням етнічної різноманітності, а й проявлялося в неутручанні в процеси виборів, що давало змогу домінуючим угрупованням перемагати, схваленням губернськими правліннями переможців на посадах за відсутності кримінальних проваджень. Хоча у внутрішніх губерніях імперії виборна служба в магістратах і ратушах сприймалася як повинність, то в правобережних губерніях, навпаки, тривала гостра боротьба між представниками міської еліти. При цьому у виборах брала участь незначна чисельність городян. Посади голів обіймали заможні та авторитетні члени тодішнього соціуму, частина з яких готувалася до кар'єри в судових органах. Більша частина ратманів перебувала на посадах кілька каденцій поспіль. Не

¹⁷⁴ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.27.

зупиняли кандидатів на посади в міських судах ні низький статус в очах адміністративних органів, ні відсутність оплати за виконання службових обов'язків. Верховна влада давала змогу посадовцям магістратів і ратуш поєднувати виборну службу зі своїми традиційними заняттями, проте це не зменшувало їхньої участі в різних махінаціях заради отримання прибутків.

3.3. Посадовці губернських судових установ

У прикордонних правобережних губерніях в 1797–1831 рр. керівництво й контроль за судовою системою було покладено на губернські головні суди. Від їхніх зусиль залежали ефективний захист майнових інтересів особи, соціальна стабільність і лояльність місцевої еліти. Основну роль, природно, відведено кадровому складу. Верховна влада використовувала імперську практику, адже назовні видавалося, що саме шляхта повністю формує цю установу. Водночас і Петербург не забував про свої інтереси. Місцева адміністрація повинна була діяти надзвичайно виважено: не можна було тиснути на виборців, адже обрання повністю підконтрольних місцевій владі посадовців неодмінно дискредитувало б судову систему. Тому верховна влада й місцева адміністрація повинні були вчиняти так, щоб обраних і схвалених посадовців не підозрювала польська шляхта в сервілізмі, а їхню діяльність не дискредитували.

З огляду на нетривалий період функціонування катерининських судових установ у правобережних губерніях ми не будемо зосереджуватися на кадровому складі виборних посадовців губернських апеляційних установ. У підрозділі 2.2 було з'ясовано, що до двох департаментів: верхнього земського суду обиралися шляхтою по п'ять засідателів, до губернського магістрату городянами губернського міста – по три засідателі, до верхньої розправи для державних селян і однодворців – по п'ять засідателів. Усі кандидатури схвалював губернатор, а керівників призначала верховна влада. Наступна ланка – палати кримінального та цивільного судів – були, по суті, державними судами з повністю призначуваним складом. Що ж до кадрів совісних судів, то погоджуємося з аргументованими твердженнями В. Шандри про виборців, які обираючи суддів і судових засідателів, звертали увагу на їхні матеріальні статки та вміння успішно господарювати, соціальні та родинні зв'язки, участь у громадському житті, авторитет у суспільстві. Важливу роль відведено освіченості, стабільності родини, поважному віку з життєвим досвідом, розсудливості та зрілості суджень¹⁷⁵.

Основну роль у функціонуванні судової системи відводили губернським головним судам. Кадровий склад кожного з двох департаментів (кримінального й цивільного)

¹⁷⁵ Шандра В.С. Совісні суди в Україні. – С.57–92.

мав традиційну структуру, хоча й із певними модифікаціями: до керівництва входили обрані на три роки місцевою шляхтою посадовці: голова (з наступним затвердженням Сенатом) і три засідателі (кандидатури схвалював губернатор)¹⁷⁶. Для контролю верховна влада призначала до кожного департаменту чиновників – радника й секретаря¹⁷⁷. Документообіг забезпечували канцелярські службовці, схвалені губернським правлінням.

Насамперед зупинимося на виборах до головних судів. Проведення шляхетських виборів докладно проаналізовано в попередньому розділі. Проте не можна оминати увагою ґрунтовної розвідки В. Шандри, яка стверджує, що за допомогою виборів верхній владі вдалося утвердити власне верховенство, легітимізуватись, проникнути у всі прошарки суспільства та зміцнити державну владу як таку, а також, не в останню чергу, мати недорогий управлінський апарат¹⁷⁸.

Повторимося, що постійні проблеми, передусім з майновим цензом виборців й обраних посадовців, були проявами гнучкості імперської практики, спрямованої на пошук компромісу з місцевою елітою. При цьому верховна влада згодна була частково йти на поступки шляхті в разі її конфлікту з губернаторами. Для прикладу, у своєму таємному рапорті до генерал-прокурора волинський губернський маршалок граф К. Міончинський (1799–1802 рр.) скаржився на губернатора К. Глазенаппа (1799–1800 рр.), звинувачуючи його в порушенні термінів проведення виборів, відсутності фіксованої плати за проживання шляхти під час виборів і присутності на виборах капітан-справників прикордонних повітів, які не мали стосунку до виборів. Одночасно зауважено, що шляхтичі перебували в залі засідань «... зі смиренністю, голосували одногосно та заявляли про вірність монарху»¹⁷⁹. Можливо, цей рапорт і став однією з причин відставки губернатора К. Глазенаппа 27 червня 1800 р.¹⁸⁰

Для ілюстрації виборів до головних судів узято результати 1823 р. із Подільської губернії, які засвідчують гостру боротьбу за посади. Кримінальний департамент головного суду мав такий склад: голова – надвірний радник князь З. Абімелік («за» – 283, «проти» – 183), кандидатом, який міг

¹⁷⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397.

¹⁷⁷ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.728.

¹⁷⁸ Шандра В. Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні 19 – початку 20 ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.17. – К., 2009. – С.195.

¹⁷⁹ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.532. – Арк.1–1 зв., 5.

¹⁸⁰ Губернии Российской империи... – С.82.

бути заміною, – Я. Віслоцький («за» – 380, «проти» – не було). Претендентами на посаду засідателя були десять осіб, проте затверджено лише двоє, які набрали найбільше голосів: Й. Мартиновський («за» – 212, «проти» – 71), Й. Лесневич («за» – 176, «проти» – 107), решта шість затверджено кандидатами, один – депутатом дворянської комісії та один перебував під судом. Головою цивільного департаменту було обрано Я. Сульницького («за» – 297, «проти» – 172) і кандидатом В. Яловицького («за» – 247, «проти» – 244). Претендентами на посаду засідателя було одинадцять осіб, проте затверджено троє: Ф. Велямовський («за» – 319, «проти» – 199), Ф. Жабоклицький («за» – 311, «проти» – 207), Р. Хлебовський («за» – 304, «проти» – 214), решта: п'ять затверджено кандидатами, один обраний до Подільського губернського апеляційного нормального суду, один перебував під судом і ще один був не записаний до дворянської книги¹⁸¹. У процесі аналізу результатів виборів виникає декілька думок: затвердження на посаду голови було пов'язане не стільки з результатами виборів, скільки з іншими факторами: князь З. Абімелік набрав менше голосів; велика кількість кандидатів на посаду засідателя, урахувавши її неоплачуваність; із незрозумілих причин до кримінального департаменту було затверджено лише два засідателі, хоча за штатами їх мало бути три.

За допомогою гнучкої політики під час виборів до головних судів верховна влада та місцеві адміністратори здобували лояльність шляхетської корпорації. Відзначимо велике число претендентів на посади, урахувавши неоплачуваність роботи засідателів та велике коло обов'язків голів департаментів. Обіймаючи виборні посади, еліта зберігала свій вплив і відстоювала право на власне судочинство.

* * *

Природно, що основну роль у роботі департаменту відведено голові. Уже наголошено на виваженості з боку верховної влади під час призначення на цю посаду. Ознакою престижності посади слугував той факт, що в разі відсутності в губернії цивільного губернатора та віце-губернатора саме голова одного з департаментів (як правило, це був голова цивільного департаменту, менш завантажений роботою) виконував функції керівника губернії. До прикладу, голова цивільного департаменту А. Домбровський неодноразово

¹⁸¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186–1186 зв.

виконував посадові обов'язки волинського губернатора й навіть потрапив до офіційного списку губернаторів (як виконувач обов'язків із 14.02. по 22.03.1816 р.)¹⁸². 1818 р. обов'язки губернатора виконував голова цивільного департаменту Волинського головного суду Й. Пінінський¹⁸³.

Таблиця 3.3.1. «Голови Волинського головного суду (1800–1829)» де підстави відзначити відносну плинність кадрів на посадах голів департаментів. Лише Й. Бачинський та А. Домбровський тричі обиралися, ще два – М. Корженевський і Е. Прушинський (не до кінця зрозуміла ситуація з графом С. Бержинським, який згідно з архівними даними змінив Е. Прушинського, а в «Месяцеслове...» взагалі не фігурував, тому до наступних розрахунків його не включили) були обрані двічі. Не рідкістю були ротачії досвідчених Й. Бачинського та А. Домбровського з одного департаменту до іншого, що можна пояснити необхідністю «розгрібати завали» або виконувати обов'язки губернатора. Загалом із 22 каденцій, інформацію про яких нам удалося встановити, 10 термінів (хоча не всі голови добували до кінця) (45 %) обіймало четверо згаданих вище керівників.

У процесі укладання таблиць удалося з'ясувати, що вибори, зазвичай, відбувалися в липні, а приведення до присяги нових засідателів (після схвалення кандидатур губернатором) могло проходити у вересні. 29 вересня 1829 р. у журналі засідань цивільного департаменту Волинського головного суду зазначено, що працювали три нових засідателі та ще один попередній¹⁸⁴. Ще складнішою була ситуація з головами, яких схвалював Сенат. Цей процес міг затягнутися, тому на посаді перебував попередній голова вже з новими засідателями. Для прикладу, А. Домбровський був обраний шляхтою в липні 1814 р., а схвалений на посаді голови цивільного департаменту 2 квітня 1815 р.¹⁸⁵ Крім цього, паралельно функціонували ще тимчасові кримінальні департаменти (саме тому дані по кримінальному департаменту за 1826 р. відсутні, адже у фонді 16 Держархіву Житомирської області відклалися журнали тимчасового департаменту); під час перерв у засіданнях у кримінальному департаменті постійно чергували голова, радник і засідателі одного з департаментів; голови й засідателі вибували з різних причин.

¹⁸² Губернии Российской империи. История и руководители. – С.82.

¹⁸³ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.1.

¹⁸⁴ Там само. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.257. – Арк.2314.

¹⁸⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.2 зв. – 3.

На посади голів підбирали заможних місцевих поміщиків, бажано з досвідом роботи в юридичній сфері. Оскільки ця посада була виборною (на оплаті держава повинна була б зекономити), проте Павло I, згідно зі штатами 1796 р., установив жалування розміром 840 руб. сріблом на рік. Для прикладу, губернатор отримував 1 800 руб. і столових 1 200 руб., віце-губернатор – 1 200 руб., губернський прокурор – 600 руб. Для голів було передбачено перебування в чині V класу (статського радника). Для порівняння: віце-губернатор також був статським радником, а губернський прокурор отримував чин VI класу – колезького радника¹⁸⁶. При цьому головами департаментів були посадовці з «екзотичними» річпосполитськими чинами. 1800 р. головою цивільного департаменту Волинського головного суду було обрано М. Корженьовського, ротмістра колишньої польської кавалерії. У його формулярному списку вживався й чин статського радника¹⁸⁷. Станом на січень 1812 р. головою кримінального департаменту Київського головного суду був камергер його імператорської величності, камер-юнкер Захаржевський¹⁸⁸.

Проте з присвоєнням російських чинів верховна влада не поспішала. 24 липня 1816 р. подільський військовий губернатор О. Бахметєв надіслав рапорт на ім'я імператора з проханням звернути увагу на службу голови цивільного департаменту Л. Подоського, який із 13 жовтня 1815 р. по 16 квітня 1816 р. навіть виконував обов'язки цивільного губернатора. Позитивно характеризуючи його службу, губернатор просив для нього чину статського радника (відповідно до посади), але запізнився. Згідно з випискою з журналу Комітету міністрів від 9 червня 1816 р. стосовно перейменування польських чинів у класи російської служби, було сказано, що обрані посадовці, які попередньо не мали ніяких чинів, не можуть претендувати на їх присвоєння, а достойних можна нагороджувати орденами. Тому Л. Падоського було нагороджено орденом св. Володимира 3-го ступеня¹⁸⁹.

Сама процедура вступу на посаду мала такий вигляд: із Сенату надходив указ до губернського правління про

¹⁸⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44. Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.394, 397.

¹⁸⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.195. – Арк.237.

¹⁸⁸ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.1.

¹⁸⁹ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1613. – Арк.2–4, 12, 15 зв. – 16, 23.

схвалення кандидата¹⁹⁰. Після прийняття присяги у присутності губернського прокурора, він приступав до роботи¹⁹¹.

Верховна влада була зацікавлена в професійних головах головних судів, які б не лише мали досвід судочинства, а й мали повагу серед місцевої шляхти й відзначалися лояльністю. Характеризуючи кадровий склад підкоморських судів, ми зупинялися на посадовцях, які в подальшому ставали головами департаментів. Очільник цивільного департаменту Волинського головного суду А. Домбровський (1747 – ?) був нагороджений російськими орденами і, як уже зазначено, неодноразово виконував обов'язки волинського цивільного губернатора. Схожими були кар'єри голів цивільного департаменту на 1815 р. дійсного камергера Й. Бачинського й на 1818 р. Й. Пінінського. Удалося встановити, що до виборів 1820 р. посади голів займали досвідчені посадовці-професіонали. Проте в 1820 р. посаду голови цивільного департаменту зайняв граф С. Карвицький, власник 239 кріпаків, який у 1809–1810 рр. перебував на військовій службі й вийшов у відставку поручиком¹⁹². Такий поворот можна пояснити виходом у відставку попереднього покоління посадовців і своєрідною кадровою політикою губернатора В. Гіжицького (1816–1824 рр.), який урахував ставлення місцевої еліти до імперської влади.

Твердження про професійність перших голів підтверджують дані Подільського головного суду. Голова цивільного департаменту Ян Онуфрій Орловський 1799 р. у зверненні на ім'я імператора вказував, що зі своїх 65 років 20 років засідав у судах без зауважень¹⁹³. 1809 р. новим головою цивільного департаменту Київського головного суду був схвалений за найбільшою кількістю голосів на дворянських виборах колишній сквирський повітовий маршалок К. Проскур¹⁹⁴. Згадуваний голова цивільного департаменту Подільського головного суду А. Подоський, згідно з формулярним списком, походив із шляхти, мав у Ямпільському й Ольгопільському повітах 1066 кріпаків. Військову службу розпочав у польському війську поручиком у регіментарії шефа Ю. Іллінського, а вже наступного року став капітаном. 1797 р. був обраний шляхтою губернії на

¹⁹⁰ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.4.

¹⁹¹ Там само. – Спр.74. – Арк.245.

¹⁹² Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1 зв. – 2.

¹⁹³ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.1, 2.

¹⁹⁴ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.4.

коронацію Павла І. Виборну службу розпочав у 1802 р. із посади ямпільського повітового хорунжого, 1809 р. – став повітовим маршалком цього ж повіту, з 20 липня 1815 р. – головою цивільного департаменту. У походах, під судом та у відставці не був, до продовження статської служби, як зазначено, мав здібності. Цікавим видається приватне життя голови, який був одружений із дворянкою К. Камінською, мав двох синів і двох дочок¹⁹⁵. Одна з них – Розалія – була дружиною декабриста Ф. Кольма, причому вказано, що вона дочка графа, статського радника¹⁹⁶. Інша – Пауліна – стала дружиною великого землевласника, голови Київського головного суду П. Івановського, але сама вважала свій шлюб мезальянсом. Від їхнього шлюбу народилася Кароліна Вітгенштейн, яка з 1848 по 1861 р. перебувала в цивільному шлюбі з Ф. Лістом¹⁹⁷.

З 1820-х рр. змінився якісний склад голів: на зміну досвідченим із практичними знаннями прийшли посадовці, які лише набували необхідних знань. На 1823 р. головою цивільного департаменту Подільського головного суду був К. Орловський. У володінні 52-річного одруженого шляхтича було 1000 душ кріпаків. Перший етап його кар'єри пов'язаний з обранням літинським маршалком (1801–1806 рр.). Наступне обрання було через 14 років, 1820 р. він обійняв посаду голови департаменту, також займався вирішенням переданих з кримінального департаменту в 1821 р. 150 справ¹⁹⁸. Його наступником став обраний у 1823 р. 33-річний Я. Сулятицький, який мав у Могилівському повіті 1023 кріпаки. Перебував на польській військовій службі, брав участь у походах 1809 і 1812 рр., дослужився до капітана й отримав Військовий Золотий Хрест. Його статська служба розпочалася 1820 р. з обранням головою Могилівського межового суду¹⁹⁹, 1827 р. його переобрали головою департаменту²⁰⁰.

Не всі обрані голови через різні причини бажали приступати до виконання своїх обов'язків, тоді одному доводилося працювати «за двох». Голова цивільного департаменту Подільського головного суду А. Подоський звернувся до подільського військового губернатора

¹⁹⁵ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1613. – Арк.2–4, 12, 15 зв. – 16.

¹⁹⁶ Нечкина М. (Ред.). Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988. – С.77.

¹⁹⁷ Talson R. Karolina Vitgenshtejn [Carolina Wittgenshtein]: [Електронний ресурс]: <https://www.proza.ru/2011/08/02/1072>

¹⁹⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1197.

¹⁹⁹ Там само. – Арк.1273–1274.

²⁰⁰ Там само. – Спр.3342. – Арк.1474 зв. – 1475.

О. Бахметьева з проханням відпустити його на два місяці за кордон на лікування мінеральними водами. Проте це було неможливим, тому що голова кримінального департаменту князь Ф. Четвертинський через хворобу не склав присяги й не приступив до виконання обов'язків. А. Подоський змушений був багато працювати, і невідомо, як довго. Тоді було вирішено з'ясувати обставини з Ф. Четвертинським: якщо він не зможе служити, то призначити наступного за балами кандидата (на виборах переможець отримав 303 бали «за» і 150 – «проти», його конкурент Я. Старжинський – 240 «за» і 213 «проти») ²⁰¹.

Зрозуміло, що на час служби голови не випадали із соціуму, а брали активну участь у судових процесах, використовуючи, якщо можливо, своє становище. У березні 1799 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав два провадження, однією з його сторін був голова Моржковський (1797–1800 рр.): перше – з шамбеляном К. Мілевським про виконання декрету київського ґродського суду про видачу селян, друге – з шляхтичами Домбровськими та іншими про виконання декретів цього ж ґродського суду про повернення коштів. Для виконання судових рішень було вирішено використати поліцію ²⁰².

Звільнення з посади голови теж відбувалося за процедурою. 1815 р. від волинського цивільного губернатора М. Комбурля надійшло звернення до генерал-прокурора Д. Троцинського, що дійсний камергер голова кримінального департаменту Й. Бачинський подав прохання про відставку на ім'я губернатора та генерал-прокурора. Серед причин указував 15-річне перебування на різних посадах, незадовільний стан здоров'я (була надана медична довідка), потреба впорядкування маєтку, а також партикулярні справи. Додавалися свідоцтво про хворобу, формулярний список, дві виписки з протоколів Волинського дворянського зібрання за 1811 та 1814 рр. з подякою шляхетства за довгострокову та старанну службу. Одночасно вносили кандидатуру поміщика Житомирського повіту Е. Прушинського на цю посаду, адже на час хвороби голова цивільного департаменту А. Домбровський керував роботою кримінального. Згідно із сенатським указом Й. Бачинського було звільнено ²⁰³.

²⁰¹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1610. – Арк.1–2, 8, 20.

²⁰² Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.48 зв.

²⁰³ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1439. – Арк.1–3, 8.

Отже, обрані на посади голів заможні представники місцевої еліти повинні були поєднувати захист корпоративних інтересів із лояльністю Російській імперії. Вдала кадрова політика дала змогу мінімізувати соціальну напругу, гарантуючи справедливий розгляд цивільних та кримінальних проваджень. Натомість якщо спочатку посади займали представники еліти з великим досвідом практичної діяльності, то з 1820-х рр. молодь лише почала набувати знань.

* * *

Важливим елементом повноцінного функціонування департаментів була ефективна робота засідателів (по три в кожному з департаментів). На початковому етапі, згідно з річпосполитівською традицією, засідателі в судових документах іменувалися депутатами, що вказувало на їхній статус – обрані представники від місцевої шляхти, які повинні захищати станові інтереси. Спершу верховна влада не загострювала на цьому увагу, але 1824 р. питання про назву посади розглядав Сенат. Міністр внутрішніх справ пояснював, що хоча за штатами 1804 р. у головному суді були засідателі, але в офіційних документах обрані шляхтою посадовці фігурували під назвою депутати. Від подільського губернатора Н. Грохольського (1823–1831 рр.) вимагали пояснень про підстави вживання нової назви. У поданій відповіді сановник указував, що йому невідомо, чому до 1801 р. використовували термін «засідатель», а потім – «депутат». Єдиним аргументом було те, що так називали виборних до Люблінського трибуналу за конституціями 1726 і 1768 рр. Верховна влада заборонила вживати термін «депутат» усім присутствам, зокрема й судовим установам²⁰⁴. Проте, згідно з діловодними документами цивільного департаменту Київського головного суду за березень 1829 р., продовжувалося вживання терміна «депутат»²⁰⁵.

Аналіз даних із Таблиці 3.3.2. «Засідателі Волинського головного суду (1797–1829)» переконує в плінності кадрів: загалом із 23 доступних каденцій (тобто можливих 69 осіб) лише 30 разів (43 %) залишалися ті ж особи. Лише Й. Залеський був п'ять разів засідателем (з 1806 по 1820 рр.), А. Павша – обраний чотири рази (1814–1826 рр.), Є. Піотровський – тричі (1811–1820 рр.), ще дев'ять осіб – двічі. Говорити про досвідчених засідателів (які вже

²⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1146–1146 зв.

²⁰⁵ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.231. – Арк.86.

перебували на службі одну каденцію) можна в 19 випадках, 14 каденцій не було в складі суду посадовців з досвідом роботи в департаментах головного суду. Нечастими були зміни служби з одного департаменту на інший – лише три випадки. Більш сталим був склад цивільного департаменту, що може свідчити про престижність його роботи, адже вона пов'язувалась, передусім, із майновими провадженнями. Не завжди був повний комплект (три посадовці), що пояснювалося хворобами, смертю, переведенням на іншу посаду тощо.

Окремо необхідно з'ясувати можливості кар'єрного зростання, зокрема, чи могли засідателі ставати головами департаментів. Вдалося виявити лише три випадки: Е. Прушинський 1803 р. перебував на посаді засідателя цивільного департаменту, 1817 і 1823 р. був головою кримінального департаменту. Є. Піотровський, засідатель 1811 і 1814 рр. був обраний 1823 р. головою цивільного департаменту. Засідатель Київського головного суду. М. Глембоцький 1803 р. був обраний головою кримінального департаменту Волинського головного суду²⁰⁶. З іншого боку, засідатель кримінального департаменту у 1804–1809 рр. князь Фрідріх Любомирський у 1824–1825 рр. був волинським віце-губернатором²⁰⁷. Обраний 1823 р. засідатель цивільного департаменту Яків Антонович Омединський у чині статського радника у 1841–1844 рр. був губернським предводителем дворянства²⁰⁸.

Як і голови, посади засідателів обіймали заможні місцеві поміщики. Згідно зі штатами 1796 р. їхні посади мала утримувати місцева шляхта, водночас для чотирьох асесорів у Палаті суду й розправи у внутрішніх губерніях передбачався оклад в 300 руб.²⁰⁹ Зрозуміло, що ніхто не платив засідателям ніякого жалування.

У 1814 р. вибухнув гучний скандал у Подільському головному суді. Скарга про відсутність оплати дійшла до Сенату. Вихід запропонував сам головний суд: дозволити кримінальному департаменту зі всіх вирішених слідчих і кримінальних справ стягувати з підсудних для депутатів, які не отримували жалування, по 34 золотих і 8 грошей (на російські гроші – 5 руб. 14 коп.) за конституцією 1726 р.

²⁰⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.1.

²⁰⁷ Губернии Российской империи... – С.86.

²⁰⁸ Там само. – С.85.

²⁰⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.394, 397.

Проте Сенат відкинув цю пропозицію як незаконну, адже судовий процес був безкоштовним²¹⁰. 1815 р. засідателі вкотре пояснювали, що служба не дає змоги їм займатися господарськими справами, маєтками та будинками й ставили питання про оплату своєї праці. Цей скандал мав передісторію. Ще в 1807 р. було визначено збирати додатково по 18 коп. із селян усіх категорій, щоб із цієї суми платити жалування засідателям. Проте, потрапляючи до казни, гроші там і залишалися. У 1813 р. подільський цивільний губернатор граф К. Сент-Прі марно пропонував свій варіант, тотожний із пропозицією головного суду – стягувати з підсудних по 34 злотих для виплати жалування. Проте 10 лютого 1814 р. указом Сенату сановнику було повідомлено, що, за штатами 1796 р., жалування повинна платити шляхта. Тому 20 грудня 1814 р. подільська еліта «вимагала» (нечуване порушення ділового стилю!), щоб засідателям платила казна, пропонуючи такі розміри: згідно з коронною (польською) конституцією 1768 р., жалування мало становити 1500 руб., за литовською конституцією цього ж року (стор. 3), сума була дещо меншою – 450 руб. Урешті, 1816 р. Сенат повідомив Міністерство юстиції, що подільський губернатор повинен установити й платити засідателям із запровадженого податку у 18 коп.²¹¹ Проте з архівних матеріалів не вдалося встановити, чи сплачувалося жалування засідателям надалі.

Згідно зі штатами 1796 р. для засідателів не було передбачено чинів²¹². Єдиними випадками присвоєння чинів були ті, що були отримані на попередньому місці служби, у катерининській судовій системі. До прикладу, у січні 1799 р. головою кримінального департаменту Київського головного суду був колезький радник Алферов, такі ж чини мали інші засідателі – Головінський, Романовський, а з червня цього ж року – Глембоцький²¹³. З іншого боку, часто вживалися польські чини: у «Месяцеслове...» за 1802 р. зазначені в кримінальному департаменті – коморник Антоній Вороніч, шамбеляни Томаш Трезяк і Юзеф Молодецький²¹⁴. Така ситуація свідчить, що імперія не поспішала з відміною, принаймні до повстання 1830 р. і давала можливість шляхті брати участь у судовій діяльності.

²¹⁰ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1389. – Арк.4, 12 зв.

²¹¹ Там само. – Спр.1437. – Арк.1–2 зв., 4, 14, 17.

²¹² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397.

²¹³ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1, 5, 280.

²¹⁴ Месяцеслов. 1802 г. – Санкт-Петербург, 1802. – С.263.

Якщо проаналізувати кадровий склад, то першими засідателями цивільного департаменту Київського головного суду (1797–1800 рр.) були М. Третьяк, який ніколи не перебував на службі, і згадуваний Л. Харлінський, кар'єра якого розпочалася за Речі Посполитої в Люблінському трибуналі. З 1 травня 1797 р. останній перебував на посаді засідателя²¹⁵. Третій засідатель, який обійняв посаду з січня 1798 р., указаний Т. Купчинський, мав досвід на виборних урядах з 1782 р. і продовжив службу в російських адміністративних і судових структурах²¹⁶.

Окремої уваги заслуговує постать п'ятиразового засідателя Волинського головного суду Й. Залеського, який у 21-річному віці розпочав службу корнетом у Смоленському драгунському полку й через п'ять років вийшов у відставку поручиком. Першою його виборною посадою було депутатство у Волинській дворянській комісії, з 1805 р. розпочалося його перебування в судовій мережі – спочатку двічі засідателем у кримінальному департаменті, потім двічі – у цивільному. Останнє – п'яте обрання 1817 р. – було перерване 1818 р. переведенням на посаду радника цивільного департаменту. 1822 р. його було переміщено до кримінального департаменту, 1825 р. – назад до цивільного. 1821 р. був пожалуваний орденом св. Володимира 4 ступеня, 1826 р. – колезьким асесором. Нам видається підозрілим, що Й. Залеський не мав власності (його дружина володіла 29 кріпаками), у віці 57 років він мав 10-річну доньку й 5-річного сина (отже, шлюб було укладено після початку кар'єри)²¹⁷. Підставою для обрання на посаду, за відсутності майнового цензу, було перебування на російській військовій службі. Та й сам факт п'ятиразового обрання й переведення на посаду радника свідчить про вміння ладнати як із місцевою адміністрацією, так і з шляхетством. Що ж до чотириразового засідателя А. Павші, то він був власником 4465 кріпаків у Житомирському повіті, 1810 р. закінчив Віленську академію й до 1814 р. перебував у маєтку. Далі був обраний засідателем кримінального департаменту, на наступних виборах 1817 р. – депутатом «комісії для обчислення земських повинностей», 1820 і 1823 рр. переобирався на посаду засідателя цивільного департаменту²¹⁸. Є. Піотровський, власник 501 кріпака,

²¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.5, 7.

²¹⁶ Там само. – Спр.7. – Арк.2–2 зв.

²¹⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1 зв. – 3.

²¹⁸ Там само. – Спр.39. – Арк.1 зв. – 2.

одразу після закінчення Кременецького ліцею в 1811 р. був обраний засідателем цивільного департаменту (переобраний у 1814 р.). 1817 р. – житомирським повітовим підкоморієм. 1820–1823 рр. займався остаточним вирішенням з'їздових підкоморських справ. 1823 р. був обраний головою цивільного департаменту Волинського головного суду²¹⁹. А. Гулевіч, власник 593 кріпаків, до обрання засідателем у 1826 р. з 1811 по 1820 рр. обіймав посаду луцького повітового судді²²⁰.

Вдалося з'ясувати, що в Подільській губернії відбулося поєднання двох систем підбору кадрів. До першої категорії входили засідателі з досвідом роботи ще в річпосполитських судових структурах. За результатами виборів 1820 р., на 1823 р. засідателем цивільного департаменту Подільського головного суду був 53-річний В. Беднарівський, який володів у Кам'янецькому повіті за заставним правом 12 димами на суму 2 500 руб. сріблом. Після закінчення Кам'янецького училища 1784 р. вступив для вивчення правознавства при Подільському земському суді, щоб через три роки вести справи поміщиків та, згідно із судовими резолюціями, обробляти справи незаможних осіб. 1790 р. став адвокатом цього ж суду. У новоствореному Подільському головному суді, склавши присягу адвоката, він прослужив 14 років. Коли 1811 р. було визначено, що в Подільському головному суді може бути 12 штатних адвокатів, то В. Беднарівський увійшов до них. 1819 р. звільнився зі служби, щоб наступного року бути обраним засідателем²²¹.

Іншим засідателем був 54-річний М. Попавський, який мав у Могилівському повіті 37 кріпаків. 1794 р., після інкорпорації Правобережжя, був призначений справником Хмільницького циркула (округа), а 1797 р. обраний писарем Могилівського повітового суду. Під час наступних виборів його переобрали на цю ж посаду, потім обрали підсудком, а на чергових виборах – суддею. З 1811 по 1814 рр. перебував на посаді підкоморія цього ж повіту. 1814 та 1820 рр. його обирали засідателем цивільного департаменту. 1821 р. він був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня²²². Засідатель Ігнатій Гадалікій (55 років) мав у Кам'янецькому повіті 218 кріпаків. У Речі Посполитій був секретарем польського короля Станіслава Августа, а після інкорпорації

²¹⁹ Там само. – Спр.41. – Арк.1 зв. – 2.

²²⁰ Там само. – Спр.12. – Арк.1 зв. – 2.

²²¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1201 зв. – 1204.

²²² Там само. – Арк.1203 зв. – 1205.

1799 р. обраний депутатом до складу комісії по виплаті боргів трьох банкрутів (варшавських) банків. Цю посаду він обіймав один рік, а наступне обрання відбулося 1817 р. на посаду судді Кам'янецького межового апеляційного суду. На виборах 1820 р. обраний засідателем²²³.

До другої категорії судових службовців належали засідателі молодшого віку, які мали освіту й набували практичних навиків безпосередньо у судах. На виборах 1826 р. було обрано двох засідателів – Р. Хлебовського й Л. Чарновського, третім став А. Янушкевич²²⁴, тобто жоден із трьох засідателів, обраних у 1820 р., не був переобраний у 1826 р. Станом на 1831 р. засідателем цивільного департаменту Подільського головного суду був 32-річний Р. Хлебовський (тобто 1829 р. був переобраний), батьки якого мали 695 кріпаків. 1819 р. після закінчення Кременецького публічного училища вступив для вивчення правознавства до Подільського головного суду. Після завершення трирічного навчання в 1823 та 1826 рр. був обраний засідателем цивільного департаменту²²⁵. Що ж до обраного 1826 р. 25-річного А. Янушкевича, який володів за заставним правом у Ямпільському повіті 14 димами, то, закінчивши Вінницьку гімназію, він, на підставі свідоцтва візитатора й атестату, вступив до тих, хто вивчав правознавство в Подільському головному суді. Після трирічного навчання впродовж року вивчав у Віленській академії крайове право, після чого його було обрано засідателем²²⁶. Практика залучення на посади через такий спосіб підготовки фахівців набула популярності.

Стосовно процедури заміни засідателів, то це питання регулювало губернське правління, що не потребувало рішення Сенату. 16 травня 1799 р. з Київського губернського правління до кримінального департаменту надійшло повідомлення, що, замість засідателя Собанського, обраний М. Глембоцький – суддя колишньої Волинської верхньої розправи. Оскільки він не прибув до місця служби, то Радомишльському нижньому земському суду наказано з'ясувати його місце перебування²²⁷. Лише 9 червня посадовець приступив до роботи²²⁸. До речі, 1803 р. його

²²³ Там само. – Арк.1204 зв. – 1206.

²²⁴ Там само. – Арк.1593 зв.

²²⁵ Там само. – Арк.1479 зв. – 1480.

²²⁶ Там само. – Арк.1203 зв. – 1205.

²²⁷ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.213.

²²⁸ Там само. – Спр.11. – Арк. 170.

обрали головою кримінального департаменту Волинського головного суду²²⁹.

Присутність засідателів контролював губернський прокурор, якому щомісяця з департаментів передавали спеціальні відомості присутності. У липні 1812 р. засідатель кримінального департаменту Подільського головного суду Д. Янішевський був відсутній на шести засіданнях. Прокурор вважав це самовільним ухилянням від обов'язків, що передбачало стягнення, і вимагав пояснення від засідателя²³⁰. Аналогічно у квітні 1816 р. були відсутні до кінця місяця засідателі кримінального департаменту Подільського головного суду Л. Павський (з 4 квітня) і тимчасового департаменту К. Іжицький (з 17 квітня). До речі, останній був відсутній до 20 вересня цього ж року, чим зривалася робота тимчасового департаменту. Тому губернське правління вимагало пояснень уже від кримінального департаменту. Цікаво, що ці два звернення приховувалися від прокурора: факти відсутності були встановлені, у першому випадку, у серпні, а в другому – у травні, але вимога пояснень надійшла наприкінці вересня²³¹. Очевидно, що частина «пропусків» була викликана об'єктивними причинами. Для прикладу, 1810 р. засідатель тимчасового кримінального департаменту Подільського головного суду Павловський подав до Сенату рапорт із лікарським свідоцтвом про звільнення його для лікування в будинок на відстані 25 верств від губернського міста. Очевидно, що розгляд тривав довго, а тому Павловський пропускав засідання, що трактувалося самовільною відлучкою, тому його було оштрафовано на 25 руб. на користь приказу громадської опіки²³².

Отже, на посади засідателів департаментів головних судів обирали заможних місцевих поміщиків, часто з досвідом практичної діяльності. Юридичні знання допомагали їм відстоювати річпосполитську судову традицію від заміни її російською. Підготовка кадрів здійснювалася з молодих здібних шляхтичів, які для обіймання посад із 1820-х рр. навчалися при канцелярії головного суду.

* * *

Окремо варто зупинитися ще на одній категорії посадовців-шляхтичів, обраних до створеного у 1818 р. Подільського губернського апеляційного нормального

²²⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.1.

²³⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.766. – Арк.11.

²³¹ Там само. – Арк.34–35.

²³² Там само. – Арк.1.

(межового) суду кожних три роки. До губернського Кам'янця-Подільського з'їжджалася повітова еліта, яка мала право брати участь у виборах. Від кожного повіту делегували по одному з 15 членів повітового межового апеляційного суду²³³. Згідно зі «Штатами для наявних у Гродненській, Віленській і Подільській губерніях нормальних чи межових апеляційних судів» від 1825 р. було витримано традиційну структуру: виборні голова та судді й канцеляристи зі службовим персоналом (12 осіб). Для економії коштів, окрім постійного голови, передбачалося засідання не менше семи суддів, які були в присутствії чи відряджалися для перевірки спірних земель та меж. Решта, черга яких не настала або були у відпустці, не перебувала на службі²³⁴ (табл. 3.3.3.).

Оскільки судді на час виконання повноважень зупинялися в губернському місті, то їм належало сплачувати жалування за рахунок коштів на земські повинності²³⁵. У 1823 р. верховна влада повернулася до питання про оплату посадовців²³⁶. Навіть Державна рада визнавала встановлені Сенатом оклади вкрай недостатніми: голова отримував 200 руб. сріблом, а губернатори та дворянство в двох губерніях, де були межові установи, вважали доцільним призначити по 750 руб. сріблом, а в інших двох – по 1 200 руб. асигнаціями (за курсом 1:5 це становило 240 руб. сріблом). Подільський губернський межовий суд вимагав для повноцінного функціонування від 6 000 до 6 300 руб. сріблом, у Віленській губернії й ця сума була б малою, але Сенат виділяв лише 2 650 руб. сріблом на рік. У цьому разі Державна рада вирішила урівняти фінансове утримання губернського межового суду з казенною палатою, установивши його в 6 000 руб. сріблом²³⁷. Жалування голові становило 600 руб., сімом суддям – по 400 руб. Із канцеляристів найбільше отримував секретар – 300 руб., найменше – копійст (100 руб.). З персоналу обслуги: возний – 60 руб., сторож – 45 руб. Виділялося 645 руб. на оренду будинку, опалення, канцелярське приладдя²³⁸. Припускаємо, що сума, збільшена до 6 000 руб. сріблом давала змогу краще організувати функціонування судової

²³³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

²³⁴ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – Санкт-Петербург, 1830. – С.202.

²³⁵ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

²³⁶ Там же. – Т.38 (1822–1823). – Санкт-Петербург, 1830. – №29431. – С.935–936.

²³⁷ У 1840 р. Брацлавський межовий апеляційний суд зазначав, що на губернську установу виділялося 6000 руб. сріблом, і всі ці кошти використовувалися, а на повітові установи кошти не виділялися (Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5).

²³⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

установи, адже навіть жалування голови було збільшено в три рази й зрівнялося з грошовим утриманням губернського прокурора, хоча й поступалося головам департаментів головних судів (840 руб). Водночас, не варто відкидати й того факту, що і судді, і голова були заможними представниками місцевої еліти.

Способом отримання додаткового заробітку могло б стати надходження додаткових коштів через збори зі сторін процесу. Проте влада для губернських судів забороняла це робити під загрозою відповідальності, оскільки судді та службовці отримували жалування²³⁹.

Для аналізу кадрового складу використано, як із повітовими межовими судами, дані за 1822 р.²⁴⁰ та укази Подільського губернського правління про затвердження на посади 1823²⁴¹ та 1826²⁴² рр.

Посаду голови губернського суду станом на 1822 р. (очевидно, що його було обрано в 1820 р.) обіймав Г. Стемповський, який помер у 1823 р. 1823 р. головою було обрано графа Г. Комарницького (його кандидатуру було підтримано 340 голосами), 1826 р. – графа П. Стадницького (201 голос)²⁴³. Про високий статус голови губернського суду свідчить той факт, що дозвіл на відпустку давав Сенат (як це було в травні 1824 р., коли графу Г. Комарницькому надавалася трьохмісячна відпустка)²⁴⁴.

Щодо депутатів від повітів (табл. 3.3.4.) наявні дані лише за 1822, 1823 і 1826 рр. Станом на 1822 р. було зазначено прізвища дев'яти посадовців. Викликає запитання, чому жоден (!) суддя не був переобраний або не забажав стати суддею в 1823 р., хоча, на відміну від повітового судді, його робота оплачувалася. Значно кращою була ситуація на виборах 1826 р., хоча лише четверо (33 %) з 12 були переобрані на наступне трьохріччя. Логічним поясненням цього є територіальне розташування маєтностей: депутат від Кам'янець-Подільського повіту В. Лесневич мав власність у селі Мукаша (192 кріпаки)²⁴⁵ (зараз це приміське село Кам'янець-Подільського), від Ушицького повіту О. Кроковський – у селі Вихватнівка (150 кріпаків)²⁴⁶, яке

²³⁹ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.935–936.

²⁴⁰ Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1822. – С.382.

²⁴¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв.

²⁴² Там само. – Арк.1592 зв.

²⁴³ Там само. – Арк.1186 зв., 1592 зв.

²⁴⁴ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.43.

²⁴⁵ Там само. – Спр.112. – Арк.125 зв.

²⁴⁶ Там само. – Арк.130 зв.

розташоване за 23 верстви від губернського міста, від Летичівського повіту М. Обремський мав маєток у селі Залуччя Кам'янець-Подільського повіту (156 кріпаків)²⁴⁷, що за 21 верству від губернського міста. Депутат від Ямпільського повіту В. Клопотовський (на час виборів перебував під судом, але оскільки вакансія залишалася в 1824 р. і його було виправдано, то губернатор схвалив його на посаді²⁴⁸) мав сумнівну власність: у Вінницькому повіті 14 душ кріпаків та у Ямпільському – 100 душ за заставним контрактом. Крім того, службу у виборних органах він розпочав у 1820 р. депутатом від повіту до Подільської дворянської комісії²⁴⁹. Решта вісім депутатів (67 %) були новообраними.

Що ж до соціального походження, то голова Подільського губернського апеляційного нормального суду граф Г. Комарницький, обраний на цю посаду в 1823 р., у 42 роки володів у Кам'янець-Подільському повіті помістям із 375 кріпаками, мав ще 2000 селян в Австрійській імперії. Був одруженим. Освіта не зазначена. Його кар'єра може бути типовою для тих представників польської еліти, які перейшли на службу імперській владі. 1802 р. його у віці 21 року було обрано в Кам'янець-Подільському повіті комісаром по земській повинності (перебував до 1809 р.). 1809 р. обраний повітовим хорунжим та виконував обов'язки повітового маршалка. Неодноразово отримував різноманітні доручення губернатора та губернського правління. У 1814 р. його обрали повітовим маршалком та межовим суддею. Упродовж 1815–1817 рр. шість разів зі згоди губернського маршалка князя Й. К. Четвертинського²⁵⁰ виконував обов'язки губернського маршалка²⁵¹. При цьому в довідковій літературі в 1815–1817 рр. губернським предводителем дворянства зазначено колезького секретаря Григорія Івановича Комарницького²⁵². Але насправді він, згідно з формуляром, не був ні колезьким секретарем, ні офіційним предводителем. Ознакою довіри з боку влади стало нагородження його орденом Св. Анни 2 ступеня. Проте виборну посаду він не обійняв, у 1818 р. призначений губернатором до складу Комітету для складання

²⁴⁷ Там само. – Арк.127 зв.

²⁴⁸ Там само. – Спр.77. – Арк.113.

²⁴⁹ Там само. – Спр.112. – Арк.130 зв.

²⁵⁰ У 1816 р. військовий губернатор О. Бахметєв подав рапорт на ім'я імператора з проханням про пожалування для князя Йосифа Калясантія Четвертинського звання дійсного камергера двору (ЦДІАК України). – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1613. – Арк.45).

²⁵¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.9–12.

²⁵² Губернии Российской империи... – С.225.

законів в м. Кам'янець-Подільський. У 1820 р. на чергових виборах Г. Комарницький був обраний кандидатом на посаду голови губернського межового суду. 11 серпня 1823 р. після смерті попереднього голови вступив на посаду, 31 серпня вшосте був обраний: цього разу головою Подільського губернського апеляційного нормального суду²⁵³.

Його наступник, 36-річний граф П. Стадницький, обраний 1826 р., мав у Проскурівському повіті 221 ревізьку душу. Був одруженим, дітей не мав. Після закінчення у Варшаві наук (не зазначено навчального закладу) в 1810 р. розпочав службу в Міністерстві фінансів та наступного року був призначений секретарем відділення державних маєтностей. У 1812 р. вступив на військову службу підпоручиком, через рік був звільнений. Черговим місцем служби, після 13-річної перерви став Подільський губернський межовий суд²⁵⁴.

Аналіз формулярів за 1827 р. 12 дворян межових суддів від повітів дає підстави встановити:

- віковий склад: у віці від 23 (коли допускали до участі у виборах) до 29 років – сім осіб; від 30 до 39 років – п'ять осіб;

- власність (число кріпаків): не мали – дві особи; від 22 до 99 осіб – дві особи (з них в одного 25 ревізьких душ у дожиттєвому володінні матері); від 100 до 199 душ – п'ять осіб (в одного з них власником був батько, в іншого 100 кріпаків було за заставним правом); понад 200 – три особи (найбільше 960 кріпаків); із 10 власників чи користувачів маєтків лише володіння одного було розташоване не в тому повіті, у якому його обрали;

- освіту: один закінчив Львівський університет, один – народне училище (обоє були до цього чиновниками), в інших 10 освіта не зазначена;

- перебіг кар'єри: уперше обрані й одразу на посаду судді – п'ять осіб; до обрання на посаду два терміни (6 років) був одночасно повітовим писарем і межовим суддею – один; відставний капітан та титулярний радник, усупереч закону, обрані до складу суду – двоє; обрані вдруге – четверо (двоє з них спочатку були обрані в 1820 р. депутатами до Подільської дворянської комісії, один одразу був обраний у 1823 р., не маючи досвіду роботи, останній до обрання в 1823 р. був суддею межового повітового суду);

²⁵³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.9–12.

²⁵⁴ Там само. – Арк.125 зв.

- професіоналізм: лише двоє були суддями межових апеляційних повітових судів;

- сімейний стан: у двох суддів зазначено, що одружені; у п'яти – холостяки, у решти – не зазначено²⁵⁵.

Верховна влада продовжувала практику нагляду за діяльністю судових органів шляхом примусового «обрання» колишніх чиновників. Це робилося для відстоювання державних інтересів при межуванні, адже рішення Подільського губернського апеляційного нормального суду були остаточними. У цьому разі з 12 депутатів двоє були інкорпоровані до складу суду з порушенням майнового цензу, вони не належали до шляхетської корпорації повіту. Відставний капітан С. Чайковський, 39 років, неодружений, мав у губернському місті кам'яний будинок, закінчив у 1805 р. Львівський університет та вступив на російську військову службу. У 1814 р. був звільнений через хворобу, наступного року розпочав цивільну службу чиновником з особливих доручень у штаті канцелярії подільського військового губернатора, окремо займаючись закордонним листуванням. Знаковим для нього став 1826 р.: за відмінну та старанну службу нагороджено орденом св. Анни 3 ступеня і, водночас, у зв'язку з розформуванням штату військового губернатора, обрано до складу суду²⁵⁶. У 1833 р. Подільський губернський межовий суд розглядав рапорт свого судді Чайковського, який разом із подільським повітовим землеміром Левицьким перевіряв опис меж вінницького староства із сусідніми володіннями²⁵⁷. Отже, щонайменше в 1829 та 1832 рр. відставний капітан переобирався на посаду судді губернської апеляційної установи та обіймав її вже втретє.

Титулярний радник С. Білінський, 33 роки, одружений, батько трьох дітей, після закінчення народного училища, не маючи необхідного майнового цензу, змушений був розпочати статську службу в 1812 р. в Балтському повітовому суді. З 1814 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, де спочатку служив експедитором у комісії Подільського депутатського зібрання, потім секретарем та кожних три роки отримував чергові чини. З 1821 р. перейшов до канцелярії військового губернатора О. Бахметьєва. У 1826 р., як і С. Чайковський, після розформування штатів був обраний до складу суду.

²⁵⁵ Там само. – Арк.125–132.

²⁵⁶ Там само. – Арк.47 зв., 52, 126 зв. – 127.

²⁵⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1.

Очевидно, що цих двох досвідчених депутатів обирали під тиском влади від повітів, де дворянство було нечисленним, та вони захищали державні інтереси²⁵⁸.

На прикладі кадрового складу Подільського губернського апеляційного нормального суду можна простежити у сфері регулювання земельних відносин перехід від річпосполитських правових процедур до імперських норм, коли для прискорення юридичних практик було збільшено чисельність суддів, надано державне фінансування. Для контролю за діяльністю установи, передусім у сфері розмежування казенних маєтків і пожалувань немісцевому дворянству, окрім лояльного голови, було введено колишніх чиновників.

Отже, свідченням використання імперських практик, поєднання прагнень влади і місцевої еліти стали принципи формування кадрового складу департаментів головних судів. Місцевій шляхті дозволили обирати голову й засідателів, проте призначення на посади відбувалося за згодою адміністрації. Гнучкість політики компромісу проявлялася у вмінні обирати кандидатів на посади: еліта потребувала досвідчених фахівців, які захищали річпосполитську судову традицію, а влада готова була йти назустріч таким прагненням за умови лояльності. Доказом високого статусу голів й абсолютної довіри може слугувати той факт, що нерідко вони тимчасово виконували функції губернаторів. Цим самим представник шляхетської корпорації займав третю сходинку в ієрархії місцевої статської служби. Від обраних посадовців вимагалось діяти винятково в правовому полі. Сліпе виконання вказівок верхньої та місцевої влади призвело б до звинувачень їх шляхтою в сервілізмі. А це мало б наслідком необрання на посади в майбутньому. Включення шести представників місцевої шляхти як засідателів переконувало еліту в її домінуванні в судовій сфері. Причому влада навіть закривала очі на вживання терміна «депутати», що автоматично підвищувало статус обраних посадовців і переконувало в збереженні річпосполитської судової традиції. Фактично засідателі відігравали роль захисників інтересів шляхетства під час судових розглядів. Але, якщо робота голови оплачувалася, то засідателі не отримували коштів з казни. З огляду на чисельність корпусу засідателів до його складу потрапляли досвідчені заможні землевласники зі стажем служби на виборній службі або в судових установах

²⁵⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.128 зв. – 130.

першої інстанції. Важливим був спосіб підготовки молодих шляхтичів до служби в судах через практичне навчання в Подільському головному суді (не вдалося встановити цього ж процесу в Київській та Волинській губерніях).

Губернська апеляційна межова установа в Подільській губернії формувалася шляхом виборів представників від межових повітових судів. Голови суду були заможними землевласниками, хоча частина з них не мала досвіду виборної служби та необхідних знань. Так само матеріально забезпеченими були й судді, але виникають сумніви в їхній професійній придатності через брак досвіду служби, освіти та порівняно юного віку. Місцева адміністрація задля відстоювання казенних інтересів ввела до складу установи, рішення якої були остаточними у врегулюванні земельних питань, посадовців, які раніше перебували на державній службі. Верховна влада здійснювала традиційну політику недофінансування державних установ. Лише в 1825 р. було збільшене грошове забезпечення, водночас можливість заробляти кошти установам самостійно через надання додаткових платних послуг держава забороняла.

3.4. Чиновники головних судів і Волинського надвірного суду

Павло I задумав, а О. Беклешов реалізував пропозиції імператора щодо створення судової системи прикордонних губерній. Передбачалося, що вона піднесе авторитет імператора і сприятиме примиренню місцевих еліт (шляхти і городян) із Центром, а тому йшлося про часткову реставрацію річпосполитських судових практик. З іншого боку, для заповнення численних посад канцеляристів у судах було вирішено залучити до статської служби численну безпомісну шляхту. Це давало їй змогу легалізувати свою належність до еліти. Про успішність імперської політики Павла I й Олександра I свідчить відсутність повстань та гострого протистояння місцевої шляхти з верховною владою Російської імперії.

Не повинно складатися враження, що верховна влада самоусунулася й віддала шляхті судову владу. Зазначимо, що принаймні з погляду приїжджих російських сановників (ми вже згадували про мемуари І. Долгорукого) усе мало саме такий вигляд, передусім через використання польської мови, III Литовського статуту та сеймових конституцій. Контроль здійснювався цілою низкою звітної документації. Ми вже деталізували процес підпорядкування судів першої інстанції головним судам і губернським правлінням; верховна влада вимагала кримінальні провадження надсилати на обов'язкову ревізію до відповідного департаменту. На посадах адміністрація схвалювала всіх виборних посадовців, канцелярських службовців (окрім землевпорядних судів), що уможливляло формування надійного кадрового складу. Контроль і дисциплінування досягалися й завдяки документуванню та документообігу, за недотримання якого запроваджували штрафні санкції. Проте основними провідниками імперської політики, своєрідними «контролерами» судової системи правобережних губерній були секретарі та радники кримінального й цивільного департаментів головних судів. Ким були ці призначувані з Центру коронні чиновники: приїжджими кар'єристами чи місцевими лоялістами? Чи вони готові були твердо відстоювати державні інтереси, чи вміли лавірувати й домовлятися з місцевими елітами? Як часто вони змінювалися і як їм вдавалося вибудовувати стосунки з виборними посадовцями?

* * *

Розпочнемо із секретарів, які, як уже зазначено, призначалися від держави до кожного з департаментів²⁵⁹. Верховна влада та місцева адміністрація були зацікавлені в налагодженні ефективної діяльності департаментів головних судів і для цього дбали про їхній кадровий склад. Незважаючи на начебто малозначимість цієї посади, насправді вона була однією з ключових: секретарі керували роботою канцелярських службовців, готували документи для розгляду, оформляли остаточні вирoki головного суду, які подавали цивільному губернатору на схвалення, готували розпорядження для судів першої інстанції, листувалися з губернським правлінням та Сенатом, утримували архів. Тому не випадково, що на ці посади верховна влада призначала осіб, у лояльності яких не могло бути сумнівів. До кандидатів висувалися кваліфікаційні вимоги: секретарі Київського головного суду повинні були володіти польською мовою, знати річпосполитські право та порядок судочинства²⁶⁰.

На етапі становлення головних судів посади секретарів обіймали вихідці з Лівобережжя, що може слугувати підтвердженням недовіри до місцевої еліти. 20 квітня 1797 р., згідно указу волинського цивільного губернатора М. Миклашевського, до кримінального департаменту призначався колишній секретар палати цивільного суду колезький секретар М. Щастний, а до цивільного – колишній секретар «палати у військовій експедиції» колезький секретар Д. Іллічевський²⁶¹. Перший із них на той час мав 26 років, був дворянином, у власності якого було 8 кріпаків, що прибули разом із ним і проживали в Житомирі. Він представляв приїжджих кар'єристів. Свою цивільну службу розпочав у Новгород-Сіверському намісництві й після звільнення 1793 р. переїхав до Житомира. Простим канцеляристом без чину він розпочав блискучу кар'єру: 1794 р. отримав колезького реєстратора, наступного року – губернського секретаря й згодом колезького секретаря²⁶². 13 березня 1800 р. М. Щастний мав отримати наступний чин, але Сенат відмовив йому та ще двом особам без зазначення причини²⁶³.

На відміну від Волинської та Подільської губерній, іншою була ситуація з секретарями головного суду Київської

²⁵⁹ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.728.

²⁶⁰ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18670. – С.386.

²⁶¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1.

²⁶² Там само. – Спр.81. – Арк.4 зв. – 5.

²⁶³ Там само. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.11.

губернії. Вони розпочинали свою статську службу до інкорпорації Правобережжя, тому представляли лівобережне чиновництво. Секретар цивільного департаменту Київського головного суду 1798 р. колезький секретар С. Жученко²⁶⁴ служив у письмових справах з 1769 р. у полтавській полковій канцелярії, тому місцева адміністрація не мала сумнівів у його лояльності²⁶⁵.

Олексій Андрієвський виділяв два етапи в діяльності судових установ Київської губернії: від часу створення в 1782 р. відповідно до «Учреждений...» 1775 р. і з 1797 р. після адміністративно-територіальних змін. Характеризуючи перший етап, автор звертав увагу на домінуванні на виборних посадах у судах Києва лівобережної старшини – «малоросійського шляхетства», яке мало досвід військової та цивільної служби, маєтності та кріпаків. Після 1797 р., за спостереженнями історика, лівобережна старшина повернулася додому, а натомість почала прибувати правобережна шляхта. Саме вибори 1797 р. різко змінили особовий склад губернських присутствій, а з ним разом змінився й склад канцелярій²⁶⁶. Потрібно звернути увагу на той факт, що створення Київського головного суду вимагало від секретарів обов'язкового знання польської мови, конституцій і порядку річпосполитського судочинства. Не останньою вимогою ставало вміння й бажання знаходити спільну мову з місцевими шляхтичами. Водночас не було єдності навіть серед призначуваних чиновників, які, за задумом верховної влади, повинні були відстоювати державні інтереси. Про непрості стосунки свідчить скандал 1801 р.: радник кримінального департаменту К. Трусевич звинуватив свого секретаря в хабарництві, проте не зміг цього довести²⁶⁷.

Проте вже на початку XIX ст. ситуація змінюється й посади почали обіймати представники місцевої безпомісної шляхти. 1802 р. секретарем цивільного департаменту Волинського головного суду став Антоній Рожанський. Підбір кадрів був складним, і до нього долучалися не лише місцева адміністрація та верховна влада, але й голови відповідних департаментів головного суду. Безпомісний шляхтич Станіслав Рожанський розпочав службовий шлях після закінчення народного училища 1805 р. губернським

²⁶⁴ Був сином сотника, мав у власності 134 кріпаки (*Андрієвский А.* Архивная справка о составе киевского общества в 1782–1797 гг. // Киевская старина. – 1894. – Кн.2. – С.198).

²⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.4–4 зв.

²⁶⁶ Андрієвский А. Архивная справка о составе... – С.192–203.

²⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.12. – Арк.12, 26 зв., 57.

реєстратором у цивільному департаменті Волинського головного суду. 1807 р. був призначений повітчиком (столоначальником) 3-го департаменту Сенату в Петербурзі, де отримав чин колезького секретаря. Зрозуміло, що з формуляра не можна встановити, хто склав протекцію молодому канцеляристу без класного чину, який одразу отримав чин X класу. Ця незвична кар'єра мала продовження: 1814 р. за пропозицією голови цивільного департаменту Волинського головного суду Бачинського С. Рожанський був звільнений із посади повітчика для призначення секретарем цивільного департаменту. Однією з версій може слугувати покровительство когось із senatorів, що не виключає й іншої: рідний брат Антоній обіймав посаду секретаря цього ж департаменту, і він зробив усе, щоб передати посаду брату. За наступні дев'ять років Станіслав дослужився до чину IX класу – титулярного радника – і за поданням волинського губернатора отримав орден св. Анни 3 ступеня. Водночас не мав ні спадкової, ні набутої нерухомої власності²⁶⁸.

Важливо звернути увагу, що на посади секретарів призначали шляхтичів, які пройшли всі щаблі кар'єрного поступу. Секретарем цивільного департаменту Подільського головного суду 1823 р. був 39-річний безпомісний шляхтич титулярний радник Ф. Михаловський. Його статська служба розпочалася 1803 р. при справах подільського губернського прокурора, і наступного року він став губернським реєстратором. 1806 р. був переведений до цивільного департаменту Подільського головного суду, де наступного року був призначений столоначальником й отримав колезького реєстратора. Далі був протоколістом та наглядцем кріпосних справ. 1810 р. він стає губернським секретарем, а на посаду секретаря департаменту був призначений після смерті попередника і характеризувався начальством винятково позитивно, вчасно отримуючи наступні чини²⁶⁹. Станом на 1831 р. продовжував службу на цій же посаді, хоча вже мав нерозділений зі співласниками маєток з 250 кріпаками в Кременецькому повіті Волинської губернії²⁷⁰.

Секретарі, як правило, перебували на посаді тривалий термін (табл. 3.4.1.). Найкращою ілюстрацією є посадовці цивільного департаменту, де за 30 років змінилося лише

²⁶⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1 зв. – 2.

²⁶⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1205 зв. – 1207.

²⁷⁰ Там само. – Спр.3342. – Арк.1481 зв.

чотири чиновники: мінімум 14 років служив надвірний радник А. Рожанський, його рідний брат титулярний радник С. Рожанський – 10 років. У кримінальному департаменті колезький секретар А. Сила-Новіцький був 12 років, колезький секретар М. Щастний – 6 років і колезький асесор М. Врежевський – 5 років. У 1820-х рр. ситуація з кримінальним департаментом ускладнилася через створення тимчасових департаментів, але й там ключовою фігурою був титулярний радник М. Боцвахово. Варто зазначити, що цивільна служба давала змогу отримувати наступні чини й слугувала підставою подальшої кар'єри. Згаданий А. Рожанський спочатку був колезьким секретарем, через чотири роки – колезьким асесором, ще через сім – надвірним радником, потім – колезьким радником. Як і у радників, у 1820-і рр. присвоєння чинів секретарів загальмувалося на рівні титулярного радника. З цього випливає, що верховна влада, особливо місцева адміністрація, були зацікавлені в стабільності функціонування департаментів, що досягалося завдяки професійним якостям секретарів, які мали змогу кар'єрного зростання.

Привабливість посади секретаря для місцевої безпомісної шляхти пояснювалася не лише престижністю, але й порівняно з іншими судовими службовцями найбільшим розміром жалування, поступаючись лише голові департаменту й раднику. Коли 1821 р. при Волинському головному суді було додано по одному секретарю до тимчасового та кримінального департаментів, то їхнє жалування становило 350 руб. на рік²⁷¹. 1829 р. за пропозицією київського військового губернатора було додано одного секретаря до кримінального департаменту Київського головного суду з жалуванням 800 руб. на рік із залишків від канцелярської суми, виділеної Міністерству юстиції на канцелярські витрати²⁷².

Зазначимо, що для верховної влади важливою була безперебійна робота департаментів, тому спроба секретарів зрівняти свої відпустки з чотиримісячними вакаціями голів, засідателів та радників провалилася. 1800 р. департаменти Волинського головного суду отримали відповідь із Сенату, що під час відпусток інших членів суду секретарі повинні перебувати на службі й заборонялося замінити одне одного²⁷³.

²⁷¹ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.37 (1820–1821). – №28838. – С.957.

²⁷² Там же. – Собрание 2. – Т.4 (1829). – №2586. – С.15.

²⁷³ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.9.

Отже, секретарі департаментів головних судів відігравали важливу роль у функціонуванні установ. Спочатку на ці посади призначали прийжджих канцелярських службовців із Лівобережжя. Проте на початку XIX ст. ці місця почали обіймати представники лояльної місцевої безпомісної шляхти. До пошуку кандидатів залучалися керівники департаментів, що уможливило уникнення непорозумінь та підвищувало ефективність служби. Про вирішення поставленого верховною владою та місцевою адміністрацією завдання здійснення судочинства свідчить тривалість їх перебування на посадах.

* * *

Ще більш важливе значення в роботі кожного з департаментів відігравали призначувані верховною владою радники²⁷⁴. Схвалені на посадах Сенатом, саме вони повинні були уособлювати політику Центру в судовій сфері, не лише захищаючи державні інтереси, але й контролюючи, щоб вироки відповідали наявним нормам права, поєднуючи річпосполитські норми з імперськими указами. Значення радників зросло за правління Олександра I, який ліквідував Волинський надвірний суд, залишивши губернські головні суди найважливішими судовими установами.

Передусім верховна влада визначила високий статус чиновника: відповідно до штатів 1796 р. було передбачено присвоєння їм чину VI класу – колезького радника (аналогічному армійському полковнику), при цьому голова департаменту й віце-губернатор були статськими радниками (V клас). Дійсного статського радника (IV клас) отримували губернатори. Колезькими радниками в губернії могли бути лише радники губернського правління й казенної палати, губернський прокурор. Якщо говорити про грошове забезпечення, то для радників воно становило 600 руб. сріблом. Уже згадувалося в підрозділі 3.3, що голова департаменту отримував 840 руб., а засідателі насправді не заробляли ніяких коштів. Якщо проаналізувати грошове забезпечення, то воно дорівнювало тому, яке мали радники губернського правління й казенної палати, губернський прокурор, проте прогнозовано поступалося губернаторському (1 800 руб.+1 200 руб. столових), віце-губернаторському (1 200 руб.) та головам департаментів²⁷⁵. З наведених фактів

²⁷⁴ ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.728.

²⁷⁵ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.394, 397.

стає зрозумілою важливість посади: радниками мали бути досвідчені чиновники з пристойним жалуванням.

Верховна влада була зацікавлена в перебуванні на посадах радників професіоналів, які могли поєднувати захист державних інтересів із знаходженням спільної мови з місцевою елітою. Від чиновників у цивільних департаментах вимагалось відстоювати межі державних маєтків і контролювати сплату різних мит до державної скарбниці. У кримінальних – передусім не допускати ситуацій, коли повітові та губернські чиновники під час розгляду службових злочинів і проступків та в разі виникнення конфліктів із виборними посадовцями місцевого нобілітету, не зазнавали переслідувань. Окрім цього, чиновники регулювали діяльність нижчих судових установ заради зменшення соціальної й політичної напруги в регіоні.

Як і секретарі, радники тривалий час обіймали посади, отримуючи чергові чини (табл. 3.4.2.). У кримінальному департаменті за 29 років змінилося лише сім осіб. Справжнім рекордсменом був надвірний радник І. Дротаєвський (1802–1816 рр.), який перебував на посаді 14 років. І. Григорович та Й. Залеський проходили службу в обох департаментах, лише було здійснено ротацию у 1822–1825 рр. У цивільному – за цей же період змінилося п'ять радників: дев'ять, вісім, сім, три (переведений із кримінального департаменту І. Григорович) і два роки. Служба на посаді радника дала змогу отримувати наступні чини, а в деяких випадках досягати вершин кар'єри. Найкраще ілюструє це А. Рожанський, який був секретарем цивільного, з 1818 р. став радником кримінального департаменту. 1820 р. він отримав чин колезького радника, що давало право на спадкове дворянство. Більшість радників були надвірними радниками, але з 1820-х рр. нагородження чинами загальмувалося, лише Ф. Богданович мав колезького асесора (VIII клас), решта – довгий час служили титулярними радниками (IX клас). Фактично тривале перебування на посадах радників свідчило про успішність їх зусиль у захисті державних інтересів з одночасним умінням порозумітися з місцевими елітами.

Різними були шляхи рекрутування на посаду. Унікальною можна вважати службу кар'єру згаданого Й. Залеського, який п'ять разів був обраний засідателем (1806–1818 рр.), а потім «перекинувся на протилежний бік». Фактично в судовій системі він перебував з 1806 по 1829 р.

Зацікавлення викликає постать радника кримінального департаменту надвірного радника І. Дротаєвського. Не

вдалося виявити його формуляр про службу, проте точно встановлена крайня дата перебування на посаді – 1814 р. У матеріалах Київського головного суду зазначено, що, замість померлого 1809 р. радника цивільного департаменту надвірного радника Жученка, було призначено радника кримінального департаменту Волинського головного суду І. Дротаєвського, який вступив на посаду після складання присяги в присутності губернського прокурора²⁷⁶. 1812 р. у кримінальному департаменті Київського головного суду слушали скандальну справу радника цивільного департаменту Дротаєвського й засідателів Галієвського й Осташевського. Це провадження докладно розглянуто в підрозділі 4.4, завершилося позбавленням усіх трьох посад із заборонаю обіймати їх у майбутньому, а винуватця (Осташевського), крім того, мали утримувати шість тижнів у Києво-Печерській фортеці²⁷⁷. Проте в журналах засідань кримінального департаменту Волинського головного суду за 1810 р., за 1811 р. і за 1814 рр. фігурує прізвище І. Дротаєвського (пояснити це можна лише родинними зв'язками). Очевидно, що чиновник користувався довірою з боку місцевої влади, тому, всупереч вироку кримінального департаменту Київського головного суду, продовжив перебування на службі. Крім того, у 1820-х рр. губернським стряпчим з кримінальних справ у Києві був Дротаєвський (без зазначення ініціалів), пов'язаний родинними зв'язками з губернським прокурором і губернським стряпчим із казенних справ²⁷⁸.

Фактично формування корпусу радників відбувалося двома шляхами: перший – вихідці з місцевого шляхетства, які мали досвід роботи в судових установах; другий – колишні військові.

Типовим представником першої групи можна вважати радника цивільного департаменту Волинського головного суду титулярного радника М. Трипольського, з місцевої шляхти. Виборну службу він розпочав 1802 р. із посади секретаря Волинської дворянської комісії. Далі його кар'єра була пов'язана із судами: тричі (1805, 1809, 1811 рр.) його обирали підсудком, з 1814 р. – суддею Житомирського повітового суду. У 1815 р. був відряджений у розпорядження сенатора Ф. Сіверса, який ревізував Волинську губернію, для

²⁷⁶ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.19.

²⁷⁷ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.286–289.

²⁷⁸ Каманин І.М. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву. – К., 1888. – С.17, 30; Щербина В. Київ в 20-х роках XIX століття // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – №3. – К., 1925. – С.117.

виконання різноманітних доручень. Наступного року отримав чин титулярного радника й був призначений радником цивільного департаменту. Проте 1818 р. через хворобу, засвідчену лікарською управою, подав у відставку²⁷⁹. Таким же можна вважати кар'єрний шлях його наступника Й. Залеського²⁸⁰.

Успішною була кар'єра радника цивільного департаменту Подільського головного суду (1823 р.) безпомісного 57-мічного шляхтича, колезького радника С. Славецького, який не мав нерухомості. Останнє не завадило досягнути успіху на цивільній службі. Закінчивши в 1790 р. Вінницьке народне училище, він поступив на службу до Вінницького ґродського суду інстигатором (прокурором). 1793 р. служив у канцелярії брацлавського губернатора для перекладу польських справ. Був перекладачем при канцелярії цивільного губернатора (1795 р.) та Подільської цивільної палати з отриманням чину колезького протоколіста (1796 р.). Після створення Подільського головного суду був перекладачем цивільного департаменту та отримав чин колезького реєстратора. Через три роки представлений кандидатом на секретаря цього ж департаменту й отримав губернського секретаря. 1801 р. став засідателем Гайсинського нижнього земського суду, наступного року – брацлавським повітовим стряпчим, щоб через три роки отримати чин титулярного радника. 1807 р. звільнений за власним проханням. Очевидно, що причина звільнення полягала в бажанні продовжити кар'єру далі: уже наступного року він вступає протоколістом до департаменту римо-католицьких справ у столиці з отриманням чину колезького асесора. Проте 1810 р., за указом Сенату, повертається на Поділля губернським прокурором казенних справ. У 1812–1813 рр. чиновник 19 місяців боровся з епідемією морової язви в Балті та повіті. 1814 р. за вислутою років отримав чин надвірного радника. З 1816 р., за сенатським указом, став радником цивільного департаменту Подільського головного суду та був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня. Був відряджений до тимчасового кримінального департаменту, де вирішив до півтори тисячі справ арештантів і 1819 р. пожалуваний колезьким радником. Коли в 1821 р. з кримінального департаменту до цивільного було передано 150 справ, то він успішно їх

²⁷⁹ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1782. – Арк.1–1 зв., 4–4 зв.

²⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1 зв. – 3.

з'ясував за два місяці²⁸¹. Станом на 1831 р. продовжував перебувати на цій посаді у віці 65 років²⁸².

Радником цивільного департаменту Київського головного суду в 1797–1800 рр. був колезький радник С. Пражевський. 1767 р. він розпочав службу солдатом Смоленського піхотного полку²⁸³. У грудні 1798 р. був відряджений для участі в люстрації казенних маєтків²⁸⁴. У січні наступного року радником кримінального департаменту Київського головного суду був колезький радник Неверовський²⁸⁵. 20 травня він був відряджений до Звенигородки для проведення слідства, а вже 1 серпня в протоколах фігурував як статський радник²⁸⁶ (чин V класу, хоча таким міг мати лише голова департаменту).

Якщо проаналізувати доступну інформацію стосовно чинів, то діапазон доволі широкий – від титулярного радника (IX класу), колезького асесора (VIII класу), надвірного радника (VII класу) до визначеного, відповідно до штатів, колезького радника (VI класу) і навіть статського радника (V класу). Станом на 1816 р. радником у кримінальному департаменті Київського головного суду був надвірний радник Рева (з 1806 р.), у цивільному – надвірний радник Славецький (з 1814 р.)²⁸⁷. Останнього цього ж року замінив губернський стряпчий кримінальних справ М. Александрович²⁸⁸. Радником цивільного департаменту Київського головного суду в березні 1829 р. був колезький радник В. Водинський²⁸⁹.

Складними були стосунки радників із виборними посадовцями департаментів із місцевої еліти. 1813 р. Волинський головний суд потрясла ось яка справа: засідатель кримінального департаменту К. Прушинський звинуватив радника цивільного департаменту надвірного радника С. Закржевського в отриманні хабарів від сторін процесів, розголошенні суддівської таємниці тощо²⁹⁰. У 1816 р. під час ревізії Київської губернії сенатором О. Болотніковим адвокат цивільного департаменту Е. Ягимовський звинуватив радника цього ж департаменту Нежинця в отриманні незаконних подарунків, проте свідків надати не зміг

²⁸¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1201.

²⁸² Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3342. – Арк.1474 зв.

²⁸³ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.4.

²⁸⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.1 зв.

²⁸⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1, 5, 280.

²⁸⁶ Там само. – Арк.149 зв., 224.

²⁸⁷ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1610. – Арк.3.

²⁸⁸ Там само. – Спр.1560. – Арк.35.

²⁸⁹ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.231. – Арк.86.

²⁹⁰ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.3–4, 20, 25, 29 зв. – 31 зв., 40, 46 зв. – 47.

(докладно ці справи буде розглянуто в підрозділі 4.4)²⁹¹. Голова цивільного департаменту Подільського головного суду Я. Орловський, бажаючи контролювати радника Комарницького, 1799 р. у рапорті на ім'я генерал-прокурора П. Лопухіна оскаржував його призначення. У поясненні управляючий Мінською, Волинською й Подільською губерніями генерал І. Гудович указував, що Комарницький спочатку був радником кримінальної палати Волинської губернії та отримав чин колезького радника, а після змін був схвалений радником цивільного департаменту Сенатом²⁹².

Фактично верхова влада головним «контролером» судової системи визначила радників із високим класним чином і пристойним жалуванням. Схвалені з Центру чиновники ревно оберігали державні інтереси, одночасно вміло маневруючи між казенними й партикулярними зацікавленнями заради забезпечення стабільності соціуму прикордонних губерній. Знову ж таки ефективність їхньої роботи засвідчувалася тривалістю перебування на посадах й отриманням чергових чинів. Особливої уваги заслуговує призначення радниками засідателів головних судів, добре знайомими з організацією роботи установ.

* * *

До категорії державних чиновників варто віднести керівний склад Волинського надвірного суду (1798–1801 рр.), усі члени якого, ураховуючи завдання зі встановлення контролю над судовими структурами прикордонних губерній, були призначені з Петербурга. Станом на 1799 р. до його складу входили²⁹³:

- суддя – надвірний радник Олександр Федорович Кршижановський;

- два радники – колезький асесор Григорій Поджуневич, який мав досвід роботи у судових установах – станом на 25 серпня 1796 р. він був головою першого департаменту Волинського губернського магістрату²⁹⁴. Вакантною стала посада після переходу Олександра Литвинова на посаду волинського губернського прокурора;

- два асесори – колезький асесор Павло Кульнев та губернський секретар Григорій Навроцький²⁹⁵.

²⁹¹ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.197. – Арк. 3–4, 17, 95, 123–123 зв.

²⁹² Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.10 зв, 11.

²⁹³ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1 д. – Спр.4. – Арк.1, 22.

²⁹⁴ Там само. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.4 зв.

²⁹⁵ 1803 р. продовжував службу на посаді радника кримінального департаменту Подільського головного суду (Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.1).

Центральною фігурою був суддя, надвірний радник О. Кршижановський. Хоча він у журналах та протоколах судових засідань фігурував під цим прізвиськом, але в документах фіксуємо й під прізвиськом Крижановський. За офіційними даними, він був уродженцем Подільської губернії, розпочав службу 1769 р.²⁹⁶. Довго перебував при канцелярії Г. Потьомкіна²⁹⁷. Після суддівства в Житомирі, з 12.08.1799 по 19.05.1800 рр. обіймав посаду подільського віце-губернатора в чині колезького радника з отриманням наступного чину статського радника²⁹⁸. З 6.04.1809 по 18.02.1811 рр. був пензенським губернатором у чині дійсного статського радника²⁹⁹, який отримав 1803 р. Остання згадка про нього датується 1816 р. (найімовірніше, це дата смерті)³⁰⁰.

Додаткову інформацію про колишнього голову Волинського надвірного суду отримано зі спогадів Ф. Вігеля. Автор вважав, що кар'єрне зростання О. Кршижановського було зумовлене традиційним для того часу покровительством впливової особи. Хоча сам він ранній період своєї служби пов'язував із Г. Потьомкіним, але, за припущенням мемуариста³⁰¹, перебував при канцелярії В. Попова, який видав за нього свою коханку гречанку Марію Костянтинівну, невідомо де знайдену. За таке «звільнення» патрон вважав себе зобов'язаним своєму клієнту³⁰². Що ж до пензенського етапу кар'єри, то губернатор керував про-тиранськи та деспотично, займаючись здирництвом. Пригадуючи свій житомирський період, він глузливо зазначав, що бердичівський ярмарок давав губернатору 30 000 руб. сріблом, а пензенські купці віддячили його лише трьома пудами цукру³⁰³. Корупція в губернії при Кршижановському досягла небувалих розмірів, що дійшло до Двору й призвело до його відставки³⁰⁴. Очевидно, що здирництво та хабарництво проявлялося й у попередні періоди його діяльності, наслідками чого були зміни його місця служби.

²⁹⁶ Волков С. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. – Москва, 2016. – С. 1335.

²⁹⁷ Вигель Ф. Ф. Воспоминания Ф. Ф. Вигеля. – В 3-х томах. – Том 2., ч. III. – Москва, 1864. – С. 59–60.

²⁹⁸ Губернии Российской империи... – С. 226.

²⁹⁹ Там же. – С. 212.

³⁰⁰ Волков С. Высшее чиновничество Российской империи. – С. 1336.

³⁰¹ Вигель Ф. Ф. Воспоминания Ф. Ф. Вигеля. – С. 59–60.

³⁰² Цікаво, що у «Воспоминаниях Ф. Ф. Вигеля» видання 1864 р. не міститься інформації, яку наводять сучасні російські дослідники, пояснюючи кар'єрне зростання О. Ф. Кршижановського впливом його дружини на В. Попова (*Тюстин А. В.* Пензенские губернаторы. – Пенза, 2001. – Режим доступу: <http://www.corpus2.narod.ru/gubernator.htm>).

³⁰³ Вигель Ф. Ф. Воспоминания Ф. Ф. Вигеля. – С. 97.

³⁰⁴ Тюстин А. В. Пензенские губернаторы.

Показовим було провадження 1803–1804 рр. кримінального департаменту Подільського головного суду за звинуваченням радника Подільської казенної палати надвірного радника Поджуневича в отриманні хабара 1 000 руб. від кам'янецького магістрату. Інформацію про цей факт поширював саме Кршижановський як про свого колишнього підлеглого. Розгляд справи довів безпідставність звинувачень, але й тут останній «відзначився», давши пояснення польською мовою, за що отримав вимогу від губерньського правління подати пояснення російською³⁰⁵.

У журналі засідань Волинського надвірного суду від 10 вересня 1799 р. міститься запис про обіймання О. Кршижановським посади подільського віце-губернатора (офіційно на посаду його призначили 12 серпня), а його місце обійняв колезький радник у чині статського радника Ігнатій Лобаржевський із жалуванням за колишнім його званням віце-президента «Департаменту для римо-католицьких юстицьких справ». Очевидно, що посада віце-губернатора була подальшим кроком для кар'єри Кршижановського, проте нова кандидатура судді була набагато професійнішою та з відповідним досвідом роботи в правовій сфері. 1797 р. у Петербурзі було створено «Департамент для римо-католицьких юстицьких справ», який очолив барон К. Гейкінг, для «виконання всіх справ на підставі належним тим народам законів». 29 серпня 1797 р. надвірний радник І. Лобаржевський був призначений віце-президентом з одночасним отриманням чину колезького радника³⁰⁶. У квітні 1799 р. стався конфлікт нового керівника С. Сестренцевича зі старими членами Департаменту, який у подальшому призвів до звільнення І. Лобаржевського³⁰⁷. Саме після цього його було призначено до Житомира.

Практично з перших днів роботи суд зазнавав труднощів у повноцінному функціонуванні. Радник О. Литвинов приступив до обов'язків 23 червня 1798 р.³⁰⁸, щоб згодом (6 жовтня 1798 р.) стати волинським губерньським прокурором³⁰⁹. Асесор, надвірний радник М. Абарінов³¹⁰,

³⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.27–27 зв.

³⁰⁶ Галанов М. Станислав Сестренцевич и деятельность Римско-Католического Департамента в 1797–1800 гг. // Клио. – 2011: [Электронный ресурс]: <http://naukarus.com/stanislav-sestrentsevich-i-deyatelnost-rimsko-katolicheskogo-departamenta-v-1797-1800-gg>

³⁰⁷ Его же. Политика Российского самодержавия и позиция Русской православной церкви в отношении католиков и униатов в годы царствования Павла I: автореферат дисс. ... д-ра истор. наук. – Архангельск, 2014 – С.40.

³⁰⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1 д. – Спр.2. – Арк.47.

³⁰⁹ Там само. – Арк.180.

³¹⁰ Там само. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.31 зв.

який до 12 січня 1797 р. очолював верхню розправу Волинської губернії, за указом Сенату був звільнений для зайняття посади земського комісара в Кам'янецькій окрузі³¹¹. 27 січня 1799 р. на посаду радника був призначений титулярний радник Дьяконов, який на той час вже приступив до виконання обов'язків³¹².

Складнішою через плинність кадрів була ситуація із секретарями, незважаючи на те що вони мали пристойне жалування (300 руб. на рік). Про їхню непрофесійність свідчить той факт, що майже через рік служби (30 квітня 1799 р.) прохання про звільнення подав секретар Краснопольський, мотивуючи своє рішення незнанням польської мови та місцевих законів. Рятуючи ситуацію, Волинський надвірний суд самостійно зайнявся підбором кадрів на цю важливу посаду. Новим секретарем став перекладач кримінального департаменту Волинського головного суду губернський секретар Орежевський³¹³. 12 травня 1799 р. з аналогічних причин звільнився другий секретар Сидорський. Він просив голову суду звернутися до Сенату про пошук іншого місця служби, пояснюючи це тим, що в суді справи розглядаються за річпосполитськими правилами, а він польської мови не знав. На засіданні було вирішено призначити на вакантну посаду працівника цього ж суду³¹⁴. Ним став перекладач колезький реєстратор Корбут³¹⁵ (цим самим його річне жалування збільшилося зі 150 до 300 руб.)³¹⁶ А вже 3 вересня 1799 р. Волинський надвірний суд слухав доповідь новопризначеного секретаря Корбута, що колишній секретар Краснопольський стягнув із чолобитників митні гроші у сумі 48 руб. 19 коп. і, не здавши їх до каси, виїхав до Києва. Тому було підготовлене звернення до Київського губернського правління про повернення шахрая³¹⁷.

Заради встановлення контролю над судовими установами прикордонних губерній Павло I використав бюрократичний принцип формування Волинського надвірного суду. Водночас частина призначуваних із Петербурга державних посадовців мали досвід роботи в катерининських судових установах

³¹¹ Там само. – Ф.23. – Оп.1д. – Спр.2. – Арк.197.

³¹² Там само. – Спр.4. – Арк.20.

³¹³ Там само. – Арк.91.

³¹⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.45, 47.

³¹⁵ Там само. – Спр.4. – Арк.102.

³¹⁶ Там само. – Арк.5 зв.; ПСЗРИ. – Собрание 1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части; Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.398.

³¹⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1д. – Спр.4. – Арк.219.

Волинської губернії, у яких вони спиралися на російське законодавство. А тепер їм варто було вивчати річпосполитські закони й користуватися в судах польською мовою.

Отже, у рамках імперської політики заради стабільності місцевого соціуму в прикордонних південно-західних губерніях судова влада часів Павла та Олександра формувалася з місцевого нобілітету. Проте верховна влада залишала за собою контроль, який покладала на чиновників – секретарів та радників.

Відповідно до річпосполитської судової практики секретарі були залежними від голови суду, який їх і призначав. За російського панування секретар ставав посадовцем імперської бюрократичної системи, з високим жалуванням, можливістю зробити кар'єру та значними повноваженнями. Саме секретар відповідав перед місцевою адміністрацією за якісне й безперебійне функціонування судової канцелярії, що було важливим у рамках формального судочинства. Якщо спочатку секретарі призначалися з приїжджих чиновників Лівобережжя, що призводило до конфліктів із місцевими виборними посадовцями, то згодом імперська політика бюрократичного принципу формування кадрового складу була переглянута і на ці посади призначалися вихідці з місцевої безпомісної шляхти, у лояльності яких влада була абсолютно впевнена. Про успішність роботи у вирішенні поставлених владою завдань свідчить багаторічна служба секретарів, які вибудовували вдалу кар'єру.

Включення до керівного складу департаментів радників із високим чином і жалуванням слугувало гарантією захисту ними імперських інтересів у регіоні. Ними ставали довірені особи, які регулювали діяльність судової системи, узгоджували інтереси верховної влади та місцевої адміністрації з прагненнями місцевої шляхти. Судячи з багаторічного перебування на посадах, радники в переважній більшості добре справлялися з поставленими завданнями, що може слугувати ознакою успішності використання імперських практик пошуку компромісу з місцевою елітою. Кадровий склад формувався не стільки з колишніх військових, скільки з представників місцевої шляхти, досвідченої в юридичній сфері та повністю лояльної до політики влади. Конфлікти між радниками й місцевою елітою з приводу контролю над департаментами закінчувалися перемогою чиновників. Особливо важливим було успішне функціонування кримінального департаменту, однією з функцій якого був

розгляд службових порушень місцевими посадовими особами. З іншого боку, не варто забувати й про контроль за казенною земельною власністю, що було у віданні цивільного департаменту. Основне завдання – забезпечення стабільності й рівноваги між потребами місцевої еліти й запитами верховної влади – було успішно вирішене, передусім за допомогою поєднання річпосполитської судової процедури з політикою Центру. У час збереження елементів старої судової процедури радники й секретарі відстоювали інтереси держави в цьому краї.

3.5. Канцелярські службовці

Від ефективної діяльності судових установ значною мірою залежала соціальна стабільність у складних для керівництва прикордонних губерніях Правобережжя. У попередніх підрозділах розглянуто керівний склад судів, який формувався в рамках імперської політики з виборних посадовців. Проте продуктивність їхньої роботи залежала не лише від ділових якостей обраних шляхтичів. Важливою була й діяльність канцелярських службовців, які відповідали за документальне забезпечення судового процесу при формальному судочинстві.

За часів Речі Посполитої повітові судді й підкоморії самостійно формували допоміжний персонал і відповідали за його роботу. У Російській імперії службовці канцелярій перебували на державній службі з отриманням жалування. Л. Пісарькова називає їх у такій послідовності: протоколіст, столоначальник, архіваріус, канцелярист, підканцелярист, копіїст, палітурник, сторож. Останніх двох і вахмістра, який відповідав за дотримання порядку, вона відносить до підкатегорії нижчих службовців. Основну роль усе ж відігравав секретар, чия посада була вершиною кар'єри канцеляриста³¹⁸. Водночас, досліджуючи бюрократію, авторка відтворила поділ службовців на чотири групи: вищі (чинovníки I–V класів), середні (VI–VIII), нижчі (X–XIV) і канцелярські службовці (канцелярист, підканцелярист і копіїст), які не мали чинів і використовувалися для технічної роботи, передусім для переписування документів. Останні залишилися за межами Табеля про ранги, що відповідало й становому поділу – на дворян і недворян³¹⁹. Зазвичай на посадах канцелярських службовців розпочиналася цивільна служба, передусім дворянських дітей із незаможних родин. Лише Микола I навів лад, запровадивши 1827 р. «Положення про канцелярських службовців цивільного відомства». Прагнучи зробити цивільну службу тільки для дворянства, імператор заборонив залучати до неї вихідців із купців, окрім купців першої гільдії, колишніх кріпаків, міщан та осіб податного стану, іноземців, відставних недворян, церковнослужителів і дітей придворних, батьки яких не досягли класних чинів. Усіх же канцеляристів було залежно

³¹⁸ Пісарькова Л.Ф. Государственное управление в России... – С.533.

³¹⁹ Там же. – С.533; Ег же. Российский чиновник на службе... – С.147.

від походження поділено на чотири категорії: перший – спадкові дворяни; другий – діти особистих дворян, купців першої гільдії, православних священників і дияконів, пасторів євангельської та реформаторської церков; діти «приказних» службовців, учених і художників, які не мали чинів, і до останнього – усіх, кого було заборонено брати на службу цим положенням. Допускалося присвоєння першого класного чину (а в цьому разі це був колезький реєстратор) за поданням керівництва. Проте основним стало встановлення вилучення для отримання чину XIV класу: для першого розряду – два роки, другого – чотири, третього – шість й останнього – цілих 12. Заборонялося брати на службу з 14 років, а лише з 16. Про вимоги до освітнього рівня свідчить екзамен, на якому вимагалось вміти читати й писати та знати основи граматики й арифметики³²⁰.

Попри обмеження для різних категорій недворян, окремі їхні представники потрапляли на цивільну службу. Однак варто з'ясувати, якою була ситуація в прикордонних губерніях із численною безпомісною шляхтою?

Верховна влада, відновлюючи елементи річпосполитських судів, повинна була доручити виборним посадовцям-шляхтичам самостійно організувати діяльність канцелярій, підбираючи на посади довірених осіб. Діяти саме в такому ключі означало відпустити судову владу у «вільне плавання» з непередбачуваними наслідками. Розв'язати проблему з кадровим складом можна було трьома шляхами: залишити річпосполитську практику формування канцелярських службовців, що зробило б суди залежними від місцевої еліти; заповнити посади службовцями з інших регіонів, передусім лівобережних губерній, які мали досвід судівництва на основі III Литовського статуту, або залучити до служби місцеву безземельну шляхту, якій надавати преференції за умови вірного служіння Російській імперії. Який шлях для утвердження в прикордонних західних губерніях ладні були обрати російські адміністратори? Як відбувалося формування кадрового корпусу службовців канцелярій? Які ставилися до них вимоги та яким було їх забезпечення? Спробуємо дати відповіді на ці запитання.

* * *

Верховна влада розуміла значення для шляхти земельних володінь, для збереження яких діяли підкоморські та межові судові установи, які функціонували за річпосполитською

³²⁰ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.2 (1827). – №1469. – С.895–897.

судовою практикою. Не бажаючи втручатися в партикулярні розбірки поміщиків із-за меж землеволодінь, до повноважень керівників було віднесено й організацію документального супроводу розмежування. Можливість самостійно добирати собі помічників для ведення документації повинно було переконати підкоморіїв, межових суддів у повному контролі над «своєю установою», тоді як у повітових судах використовували бюрократичний принцип формування кадрового складу установ губернськими правліннями. З іншого боку, ідучи назустріч прагненням шляхти, верховна влада отримувала безкоштовний суд, адже жаування не виплачувалося не лише виборним посадовцям, власність яких давала їм змогу вести безбідне життя, але й канцеляристам. Останнім кошти повинні були сплачувати підкоморії та межові судді з власної кишені або за рахунок сторін процесу. Тож названі посадовці самостійно укладали документи щодо розмежування.

Зазначимо, що обсяги документообігу за російського панування постійно зростали, тоді як за часів Речі Посполитої від писарів вимагалось оформляти документацію лише по розмежуванню володінь. Верховна влада підпорядкувала землевпорядні установи головним судам і місцевій адміністрації, ті ж вимагали постійного звітування. Контроль за діяльністю установ здійснювався шляхом складання звітної документації, що вимагало неабиякої вправності від канцеляристів. Додамо сюди й знання російської мови й дотримання норм діловодства. Очевидно, що не всі виборні посадовці переймалися добросовісним виконанням своїх обов'язків. Це призводило до незадоволення їхньою роботою з боку місцевої адміністрації. Уже згадано в підрозділі 3.1 про незадовільний стан справ в Острозькому підкоморському суді в 1814 р., коли не подавалися обов'язкові відомості про хід справ. Повітовий стряпчий стверджував, що провадження не велися, суд не мав приміщення, а самі письмові справи розміщувалися в будинку одного з членів суду, у селі³²¹. Так само в настільному реєстрі Луцького підкоморського суду за 1820 р. зазначено звернення повітового стряпчого від 14 лютого 1820 р., що останню щомісячну відомість про незавершені справи було отримано ним у вересні минулого року. Стряпчий відряджав своїх підлеглих, щоб вони особисто отримали дані, але ті не змогли відшукати навіть приміщення суду. Чиновник подавав щомісяця одну й ту саму

³²¹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3–3 зв.

інформацію, яку він мав у своєму розпорядженні, у цьому разі за вересень, та звертався до суду, щоб той терміново подав відомості за пропущений термін. І в настільному реєстрі суду було зазначено резолюцію «взяти до повсякчасного виконання»³²². Недотримання норм діловодного процесу й передачі справ від підкоморія до новообраного посадовця призводило до втручання губернського правління, яке зверталось до поліції, аби та змусила передавати необхідну документацію та здавати справи до архіву повітового суду³²³. 1816 р. Острозький нижній земський суд запитував місцевого підкоморський суд: «У кого знаходяться справи, або хто був членами суду в попередню каденцію?»³²⁴. Лише за два роки підкоморій повідомив, що він «... відшукав того суду справи...»³²⁵. Зрозуміло, що такі випадки були можливі лише за умови відсутності дієвого контролю з боку місцевої адміністрації за діяльністю підкоморських судів.

Таке становище діловодства підкоморських судів можна пояснити небажанням частини посадовців виконувати вказівки головних судів і повітових стряпчих за відсутності державного фінансування. Очевидно, що частина підкоморіїв не залучали писарів, які б вели необхідну документацію, зберігаючи документи в себе вдома й навіть не передаючи їх наступникам. Вони самоусувалися від виконання обов'язків: не виїжджали для розмежування маєтків та повітів, не подавали щомісячних відомостей повітовим стряпчим, не мали приміщень, що, на переконання російських чиновників, було неприпустимо. Адміністрація штрафувала, наказувала передавати справи наступникам, але місцева шляхта не хотіла цим займатися, волюючи господарювати у своїх маєтках.

Набагато краще документування судового процесу було організоване в повітових межових апеляційних і судах першої інстанції Подільської губернії. Якщо говорити про канцеляристів, то голова апеляційного суду самостійно обирав із безземельних шляхтичів регентів (канцеляристи, які складали документи і відповідали за їх збереження) чи секретарів в обидві повітові інстанції. 1836 р. регентом Літинського межового апеляційного суду був шляхтич

³²² Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2–2 зв., 5–5 зв.

³²³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8.

³²⁴ Там само.

³²⁵ Там само. – Спр.5. – Арк.21.

Бальтазар Кражовський, який просив видати йому свідоцтво для пошуку іншої посади³²⁶.

До суду першої інстанції призначався коморник, який був помічником судді й за потреби міг виконувати функції землеміра. Їх вступ на посаду супроводжувався присягою. Для кандидатів на посади передбачалося, що коморники та землеміри повинні мати схвальне свідоцтво від училищного управління (тобто освіти, не нижчу курсу повітового училища), а при нестачі землемірів їх необхідно було «вимагати» з Віленського університету. Для підвищення відповідальності передбачалося, що в разі порушення чи невиконання обов'язків вони віддавалися під суд³²⁷.

Канцеляристами межових судів були вихідці з безземельної шляхти, яка не могла претендувати на виборні посади. Варто звернути увагу на те, що ця категорія називалася секретарями, але фактично вони не мали того високого статусу, яким їх наділяла верховна влада імперії в повітових судах і магістратах, а були, по суті, простими канцеляристами. Кар'єра 40-річного Ф. Бетковського, який на 1835 р. уже 13 років був секретарем Летичівського межового суду, є доказом дотримання вимог стосовно освітнього рівня (Барське училище) і практичного навчання: у 1809 р. він розпочав служити апікантом (практикантом) у Летичівському повітовому суді. Після навчання обійняв канцелярську посаду архіваріуса й 1822 р. став секретарем Летичівського межового суду першої інстанції. Із власності в повітовому місті придбав невеликий дерев'яний будинок. Лише в 1835 р. його кандидатуру подали на отримання першого чину³²⁸. У 1833–1840 рр. на посаді секретаря Брацлавського повітового межового суду перебував колезький реєстратор І. Суходольський³²⁹. Звертаємо увагу, що лише в 1830-х рр. верховна влада розпочала присвоювати секретарям перші класні чини – колезьких реєстраторів.

Практики поділу канцеляристів після 1827 р. на розряди не було дотримано й не запроваджувалася вислуга для отримання першого класного року. Лише в 1830-х рр. стало практикуватися присвоєння канцеляристам межових судів класних чинів. До цього часу вони навіть не схвалювалися на посадах губернським правлінням. З іншого боку,

³²⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.270.

³²⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.379, 384.

³²⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.119. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.11–12, 15.

³²⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.11; Там само. – Спр.5. – Арк.14 зв.; Там само. – Спр.3. – Арк.1.

канцелярський корпус землевпорядних установ характеризувався досить високим освітнім рівнем і практичними навичками, здобутими в судах.

Присвоєння класних чинів не лише секретарям, але й землемірам було розпочато в 1830-х рр. 1833 р. Брацлавський межовий апеляційний суд подав до губернського правління для присвоєння колезького реєстратора іноземцю землеміру К. Гонзала метрику та формулярний список. У документах зазначено шестирічний термін служби, що було прямим порушенням вимог вже згаданого «Положення про канцелярських службовців...» 1827 р. із заборонаю приймати на службу іноземців³³⁰. Як і до секретарів, до землемірів висували вимоги про шляхетське походження, наявність освіти та практичних навичок. 1834 р. до Брацлавського межового апеляційного суду звернувся А. Голембовський про призначення на посаду присяжного землеміра (додавалися свідоцтва з Вінницької гімназії та про практичне навчання в землеміра К. Гонзала)³³¹. Наступного 1835 р. з аналогічними документами на цю ж посаду претендував І. Васильковський³³². Отже, на думку верховної влади, землеміри, з огляду на важливість їхніх функцій, могли претендувати на отримання чину. Знову-таки, службовці вирізнялися освітою та практичними навичками. Зазначимо, що, незважаючи на заборони, землемір К. Гонзало продовжував перебувати на цивільній службі, тобто місцева адміністрація готова була «закривати очі» на такі порушення в прикордонних губерніях.

З діловодних документів Брацлавського повітового межового суду випливає, що повітчики (службовці канцелярії, які вели діловодство в суді) також отримували класні чини. У 1840 р. на повітчика цього суду шляхтича Щ. Клауновського було складено формуляр, який разом із метричною випискою подано до Подільського губернського правління для отримання першого класного чину³³³.

Важливим було питанням оплати службової діяльності. Згідно з «Положенням для розмежування...» 1810 р., у судах першої інстанції межовий суддя отримував з 1 уволоки³³⁴ спірної землі 1 руб. сріблом, регент чи секретар та землемір із

³³⁰ Там само. – Спр.3. – Арк.6 зв.–7.

³³¹ Там само. – Спр.4. – Арк.9 зв.

³³² Та само. – Арк.10 зв.

³³³ Там само. – Спр.6. – А5 зв.

³³⁴ Литовська уволока мала 19 дес. 1420 саж. Ця уволока у першій половині XIX ст. продовжувала використовуватися в деяких повітах Подільської губернії (*Малиновский Ф.Л.* Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. – Санкт-Петербург, 1844. – С.81).

такої ж площі – 4 злотих (1 злотий = 15 коп. сріблом), за кожен наріжний копець – 2 злотих, за середній копець на відстані 5 шнурів – 1 злотий. Арбітри отримували оплату від тієї сторони процесу, яка їх залучила. У повітовій апеляційній установі судді з кожної уволокни мали отримувати по 3 руб. сріблом, регент або секретар – 4 та землемір – 2 злотих³³⁵. Держава ніякого жалування їм не виплачувала³³⁶. Установлені розцінки на виконані роботи були незначними. 1834 р. Брацлавський повітовий межовий суд не отримав жодних казенних статків, крім тих, що надійшли від поміщика Ф. Спендовського за негербовий папір 2 руб. міддю, які були передані до повітового казначейства³³⁷. 1840 р., під час конфлікту з повітовим стряпчим Белецьким, який скаржився на відсутність звітності, межовий суддя повідомляв, що установа згідно «Положення про розмежування...» від 1810 р. не отримує кошти на жалування, на винаймання будинку під присутствіє, на канцелярію та архів³³⁸.

Місцева адміністрація розуміла невнормованість становища, коли в 1830-х рр. не фінансувалися повітові межові суди. У тодішніх умовах це унеможливлявало повноцінний контроль за установою, роботу якої прагнули бюрократизувати. Ураховуючи збільшення розмірів діловодства та присвоєння класних чинів канцеляристам, повітові суди списувалися з губернським межовим судом про виділення необхідних коштів. Відповідь 1839 р. свідчила, що губернське правління зверталося до київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Бібікова з пропозиціями про влаштування межових судів та виділення коштів на утримання канцелярії, які були переадресовані до міністра юстиції та Сенату³³⁹.

До складу службовців зараховано возного, посада якого була виборною, та регента чи секретаря, землеміра та повитчика, посади, на які вже призначали службовців. Канцеляристами були освічені, безземельні шляхтичі, які пройшли необхідне практичне навчання й за умови добросовісної служби могли отримувати класні чини. Держава створила повітові межові суди, але не виділяла на їх функціонування коштів. Установлені розцінки на виконані роботи були невеликими, і тому служба не була надійним

³³⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.384.

³³⁶ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.936.

³³⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.515 – Оп.1. – Спр.5. – Арк.3 зв.

³³⁸ Там само. – Спр.6. – Арк.5.

³³⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.25.

засобом забезпечення життєвого рівня. Спроба ж отримати кошти від верховної влади виявилася безрезультативною через припинення роботи межових повітових судів у 1840 р.

* * *

Політика верховної влади та місцевої адміністрації була спрямована на зміну усталеної ситуації, при якій безземельна шляхта мусила служити державі, а не магнатам. Обіцяючи посади, чини, гроші та дворянські звання, її залучали до державної служби. Фактично верховною владою було вибудовано, а місцевою адміністрацією реалізовано для повітових судів, магістратів і ратуш дві структури – виборні посадовці та постійний корпус канцелярських службовців, які перебували на цивільній службі.

Розпочнемо з повітових судів. З огляду на їх юрисдикцію, яка охоплювала кримінальні й цивільні провадження та поширювалася не лише на шляхтичів, але й на державних селян, кріпаків і навіть духівництво, держава не могла залишити їх без контролю. Збереження річпосполитського принципу формування складу канцелярій повітовими суддями неминуче призвело б до ситуації, як і з підкоморськими судами, у яких було відсутнім звітування, листування з іншими установами, передусім головним судом і губернським правлінням. Тому вони підпадали під бюрократизацію, котра найбільше проявилася в призначеннях службовців канцелярій та вимогах дотримання норм діловодного процесу.

Хоча кожних три роки до складу повітового суду обирали писаря (нотаря), але з боку губернського правління призначали секретаря, який керував канцелярією. Основним його завданням було забезпечення правильного документування судових рішень. На ці посади призначали винятково шляхтичів, які закінчували повітові училища та набули досвіду практичної роботи. 1828 р. секретарем Острозького повітового суду призначено 32-річного безземельного шляхтича О. Рожовецького, який після повітового училища служив у Луцькій римо-католицькій консисторії канцеляристом й одночасно був перекладачем. Менше ніж за рік він залишив службу та впродовж наступних п'яти років перебував партикулярно при письмових справах повітових маршалків Мозирського повіту Мінської губернії та Рівненського повіту, від яких отримав свідоцтва про порядну поведінку. Лише після цього він вступив на службу до Острозького повітового суду перекладачем і 1824 р. отримав колезького реєстратора, а 1828 р. був призначений

секретарем із присвоєнням чину губернського секретаря й 1831 р. – колезького секретаря (X класу). Неодноразово заступав і виконував обов'язки острозького стряпчого³⁴⁰. З його та подібних йому формулярів можна зробити висновок про набуття спеціалізації за місцем служби.

Варто зазначити, що при цьому за найменшої можливості канцеляристи намагалися обійняти виборну посаду, яка була ознакою більш високого становища. Для цього необхідно було, передусім, відповідати майновому цензу. Частина канцеляристів, які або їхні батьки мали необхідну власність, проходили службу на нижчих канцелярських посадах, беручи участь у виборах. Зокрема, 1799 р. на найнижчу виборну посаду писаря Богуславського повітового суду було обрано регента С. Чеховського³⁴¹. Так само обраний писарем Острозького повітового суду у 1826 р. 31-річний шляхтич А. Брадовський розпочав службу з 1813 р. у цьому ж суді адвокатом. Він володів за заставним правом 33 кріпаками³⁴². Наявність власності відкрила йому шлях до виборної посади.

Служба на нижчих посадах давала змогу шляхтичам отримувати класні чини. Зокрема, повітчик Ковельського повітового суду губернський секретар Фелікс Пухальський, 1793 р. н., розпочав службу канцеляристом у Ковельському суді. 1827 р. він отримав колезького реєстратора, а наступного року указом Волинського губернського правління призначений повітчиком, 1831 р. став губернським секретарем. Його батько володів 35 кріпаками в Ковельському повіті³⁴³. Очевидно, що власність батька відкривала йому шлях до престижних виборних посад.

Централізаторська політика Миколи I охопила й канцелярії повітових судів західних губерній. Державна рада своїм рішенням 1827 р. уніфікувала склад повітових установ: секретар, по два повітчики (канцеляристи), підканцеляристи і копіїсти. Причиною таких змін стала необхідність забезпечити провадження кримінальних, слідчих та інших справ російською мовою. Їм передбачалася виплата жалування за рахунок коштів, які збирали на земські повинності³⁴⁴.

Державна рада й до цього звертала увагу на незадовільне фінансування канцелярій, що мало наслідком «...труднощі,

³⁴⁰ Держархів Волинської обл. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.300. – Арк.3 зв.–4.

³⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.245.

³⁴² Держархів Рівненської обл. – Ф.22. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.5 зв.

³⁴³ Держархів Волинської обл. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.2, 3, 13 зв.–14.

³⁴⁴ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.2 (1827). – №1633. – С.1091.

безлад і повільність» у їхній діяльності. Після звернення гродненського губернського маршала графа Грабовського до міністра юстиції Д. Лобанова-Ростовського це питання 26 березня 1823 р. було винесено на розгляд Сенату. Для «привілейованих губерній», де було 119 повітових судових установ, вирішено виділяти на канцелярські витрати, починаючи з 1823 р. по 1 тис. руб. асигнаціями із сум, які надходили як земські повинності³⁴⁵. Це розпорядження Волинське губернське правління повідомляло повітовим судам. Яким же було здивування повітових судів, коли коштів вони не отримали. 13 вересня 1823 р. Волинська казенна палата роз'яснила, що оскільки раніше із земських зборів канцелярські витрати не фінансувалися й на наступне трьохріччя кошторис не затверджено, то й грошей установа виділити не може³⁴⁶. Лише 15 липня 1824 р. казенна палата наказала повітовим казначеям розрахуватися за другу половину 1823 р. і першу 1824 р.³⁴⁷ 22 липня всім повітовим судам про виділення коштів повідомив в. о. цивільного губернатора, голова кримінального департаменту Д. Прушинський. Ситуація мала продовження, коли 5 листопада 1824 р. Ковельський повітовий суд сповістив волинського віце-губернатора, що повітовий казначей відмовився виділяти кошти на канцелярське приладдя. Тому суд просив, у зв'язку із зимою, виділити обіцяні кошти, щоб розрахуватися за паливо, винайм приміщення й жалування. Усе ж гроші вдалося отримати, 27 січня 1825 р. Волинська казенна палата наказала відзвітуватися за отримані 1 тис. руб.³⁴⁸

Більше інформації вдалося віднайти про службу канцеляристів у магістратах, де служили секретарі, канцеляристи при польських справах (перекладачі), канцеляристи (столоначальники, помічники столоначальників, копіїсти).

Основну роль у магістратах відігравали секретарі. В умовах формального судочинства вони відповідали за документообіг, обґрунтовували судові рішення покликаннями на закони, контролювали канцеляристів нижчого рангу. Про важливість посади свідчить факт схвалення кандидатів на цю посаду губернським правлінням, а фактично призначенням секретарів в умовах кадрового дефіциту.

³⁴⁵ Там же. – Собр.1. – Т.38 (1822–1823). – №29383. – С.866.

³⁴⁶ Держархів Волинської обл. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.1.

³⁴⁷ Там само. – Арк.6–7.

³⁴⁸ Там само. – Арк.8, 14–15.

Типовим був випадок, що коли 1810 р. помер секретар Новоград-Волинського магістрату М. Шермерович, то робота в ньому зупинилася. Магістрат просив губернське правління якнайшвидше призначити «здібну людину»³⁴⁹.

Вдалося виокремити дві категорії чиновників-секретарів: приїжджі та місцеві. До першої можна віднести секретаря Житомирського магістрату титулярного радника І. Мерцалова, православного, 1777 р. н. Він прибув на Волинь 1796 р. і до відкриття присутствій служив при канцелярії генерал-майора, волинського цивільного губернатора В. Шереметьєва. Після заснування губернії був призначений столоначальником Володимир-Волинського повітового суду й отримав чин губернського реєстратора. 1797 р., унаслідок реформи Павла I і скасування діловодства російською мовою переведений до Володимир-Волинської міської поліції писарем, де 1800 р. отримав колезького реєстратора. Звідти перейшов до бердичівської поліції писарем і 1808 р. став губернським секретарем. 1811 р. він звільнився, а вже наступного року за поданням волинського губернатора М. Комбурлея призначений засідателем до Заславського земського суду (очевидно, нижнього). 1813 р. отримав підвищення й став секретарем Житомирського магістрату, щоб уже наступного року стати титулярним радником. На службі він характеризувався позитивно, а критерієм було закриття 500 тяжebних справ полюбовно³⁵⁰.

До цієї ж категорії чиновників варто віднести схваленого Подільським губернським правлінням на посаду секретаря Ушицького магістрату губернського секретаря 65-річного М. Рябухіна. Цікавим було його походження – з «вольноопределяющихся малороссиян», який не мав нерухомої власності. Що ж до сімейного стану, то був одружений із дворянкою. І. Мерцалов був вихідцем із внутрішніх губерній і не знав польської мови, що загальмувало його кар'єру після приходу до влади Павла I. Так само і М. Рябухін, який походив із козаків і військову службу розпочав писарем у гусарському полку, потім був ротним квартирмістром і вахмістром. 1793 р. вийшов у відставку й отримав чин прапорщика. Уже наступного року розпочалася його цивільна служба: спочатку брацлавський намісник Ф. Бергман призначив його письмоводителем до Бершадського ключа й інших казенних володінь, 1795 р. – бухгалтером до

³⁴⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.1, 2.

³⁵⁰ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.31–35, 68 зв.

П'ятигорського повітового казначейства. З 1797 р. – спершу писар, а потім столоначальник Хмільницької ратуші з отриманням чину губернського секретаря (тобто за 27 років просування у чинах не було). 1809 р. був призначений секретарем цієї ж ратуші й 1823 р. переведений на службу до Ушицького магістрату³⁵¹.

До канцеляристів місцевого походження можна віднести секретаря Радомишльського магістрату титулярного радника І. Шулькевича, 1785 р. н., із духовного звання. Він придбав у Радомишлі дерев'яний будинок, був одружений із донькою шляхтича й мав сина 16 років, який навчався в Київській духовній семінарії та чотирьох дочок, які жили з батьками. У формулярі не зазначено освіти, але 1804 р. був узятий до справ Радомишльського духовного правління, а після звільнення 1806 р. призначений Київським губернським правлінням у Радомишльське городничє правління, де спочатку був підканцеляристом, через два роки – канцеляристом, а наступного року – писарем. Зліт кар'єри відбувся з призначенням на посаду квартального наглядача в Радомишлі, де одразу отримав колезького реєстратора, через три роки – губернського, згодом – колезького секретаря. 1819 р. за указом губернського правління переведений до Радомишльського нижнього земського суду засідателем³⁵². Його перехід до міської установи пояснював той факт, що на виборах до нижнього земського суду, він, хоча й балотувався, але програв, тому й залишився без посади. Місцева адміністрація не «розкидалася кадрами», і для колезького секретаря була знайдена вакансія секретаря місцевого магістрату. На той час секретар магістрату Крижановський перебував під судом кримінального департаменту Київського головного суду й подав прохання про звільнення. Радомишльський магістрат не мав у своєму штаті канцеляристів, які могли б зайняти цю посаду, і погодив кандидатуру Шулькевича³⁵³. Одразу ж після призначення він отримав титулярного радника. На цій посаді перебував десять років³⁵⁴. Для місцевих адміністраторів важливо, аби посади секретаря обіймали досвідчені службовці, які могли забезпечити ефективне функціонування магістратів із їх постійними зносинами з іншими установами.

³⁵¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.3–4 зв.

³⁵² Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.126⁶. – Арк.1–4.

³⁵³ Там само. – Оп.3. – Спр.96. – Арк.1–2 зв.

³⁵⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.126⁶. – Арк.1–4.

Аналіз формулярів дає змогу зробити декілька висновків: по-перше, на посади секретарів призначали досвідчених фахівців, передусім шляхтичів, як приїжджих, так і місцевих, по-друге, вершиною кар'єри був чин титулярного радника, по-третє, ці посади обіймали не лише шляхтичі, але й вихідці з духовенства. Важко не погодитися з твердженням О. Карліної, яка акцентує увагу на важливості посади секретаря, котрий був державним чиновником й отримував платню з міських доходів відповідно до свого чину. Фактично він відтіснив на другий план ратманів³⁵⁵.

Для тодішніх службовців канцелярії нерідкими було зловживання своїм службовим становищем заради особистого збагачення. 1819 р. під суд кримінального департаменту Київського головного суду потрапив уже згаданий секретар Радомишльського магістрату Крижановський, змушений подати у відставку. Його звинувачували у видачі паспорта єврею Л. Меєру, який перебував під судом за підозрою в переливі мідної монети й у спільному з іншими членами магістрату відпуску на поруки злочинця-єврея, викритого в контрабанді сукна³⁵⁶. Ще одним зі зловживань були махінації з ревізькими сказками. Свого часу секретар Новоград-Волинського магістрату колезький реєстратор Янчевський самостійно вніс до ревізького розпису трьох осіб і відіслав документи до казенної палати. Про це порушення стало відомо 1804 р., коли прийшов час платити податки, але цих осіб ніде не змогли відшукати. Магістрат, щоб зняти із себе відповідальність, пропонував цивільному губернатору продати будинок колишнього секретаря й погасити недоїмки. Проте губернське правління, ураховуючи, що сам Янчевський був у Подільській губернії (очевидно, обіймав іншу посаду), відмовило магістрату під приводом того, що це поза компетенцією правління³⁵⁷.

Секретар організував роботу канцеляристів при польських справах (перекладачі й знавці річпосполитського права) та при поточних російських справах (реєстрували укази та листувалися з місцевими судовими та адміністративними установами), а також столоначальників, їхніх помічників та копіїстів.

Показово, що кожен магістрат самостійно організував свою роботу. Штат Радомишльського магістрату нараховував

³⁵⁵ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... – С.499.

³⁵⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.96. – Арк.1 зв.–2 зв.

³⁵⁷ Там само. – Ф.9. – Оп.1д. –Спр.13. – Арк.557–557 зв., 559.

шість осіб і 1 січня 1810 р. на його засіданні відбувся перерозподіл обов'язків канцелярських службовців. Для нас цей поділ важливий передусім тим, що свідчить про наявність класних чинів у службовців канцелярії – протоколіста й повітчиків. Природно, що основну роль відводили секретарю, колезькому секретарю Овсієнку, який контролював роботу канцеляристів й особисто наглядав за переписуванням документів та формуванням справ. Що ж до решти службовців, то:

- протоколіст, губернський секретар А. Крижановський вирішував справи по польській частині й міській думі; йому на допомогу виділили підканцеляриста П. Гроса;

- повітчик, колезький реєстратор Д. Сіков займався поточними справами й обліком указів, вів реєстри та книги щодо сплати мит разом зі звітами, листувався відповідно резолюцій;

- повітчик, колезький реєстратор Р. Фотинський займався слідчими та кримінальними справами, готував відомості про їх закінчення;

- канцелярист В. Соботосич поєднував ведення журналів і рапортів про укази, відомостей про присутніх і про справи арештантів, з провадженням протоколу засідань суду й книги поданих заяв та переписуванням начисто всіх паперів разом з іншими³⁵⁸.

На посади службовців канцелярій магістратів губернським правлінням призначали безземельних шляхтичів. Процес схвалення на посаді губернським правлінням затягувався на декілька років, що можна оцінювати як своєрідний випробувальний термін. Писар польських справ Ушицького магістрату М. Ковальський вступив на цивільну службу 1818 р. і лише 1820 р. був схвалений на посаді³⁵⁹. Про важливість схвалення на посаді для отримання класних чинів свідчить гучний скандал 1819 р. Житомирський магістрат подав до губернського правління прохання про нагородження класним чином канцеляриста-шляхтича К. Телесницького. З 1807 по 1813 рр. він перебував при польських, а з 1813 р. – при поточних російських справах. Магістрат характеризував його 12-річну службу бездоганно. Було представлено оригінал свідоцтва про дворянство від губернської дворянської комісії, але правління 16 грудня відмовило своїм указом у присвоєнні чину колезького реєстратора. Підставою для цього став факт,

³⁵⁸ Там само. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1-1 зв, 33.

³⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.5 зв.–6.

що губернське правління не схвалило його на посаді: якщо канцелярист приступив до служби щодо польських справ, то його до присяги приводили судовий писар або регент, які самостійно приймали помічників. Коли ж Телесницький був переведений до російських справ, це було зроблено без відома губернського правління, тому установа відмовилася надавати чин і навіть у подальшому забороняли звертатися з подібним³⁶⁰. Цікаво, що ця справа мала неочікуване продовження: на чолобитну на ім'я імператора, подану 22 грудня на гербовому папері вартістю 50 коп. з проханням про присвоєння чину, уже 31 грудня було отримано указ губернського правління про зарахування Телесницького до канцеляристів зі стажем з 1807 р.³⁶¹ Фактично місцева адміністрація підкреслювала важливість контролю за обійманням посад, унеможливаючи кар'єрне зростання за умови ігнорування схвалення губернським правлінням. 27 січня 1820 р. магістрат укотре подав до губернського правління прохання про нагородження Телесницького наступним чином. Але 23 квітня воно відмовило, використавши формальну причину: усі подання про нагородження наступним чином подавалися наприкінці року³⁶². Цим місцева адміністрація змушувала судові установи узгоджувати свою кадрову політику.

Важливою категорією службовців були столоначальники, як правило, безземельні шляхтичі, які розпочинали службу підканцеляристами й поступово рухалися кар'єрними сходами, набуваючи чинів (вершиною був титулярний радник). Столоначальник Ушицького магістрату, титулярний радник, 40-річний М. Чайковський 1804 р. вступив до міської поліції помічником столоначальника з чином підканцеляриста. Уже наступного року отримав губернського реєстратора, а 1806 р. обійняв посаду столоначальника. 1808 р., тобто через чотири роки отримав перший класний чин. Перехід до Ушицького магістрату на посаду столоначальника прискорив отримання наступних чинів: колезького секретаря й титулярного радника, неодноразово виконував обов'язки секретаря магістрату та повітового стряпчого. Після звільнення був обраний кандидатом на посаду засідателя нижнього земського суду, але повернувся на посаду столоначальника³⁶³. Два помічники столоначальника цього ж

³⁶⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.3–3 зв.

³⁶¹ Там само. – Арк.4–7.

³⁶² Там само. – Арк.11, 12–13, 15–15 зв.

³⁶³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.5–5 зв.

магістрату, канцеляристи 19-річний Ф. Дроздовський³⁶⁴ і 23-річний А. Попель, походили із безземельної шляхти. Їхня цивільна служба була ідентична: копійст із чином підканцеляриста, канцелярист і помічник столоначальника.

Найнижча посада – копійсти, які також були безземельними шляхтичами. В Ушицькому магістраті служив 16-річний канцелярист І. Дроздовський, який 1822 р. вступив на службу копійстом і наступного року був схвалений на посаді в чині канцеляриста, тобто його кар'єра розпочалася в 14 років. Інший копійст 22-річний канцелярист П. Яворський вступив на службу у 21 рік і за указом губернського правління наступного року отримав посаду канцеляриста³⁶⁵.

Усі канцеляристи прикордонних губерній були вихідцями з місцевої безземельної шляхти. Водночас у внутрішніх губерніях імперії до складу канцеляристів входили вихідці з інших станів. Склад службовців московських губернських установ у 1800 р. формувався з дворян (9,3 % від загальної чисельності), дітей особистих дворян (12 %), приказних (дітей чиновників і канцеляристів) (33 %), духовництва (30 %), купців (0,8 %), іноземців (2,8 %), нижчих станів (п'ять колишніх кріпаків, цеховий, діти «робітників і служителів») (8,4 %) та чотири університетські учні (3,7 %)³⁶⁶. Вдалося встановити лише один випадок, коли канцелярист магістрату був записаний до подушного окладу.

1803 р. Проскурівський магістрат просив губернське правління виключити колезького канцеляриста І. Бродовича з подушного окладу. Його служба розпочалася 1795 р. копійстом у Вознесенській казенній палаті, наступного року він отримав підканцеляриста й при звільненні – колезького канцеляриста. Під час відкриття Проскурівського магістрату був затверджений губернським правління 1796 р. при письмових справах. Перше звернення про виключення з подушного окладу було 1798 р., але відповіді не було отримано. З'ясувалося, що після навчання в Кременецькому училищі за ревізією був «несправедливо записаний» (дефініція із матеріалів засідання) у містечку Миколаїв за князем Чарторийським, хоча в той час уже служив у Вознесенській

³⁶⁴ В матеріалах справи є згадка про колишнього секретаря цього магістрату С. Дроздовського (Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.10). Столопомічник і копійст були його синами.

³⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.5–5 зв.

³⁶⁶ Писарькова Л.Ф. Государственное управление в России... – С.513–514.

казенній палаті³⁶⁷. З матеріалів архівної справи не вдалося встановити, чим завершився розгляд цього провадження.

Олександр I спробував врегулювати питання з кадровим складом канцелярій. 30 квітня 1822 р. із Сенату вийшов указ про прийняття на статську службу осіб, звільнених із міщанства та інших станів. Одразу ж 26 травня до губернського правління подали чолобитну житомирські міщани, які перебували при письмових справах магістрату. Брати Лук'янови та М. Романченко просили зарахувати їх на цивільну службу й надавали свідоцтво про звільнення з міщанства за підписом семи гмінних і 37 міщан Житомира. 11 вересня 1823 р. Губернське правління своїм указом повідомляло магістрат про переадресування чолобитної до Сенату з проханням про прийняття охочих на службу³⁶⁸. Аналіз їхніх формулярних списків дає змогу отримати таку інформацію: А. Лук'янов, 1797 р. н., звільнений громадою з міщанського стану, не мав нерухомої власності й на 1825 р. перебував на посаді столоначальника. Вихідці з міщан мали традиційну освіту для майбутніх службовців канцелярії – Житомирське повітове училища, після закінчення якого впродовж 1815–1818 рр. набували практичних знань, вивчаючи юриспруденцію в Житомирському магістраті з наступним призначенням на посаду столоначальника з кримінальних справ. На рік молодший Яків повторив кар'єру свого брата. М. Романченко, 1793 р. н., також закінчив повітове училище, з 1819 по 1822 рр. вивчав юриспруденцію при магістраті й потім був призначений на посаду столоначальника³⁶⁹. Хоча у формулярах записувалося, що претенденти вступали до магістрату для вивчення юриспруденції, проте Романченко 1819 р. (на той час уже було зазначено, що звільнений громадою з міщанського стану) подав прохання до магістрату, щоб його призначили на переписувачем документів на місце покійного П. Горкавенка з виплатою такого ж жалування. Саме магістрат прийняв рішення його прийняти та виплачувати жалування 17 руб. 33 коп. асигнаціями щомісяця³⁷⁰.

Відомості про канцеляристів дають підстави зробити такі висновки: по-перше, кандидатури претендентів на ці посади, включаючи найнижчі – копіїстів, схвалювало губернське правління, яке тим самим, контролювало всю вертикаль

³⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.27–28.

³⁶⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.1–3 зв., 6–7 зв., 16 зв.

³⁶⁹ Там само. – Арк.23 зв.–25.

³⁷⁰ Там само. – Спр.26. – Арк.1, 2 зв.

кадрового складу, по-друге, канцеляристи кооптувалися переважно з місцевої безземельної шляхти. Закінчивши повітові училища, вони набували практичних навичок у судовій сфері; по-третє, за наявності освіти, до посад допускалися вихідці з міщанства; по-четверте, вершиною кар'єри був чин титулярного радника й посада секретаря магістрату.

Місцева адміністрація намагалася використати цих службовців для потреб свого відомства. В умовах обмежених кадрових ресурсів і великих обсягів адміністративного діловодства такі дії вищих установ розбалансовували роботу судів. 1819 р. до Житомирського магістрату надійшов указ губернського правління з негайною вимогою надіслати до Приказу громадської опіки канцеляриста. Виявилося, що це вже друге звернення й на перше від в. о. цивільного губернатора віце-губернатора графа П. Платера магістрат просив повернути їм із Приказу канцеляриста Телесницького через великі обсяги власної роботи. Губернське правління в імперативному тоні вимагало надіслати канцеляристів, «... не затруднюючи керівництво надмірним листуванням»³⁷¹. 1824 р. Київське губернське управління залучило канцеляристів магістратів для складання відомостей про приписних по VII ревізії. Було створено тимчасовий стіл при першій експедиції, до якого за наказом правління на два місяці були відряджені секретарі зі Сквирського та Звенигородського магістратів і першостатейні канцеляристи з Київського, Радомишльського, Таращанського, Черкаського, Васильківського й Чигиринського магістратів і Канівської ратуші³⁷².

Для канцеляристів важливим було отримання жалування. Особливістю магістратів і ратуш була його виплата не з державної скарбниці, а з міських статків. У протоколах Житомирського магістрату на 1800 р. було зазначено, що гроші з міських доходів виділялися на жалування секретарю, канцеляристам і «пахолакам», які виконували різні міські економічні потреби³⁷³. 1805 р. було дозволено видавати канцелярським службовцям жалування щомісячно, замість по третинах року (тобто за чотири місяці)³⁷⁴. Проте в Радомишльському магістраті воно продовжувало виплачуватися третинами. На 1810 р. було визначено

³⁷¹ Там само. – Спр.20. – Арк.1–2.

³⁷² Там само. – Ф.715. – Оп.3. – Спр.109. – Арк.1, 4–4 зв.

³⁷³ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.56.

³⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.89.

наступні розміри річного жалування, з якого 1 коп. з рубля вираховувалася на шпиталь: протоколіст губернський секретар А. Крижановський – 118 руб. 80 коп., повітчик, колезький реєстратор Р. Фотинський – 84 руб., повітчик, колезький реєстратор Д. Сісков – 90 руб., канцелярист В. Соботосич – 75 руб., підканцелярист П. Грос – 27 руб. 60 коп. Жалування секретаря колезького секретаря Овсієнка не було зазначено³⁷⁵, хоча зрозуміло, що він отримував найбільше. Для прикладу, 1798 р. секретарем Летичівського магістрату став Олексій Львов із жалуванням 150 руб. на рік³⁷⁶. 1807 р. Балтський магістрат скаржився до губернського правління, що не може знайти перекладача з польської мови на зарплатню 100 руб. на рік сріблом із міських доходів. Просили, щоб їм вислали писаря, який би погодився на таке жалування³⁷⁷.

У 1820-х рр. жалування суттєво зросло, принаймні в низці магістратів. За грудень 1822 р. Новоград-Волинський отримав із повітового казначейства 216 руб. 66 коп. Жалування секретарю становило 50 руб., канцеляристу – 23 руб., позаштатному працівнику – 20 руб., сторожу – 5 руб. 33 коп. і на видатки магістрату – 15 руб. Також до цієї суми входили видатки на міську думу: писарю – 15 руб. і на видатки – 5 руб. Надалі практика виплати жалування губернським чиновникам за рахунок магістратських коштів продовжувалася³⁷⁸.

Микола I, за прикладом повітових судів, стандартизував кадровий склад магістратів західних губерній. 21 грудня 1827 р. Державна рада визначила, що до кожної установи призначався секретар, кандидатуру якого схвалювало губернське правління, після чого його приводили до присяги. Зарплатню їм повинні були сплачувати купці й міщани міст³⁷⁹.

Спостереження за кадровим складом магістратів і ратуш дає підстави констатувати продовження імперських практик взаємодії з безземельною шляхтою й за необхідності окремими представниками міщанства. До кандидатів на посади висувалися вимоги й освітнього рівня, і належності до шляхетства. Окремі представники міщанства, які претендували на отримання місця канцеляриста, мали

³⁷⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1–1 зв, 33.

³⁷⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1.

³⁷⁷ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2046. – Арк.25–25 зв.

³⁷⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.3.

³⁷⁹ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.2 (1827). – №1633. – С.1091.

необхідні юридичні знання, набуті під час практичної діяльності.

* * *

Основна роль у забезпеченні нагляду за судовою системою була відведена головним судам. Тому до формування кадрового складу цих установ місцева адміністрація підходила з максимальною обережністю. З одного боку, канцелярські службовці мали бути освіченими, з іншого – лояльними. У судових установах повітового рівня заповнити посади канцелярських службовців можна було лише за рахунок місцевої безземельної шляхти, яка заробляла своєю працею, і цивільна служба відкривала перед окремими її представниками можливість пристойного існування. У губернських установах адміністратори Павла I отримали в спадок від катерининських установ приїжджих службовців. З огляду на їх незначну чисельність було здійснено спробу поєднати два підходи до формування кадрового складу: з місцевих шляхтичів та прибулих службовців, які вже мали досвід цивільної служби.

Одразу ж після інкорпорації територій Речі Посполитої частина місцевої шляхти почали співпрацювати з російською владою. Перекладачем цивільного департаменту Волинського головного суду був 33-річний безземельний шляхтич М. Вржевський. Після закінчення Житомирської єзуїтської колегії 1785 р., хоча у формулярі використано «академія», вступив на службу палестрантом (адвокатом), потім архіваріусом. Після приходу російської адміністрації продовжив службу й отримав спершу колезького протоколіста, далі – губернського секретаря³⁸⁰. До цивільної служби 1793 р. приступило й три канцеляристи, безземельні шляхтичі з місцевого населення³⁸¹.

Складнішою ситуація з місцевими та приїжджими канцелярськими службовцями була в Києві. Оскільки свого часу місто був центром намісництва, до складу якого входили лівобережні території, то штат канцеляристів був більшою мірою представлений вихідцями з інших регіонів. Станом на 1798 р. у цивільному департаменті служили: протоколіст, колезький секретар Клосович, який з 1774 р. займався письмовими справами в Лубенській полковій канцелярії; архіваріус, губернський секретар Т. Колосовенін з 1773 р. та реєстратор, колезький архіваріус Я. Письленнов були

³⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.6 зв.–7.

³⁸¹ Там само. – Арк.8 зв.–11.

копійстами Переяславського магістрату; перекладач, колезький реєстратор О. Добржанський з 1783 р. був письмоводителем у Чериковському магістраті Могильовської губернії. Чини вони отримали до служби в цивільному департаменті³⁸².

Після набуття Правобережжя до новостворених установ було рекрутовано чиновників з інших губерній Російської імперії. У матеріалах Волинської кримінальної палати за серпень 1796 р. міститься згадка про відрядження голови цивільного департаменту Волинського губернського магістрату Тарнавського до Катеринославської губернії для пошуку канцелярських службовців³⁸³. Проте цього ж року приїзджі службовці поставили питання про відшкодування обіцяних преференцій, зокрема й грошей на проїзд та виплату третини річного жалування. Від їх імені до Т. Тутолміна звернувся столоначальник – колезький реєстратор В. Гладкий. Навіть Волинський головний суд виявився безсилим, хоча й звертався до казенної палати про виділення обіцяних коштів³⁸⁴. Губернському реєстратору Я. Борзенцю, який розпочав службу 1777 р. у Новгород-Сіверському намісництві й після переїзду до Житомира обійняв посаду реєстратора ще в палаті кримінального суду, а потім продовжив службу в головному суді, обіцяли перший класний чин³⁸⁵. Частина німісцевих, як губернський реєстратор кримінального департаменту Волинського головного суду І. Домарацький, що 1797 р. просив звільнити його зі служби через незначне жалування, були розчаровані умовами служби в Житомирі³⁸⁶. Очевидно, що частина канцеляристів, не прижившись, повернулися додому або змінили вид занять. 1797 р. волинський губернатор М. Миклашевський дозволив реєстратору М. Чорному зайняти посаду вчителя російської мови в Кременецькому училищі, підвідомчому приказу громадської опіки³⁸⁷.

Черговий відтік німісцевих чиновників був пов'язаний із сенаторською ревізією Волинської губернії Ф. Сіверсом, яка загострила стосунки місцевої еліти з адміністрацією в особі волинського губернатора М. Комбурлея. На приїзджих службовців посипалися доноси від польських поміщиків. У

³⁸² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.4–4 зв.

³⁸³ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.4 зв.

³⁸⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.1–1 зв.

³⁸⁵ Там само. – Арк.3.

³⁸⁶ Там само. – Арк.12.

³⁸⁷ Там само. – Арк.14.

відповідь ті подали 30-сторінкове колективне прохання на ім'я імператора, у якому вказували, що прибули в губернію в 1793 і 1794 рр. Причиною ж скарг вважали події російсько-французької війни 1812 р. й озлоблення поміщиків, які терпіли збитки й у всьому звинувачували російську владу та чиновників³⁸⁸. Після цього кадровий склад канцелярських службовців формувався винятково з представників місцевої шляхти.

Виокремимо заувагу В. Ададурова, який, пояснюючи причини невдачі планів Наполеона підняти повстання на Правобережжі, назвав такі: війська Великої армії зайняли лише незначну знелюднілу та спустошену ділянку південно-західного пограниччя, незначний час окупації, зневіру місцевої шляхти в можливості перемоги над Росією та страх перед австрійськими й саксонськими військами. Унаслідок цього про своє бажання вступити до військових контингентів на Волині забажали не більше кількох десятків осіб³⁸⁹. Не варто відкидати ще одну причину провалу планів Наполеона – успішну імперську політику пошуку компромісу з місцевою шляхтою й забезпечення соціальної стабільності відштовхувала еліту від співробітництва з французами.

У повному обсязі вдалося встановити кадровий склад канцелярії цивільного департаменту Подільського головного суду на 1830 р. Він формувався передусім із безпомісної шляхти й налічував 41 особу (включаючи секретаря). Така чисельність свідчить про зростання обсягів роботи. Для порівняння: у цивільному департаменті Київського головного суду на 1800 р. було 12 канцелярських службовців³⁹⁰. Департамент Подільського головного суду виконував свої повноваження в складі:

- протоколіст, наглядач кріпосних справ, титулярний радник і кавалер ордену св. Анни 3 ступеня 45-річний Ф. Вацовський, який мав у власності недобудований кам'яний будинок. Свою службу розпочав 1804 р. канцелярським службовцем цивільного департаменту, де пройшов усі щаблі кар'єрного зростання. Коли 1815 р. голова департаменту Л. Подоський обіймав посаду цивільного губернатора, то Вацовський, окрім своєї посади

³⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1584. – Арк.91–121.

³⁸⁹ Ададуrow В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року // Кращезнавство. – 2012. – №4. – С.37–38.

³⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.15. – Арк.1.

столоначальника, служив у канцелярії губернатора. Останню посаду обіймав з 1817 р.³⁹¹;

•перекладач³⁹², титулярний радник 39-річний І. Рибицький мав у власності кам'яний будинок у Кам'янці-Подільському. 1810 р. закінчив Подільську семінарію і був залишений у ній учителем граматики нижчого класу. Наступного року переведений до Шаргородського відділення семінарії вчителем польської мови середнього класу. З 1813 р. був прийнятий перекладачем із польської, французької та латини цивільного департаменту³⁹³;

•перекладач, титулярний радник 31-річний А. Степновський службу розпочав у цивільному департаменті 1815 р. канцеляристом, потім – столоначальником (1818 р.), з 1821 р. – перекладач³⁹⁴;

•архіваріус «старого» і польського архіву і одночасно наглядач за дотриманням польських актів, титулярний радник 38-річний І. Садовський мав у нероздільній власності 179 кріпаків. Після закінчення 1811 р. Кам'янецького народного училища вступив канцеляристом до цивільного департаменту і 1812 р. був призначений канцеляристом (беззмінно перебував на посаді 18 років, отримуючи чергові чини)³⁹⁵;

•архіваріус, титулярний радник 36-річний В. Морожековський мав придбаний дерев'яний будинок у губернському місті. Після повітового училища 1809 р. розпочав службу у Кам'янецькому повітовому суді. 1815 р. був призначений віце-реєнтом і реєстратором. За три роки отримав чин колезького реєстратора, переведений до цивільного департаменту на посаду архіваріуса, де отримувач чергові чини³⁹⁶;

•чотири столоначальники, троє з яких були титулярними радниками віком від 35 до 48 років та один колезький реєстратор (31 рік). Усіх їх об'єднували відсутність будь-якого нерухомого майна й кріпаків; їхня служба тривала в головному суді (троє – лише в цивільному департаменті, один – розпочав у тимчасовому кримінальному департаменті).

³⁹¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3342. – Арк.1488 зв.–1490.

³⁹² Враховуючи двомовність роботи головних судів перекладачі повинні були забезпечити безперерйне надходження справ до Сенату. Здійснення перекладу відбувалося наступним чином: сторонам процесу видавалися папери для перекладу з польської на російську, потім переклади звірялися перекладачами, складався опис і справа надходила до Сенату (ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.2–2 зв.).

³⁹³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3342. – Арк.1490 зв.–1493.

³⁹⁴ Там само. – Арк.1493 зв.–1494.

³⁹⁵ Там само. – Арк.1494 зв.–1495.

³⁹⁶ Там само. – Арк.1495 зв.–1496.

Стаж роботи найстаршого становив 23 роки, решти – 12-13 років³⁹⁷;

- одинадцять столопомічників, двоє з яких – титулярні радники, п'ять – колезькі секретарі, двоє – губернські секретарі й двоє – колезькі реєстратори. Віком від 26 до 36 років. Що ж до власності, то лише один мав нерозділений кам'яний будинок у губернському місті. Десять служили в цивільному департаменті, один – п'ять років пропрацював канцеляристом у Балтському повітовому суді, потім був переведений до головного суду. Стаж роботи від 6 до 21 року (шість осіб від 10 до 16 років, чотири – від 6 до 9 років)³⁹⁸;

- журналіст, титулярний радник 36 років, служив лише в цивільному департаменті (мав перерву з 1816 по 1820 рр.)³⁹⁹;

- реєстратор, колезький секретар 37 років, служив у цивільному департаменті 12 років⁴⁰⁰;

- два копіисти, один – губернський секретар (31 рік), який мав дерев'яний нерозділений будинок у Кам'янці і стаж роботи 10 років, інший – колезький реєстратор (26 років) служив 9 років. Вся їх робота була пов'язана з цивільним департаментом⁴⁰¹;

- три колезьких реєстратори, причому вік одного не викликає сумнівів – 29, у решти вказано помилково 20 і 22 роки. На помилку вказує те, що у цьому разі вони статську службу мали розпочати відповідно у 12 і 13 років. Двоє з канцеляристів не мали нерухомості, один – нерозділений кам'яний будинок у губернському місті. Стаж служби у двох становив 8 років (цивільний департамент), третього – 9 років (з них перші 6 у канцелярії подільського цивільного губернатора)⁴⁰²;

- тринадцять канцеляристів віком від 19 до 30 років. Одинадцять не мали нерухомості, один – нерозділені від батька 33 кріпака та один – 23 кріпака у Волинській губернії. Першим і єдиним місцем служби десяти був цивільний департамент, один – спочатку був канцеляристом у канцелярії подільського цивільного губернатора, потім – Брацлавського нижнього суду, ще один – рік прослужив канцеляристом у «Польовому аудиторіаті» та останній – в Літинському повітовому суді. Стаж двох становив два роки,

³⁹⁷ Там само. – Арк.1495 зв.–1500.

³⁹⁸ Там само. – Арк.1501 зв.–1509.

³⁹⁹ Там само. – Арк.1506 зв.–1507.

⁴⁰⁰ Там само. – Арк.1503 зв.–1504.

⁴⁰¹ Там само. – Арк.1506 зв.–1507.

⁴⁰² Там само. – Арк.1507 зв.–1508, 1513 зв.–1514.

шести – чотири роки, трьох – п'ять років і двох – шість років⁴⁰³.

У підрозділі 3.1 зазначено, що у фонді Волинського головного суду відклаталося лише 37 складених у різний час формулярів канцелярських службовців цивільного департаменту (перший датується 1799 р., останній – 1853 р., коли вже головного суду не існувало). Їхній аналіз свідчить, що абсолютно всі службовці канцелярії були шляхтичами. Особливо важливим є факт, що четверо з них були вихідцями не з Волинської губернії: один прибув із Переяславського нижнього земського суду (Полтавська губернія), решта – представляли Подільську та Київську губернії. Що ж до віку, то в основному канцеляристами були молоді шляхтичі, які робили перші кроки на статській службі: 30 осіб (77 %) мали від 20 до 29 років, 5 (14 %) від 30 до 39 років, секретар суду, титулярний радник мав 40 років і помічник наглядача кріпосних справ, титулярний радник, який усе життя прослужив у департаменті, а потім – палаті цивільного суду (49 років), мав 65 років. Ураховуючи молодість, стаж роботи на час укладання формулярів становив у 32 осіб (86 %) від 0 до 9 років, 3 (8 %) – від 10 до 19 років, у одного не було зазначено й ще один мав 49 років. Наголосимо, що лише для трьох головний суд був другим місцем служби, для решти (92 %) – першим. Зазначимо освітній рівень службовців: 26 (70 %) були випускниками повітових училищ, 5 (14 %) – закінчили Вищу Волинську гімназію (з 1819 р. – Кременецький ліцей), один – Подільську гімназію та у 5-х – не зазначено. Троє осіб були титулярними радниками, двоє – колезькими секретарями, троє – губернськими секретарями та семеро – колезькими реєстраторами. Набагато більшою була чисельність канцелярських службовців: 6 губернських реєстраторів і 16 канцеляристів (причому серед останніх були шляхтичі, які мали 200 і 205 кріпаків). Службовці мали різну власність: 27 осіб (73 %) не мали нерухомої власності та кріпаків, в одного – не зазначено, тобто більшість належала до безпомісної шляхти, яка заробляла на життя статською службою. З інших – один був невідділений від батька, лише один мав придбаний дерев'яний будинок у Житомирі (прослужив 49 років), в одного батьки мали 25 кріпаків, ще один із трьома братами мав нерозділених 150 кріпаків. Лише п'ять осіб (14 %) мали власних кріпаків: 19, 37, 164, 200 і 205.

⁴⁰³ Там само. – Арк.1508 зв.–1514.

Очевидно, що останні канцеляристи набували практичних знань для подальшої кар'єри на виборних посадах⁴⁰⁴.

Зазначимо, що окремі службовці залишали службу й навіть докорінно змінювали заняття: колезький реєстратор Г. Радинський після Житомирського народного училища⁴⁰⁵, з 1815 по 1820 р. був реєстратором, а потім столоначальником цивільного департаменту Волинського головного суду. 1853 р. був надвірним радником, начальником відділення Польського банку⁴⁰⁶.

Деякі службовці спочатку готувалися до виборних посад у судових структурах, але потім переходили на цивільну службу. Реєстратор цивільного департаменту Волинського головного суду Т. Островський походив із безземельної шляхти. Після закінчення 1804 р. Житомирського народного училища п'ять років перебував у Житомирській палестрі й при канцелярії повітового суду для вивчення порядку судочинства (готуючись до посад у судовій структурі). Потім був обраний «дворянським чиновником» (не зазначено посади) у Новоград-Волинському повіті. З 1811 р. десять років служив у цивільному департаменті (з дворічною перервою) і, отримавши губернського секретаря, звільнився за власним бажанням⁴⁰⁷.

Окремо варто згадати про ще одну категорію осіб, які були при департаменті, але не отримували жалування. Шляхтич М. Преждецький після закінчення Кременецького ліцею склав присягу в цивільному департаменті Волинського головного суду про вступ на посаду вільнопрактикуючого землеміра⁴⁰⁸.

Якщо говорити про шляхи формування штату канцеляристів, то можна встановити два основних: за власним бажанням і за переведенням з однієї установи до відповідного департаменту головного суду. Діяла спеціальна процедура прийому на службу канцеляристом: на ім'я імператора подавалося прохання на гербовому бланку вартістю 50 коп. із зазначенням освіти, сімейного стану та бажаної вакансії. Повітовий хорунжий надавав свідоцтво про дворянство на бланку вартістю 50 коп. (до 1831 р. визнання

⁴⁰⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.2–11, 13–16, 18–21, 23, 26–28, 30–36, 38, 40, 43–48.

⁴⁰⁵ Головна відмінність – повітові училища були державними навчальними закладами, натомість народні – могли засновуватися поміщиками (шляхтичами), громадами, костьолами, благодійниками (але могли й державою, якщо на те був спеціальний указ, дозвіл, розпорядження).

⁴⁰⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.1 зв.–4, 11.

⁴⁰⁷ Там само. – Спр.38. – Арк1 зв.–2.

⁴⁰⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.384. – Оп.6. – Спр.4. – Арк.3.

здійснювалося депутатським зібранням, яке складалося з повітових депутатів під керівництвом губернського маршалка⁴⁰⁹). 1815 р. шляхтич В. Збуровський, бажаючи зайняти посаду канцеляриста цивільного департаменту Київського головного суду повідомляв про домашню освіту й сирітство. Липовецький повітовий хорунжий Володкевич у свідоцтві про дворянство писав, що його батько був повітовим стряпчим і походив із «дворян»⁴¹⁰. 1827 р. канцеляристом цивільного департаменту Подільського головного суду бажав стати шляхтич М. Гречина, який закінчив Барське повітове училище. При цьому він надав свідоцтво про дворянство з Волинського дворянського депутатського зібрання. Саме прохання про місце служби подавалося на гербовому бланку вартістю 1 руб.⁴¹¹

Під час переведення з іншої установи обов'язковим був позитивний відгук із попереднього місця служби. 1820 р. на посаду перекладача цивільного департаменту Київського головного суду претендував шляхтич Ф. Волошиновський. Крім обов'язкового прохання на ім'я імператора було надано свідоцтво, що претендент був експедитором Таращанського повітового земського суду та справлявся з роботою⁴¹². 1799 р. із Богуславського повітового суду до цивільного департаменту був переміщений писар Михайловський⁴¹³.

Що ж до звільнення зі служби, то воно могло відбуватися як за власним бажанням, так і з інших причин. Мотивами першого були незадовільне матеріальне забезпечення, отримання нового місця служби, зокрема й офіціалом у заможних поміщиків, сімейні обставини тощо. При цьому допускалося написання прохання про звільнення польською мовою, як це було 1809 р.⁴¹⁴ Ще однією підставою для звільнення канцеляристів був літній вік. 1799 р. із кримінального департаменту Київського головного суду надійшло звернення до губернського правління про звільнення за віком перекладача Й. Візерського з призначенням на його місце колезького реєстратора І. Візерського⁴¹⁵.

⁴⁰⁹ Трояновский К. Политика Российской империи в отношении беспоместной шляхты западных губерний. 1795–1870 гг. Автореферат диссертации... кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, 2018. – С.14.

⁴¹⁰ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.185. – Арк.1–2.

⁴¹¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3342. – Арк.1463.

⁴¹² ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.259. – Арк.3, 4.

⁴¹³ Там само. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.245.

⁴¹⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.252.

⁴¹⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.12а. – Арк.133.

Однією з вимог ефективності роботи службовця було достатнє матеріальне забезпечення. На 1800 р. були такі розміри жалування канцеляристам цивільного департаменту Київського головного суду (руб. сріблом на рік): секретарю – 350 руб., протоколісту – 250 руб., реєстратору – 200 руб., архіваріусу – 200 руб., двом канцеляристам – по 150 руб., двом підканцеляристам – по 100 руб., чотирьом копіїстам – по 80 руб., вахмістру – 40 руб. і сторожу – 24 руб. Загалом штат канцелярських службовців становив (без обслуги) 12 осіб із сумою 1 820 руб. Окремою статтею було визначено 160 руб. на канцелярські витрати⁴¹⁶. Водночас викликає запитання відсутність у штаті департаменту посади перекладача з жалуванням 180 руб.⁴¹⁷ Цікаво, що жалування, яке виплачувалося за третину року, давали змогу отримувати в декілька прийомів наперед⁴¹⁸. Згідно зі штатами канцелярським службовцям правобережних губерній платили жалування сріблом, а не асигнаціями⁴¹⁹.

Коштів для виплати жалування канцелярським службовцям постійно не вистачало. 1816 р. керівництво Київського головного суду, під час ревізії губернії сенатором О. Болотніковим, скаржилося на недостатність призначеної штатної суми⁴²⁰. Постійною була практика утримання за рахунок головних судів службовців інших губернських установ. 1798 р. до Волинського головного суду надійшов лист із губернського правління, що за пропозицією О. Беклешова прийнято на посаду перекладача цього ж правління угорського дворянина Сіліча. Було наказано дати йому «пристойне утримання», тому з сум, визначених на канцелярських службовців губернського правління, йому виділялося 150 руб., а з головного суду – 100 руб.⁴²¹ 1806 р. під час суперечки між волинським губернським прокурором Блажієвським і кримінальним департаментом головного суду стосовно невчасного подання інформації з'ясувалося, що з канцелярських сум суду щороку відпускалося 49 руб. 50 коп. для ведення листування в канцелярії прокурора⁴²². 1809 р. цивільний губернатор П. Панкрат'єв запропонував із канцелярських сум цивільного департаменту Київського

⁴¹⁶ Там само. – Оп.5. – Спр.15. – Арк.1.

⁴¹⁷ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.397.

⁴¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.343. – Арк.1.

⁴¹⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.29 (1806–1807). – №22228. – С.671.

⁴²⁰ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.12. – Арк.4 зв.

⁴²¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.4. – Спр.41. – Арк.1–1 зв.

⁴²² ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.822. – Арк.1, 3.

головного суду сплачувати 80 руб. на рік титулярному раднику Кондратьєву, який служив у канцелярії губернатора⁴²³.

Для канцелярських службовців важливим було також питання відпусток. Маючи за приклад тривалі відпустки виборних посадовців, вони ставили питання про свої вакації. Цю проблему з'ясовували на вищому рівні. 1808 р. цивільний департамент Подільського головного суду розглядав сенатський указ від 6 квітня 1806 р. із заборорою надавати канцеляристам відпустки під час вакацій голів, радників і засідателів департаментів. Замість них, їм наказували займатися кримінальними справами. Причиною появи указу стало звернення цивільного губернатора В. Чевкіна, що під час чотиримісячного закриття цивільного департаменту секретар і канцеляристи, замість того, щоб займатися справами кримінального департаменту, під різними приводами клопочуться про відпустки⁴²⁴. Насправді картина була безрадісна: у формулярному списку титулярного радника Г. Белявського за 49 років служби (1805–1853 рр.) зазначено лише три відпустки: 1810 р. – 18 днів, 1819 р. – 25 днів і 1826 р. – 15 днів⁴²⁵.

Отже, кадровий склад канцелярських службовців головних судів, як і в повітових судах, магістратах і ратушах, схвалювали на посадах губерньські правління. До претендентів висувалися вимоги шляхетного походження й шкільної освіти (при цьому допускалася домашня). Зазначимо, що необхідною умовою перебування на вищих посадах була попередня служба простими канцеляристами. Очевидно, що належачи до безпомісної служби, частина призначуваних канцеляристів змогла набути нерухомисть.

* * *

Уваги заслуговує кадровий склад канцелярії Волинського надвірного суду (1798–1801 рр.). Зазначено, що для нагляду за судовою системою регіону було використано бюрократичний принцип формування службовців керівного та канцелярського складу. Під час заснування установи було визначено, що «на перекладачів та інших канцелярських чинів, служителів та на витрати» виділялося щороку 2 500 руб. (табл. 2.6.1.). Укажемо на недофінансування цієї статті витрат, адже бюджет першої третини 1799 р. становив: на

⁴²³ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.44.

⁴²⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2129. – Арк.2–2 зв.

⁴²⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.

жалування – 429 руб. і на канцелярські витрати – 233 руб. 33 коп. (річне утримання 1987 руб., тобто недоплачували понад 20 %) ⁴²⁶. До складу канцелярії входили службовці з класними чинами: два перекладачі, протоколіст і три колезькі реєстратори; канцеляристи: дев'ять губернських реєстраторів і нижчі служителі: прапорщик, який був возним, і сторож. Усі приїжджі до Житомира канцеляристи були з дворян, як це було з колезьким реєстратором Борзенцем, який на службу вступив у 1777 р., а в останньому чині перебував з 14 грудня 1797 р. ⁴²⁷ З огляду на те, що це був перший класний чин, отриманий у Житомирі після 20 років служби, можна стверджувати, що до правобережних губерній приїздили проблемні канцеляристи. Іншим способом отримання наступного чину для приїжджих канцеляристів була участь у надзвичайних подіях: завдяки внеску в боротьбу з епідемією колезький реєстратор Шультін отримав наступний чин губернського секретаря ⁴²⁸.

Зазначимо, що розміри жалування канцеляристам установлював керівник залежно від їхньої праці та здібностей. Найбільш високооплачуваними (наведено дані за третину року) були посади перекладачів та протоколіста, які отримували по 50 руб., три колезькі реєстратори – від 15 руб до 40 руб, дев'ять губернських реєстраторів – від 10 руб до 33 руб. 33 коп., возний – 15 руб. та сторож – 10 руб. ⁴²⁹ Певним вирішенням проблеми невисокого жалування могло б стати надання послуг, проте в рамках законодавства за червень 1798 р. було отримано різних зборів лише 20 руб. 63 коп., при цьому всі кошти передавалися до повітового казначейства ⁴³⁰.

Досить швидко голова Волинського надвірного суду О. Кршижановський зіштовхнувся з проблемою, що частина службовців не відповідала займаним посадам: не знали польської мови й річпосполитського права. Для забезпечення роботи канцелярії керівник самостійно розпочав призначати службовців. Коли два секретарі подали прохання про звільнення, мотивуючи це відсутністю необхідної кваліфікації, то на вакантні посади було призначено перекладачів цього ж суду – колезького реєстратора Корбута і з кримінального департаменту Волинського головного суду

⁴²⁶ Там само. – Арк.5 зв.

⁴²⁷ Там само. – Ф.23. – Оп.1д. – Спр.4. – Арк.200.

⁴²⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.229.

⁴²⁹ Там само. – Арк.5 зв.

⁴³⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.13.

губернського секретаря Орежевського⁴³¹ (цим самим їх жалування за рік збільшилося зі 150 до 300 руб.)⁴³² Посаду возного отримав канцелярист І. Баторевича⁴³³. Проте він не затримався, і 1799 р. возним став прапорщик О. Донін⁴³⁴.

Практика формування кадрового складу судової установи тільки з приїжджого елемента зазнала краху на прикладі Волинського надвірного суду. Незнайомі з місцевим річпосполитівським правом і не знаючи польської мови, нетутешні не могли ефективно виконувати своїх службових обов'язків. Це гальмувало роботу установи й змусило голову суду самостійно підбирати заміну серед досвідчених лояльних місцевих шляхтичів.

* * *

На час створення Подільського губернського апеляційного нормального суду вже була поширеною практика формування кадрового складу канцеляристів, переважно з місцевих безпомісних шляхтичів. Штат його канцелярських службовців (табл. 3.3.3.) у 1825 р. становили: регент чи секретар (жалування на рік становило 300 руб. сріблом), протоколіст, він же архіваріус (200 руб.), реєстратор (150 руб.), два канцеляристи чи повітчики (по 150 руб.), два копіїсти (по 100 руб.), старший землемір (300 руб.), молодший землемір (200 руб.), перекладач із російської мови (200 руб.), возний для повідомлень (60 руб.) та сторож із жалуванням у 45 руб. на рік⁴³⁵.

Через незадовільний стан як подання, так і збереження формулярних списків з'ясування кадрового складу установи виявилось проблематичним. Досі збереглися формулярні списки за 1826 та 1828 рр.: реєстратора, двох повітчиків, канцеляриста, молодшого землеміра та копіїста⁴³⁶. Із шести осіб п'ятеро були віком від 25 до 28 років, а молодший землемір – 35 років. Усі були безземельними шляхтичами, за винятком копіїста, батько якого володів 37 рев'язькими душами в Літинському повіті. Щодо освітнього рівня, то всі навчалися в народних училищах. Щодо перебігу кар'єри, то, ураховуючи вік, для трьох осіб Подільський губернський

⁴³¹ Там само. – Арк.91; Там само – Спр.3. – Арк.45, 47; Там само. – Спр.4. – Арк.102.

⁴³² Там само. – Арк.5 зв.; ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.398.

⁴³³ Держархів Житомирської обл. – Ф.23. – Оп.1д. – Там само. – Спр.4. – Арк.284.

⁴³⁴ Там само. – Спр.11. – Арк.110.

⁴³⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

⁴³⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.2–3, 8–9, 19–22; Там само. – Спр.77. – Арк.104–105.

межовий суд став першим місцем цивільної служби, для двох – другим (помічник повітового маршалка та помічник експедитора в канцелярії подільського військового губернатора), молодший землемір повернувся на службу після дев'яти років перерви.

Очевидно, що існували певні вимоги до окремих службовців: повітчик, колезький реєстратор В. Скупеневський після закінчення народного училища в 1816 р. вивчав правознавство в Подільському головному суді, де через чотири роки отримав атестацію про здатність виконувати обов'язки адвоката. Проте наступного року він вступив на цивільну службу й став повітчиком Подільського губернського апеляційного суду, 1826 р. звільнився⁴³⁷. Його наступник М. Козловський після гімназії вступив до палестри цивільного департаменту Подільського головного суду, де чотири роки займався опрацюванням різних справ. Після цього почав працювати повітчиком у губернській судовій установі⁴³⁸. Молодший землемір І. Рембуртович після курсу наук вступив до школи землемірів, заснованій у 1807 р. у Волинській гімназії. Завдяки успіхам за поданням керівництва указом Сенату в 1814 р. призначений повітовим землеміром Режицького повіту Вітебської губернії. 1818 р. за власним бажанням звільнений і лише 1827 р. вступив на службу до Подільського апеляційного межового суду⁴³⁹.

Фактично службовці суду були молодими освіченими шляхтичами, які не мали власності. Очевидно, що ставилися вимоги до професійних якостей окремих категорій, зокрема кандидати на посаду повітчика приходили після навчання на адвокатів у Подільському головному суді, а отже, посада канцеляриста була привабливішою за посаду адвоката. Землеміри також повинні були мати необхідну освіту.

Отже, в умовах співіснування регіональних корпорацій з імперськими інституціями й у сиду специфіки політики Павла I та Олександра I місцева еліта продовжувала зберігати вплив у судовій системі регіону, реалізуючи це не лише за допомогою виборних посадовців у судах першої інстанції та губернського рівня, але й за допомогою канцелярських службовців. Передусім безпомісним шляхтичам надавалася можливість проходити службу канцеляристами в судових структурах. Залучення представників міщанства та

⁴³⁷ Там само. – Спр.112. – Арк.8–8зв., 13.

⁴³⁸ Там само. – Арк.20 зв.–21.

⁴³⁹ Там само. – Арк.19 зв.–20.

духівництва до чиновницького корпусу було епізодичним. Приїжджих, які організовували роботу установ після вклюдження регіону до складу Російської імперії, під різними приводами «витісняли» з установ.

Для верховної влади важливим стало не лише питання пошуку компромісу з маєтним нобілітетом, але й залучення до співпраці безземельної шляхти. Павло I і Олександр I шукали способи залучення останньої до розбудови російської державності в краї, використовуючи для цього цивільну службу в адміністративних та судових установах. Лише Микола I зміг дозволити собі поворот до політики уніфікації західних губерній із внутрішніми, розпочавши перегляд статусу безземельних шляхтичів.

Верховна влада, аби не втрачати нагляду за розглядом цивільних і кримінальних проваджень, вибудувала ще одну бюрократичну структуру в судах, значення якої в умовах формального судочинства було важливим. Схвалення місцевою адміністрацією чиновниками в повітові суди, магістрати та ратуші передусім молодих шляхтичів, які закінчили в основному повітові училища, можна розглядати продовженням імперської політики пошуку порозуміння з місцевою елітою. За умови успішної служби вони отримали можливість набувати чергових чинів і посад, але вже як чиновники на службі російської держави. Фактично статська служба давала їм можливість легітимізувати себе і свій статус у новій державі.

Як поступку річпосполитській судовій процедурі можна розглядати принцип організації підкоморських судів, коли підкоморій самостійно організовував роботу суду. Не завжди це було успішним, а тому призводило до недоліків у документуванні й діловодстві. За схожим принципом було організовано функціонування повітових межових установ Подільської губернії. Суттєва відмінність полягала в можливості канцеляристів отримувати класні чини.

Канцелярський корпус губернських апеляційно-ревізійних установ формувався з шляхтичів, які за умов наполегливої праці могли дослужитися до чину титулярного радника (отримання наступного чину колезького асесора, який давав спадкове дворянство, вимагав здачі екзамену або університетського диплому). Загалом до всіх канцеляристів висувалася вимога освітнього рівня (мінімум повітове училище) і належність до шляхетства. Здебільшого вони походили з безпомісної шляхти, яка змушена була служити за порівняно невисоке жалування. Лише окремі з них за довгі

роки могли придбати незначну нерухому власність. Для багатьох службовців департамент був першим місцем роботи. Більша частина канцеляристів вступали на статську службу за власним бажанням, менша – переводилася з інших установ, де вони обіймали аналогічні посади, але тут мали кращі умови для успішної кар'єри. Звільнялися канцеляристи за власним бажанням, їх підштовхували до цього невисоке жалування, сімейні обставини, пошук кращого місця служби тощо або ж за віком і через хворобу. На відміну від керівного складу головних судів, канцеляристи були позбавлені права на регулярні відпустки. Що ж до Волинського надвірного суду, то повністю призначуваний керівний склад чиновників із Петербурга, котрі не мали необхідних знань місцевого судочинства, польської мови й не шукали порозуміння з шляхтою, дискредитував місцеву адміністрацію й не завжди був професійним. Для виконання поставлених завдань його керівництво самостійно почало формувати нижчу ланку кадрового складу.

3.6. Адвокати судів

Правобережне суспільство прагнуло до соціальної стабільності й захищеності, чого неможливо досягнути без добре зорганізованої судової влади. Для учасників судових процесів необхідним було цивілізоване з'ясування конфліктів і забезпечення справедливості, чого неможливо було досягнути, з погляду тодішньої людини, без участі адвоката. Саме вони ставали для тодішнього соціуму «вікном» у складний світ юриспруденції, розтлумачуючи артикули III Литовського статуту й сеймових конституцій, наводячи положення російських указів, готуючи звернення до судів, місцевих адміністраторів (губернатора і прокурора) і губернського правління. Для характеристики кадрового складу адвокатури необхідно дати відповідь на питання: Хто міг бути адвокатами? Як регулювалося питання з оплатою його послуг? Як змінилося ставлення влади до інституції після Листопадового повстання? Яким був соціальний портрет тогочасного адвоката і як вибудовувалися стосунки «клієнт-адвокат»? Чи була адвокатська практика стабільною та прибутковою, чи за можливості вони згідні були змінити свою кар'єру?

У підрозділі 2.3 охарактеризовано процес легалізації О. Беклешовим інституції адвокатури, забороненої катерининською реформою 1775 р. З огляду на важливість адвокатів, за ініціативи сановника вони були залишені, хоча були відсутні в судовій мережі Російської імперії. Від верховної влади та місцевих адміністраторів вимагали великої обережності в регулюванні питання з адвокатурою. Намагаючись впливати на цю категорію учасників судових розглядів, центр ставив певні вимоги до адвокатів. У повітових судах вони мали бути за походженням спадковими шляхтичами, мати посесію, скласти присягу. Освітній ценз передбачав наявність свідоцтва про закінчення школи та знань, набутих під керівництвом досвідченого в судочинстві фахівця. Окремо йшлося про його високі моральні якості. Була передбачена й процедура обрання на посаду – через таємне голосування. Умови усунення з посади були розраховані на те, щоб не допустити зловживань із боку адвокатів, і містили такі пункти: адвокат не повинен був підмовляти розпочинати несправедливу тяганину (тяжбу) та використовувати її у власних інтересах; затягувати судовий процес. Причиною відсторонення від справ міг стати недобрсовісний захист або захист, до якого адвокат не підготувався та не з'явився на засідання суду. Позбувалися

адвокатської практики й ті, хто з'являвся на суд нетверезим, хто зловживав азартними іграми, зокрема картярством. Не заохочувалися й інші прояви безпутного життя. Ураховувалися також і вчинення кримінальних злочинів. Приводом до звільнення було й хабарництво або встановлення завищеної оплати. Адвокат не мав права відмовлятися або недбайливо виконувати призначені судом справи сиріт чи бідних⁴⁴⁰.

У судових установах висувалися й додаткові вимоги. У магістратах кандидат повинен був володіти в місті будинком, лавкою чи посесію та знати міські права й привілеї; у консисторіях для духовних адвокатів не були передбачені посесії; у головному суді потрібно було прослужити в нижніх судах шість років та надати свідоцтво про здібності, поведінку та кількість справ, вирішених мировою угодою⁴⁴¹. У разі добровільного звільнення потрібно було взяти із суду свідоцтво про поведінку та службу, без чого не можна було вступити на іншу службу⁴⁴². Коли в 1839 р. адвокат Житомирського повітового суду Фома Саркамський хотів звільнитися за станом здоров'я, йому довелося подати прохання на ім'я імператора, указуючи причини звільнення⁴⁴³.

До складу Ковельського повітового суду входило шість адвокатів. Станом на 1832 р. усі вони були шляхтичами, ще не схваленими у дворянстві. Що ж до віку, то один мав 46 років, решта – від 24 до 30 років. Зазначимо, що претенденти складали екзамени на адвокатську посаду. Окремо вимагалось, щоб посадовці знали російську мову, яку б підтверджували атестатами. Важливим чинником були порядність, моральність, дотримання посадових вимог, без порушень і зловживань, і тому такі претенденти могли займати адвокатську посаду. Значно складнішим було питання з власністю. Лише найстарший М. Пухальський мав 13 власних кріпаків і 17 – по заставному праву. Решта стикалися з труднощами, бо володіли від 8 селянських дворів до будинку з ґрунтом. Усі походили з місцевої шляхти, лише батько одного з них мав у Мінській губернії 5 кріпаків⁴⁴⁴.

Актуальним, на думку законодавця, була оплата адвокатських послуг. Окрім безоплатних адвокатів, призначених для сиріт та бідних, сторони могли й не користуватися послугами адвокатів, беручи самостійно

⁴⁴⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.1–2.

⁴⁴¹ Там само. – Арк.2.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Там само. – Арк.179.

⁴⁴⁴ Держархів Волинської обл. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.2, 3, 13 зв. – 15.

участь у судових засіданнях. Якщо ж адвокат вимагав завищену оплату та не брався за справу, то суд наказував йому виконувати свої обов'язки, а якщо це повторювалося часто, то його усували з посади⁴⁴⁵.

Після поразки польського Листопадового повстання 1830 р. в умовах втрати довіри верхньої влади до місцевої шляхти трансформації охопили й адвокатський корпус. За указом Волинського губернського правління потрібно було подати відомості про адвокатів, причому однією з вимог була наявність інформації про рівень володіння російською мовою. У Житомирському повітовому суді з десяти адвокатів на достатньому рівні володів нею лише один (Ігнатій Рожицький), двоє – недостатньо, решта не володіли зовсім, бо графа залишилася не заповненою⁴⁴⁶. Цей показник фактично означав, що всі вони були місцевого походження.

1833 р. було ускладнено порядок обіймання адвокатських посад: окрім прохання на ім'я імператора та рішення Волинського дворянського зібрання про наявність дворянського звання, потрібно було подати свідоцтво з підписами восьми адвокатів, що кандидат із 1822 р. навчався, знав закони, був пристойної поведінки. Тільки в цьому разі він міг обіймати посаду адвоката⁴⁴⁷.

Підтасовування та приховування інформації про попередні місця служби, майно, знання мови тощо з боку судів тривали до 1839 р., коли за указом Волинського губернського правління була проведена перевірка адвокатського корпусу. Виявилось, що у Волинській палаті цивільного суду десять осіб не були адвокатами в нижніх присутственних місцях чи судах. Адвокати Овруцького (2 особи), Острозького (4), Заславського (2), Старокостянтинівського (1), Рівненського (3), Дубненського (5), Кременецького (2), Луцького (2), Ковельського (2) повітових судів не відповідали вимогам майнового цензу. У Кременецькому суді двоє адвокатів не знали російської мови настільки, аби професійно захищати інтереси клієнтів у судах. Окрім цього, Бялковський із Житомирського міського магістрату походив із міщан, а Дідковський постійно без відома начальства відлучався із суду та був підданий тюремному ув'язненню за підбурювання унійних громад до спротиву владі. Усі вони були відсторонені за погодженням із

⁴⁴⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.2.

⁴⁴⁶ Там само. – Арк.140, 142–143.

⁴⁴⁷ Там само. – Арк.146.

генерал-губернатором від адвокатської діяльності. Тоді ж було дано вказівку розібратися з їхньою освітою, зокрема, перевірити наявність атестатів, установити причетність до повстання та надати свідоцтва про визнання дворянства депутатськими зборами^{448,449}.

Що ж до питання про склад адвокатів, то в реєстрі Житомирського повітового суду на 1812 р. значилося 10 прізвищ посадовців та 28 кандидатів на посаду, причому всі відповідали вимогам освітнього та майнового цензу (більшість володіли 8–10 селянами, а один із них мав у власності 114 душ). Що ж до терміну обіймання посади, то О. Садовський вступив на службу в 1787 р., ще один адвокат – у 1799 р., решта – упродовж 1803–1806 рр.⁴⁵⁰. Прикладом нетипової кар'єри може служити губернський секретар В. Белявський, який став адвокатом Житомирського повітового суду. Згідно з формулярним списком, він був 47-річним шляхтичем, не мав власності, 1806 р. закінчив курс наук у народних училищах, у 1806–1812 рр. служив у Житомирському нижньому земському суді, у 1813 р. вступив експедитором до Житомирського повітового суду й через 20 днів обраний штатним адвокатом⁴⁵¹. Найімовірніше, цю посаду він отримав за протекцією або за якісь не відомі нам заслуги.

Більш типовим був службова кар'єра житомирського поміщика Ф. Сташкевича (46 років, із шляхтичів, родовим маєтком в Овруцькому повіті володів спільно з братом (3 душі) та набув маєток із 21 душею спільно з двоюрідним братом). Він закінчив Овруцьке народне училище, вивчав юриспруденцію при житомирських присутственних місцях, із 1807 р. був присяжним адвокатом Волинського головного суду, з 1812 р. – штатним адвокатом повітового суду⁴⁵².

У складі адвокатів наступного десятиріччя не відбувалося змін. На 1832 р. із 10 адвокатів п'ятеро служили по 20 років, один – вісім, решта – від року до трьох⁴⁵³.

Важливим для розуміння ролі адвокатів видаються стосунки з клієнтами. Показовою в цьому сенсі є справа (1817–1838 рр.) поміщиці Варвари Тхомашевичової. Адвокат Талько при

⁴⁴⁸ Там само. – Арк.200–205.

⁴⁴⁹ Шевчук А. Інтеграція інституції адвокатури Речі Посполитої до російської судової системи Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк: Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2012. – №10. – С.96–105.

⁴⁵⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.7, 25–27

⁴⁵¹ Там само. – Арк.89–90.

⁴⁵² Там само. – Арк.129–130.

⁴⁵³ Там само. – Арк.128.

Острозькому повітовому суді взявся представляти інтереси поміщиці в її майновій суперечці з поміщиком В. Напрушевичем. Через деякий час він повідомив, що документи власниці згоріли, проте згодом він їх повернув. Унаслідок цього Тхомашевичева зазнала збитків у 50 руб. асигнаціями, 25 руб. 8,5 коп. міддю та 4542 злотих 14 грошів. 3 листопада 1825 р. цивільний департамент Волинського головного суду повідомив їй рішення Сенату про визнання Талько винним як за упущення, так і за «нерадение по долгу звання». Присуджено було стягнути збитки з адвоката, якщо поміщиця дасть у повітовому суді присягу, що втрат зазнала саме через нього. Що ж до порушення ним присяги, то це було визнано кримінальним злочином, про який варто було повідомити кримінальному департаменту Волинського головного суду⁴⁵⁴.

Ми не змогли оминати провадження наступного періоду, адже вона продемонструвала механізми затягування справи заможними шляхтичами. Новоград-Волинський повітовий суд упродовж 1846–1858 рр. розглядав позов адвоката Л. Петриковського до спадкоємців статського радника Іллі Уварова про стягнення суми 912 руб. 94 коп. сріблом. У 1836–1842 роках Л. Петриковський представляв інтереси спадкоємців Уварова в судах, за що йому мали сплачувати за рік по 400 руб. асигнаціями та видавати провізію. Проте спадкоємці відмовилися платити, звинувачуючи уповноваженого в тому, що він нічого не зробив. За заявою Петриковського Новоград-Волинський повітовий суд наклав заборону на маєток Орепи. Найімовірніше, використовуючи зв'язки в Петербурзі, спадкоємці домоглися у Сенаті, щоб зняли заборону під приводом того, що не було розслідування та пропущено дворічний термін накладення заборони після введення російських законів 1840 р. Справа велася за «всіма жанрами» тогочасного судового життя – суд на місці присудив стягнути 182 руб. 58 коп. із Дмитра Уварова (1850 р.). Той на суд не з'являвся, а переписав все майно на дружину. У 1853 р. укладено «поступну» угоду, за якою всі права перейшли до колезького реєстратора В. Шпігаловича. До 1857 р. гроші пристав так і не стягнув, а наступного 1858 р. частину їх було відшкодовано сирими дровами та битою цеглою за ціною висушених дров та цілої цегли⁴⁵⁵.

⁴⁵⁴ Там само. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.374–375 зв.

⁴⁵⁵ Там само. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.1–1 зв., 2 зв., 7, 11–14, 24–25 зв., 214, 216 зв. – 221, 222, 255, 282, 388.

Діяльність повірених була незамінною в тогочасному суспільстві. Передусім це стосується цивільних відносин, пов'язаних зі спадкуванням, грошовими позиками, земельними питаннями. Нерідко в таких справах були залучені й знані особи. Зокрема, у 1841–1843 рр. у Новоград-Волинському повітовому суді слухали справу про стягнення на користь поміщика Й. Понятовського з поміщиків графів Іллінських 8200 руб. сріблом боргу, що його взяв ще 1818 р. дійсний статський радник і сенатор граф Ю. А. Іллінський на один рік (спочатку сума боргу становила 10 тис. руб. сріблом, потім вона була частково погашена). Відповідачі всіляко затягували справу, не з'являлися за повістками, хоча їх надсилали тричі. Характерно, що інтереси обох сторін представляли повірені⁴⁵⁶.

Упродовж 1841–1853 рр. тягнулася справа за позовом адвоката шляхтича І. Паславського до поміщика Я. Омецинського. Позивач представляв інтереси відповідача в справі про стягнення боргу 8000 руб. із князя А. Яблоневського. Після смерті боржника конкурсний суд виділив із його маєтку згадану вище суму, проте гонорару в сумі 300 руб. сріблом (з відсотками 378 руб.) він так і не отримав. Справа пройшла через Острозький, Новоград-Волинський та Житомирський повітові суди. Лише останній присудив віддати гроші уповноваженому⁴⁵⁷.

Що ж до обсягів справ, то, наприклад, адвокат Фома Саркамський за сім років із 1832 р. мав у провадженні понад тисячу справ⁴⁵⁸.

Важливо зрозуміти, наскільки привабливою для шляхтичів була адвокатська практика. Порівнюючи їх із канцеляристами та чиновниками, маємо враховувати, що робота адвоката не вимагала постійного перебування на службі й за умов професіоналізму та щастіння могла забезпечити достойні гонорари. Проте це стосувалося передусім досвідчених адвокатів. Що ж до молоді, то не всі мали змогу набувати досвіду, обираючи, можливо менш прибуткову, але більш стабільну статську службу, яка давала змогу легалізувати свій статус у Російській імперії. У підрозділі 3.5 неодноразово згадували колишніх адвокатів, які обрали чиновницьку кар'єру (В. Скупеневський після чотирьохрічного вивчення правознавства в Подільському головному суді отримав атестацію на адвоката, але

⁴⁵⁶ Там само. – Спр.219. – Арк.48–48 зв., 51, 52, 54, 60–61 зв., 73, 79.

⁴⁵⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.112–116 зв., 267–268.

⁴⁵⁸ Там само. – Спр.222. – Арк.179.

наступного року вступив на цивільну службу й став повітчиком Подільського губернського апеляційного суду).

25 червня 1840 р. указом Сенату для Правобережної України та Литви було скасовано чинність Литовського статуту та сеймових конституцій, запроваджено російські укази⁴⁵⁹ й, відповідно, остаточно вирішено питання з адвокатурою. У цьому законодавчому акті зовсім не йшлося про адвокатів, хоча тогочасні можновладці вказували на їхні вади. Зокрема, віленський губернатор М. Муравйов ще в 1830 р. закликав для досягнення стабільності у Литві «попередньо упорядкувати весь численний клас [...] адвокатів, який слугував основою для поширення заколоту, а тому небезпечний та шкідливий», та пропонував призначати їх на посади у внутрішніх губерніях Росії⁴⁶⁰. Ще більш жорсткою була критика з боку генерал-губернатора Д. Бібікова, який у 1850 р. вказував, що до скасування Литовського статуту під час вирішення позовів неможливо було обійтися без «шкідливого класу адвокатів і без чималих витрат, то виходило, що всенький цей порядок обертався на шкоду вбогим, а сприяв багатирям». А ще раніше у своїй записці 1839 р. він висловлював переконання, що «це шкідливий клас людей, що багатіє оббріхуванням, оманю або хабарами і дає полякам привід думати, наче б у Росії за гроші все можна зробити. Адвокати не дають убогим захищатися од насильства багатирів»⁴⁶¹.

Отже, в адвокатів кар'єра складалася важко. З одного боку, шляхтичі відповідно до свого не завжди лояльного ставлення до російської влади не хотіли обіймати будь-яких посад. Проте політика Павла I на пошук компромісу дала змогу безземельній шляхті за умов набуття практичних навичок забезпечити повноцінне функціонування нижчих судів. У рамках імперської політики влада не заплющувала очі на діяльність адвокатів, намагаючись впорядкувати їхню діяльність. З огляду на велике число кандидатів на посаду адвоката можна зробити висновок, що для небагатого шляхетства це був прийнятний спосіб заробітку. Тодішній соціум не уявляв свого «судового життя» без адвокатів, які, використовуючи знання артикулів III Литовського статуту, сеймових конституцій і російських указів, в умовах формального судочинства могли допомагати вигравати процеси або при певній вправності зтягувати їх. Незважаючи

⁴⁵⁹ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.15 (1840). – Санкт-Петербург, 1841. – №13591. – С.443–445.

⁴⁶⁰ Василенко М.П. Як скасовано Литовського Статута... – С.292.

⁴⁶¹ Там само. – С.291, 295.

на певні заробітки, частина адвокатів за можливості обирала кар'єру чиновника, більш стабільну у фінансовому плані.

РОЗДІЛ 4. СУДОВО-ПРОЦЕДУРНІ ПРАКТИКИ

4.1. З'ясування майнових справ

Повсякдення шляхтича та містянина було сповнене господарських клопотів, що передбачало збереження набутої власності, необхідність мати гарантії захищеності з боку судової влади. Саме тому, на нашу думку, судова влада була одним зі стрижнів життя тогочасної еліти, від дієвості функціонування якої залежала її соціальна стабільність. Можемо сперечатися про ефективність минулого судочинства, але тодішня верхівка сприймала його по-іншому: можливість судитися судом рівних, брати участь у виборах судових посадовців, спиратися на III Литовський статут і сеймові конституції, використовувати власну мову, переконували їх у своїй важливості, незамінності. Не потрібно забувати, що довготривалі судові процеси, чого не сприймає сучасна людина, були одним зі способів розібратися в справі та відтягти небажане рішення.

Оцінюючи значення для соціуму ефективного вирішення майнових та пов'язаних із ними питань, вважаємо, що доцільно розпочати з розгляду цивільних справ. Зрозуміти успішність чи невдачі судової влади можна, відповівши на низку питань. Де здійснювався розгляд і хто був сторонами проваджень для врегулювання майнових питань? Яка частина в судах належала майновим справам? На які категорії вони поділялися та наскільки були пов'язані зі статками й вирішення яких із них було найбільш затребуваним у юридичних практиках судів? Як вирішувалися фінансові питання? Чи обмежувалася функція судових установ лише безпосереднім розглядом справ чи верховна влада доручила їм інші механізми контролю за дотриманням законності у цій сфері? Як судова влада вирішувала питання однієї з категорій приватної власності – кріпаків при їхніх спробах звільнитися?

* * *

Першою інстанцією, у юрисдикції якої перебувало з'ясування майнових суперечок, були повітові суди, магістрати та ратуші. Сторонами судових проваджень ставали місцеві шляхтичі та приїжджі дворяни, які набули маєтності через пожалування або купівлю. З огляду на те, що юрисдикція установи в майнових питаннях поширювалася на все сільське населення повіту, сторонами судового розгляду могли бути не лише шляхтич – шляхтич, шляхтич – дворянин,

але й шляхтич – військовий, шляхтич – канцелярист або чиновник, шляхтич – служитель католицьких, унійних й православних храмів. За прикладом повітових судів під час розгляду справ, пов'язаних із духівництвом, обов'язковою була присутність депутата від церковнослужителів¹. 1810 р. Радомишльський магістрат розглядав провадження про неповернення 44 руб. сріблом (перша позика була здійснена в 1790 р.) коростишівським міщанином І. Гершковичем, позичених ним у ктитора (церковного старости, який керував господарським життям храму) церкви Різдва Богородиці в Коростишеві. До розгляду було запрошено депутата від духівництва. Хоча позичальник відмовлявся сплачувати, але доказів не надав. Рішенням суду його зобов'язали протягом півроку сплатити борг, інакше його майно буде продане з публічного торгу².

Установлено, ще одну сторону цивільних проваджень: 1819 р. до Проскурівського повітового суду звернувся Подільський приказ громадської опіки. Було зазначено, що єврей Ліснер не повернув титулярному раднику Потапову борг розміром 100 руб. асигнаціями. Не вдалося встановити інтересу в цій справі приказу, але Ліснер пояснював, що позика він відшкодував товарами й грошима, а кредитор не повернув йому розписки, мотивуючи це тим, що спочатку в Проскуріві була епідемія, а потім пожежа знищила будинок, де був борговий документ. Урешті приказ запитував повітовий суд, чому за чотири роки не стягнуто грошей, але з'ясувалося, що Ліснер утік до Молдавії, а сам Потапов помер³.

Що ж до магістратів та ратуш, то основними учасниками судових процесів були містяни. Зазначимо, що в судових реєстрах та провадженнях перед іменем та прізвищем позивача або відповідача вживали термін «єврей», що свідчить про відсутність зауважень щодо віросповідання.

Якщо сторонами процесу були шляхтичі та містяни, то відбувалося спільне засідання магістрату й повітового суду відповідно до вимог статті 284 «Учреждений...» 1775 р. При цьому було обов'язковим залучення до розгляду члена повітового суду. Знаковим було його залучення саме до місця засідання магістрату, а не навпаки, що підвищувало статус

¹ Цікаво, що верховна влада захистила цю категорію населення. 29 січня 1797 р. Старокостянтинівський магістрат отримав указ з Подільського намісницького правління, що священники звільнені від тілесного покарання за кримінальні злочини, а повинні відсилатися в роботу навечно або на певний час (Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.58).

² Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.9–10 зв.

³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1137. – Арк.1–1 зв., 35–35 зв.

суду, принаймні в очах міських посадовців і містян⁴. Оскільки повітовий суд засідав тричі на рік і з'їжджався лише за наявності арештантів, то Радомишльський магістрат 26 квітня 1810 р. повідомляв, що всі поточні справи зі шляхтою будуть вирішуватися у Святотроїцьку каденцію⁵. Виникає переконання, що магістрат аж ніяк не відчував своєї другорядної ролі щодо повітового суду. Коли повірений київського губернського маршалка (1821–1825 рр.) графа Густава Олізара в 1824 р. вимагав від Радомишльського магістрату пояснень, як рухається провадження проти купця третьої гільдії Б. Абрамова про 400 руб. сріблом, то отримав відповідь, що на підставі ст. 291 «Учреждений...» магістрат засідає постійно, але розглядає кримінальні й цивільні справи лише між купцями та міщанами. Завуальовано натякаючи на низький професійний рівень повіреного, секретар зазначав, що згідно зі ст. 284 «Учреждений...» такі справи повинні розглядатися спільно з повітовим судом, який має три каденції, тому розгляд відбудеться наступної Свято-Михайлівської каденції⁶. З іншого боку, очевидно, що справи з шляхтою не завжди склалися успішно, не допомагали навіть звертання до місцевої адміністрації. 1800 р. Радомишльський магістрат звернувся до Київського губернського правління, що генерал-лейтенант Злотницький наказав розкопати дамбу, на якій Мордухович збудував млин, і він мав сплачувати магістрату по 100 руб. на рік. Проте правління наказало звертатися до нижніх судів, адже слідство показало, що дамба через Тетерів впиралася в берег поміщика⁷.

Не було обмежень щодо статі учасників цивільного процесу, хоча, як правило, сторонами проваджень були вдови (пригадаймо Софію Потоцьку, постійну учасницю судових процесів). 1815 р. Оликська ратуша розглядала звернення міщанки М. Кощей, яка після смерті чоловіка просила розділити майно між синами – одруженим Леонтієм і 16-річним Якимом. Розподілом займалася спеціально створена за указом Волинського губернського правління комісія, до якої увійшли два члени ратуші та чотири місцевих жителі. Після розподілу було видано письмове свідоцтво⁸.

⁴ Вдалося виявити лише один випадок, коли посадовець магістрату був навпаки відряджений до повітової установи: 19 червня 1808 р. Радомишльський магістрат слухав повідомлення місцевого повітового суду з вимогою (!) для розгляду справи поміщиків з міщанами відрядити одного члена суду, що й було зроблено (ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.6).

⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.23.

⁶ ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.92–93.

⁷ Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.4.

⁸ Держархів Волинської обл. – Ф.486. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.175.

Стороною судових процесів була правоздатна особа. У сфері майнових відносин лише селяни-кріпаки в повітових судах не могли бути окремою стороною. Їхні цивільно-правові відносини регулювалися нормами звичаєвого права (як тут не згадати звичай «могорича», який розпивався в корчмі й завершував акт купівлі / продажу товару).

Варто нагадати про важливу роль адвокатів. З огляду на характер тогочасних повітових судів їхніми послугами могли скористатися всі охочі та платоспроможні сторони процесу. Але через розмір оплати клієнтами були здебільшого шляхтичі. З іншого боку, як свідчать архівні матеріали, адвокати представляли інтереси клієнтів передусім у цивільному провадженні – справи, пов'язані із землеволодінням та землекористуванням, спадкуванням, розлученнями, стягненням боргів тощо. Певний зріз інформації міститься в книгах записів протестів, поданих різними особами до суду. З матеріалів Сквирського повітового суду випливає, що протести стосувалися фінансових справ і подавали їх особисто й через адвокатів⁹. Наприклад, із 65 поданих протестів¹⁰ 14 представляли особисто адвокати¹¹ (21,5 %), ще два – архіваріус Сквирського повітового суду шляхтич Карл Копчевський¹², який виконував ці самі функції. Цікаві й дефініції, які при цьому вживалися: «Явсь лично Сквирского поветового суда адвокат дворянин Людвиг Глинский»¹³ та «уездный штатный адвокат»¹⁴.

Отже, судова влада правобережних губерній давала змогу для всіх категорій вільного населення подавати звернення до суду й відстоювати свої майнові права. Не було обмежень щодо статі та віку, який наставав з 21 року, позивача. Для осіб, які не мали відповідних юридичних знань, передбачено послуги адвокатів.

* * *

Підтвердженням затребуваності ефективного вирішення майнових питань може слугувати кількість цивільних проваджень, які перебували на розгляді повітових установ. Для прикладу, у Житомирському повітовому суді лише за Свято-Троїцьку каденцію 1813 р. до «ординарного реєстру»¹⁵ (цивільних справ) було внесено 154 записи (декрети, які підлягали остаточному вирішенню, і кондемнати – заочні

⁹ Держархів Київської обл. – Ф.231. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.1–134 зв.

¹⁰ Там само. – Арк.134 зв.

¹¹ Там само. – Арк.3, 11, 25, 27, 33, 35, 53, 69, 73, 97, 115, 119, 125, 129.

¹² Там само. – Арк.5, 55.

¹³ Там само. – Арк.3, 11, 25, 27, 33, 35.

¹⁴ Там само. – Арк.35, 53, 69, 73, 97, 115, 119, 125, 129.

¹⁵ Список справ про спадок, духовні заповіти (*Новицкий И.П.* Справочный словарь... – С.22).

вироки в цивільних або кримінальних провадженнях, коли на відповідача, як правило, накладали штраф). При цьому перший запис датований 17 червня, а останній – 28 червня¹⁶. У Свято-Михайлівську каденцію, яка тривала з 3 по 31 листопада цього ж року, було вже 199 записів¹⁷. У «ремізовому реєстрі» (для запису остаточних визначень і відсилання справ на вирішення в інші суди) цієї ж каденції – 1 запис¹⁸. Порівняймо: у «тактовому реєстрі» (кримінальні злочини, особливо насилля, яке відбувалося на місці, де відбувався суд, чи на відстані однієї милі від нього) – 1 запис і 11 декретів в «екзекуційному реєстрі»¹⁹. Навіть на прикладі лише однієї каденції засідання повітового суду можна зробити висновок, що цивільних справ було 200, а кримінальних – лише 12, тобто перших майже в 17 разів більше. Велику кількість справ пояснюємо тим, що Житомир був губернським містом. З іншого боку, такі обсяги проваджень однозначно мали викликати колапс у роботі судів, натомість влада була зацікавлена передусім у з'ясуванні кримінальних злочинів, особливо якщо підозрювані перебували під вартою. У Вінницькому повітовому суді станом на 1806 р. були не вирішеними до 500 справ²⁰.

Не сприяла швидкому вирішенню цивільних проваджень, а навпаки, ускладнювала діяльність повітових судів забюрократизованість їхньої роботи. Після відновлення річпосполитської судової мережі та чинності III Литовського статуту й сеймових конституцій у канцелярії повітового суду вели три актові книги: поточну (вносили позови, скарги, маніфести, за якими порушувалося провадження в цивільних справах), декретову (вироки, ухвали, рішення та постанови суду) та записову (вносилися найрізноманітніші документи для їх нотаріального засвідчення). Саме до останніх потрапляли угоди купівлі-продажу маєтків, нерухомого та рухомого майна, дарчі, боргові розписки, квитанції про сплату грошових сум. На переконання О. Петренка, часто «в актові книги шляхта вносила чимало документів просто для підстраховки, адже копія документа в актовій книзі мала вартість оригіналу»²¹. 1814 р. Київське губернське правління розглядало звернення київського цивільного губернатора П. Черепанова. Було звернуто увагу на те, що в повітових

¹⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.179а. – Арк.1–186 зв.

¹⁷ Там само. – Арк.187–396.

¹⁸ Там само. – Арк.396 зв.

¹⁹ Там само. – Арк.397, 398.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1036. – Арк.10.

²¹ Петренко О. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення // Архіви України. – 2012. – №1(277). – С.81–82.

судів не вели «належних», тобто російських реєстрів, що унеможлиблювало контроль за їхньою діяльністю. Тому губернське правління вимушене було конкретизувати питання про ведення документації повітовими писарями. Для цього було використано спільне рішення губернського правління з двома департаментами головного суду від 27 травня 1803 р., за яким писарі повинні вести три книги: «вічисті» (рос. – вечистые), до яких записували різноманітні кріпості, контракти й інші угоди; «поточні», до котрих записували подані від сторін скарги, позови тощо і «декретові» – для запису вироків. Не випадково на першому місці у звітній документації перебувала книга для запису різних договорів, адже ті самі купчі супроводжувалися сплатою мита, а це вже був казенний інтерес. Для посилення контролю за діяльністю посадовців на вимогу повітових стряпчих було заведено два спеціальних журнали. До першого писар чи підписок зобов'язані були вносити всі звернення, записані до перших двох книг, із поясненнями, хто був позивачем і відповідачем та який предмет позову. До другого щодня записували, які справи були вирішені з короткими резолюціями та хто з членів суду перебував у присутствії, а кого не було із зазначенням причини (хвороба, відрадження тощо)²². Проте проблеми з документообігом у повітових судах продовжувалися, що змусило втручатися в організацію роботи цивільних губернаторів. 1825 р. для покращення виконавської дисципліни подільський губернатор Н. Грохольський наказав завести спеціальний реєстр, до якого вносили терміни отримання відповідей із повітових установ. При цьому враховано відстані до губернського центру: з Балтського, Ольгопільського та Гайсинського повітів відповіді повинні надходити не довше двох тижнів, із решти – не довше 10 днів. Для винуватців у затримках було передбачене грошове покарання²³.

Губернська адміністрація намагалася, принаймні для себе, з'ясувати стан справ у сфері цивільно-правових відносин. 1829 р. за приписом київського цивільного губернатора В. Катеринича було зібрано інформацію про кількість цивільних судових справ («тяжб») у повітових судах (табл. 4.1.1.) за три попередні роки.

Ілюстрація наведених даних дає підстави зрозуміти, що цивільних проваджень, які безпосередньо розглядали в судах, було порівняно небагато. Не потрібно порівнювати цю

²² ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1403. – Арк.5–6.

²³ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.73.

кількість із записами в спеціальних реєстрах, адже не всі справи доходили до суду. Неможливо виділити чіткі закономірності в кількості справ: загальна кількість зростала з 370 до 537 (на 45 %), а потім знизилася до 491 (на 9 %). Загалом за три роки було розглянуто 1398 справ, із них вирішено 843 (60 %). Не вважаємо такий відсоток з'ясованих справ незадовільним, адже потрібно враховувати забюрократизованість і формальність судового процесу, усіляке затягування розгляду, складну процедуру апеляційно-ревізійного процесу. З іншого боку, порівняно незначними були обсяги роботи Київського повітового суду: за три роки 182 провадження (13 % від загальної кількості) з огляду на чисельність населення губернського центру й проживання в місті великої кількості шляхти, дворянства, чиновників, канцеляристів. Порівняймо: у Радомишльському повітовому суді було 195 проваджень. Водночас у невеликому Махнівському повіті – 128. В інших невеликих повітах була прогнозовано мала кількість справ: у Черкаському – 76 (5 %), Таращанському – 79 (6 %). Щоб підтвердити тезу про невелику кількість справ, ми проаналізували співвідношення численності населення до проваджень (табл. 4.1.2.). Кількість проваджень коливалася від повіту до повіту. Якщо в Черкаському повіті один розгляд припадав на 7622 мешканці, то в Радомишльському – на 1758 осіб. При цьому в середньому одне провадження по губернії припадало на 3472 особи. Наведені дані дають змогу простежити, що 50–60 % проваджень вирішувалися.

Щодо переваженості цивільних департаментів головних судів справами зауважимо, що станом на 1 жовтня 1795 р. в Київській палаті цивільного суду було 10 майнових та 58 чолобитних (за зверненнями) невіршених справ. З моменту відкриття Київського головного суду (6 липня) по 23 жовтня 1797 р. було 40 невіршених поточних справ: дев'ять скарг на повітові суди, з них чотири в земельних справах; десять стосувалися грошових боргів; шість – земельних суперечок; шість були пов'язані з утечею, поверненням, переховуванням та відшуканням свободи кріпаками; три – про збитки; дві купчі кріпості та один компромісарський декрет (рішення третейського суду) про віддання маєтку у володіння за контрактом; одна справа – про зазнання втрат, одна – про спротив судовим вирокам бригадира Ф. Лопухіна та остання – про дебош²⁴.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.2, 16–17 зв.

Щодо проваджень, які надходили на апеляцію, зазначимо, за період із 1 травня до кінця 1797 р. до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло дев'ять справ: одна – з Київського сирітського суду (вдова, київська міщанка А. Гайдай судилася зі своїм свекром за будинок та інше майно), три – з Київського повітового суду, чотири – з Київського магістрату, одна – з колишнього Київського губернського магістрату. Наступного року кількість справ збільшилася до 25. З Київського магістрату надійшло шість, з Уманського – чотири, з Богуславського – дві; з Липовецького повітового суду – п'ять, із Київського – три, з П'ятигорського, Богуславського та Єкатеринопільського – по одній. Дві справи були вирішені у спільному присутстві киявських повітового суду та магістрату²⁵.

Якщо говорити про обсяги справ цивільного департаменту Київського головного суду з березня 1804 р. по лютий 1805 р., то на початок досліджуваного періоду в департаменті було нерозглянутих 112 справ, на кінець – 120. За рік надійшло 289 проваджень (51 майнове, 91 боргове, 147 спірних й апеляційних). За вісім місяців²⁶ було вирішено 273 провадження (50 майнових, 84 боргових, 139 спірних та апеляційних)²⁷. За один день, 30 вересня 1829 р., у цивільному департаменті Київського головного суду було заслухано 29 питань²⁸.

Хоча юрисдикція цивільних департаментів зазнавала критики з боку учасників процесу, проте верховна влада не прискорювала розгляду проваджень. 1805 р. хорунжий Хайнацький скаржив генерал-прокурору П. Лопухіну на затягування справи з боку цивільного департаменту Волинського головного суду. У відповідь було дано вказівку волинському губернському прокурору О. Литвинову, що справу скаржника буде вирішено в Сенаті згідно з чергою²⁹. Не завжди критика була обґрунтованою. 1806 р. колишній посесор К. Арабський подав скаргу (на гербовому бланку вартістю 30 коп.) П. Лопухіну на повільність розгляду його суперечки з власником маєтку князем Й. Чарторийським,

²⁵ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1–6.

²⁶ Відповідно до указу 29 серпня 1798 р. чотирьохмісячний вільний від присутствія час було поділено на дві частини: з 20 липня по 20 серпня та з 20 грудня по 20 лютого (ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №18643. – С.358–359). Також для обґрунтування відпусток використовувалися укази 17 вересня і 20 жовтня 1798 р. (ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.1).

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.49а. – Арк.13–13 зв., 25–25 зв., 36, 47–47 зв., 69, 80, 94, 107, 109, 132, 154 зв., 155).

²⁸ Там само. – Спр.230. – Арк.30 зв.

²⁹ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.740. – Арк.1–3.

який після закінчення посесії забрав його майно. Насправді справа надійшла з Новоград-Волинського повітового суду, і 1805 р. було виголошено вирок. Губернський прокурор пояснював, що на підставі сенатського указу від 19 липня 1800 р. посесора не було допущено до апеляції, але, за тим же указом, можна було подати приватну скаргу до Сенату³⁰.

Природно, що з огляду на тогочасне життя всіх категорій вільного населення цивільні справи становили левову частку в роботі судів першої та другої інстанцій. Незважаючи на велику кількість позовів, не всі доходили до судового розгляду, що можна пояснити примиренням, відсутністю коштів для участі в процесі. Спроби місцевих адміністраторів упорядкувати документообіг не були успішними через бажання посадовців дотримуватися річпосполитської процедури.

* * *

Аналіз архівних матеріалів уможливає виокремлення наступних категорій цивільних проваджень: 1) партикулярні майнові (уживали російську назву «интересные»); 2) боргові за векселями, позичковими листами, скриптами³¹ та контрактами; 3) суперечливі та апеляційні. Основними в юридичних практиках повітових судів і магістратів були запити на врегулювання фінансових питань. Власне, процедура виглядала так: невиконання умов цивільного договору (боргова розписка, контракт) призводило до того, сторона-кредитор подавала відповідно оформлений позов до судової установи. Згідно з реєстром приватних суперечок між містянами Житомирського магістрату за 1834 р. (форма реєстру залишалася незмінною) найбільш частими були позови не поверненню боргів і невиконання умов контракту. Якщо провадження вирішувалося, то записувалося в особливому протоколі. Найчастіше зафіксовано записи про неявку сторін та закінчення справ полюбовно. Відсутність відповідача під час розгляду провадження в подальшому мала особливу процедуру – уже згадану кондеманту. Коли житомирський купець третьої гільдії Я. Маркус подав позов на подружжя Шейнфельдів із вимогою сплати 112 руб. сріблом із відсотками, то відповідачі не з'явилися. За це їх присудили до кондеманти, причому за гербовий папір вартістю 50 коп. на протокол про присудження стягувалися кошти з купця з подальшим передаванням грошей до

³⁰ Там само. – Спр.961. – Арк.1, 2, 4, 6–6 зв.

³¹ *Scriptum manuale* – домашня розписка, не завірена формальним порядком і не маюча підписів свідків (*Новицкий И.П.* Справочный словарь... – С.24).

казначейства³². У цивільних справах про заборгованість юрисдикція магістратів поширювалася не лише на купців і міщан, але й на шляхтичів. Для прикладу, шляхтянка Р. Червінська подала позов на єврея Х. Горенштейна про забезпечення сплати боргу розміром 50 руб. сріблом із 7 % річних та відшкодуванням усіх платежів і збитків³³.

Боргові розписки могли бути як приватного характеру – уже згадувані скрипти, так й оформлені в актових книгах. При цьому вони могли бути як у грошовій, так і натуральній формах. 1807 р. у Могилівському магістраті було засвідчено факт, що місцевий купець першої гільдії Ф. Радович дав зі свого складу купцю третьої гільдії І. Сербину 40 анталів (бочок) волоського виноградного вина різних сортів для продажу із зазначенням, що всі мита сплачені³⁴.

Окремо записували до актових книг заставні листи. 1816 р. у Могилівському магістраті було засвідчено лист, що міщанин А. Стайнов і його дружина дали заставну титулярному раднику М. Райковичу про позику 180 руб. сріблом під заставу будинку з виноградником і фруктовим садом³⁵. Нотаріальне засвідчення документів вносили до «реєстру екзекуційного». У Радомишльському магістраті 1826 р. була засвідчена боргова розписка на гербовому папері вартістю 50 коп., згідно з якою місцевий міщанин І. Янчов позичив у колезького реєстратора Ф. Кошиця 120 руб. асигнаціями, які зобов'язувався повернути з відсотками через три місяці (була вказана особлива застава, але не зазначено, яка саме)³⁶.

Типовим було провадження 1824 р., коли Радомишльський магістрат слухав позов міщанина І. Гриневича до єврея Г. Надгорного. З'ясувалося, що позивач ще в 1821 р. передав відповідачу борошно для продажу за певну винагороду. Проте, при остаточному розрахунку, відповідач не додав 16 руб. сріблом, а видав на ідиші розписку, що незабаром поверне всю суму. Г. Надгорний під час судового засідання повідомив, що частина борошна намокла й пропала, й тому він не зміг його продати, а розписку дав під тиском і, відповідно, ніяких грошей не винен. Але магістрат зауважив, що в його актах жодного звернення (протесту) про насильство немає, тому постановив стягнути гроші в три прийоми: до 10 березня, 1 квітня та 1

³² Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.88. – Арк.1–4.

³³ Там само. – Арк.20.

³⁴ Держархів Вінницької обл. – Ф.475. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.9.

³⁵ Там само. – Спр.33. – Арк.17.

³⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.5. – Спр.40. – Арк.1.

травня й додатково стягнути мито (8 руб. асигнаціями). Відповідач підписав, що рішення слухав, але не задоволений (підпис здійснено на їдиш)³⁷.

Важлива роль належала магістрату у вексельних справах, які часто супроводжувалися скандалами та махінаціями. У вересні 1797 р. старокостянтинівський городничий Федцьов надав магістрату копію указу Волинського губернського правління з векселями німецькою мовою на суму 366, 410, 137 і 800 талерів, які були представлені до погашення колезьким реєстратором В. Прейсом. Старокостянтинівські міщани змушені були визнати ці векселі, але грошей у них не було. Питанням повернення боргів займався ратмани, які почали вимагати погасити векселі. Згідно з наявною процедурою городничий вимагав, щоб магістрат арештував майно і продав його з торгів, а виручені гроші надіслав йому для подальшої передачі. Нам не вдалося достеменно встановити причин подальших дій магістрату. Можна припустити, що установа захищала інтереси міщан. Магістрат насамперед змушений був накласти арешт, проте купці не відкрили своїх крамничок і не допустили городничого до опису майна. Тому магістрат постановив взяти в них пояснення, але двоє втекли з міста, а їхнього майна було недостатньо для погашення наявної заборгованості. Тоді власник векселів у своєму зверненні до магістрату вказав на наявність у боржників у Старокостянтиніві будинків і рухомого майна. Магістрат змушений був накласти арешт і на цю власність. Самих же боржників, які повернулися, спочатку заарештували, а потім відпустили на поруки додому. Розгляд провадження загальмувався тим, що махінації продовжилися: син одного з боржників оголосив, що його батько розорився (можна трактувати як фіктивне банкрутство), а всі товари в батьківській лавці належать йому. Магістрат видає розпорядження, щоб городничий розпечатав лавку для подальшої торгівлі³⁸. Через місяць власник векселів укотре подав скаргу до магістрату й отримав неочікувану відповідь, що ніякої справи в установі немає. Навіть більше: у цій же відповіді посадовці суперечили самі собі, повідомляючи, що, оскільки векселі не перекладені з німецької вони не можуть зрозуміти суті справи, тому пропонували розглядати справу в губернському правлінні³⁹.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.14–16.

³⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.198–199, 204 зв. – 205 зв., 206, 207.

³⁹ Там само. – Арк.228–229 зв.

Спроба навести лад у питанні обігу векселів мала наслідком рішення Сенату за 1798 р., яке зобов'язувало нотаріусів щомісяця рапортувати магістрату про опротестовані векселі із зазначеннями боржника та суми. Після цього магістрати мали рапортувати губернаторам, а ті надсилати дані до Державного асигнаційного банку⁴⁰. На магістрат було покладено функцію зберігати опротестовані векселі.

1797 р. тривало листування між Київським губернським правлінням і цивільним департаментом Київського головного суду щодо рапорту київського публічного нотаріуса І. Яруцького, який запитував, до кого йому надіслати опротестовані в травні векселі. Раніше він подавав їх до губернського магістрату, а після реформи Павла I і скасування установи не знав, що робити. Далі все розвивалося в кращих традиціях бюрократії: губернське правління пропонувало цивільному департаменту, чи не хоче воно займатися цим питанням, але те відповіло, щоб векселями опікувався Київський магістрат⁴¹.

Для контролю в кожному магістраті існувала «Книга для запису векселів і протестів». Для прикладу, у Летичівському магістраті за 1801 р. було опротестовано 12 векселів, найменша сума становила 70 руб., найбільша – 270 руб. Спочатку до книги записували сам текст векселя. Кам'янецький міщанин К. Котвицький зобов'язувався сплатити кам'янецькому купцю третьої гільдії Г. Піліну або тому, хто буде від нього, 115 руб. по 1 січня 1801 р. Уже 3 січня купець третьої гільдії Стефанов, оскільки в Летичеві не було публічного нотаріуса, звернувся до магістратського секретаря, колезького реєстратора. Згідно зі спеціальною процедурою опротестування чиновник з оригіналом векселя відвідував усі постійні двори, щоб виявити боржника. Якщо його не знаходили вексель опротестовували і повертали кредитору⁴².

Традиційними для тодішнього соціуму були питання боргів. Звична справа – позичати гроші, що, зрозуміло, супроводжувалося неповерненнями й різноманітними махінаціями. Саме цивільний департамент головного суду давав розпорядження про конкурс⁴³ на маєтки боржників, який міг тривати роками. Під час розподілу маєтності

⁴⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25 (1798–1799). – №18371. – С.63.

⁴¹ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.1, 15 зв.

⁴² Держархів Хмельницької обл. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1–6 зв.

⁴³ Гроші позичалися в кредиторів під заставу маєтку. Якщо позичальник не міг розрахуватися, то головним судом створювався спеціальний конкурсний суд, який продавав маєток, а потім розподіляв отримані кошти між кредиторами.

кредитори ставали власниками виділеної їм частини, що супроводжувалося сплатою 6 % мита від суми боргу та вартістю гербового бланка. Під час конкурсу на маєток поміщика Нев'ядомського в с. Глиняна Балка Звенигородського повіту Київської губернії, який тривав із 7 квітня 1815 р. по 11 серпня 1816 р., троє кредиторів отримали 1 500 дес. пустопорожніх земель. При цьому найбільшим кредитором була його дружина, якій він заборгував 9 393 руб. сріблом (зауважимо, що це спричинило запит до Сенату про стягнення з неї мита). К. Доховському було заборговано 1 599 руб. сріблом (мито 6 % і 10-руб. гербовий бланк утворили суму 105 руб. 94 коп.), надвірному раднику Жладкевичу – 4 000 руб. асигнаціями (мито – 250 руб.). Конкурс на с. Муржинці поміщика А. Ясеницького тривав із 23 листопада 1813 р. по 10 листопада 1816 р.⁴⁴ Верховна влада висувала вимогу, що в разі з конкурсними маєтками спочатку необхідно було сплатити всі казенні платежі й лише після цього решту коштів розподіляти між кредиторами (функцію контролю за фінансовими справами з конкурсними маєтками покладали на головні суди, а будь-які казенні втрати мали стягуватися з винуватця)⁴⁵. Нерідко для виплати боргів продавали маєтки, не очікуючи проведення конкурсу: 1810 р. цивільний департамент Волинського головного суду розглядав звернення поміщика Овруцького повіту відставного поручика П. Троцького про продаж маєтку за 4 300 руб. із переведенням отриманих коштів кредиторам⁴⁶.

Боргові справи супроводжувалися різноманітними махінаціями, учасниками яких могли бути посадовці магістратів. 1820 р. цивільний департамент Волинського головного суду розглядав звернення кременецького міщанина Л. Нечайгломбського, що міська поліція сповістила його про початок процесу єврея Ф. Гільденберга з багатьма особами. Одним із відповідачів був П. Чернецький, який помер 25 років тому, але був тестем Л. Нечайгломбського. При цьому ніхто не чув про жоден борг, а залишений йому в спадок будинок згорів. Для свого виправдання кременецький міщанин скористався послугами адвоката, який у зверненні використовував Литовський статут (§ 1 арт. 18 розд. 1) і конституцію 1611 р. та просив звільнити від платежу. Проте головний суд відмовив, запропонувавши захищатися у відповідному присутствії (магістраті) формальним порядком

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.145. – Арк.262 зв.

⁴⁵ ПСЗРІ. – Собр.2. – Т.1 (12 ноября 1825–1826). – №751. – С.1308–1309.

⁴⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.211. – Арк.2–2 зв.

(тобто подати необхідні документи)⁴⁷. Не викликає сумнівів, що такий процес міг бути спричинений «прихильним ставленням» магістратських посадовців.

Щодо етнічного походження фігурантів, то в діяльності цивільних департаментів доволі показовою була справа 1807 р. Кам'янецький єврей Мошкович позичив за скриптом у шляхтича Вишньовського 400 злотих сріблом (60 руб. сріблом). Проте у визначений термін гроші не були повернуті, і тоді кредитор опротестував скрипт. Під час розгляду справи Кам'янецьким магістратом з'ясувалося, що документ було укладено на бланку вартістю 30 коп., що не відповідало ціні капіталу⁴⁸. Зрозуміло, що шляхтич пішов на здійснення фальсифікації, не знаючи всіх тонкощів, адже припускати оптимізацію витрат розміром 70 коп. сріблом не варто. Магістрат формально підійшов до вирішення справи. Покликаючись на укази 18 грудня 1797 р. та 23 червня 1801 р., які забороняли присутствіям розглядати позови, у яких фігурували документи, укладені на бланку меншої вартості, звернення шляхтича залишили без задоволення. Проте кредитор домігся передачі справи щодо апеляції до цивільного департаменту Подільського головного суду. Останній не лише не відхилив апеляції, але й вийшов за межі своєї юрисдикції, звинувативши Мошковича в обізнаності щодо заборони укладати боргові документи на гербових бланках нижчої вартості й у тому, що він заздалегідь не планував віддавати позичені кошти. Суд визначив, що боржник, користуючись недосвідченістю Вишньовського, спеціально отримав скрипт на 30-ти коп. бланку. Відразу ж було визначено вирок – для боржника два тижні в'язниці та 500 гривень⁴⁹ штрафу на користь шляхтича. Такий вирок став предметом оскарження подільського губернського прокурора Погоржельського Чиновник звинуватив цивільний департамент у перевищенні влади, адже після встановлення обставин справи необхідно було передати її на розгляд до кримінального департаменту. Окремо було наголошено на збитках держави через невідповідність вартості бланку суми позики, що залишилося поза увагою цивільного департаменту⁵⁰.

⁴⁷ Там само. – Спр.235. – Арк.82 зв. – 83.

⁴⁸ Згідно указу 18 грудня 1797 р. було встановлено ціну гербового паперу для векселів та позичкових листів: від 10 до 1 тис. руб. – 1 руб., 1–5 тис. руб. – 3 руб., 5–10 тис. руб. – 5 руб., 10–25 тис. – 12 руб., 25–50 тис. – 20 руб., 50–75 тис. – 30 руб., 75–100 тис. і більше – 45 руб. (Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.1904. – Арк.87).

⁴⁹ Не вдалося встановити, чому розмір штрафу було визначено в гривнях. В архівних справах фігурували копії, рублі, гроші і злоті. Не викликає сумнівів, що сума штрафу була астрономічною.

⁵⁰ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1167. – Арк.5–6.

Загалом цивільний департамент чітко дотримувався вимог формального судочинства, караючи боржників. Коли один із тарашанських міщан-євреїв позичив у приказі громадської опіки 1 тис. руб. на вісім років і не зміг розрахуватися, то на його та двох поручителів будинки й майно за вимогою установи цивільний департамент Київського головного суду наклав заборону на продаж⁵¹. Зауважимо, що не лише суди накладали заборону на продаж майна боржника, це робили й адміністративні органи. При цьому траплялися й курйозні випадки. 1799 р. Подільське губернське правління указом повітовим судам і магістратам наклало заборону на маєток ольгопільського міщанина Бені Іцковича в складі греблі, хутора з винокурним заводом, сінокісної й орної землі, який приносив 2 539 руб. сріблом річного доходу⁵². З указу не вдалося встановити, як міщанин і євреї на 1799 р. міг бути власником маєтку. Єдиним поясненням може бути припущення, що маєтку він де-факто набув унаслідок застави.

Не цуралися махінацій і сановники. Купці євреї Аренштейни судилися в Подільській губернії з дійсним таємним радником графом А. Морковим за гроші за укладеним контрактом на утримання винокурні, купівлю хліба й викуріння з нього горілки. Контракти повірені написали й підписали по-польськи, а євреї – на їдиш. Згідно зі ст. 8 «Положення про євреїв» 1804 р. наказано, починаючи з 1 січня 1807 р., у всіх публічних актах, зобов'язаннях, векселях і кріпостях використовувати російську, польську чи німецьку мову, але підписуватися вони могли й по-своєму. Це давало підставу графу не сплачувати за контрактом, але Сенат прийняв рішення, що умови положення не порушені, адже контракт був виписаний по-польськи. Водночас міністр юстиції Д. Лобанов-Ростовський визначив, що контракти на їдиш залишати без уваги⁵³.

Фактично, врегулювання фінансових питань було основним запитом до судової влади з боку заможних верств населення. Стягнення боргів здійснювалося згідно з річпосполитською судовою традицією, що відповідало прагненням передусім місцевої шляхти. Водночас у вексельному праві використовували російську юридичну базу. Відповідно до традицій тогочасного судочинства провадження про неповернення боргів затягувалися на роки. Не поодинокими були фінансові махінації, з якими

⁵¹ Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр. 75. – Арк.29.

⁵² Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.9.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.479–479 зв.

намагалися боротися судові установи всіх рівнів, нехтуючи при цьому вимогами формального судочинства.

* * *

Варто зазначити, що верховна влада здійснювала постійний пошук механізмів адаптації річпосполитських судових практик до норм російських указів. Раніше йшлося про вексельне право, поряд із яким на судові установи було покладено функцію засвідчення різних документів. Цим самим досягалася гарантія правильності їх оформлення. Повітові суди посвідчували «верущее письма» (довіреності), контракти та подібні угоди. Якщо розглядати довіреності, то в листопаді 1832 р. адвокат Київського повітового суду І. Беліцький доручив С. Михайловському клопотатися у своїх справах, а також давали дозвіл на заставу маєтку своєї дружини⁵⁴. З архівних матеріалів не вдалося встановити причин дій київського адвоката, але навіть вони користувалися послугами колег. У січні 1833 р. із 42 посвідчених документів 16 були пов'язані з «клопотанням» у справах (з них адвокатам – 6, чиновникам – 4, поміщику – 1, шляхтичам – 2) та ще у чотирьох випадках просто зазначено, що для «клопотання» в справах (одна довіреність була виписана для адвоката, який мав чин колезького реєстратора)⁵⁵.

Як і в повітових судах, у магістратах з огляду на активне економічне життя в містах засвідчували купчі кріпості, договори, духовні заповіти тощо. Підтверджуючи легітимність цих цивільних актів, магістрат передбачав можливість судових позовів при їх порушеннях. 1802 р. у Могилівському магістраті було оформлено купчу кріпості про купівлю у київської міщанки дерев'яного будинку із землею за 115 голландських червінців⁵⁶.

У фонді 495 «Брацлавський магістрат» Держархіву Вінницької області відклався масив відповідних книг. У «Книзі запису договорів і позичкових листів» за 1798 р. зберігся запис про договір на виготовлення тульчинськими міщанами 1200 сідел для гусарського полку. Звернуто увагу на якість товару, докладно описано процедуру розрахунку (вартість одного сидла становила 5 руб. асигнаціями). Фактично магістрат гарантував виконання контракту, адже оскільки було взято задаток у 3 тис. руб., то залучено поручителів, які підписалися на контракті, і було прикладено

⁵⁴ Держархів Київської обл. – Ф.227. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.1.

⁵⁵ Там само. – Арк.3 зв. – 5.

⁵⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.475. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1-1 зв.

кагальну печатку. Контракт був представлений до магістрату й записаний до книги⁵⁷.

Радомишльський магістрат розглядав провадження, згідно з яким у березні 1824 р. місцевий міщанин Х. Білорусець відповідно до завіреного в установі контракту, зобов'язався поставити економії генерал-лейтенант А. Злотницького, власника Радомишля, двісті корців вівса. Але з невідомих причин економія відмовилася його брати, а подала позов до цивільного департаменту Київського головного суду з оскарженням контракту. Тому підприємець просив магістрат дозволити йому продати овес, щоб той не пропав. Магістрат не заперечив, не очікуючи рішення головного суду⁵⁸.

У матеріалах Житомирського магістрату відклали договір за 1825 р., цікавий тим, щоб був укладений між поміщиком і міщанином. Текст записаний на гербовому бланку вартістю 50 коп. між поміщиком слободи Церковище відставним унтер-лейтенантом морської артилерії Т. Кулаковим і житомирським міщанином євреєм Н. Фельманом. Поміщик зобов'язувався вибудувати на своєму власному ґрунті за свої кошти корчму на житомирській дорозі. За це орендар зобов'язаний був сплачувати 75 руб. сріблом щороку наперед. Цікаво, що орендодавець дозволяв корчмарю продавати горілку солодку й гірку, арак (горілка із Близького Сходу), вино, пунш, «вино гаряче», пиво марцове просте (очевидно, другосортне, адже могло бути зварене в березні із залишків солоду та хмелю), наливки й різні страви. Було передбачено компенсацію на випадок пожежі: навіть якщо це було з необережності, то корчмар мав компенсувати збитки у сумі 100 руб. сріблом, якщо ж від грому чи інших причин, то збитків не сплачували. Окрім термінів будівництва було передбачено розміри будівлі: 5 на 4 сажні (10,7 на 8,5 м, тобто майже 91 м²)⁵⁹.

Магістрат регулював підприємницьку діяльність, посвідчуючи довіреності, без яких була неможлива повноцінна торгівля. 1804 р. була засвідчена довіреність у Могилівському магістраті, видана надвірним радником М. Потадеєм поручику Д. Берку на представлення його інтересів у набутті майна⁶⁰. По суті, цей документ мав би бути засвідчений у повітовому суді, але через те, що магістрат працював на постійній основі, то довіреність було засвідчено

⁵⁷ Там само. – Ф.495. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.2–2 зв.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.25–25 зв.

⁵⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.4–4 зв.

⁶⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.475. – Оп.1. – Спр.13. – арк.1.

саме тут. 1811 р. у цьому ж магістраті було засвідчено довіреність могилаївського купця першої гільдії Г. Дмитрієва прикажчику Т. Федорову з дозволом приймати товари⁶¹.

Окремим видом документів були свідоцтва – доручення купців своїм агентам вести торгівельні справи. 1814 р. могилаївський купець першої гільдії Ш. Гримберг видав відповідний документ для поїздки до Решетилівки Полтавської губернії для купівлі смушку з наступним продажем його в містах Російської імперії⁶². Аналогічно могилаївський купець першої гільдії І. Глікман видав свідоцтво на 1815 р. своєму комісіонеру міщанину І. Раксіоу на проведення операцій з імпортованими товарами⁶³. 1820 р. проскурівський купець першої гільдії М[єербарон] дозволив своєму комісіонеру, проскурівському міщанину, займатися його комерційною діяльністю, зокрема й закордонною митною торгівлею, сплачувати мита, укладати контракти тощо⁶⁴. Загалом же за 1820 р. у Проскурівському магістраті було засвідчено 13 довіреностей і актів⁶⁵. У Летичівському магістраті в 1802 р. вели «Книгу для запису контрактів і договорів». За цей рік зареєстровано 59 документів. Типовим був укладений 13 січня 1802 р. річний контракт між купцем третьої гільдії містечка Меджибіж А. Боруховичем і летичівським міщанином Х. Ушироевичем. За ним міщанин був прикажчиком із жалуванням 100 руб. на рік і мав провадити роз'їзну торгівлю. Окремо було передбачено, що в разі втрати товару жалування не буде виплачене, а прикажчик буде відповідати згідно із законом⁶⁶.

Ще одним документом, який вносили до актової «Книги для запису представлених листів», були квитанції про отримання сиротою після досягнення повноліття майна від опікуна. 1814 р. могилаївський міщанин М. Ши[нерозбірливо] видав квитанцію своєму опікуну, могилаївському купцю третьої гільдії Ф. Червенову, що той передав йому капітал у сумі 589 червінців, й окремо було перераховано все рухоме майно⁶⁷.

Траплялися записи, які свідчили про стійку традицію закінчувати справи полюбовно. 1811 р. в «Книзі реєстрації актів Могилаївського магістрату» міститься запис, що євреї – могилаївський житель А. Лукацький і ямпільський

⁶¹ Там само. – Спр.21. – Арк.4 зв.

⁶² Там само. – Спр.28. – Арк.3 зв.

⁶³ Там само. – Спр.30. – Арк.1.

⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.2-2 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк.1-10.

⁶⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1-18.

⁶⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.475. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1-1 зв.

Ш. Лейзерович сперечалися щодо грошей за вино в магістраті. Вони повідомляли, що припиняють справу, а хочуть вирішити її полюбовно. До складу третейського суду кожна зі сторін пропонували по одному арбітру, а суддею мав бути ратман Могилівського магістрату. Засідання було призначено через два місяці. Якщо всі три визнають одну сторону правою, то інша мала прийняти вирок без апеляції й сплатити на користь приказу громадської опіки 100 руб. сріблом⁶⁸.

Важливою функцією для забезпечення безперервності підприємницької діяльності було видання магістратами зацікавленим особам дозволу на поїздки (паспорти). Водночас оформлення цих документів слугувало статтею доходів для казни. У січні 1818 р. у Радомишльському магістраті було зібрано мита: позовних – 24 руб., явочних (плата за внесення здійснених угод в актові реєстри чи кріпосні книги) – 3 руб. 50 коп., печатних (за прикладання печатки на документи приватних осіб) – 11 руб. 11 коп., воскових – 88 коп. і за негербовий папір – 2 руб. Основну статтю доходів становила видача річних паспортів міщанам – 216 руб (84 %). Загалом було зібрано 257 руб. 49 коп., які відправлено до повітового казначейства⁶⁹.

Верховна влада намагалася контролювати видачу паспортів, послуговуючись не лише фіскальними інтересами, але й забезпеченням порядку під час переміщення людей. 1815 р. у врегулювання паспортної справи втрутилися Київське та Подільське губернські правління. Приводом стала видача поміщиком Сквирського повіту Ф. Залеським паспорта сквирському міщанину Б. Журавизькому для купівлі вагна в Брацлавському повіті. Поміщик просив команди на заставах і караулах пропускати без затримок не лише міщанина, свого орендаря, але й кріпосного селянина. Це було прямим порушенням указів 1743, 1744, 1792 і 1805 рр., що видача паспортів купцям, міщанам і селянам повинна здійснюватися лише магістратами чи казначействами у друкованій формі, а не рукописній. За указом 1803 р. були встановлені обмеження: пересування дозволяли лише в цьому ж повіті й на відстань до 30 верств. За умови порушення винуватців необхідно було відсилати на колишнє місце проживання. Під час продажу власних продуктів допускався виїзд казенних селян із письмовим паспортом від волосного старшини, а кріпосних – від поміщиків або прикажчиків.

⁶⁸ Там само. – Спр.21. – Арк.2 зв.–3 зв.

⁶⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.5^а.

Проте наголошували, що в разі виїзду на роботи обов'язковою була наявність друкованого паспорта. Київське губернське правління вважало, що поміщик повинен бути відданий під суд, але оскільки свідоцтво видане до маніфесту 1 квітня 1814 р., то Залеський не підлягав покаранню. Сквирському нижньому суду наказували взяти від нього підписку про недопущення в майбутньому такого порушення. З поміщика стягнули 5 руб. за друкований міщанський паспорт і за 10 аркушів використаного негербового паперу, а Сквирський магістрат мав подати інформацію про недоїмки міщанина Журависького⁷⁰.

Окремим видом документів, засвідчених магістратами, були звільнювальні листи, за якими міщани могли перейти до іншої громади. 1816 р. грецька громада Могилева видає документ про те, що грек П. Попов, який, усупереч його бажанню, був записаний до громади, міг приписатися до іншої. Окремо вказано про відсутність будь-яких недоїмок і подано характеристику особистим якостям – «людина чесна і добропорядна»⁷¹.

Посвідчення різноманітних документів покладалося й на цивільні департаменти головних судів. Передусім це стосувалося документів, пов'язаних із купівлею-продажем, спадкуванням земельної власності, про що мова буде йти в наступному підрозділі.

Аналіз архівних справ цивільного департаменту Київського головного суду дає підстави виокремити вісім видів записових книг, сім із яких стосувалися матеріально-фінансових питань та одна засвідчувала довірченності:

1. *Засвідчення позик.* Очевидно, що посвідчення, на думку кредиторів, повинно було стимулювати боржників вчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. Для прикладу, 1801 р. дійсний статський радник Х. Зуєв позичив на рік у дійсного статського радника київського віце-губернатора Ф. Четверикова 999 руб. асигнаціями, обіцяючи повернути всю суму з відсотками. Таке зобов'язання було представлено кредитором до цивільного департаменту й записане в книгу, після чого повернуто⁷².

Учасниками праводносин були не лише шляхтичі, а й представники інших станів. 1808 р. київський купець єврей Л. Калешела позичив на чотири місяці у відставного капітана І. Корті 220 руб. асигнаціями. Аналогічно зобов'язання було

⁷⁰ Там само. – Спр.46. – Арк.2–2 зв.

⁷¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.475. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.13.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.1–39 зв.

засвідчене та повернуте кредитору⁷³. Якщо оцінювати кількість позик, то стає очевидним, що не всі юридичні зобов'язання були засвідчені в цивільному департаменті. Головною установою були магістрати, адже до кінця 1801 р. у цивільному департаменті, крім зобов'язання Х. Зуєва, було ще два листи (на суму 2 руб. (?) асигнаціями на 1 рік та 500 руб. на місяць). 1802 р. було 9 зобов'язань, 1803 р. – 19, 1804 р. – 4, 1805 р. – 12, 1806 р. – 18, 1807 р. – 16⁷⁴, 1808 р. – 30, 1809 р. – 26, 1810 р. – 36 та по квітень 1811 р. – 26⁷⁵.

2. *Засвідчення купчих на мастки*. Докладно процес купівлі / продажу мастків буде розглянуто в наступному підрозділі. Зазначимо, що сюди помилково записували й заставні листи, які після несплати перетворювалися в купчі, хоча для цього була окрема книга. Поручик І. Белецький заставив підпоручику М. Арбузову свого кріпосного хлопчика К. Горностая із землею за 165 руб. асигнаціями на два місяці; після несплати закладна була обернута в купчу⁷⁶.

3. *Засвідчення відпускних на волю*. 1802 р. відставний полковник О. Воейков звільнив із кріпацтва дев'ять чоловіків, двох жінок та двох дітей (усього дев'ять відпускних) за умови, що вони будуть доглядати його до смерті, а вже потім обирати вид занять. Окремо зазначено, що спадкоємці не повинні мати ніяких претензій до них, і вказано свідків⁷⁷. Казна не повинна була втрачати кошти, тому колишній власник зобов'язувався сплатити всі податки до нової ревізії⁷⁸. Фіксуємо невелику кількість відпускних: 1802 р. їх було 22, 1803 р. – 2, 1804 р. – 2, 1805 р. – 2, 1806 р. – 4, 1807 р. – 4 і 1808 р. – 19⁷⁹.

4. *Засвідчення заставних листів*. Типовим був заставний лист 1803 р. київського міщанина З. Денисенка, який позичив 1231 руб. 69 коп. під заставу власного будинку та вказував, що якщо кошти не будуть повернуті вчасно, то позичальник має право представити лист й отримати власність згідно із законом. Окремо зазначено місцезнаходження будинку, відсутність претензій до його власника та те, що будинок нікому не проданий. Мито за оформлення заставної становило 1 руб.⁸⁰ 1803 р. було засвідчено 5 заставних (сума мита – 4 руб. 20 коп.), 1804 р. –

⁷³ Там само. – Спр.27. – Арк.1.

⁷⁴ Там само. – Спр.7. – Арк.1 зв. – 39 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр.27. – Арк.1–70.

⁷⁶ Там само. – Спр.1. – Арк.33 зв. – 34.

⁷⁷ Там само. – Спр.9. – Арк.1–5 зв.

⁷⁸ Там само. – Арк.6.

⁷⁹ Там само. – Арк.1–38.

⁸⁰ Там само. – Спр.12. – Арк.1–1 зв.

5 (мито – 8 руб. 90 коп.), 1805 р. – 11, 1806 р. – 9, 1807 р. – 13, 1808 р. – 24 та 1809 р. – 9⁸¹.

5. *Засвідчення контрактів*. 1805 р. прикажчик поміщика І. Мілевського Д. Литвин уклав контракт із богуславським міщанином євреєм А. Шецимом про доставку з Києва на Луганський казенний чавуноливарний завод чавунних непридатних снарядів (вагою 855 пудів 38 фунтів по 30 коп. за пуд). Контракт записано до книги з посвідченням казенною печаткою⁸². 1804 р. було зафіксовано один контракт, 1805 р. – 2 та 1806 р. – 10⁸³.

6. *Засвідчення рядних актів*, за якими майно передавалося в придане. 1806 р. колезький асесор А. Бережнецький видав свою дочку Анастасію за генерал-майора В. Безродного. Серед іншого майна він передавав малолітніх дітей свого дворового кріпака П. Дудки (двох дочок і сина). Зазначено, що ніхто не буде мати претензій, після засвідчення документ скріплено казенною печаткою й повернуто дочці⁸⁴. Усього в цьому році було дві рядних⁸⁵. Згідно з рядною, виданою графом І. Безбородьком за дочкою Клеопатрою, яка вийшла заміж за князя О. Лобанова-Ростовського у 1811 р., передбачалося передати срібла 20 пудів 37 фунтів (на 87 082 руб.), діамантів із перлами на 176 793 руб., порцеляни на 15 657 руб., картин, меблів, екіпажів на 51 115 руб., одягу на 99 775 руб (загалом на суму 430 422 руб) і 3128 селян у Подільській губернії⁸⁶.

7. *Засвідчення роздільних і розподільчих актів* (фактично – заповітів). 1814 р. вдова, шляхтянка Г. Гудима, «будучи при здоровому тілі та розумі [...], здійснила рішуче та без примусу» бажання розділити порівну майно між своїми дітьми, причому докладно все описано, кому й що. Акт особисто представлений, схвалений та записаний у кріпосну книгу та сплачено мито 10 руб. Це був єдиний акт цього року, наступного було чотири⁸⁷. Також засвідчувалися *духовні заповіти*. 1807 р. було 4 акти, 1808 р. – 6, 1809, 1810 і 1811 рр. – по 2⁸⁸.

8. *Засвідчення довіреностей*. 1800 р. підполковник М. Грессер давав доручення своєму брату Олександрю на

⁸¹ Там само. – Арк.1–97 зв.

⁸² Там само. – Спр.15. – Арк.1–2 зв.

⁸³ Там само. – Арк.1–19.

⁸⁴ Там само. – Спр.18. – Арк.1–1 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк.1–2.

⁸⁶ *Милорадович Г.* Рядная приданому, данному графом Ильёю Андреевичем Безбородько за дочерью его Клеопатрою Ильиничною, которая вышла в замужество за князя Александра Яковлевича Лобанова-Ростовского в ноябре 1811-го года // Киевская старина. – 1888. – №8. – Отд.3. – С.45–46.

⁸⁷ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.57. – Арк.1–11.

⁸⁸ Там само. – Спр.22. – Арк.1–34.

сплату мита за придбаний ним маєток у Курській губернії. Довіреність представляли, записували в актову книгу та передавали довірений особі⁸⁹. За 1800 р. було записано 34 документи, 1801 р. – 28 та 1802 р. – 44⁹⁰.

Звернемо увагу ще на одну функцію цивільного департаменту – посвідчення продажу кріпосних селян. 4 січня 1821 р. штабс-капітанша Медведєва продала за 800 руб. асигнаціями майору Волкову сім'ю з чоловіка, дружини, двох синів та дочки власних дворових селян, записаних за останньою ревізією в Бобруйську. Процедура купівлі відбувалася так: продавець подавав прохання до цивільного департаменту разом із купчою, яку засвідчували й повертали покупцю з розпискою. У тексті купчої вказано, що кріпаки не перебували під заборонаю продажу, і на користь казни було стягнуто 6 % мито та «явочні» (тут 48 руб. мита і 10 руб. явочних). Угоду записували в кріпосну книгу та повідомляли відповідній судовій установі губернії походження кріпаків (у цій справі – Мінському головному суду)⁹¹. Цього ж дня колезька радниця Григорович продала за 600 руб. асигнаціями чоловіка, дружину та сина своїх дворових людей, записаних по ревізії в Києві⁹². 11 січня було продано неодруженого кріпака за 725 руб. асигнаціями⁹³. Під час продажу селян уживали властиві тому часу дефініції. 1809 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав звернення колезького реєстратора Д. Любимова, який продав штабс-капітану О. Бехметьєву за 300 руб. асигнаціями кріпака «великороссийской породы» А. Михайлова, записаного в Тульській губернії. Сума мит становила 54,5 руб.⁹⁴

Про важливість питання продажу кріпаків свідчить сенатський указ від 14 травня 1812 р. про заборону купчих кріпостей на продаж кріпаків поодинокі або без землі, який було розіслано 14 червня 1812 р. Волинським губернським правлінням в установи⁹⁵. Укотре проблема продажу кріпаків постала 1816 р., коли київський губернський прокурор подав рапорт міністру юстиції Д. Троцинському. Чиновник констатував, що, усупереч забороні 16 жовтня 1798 р. продавати малоросійських селян без землі, у губернії це здійснювалося через різні махінації. При конкурсі маєтку

⁸⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.5 зв. – 6.

⁹⁰ Там само. – Арк.3 зв. – 100 зв.

⁹¹ Там само. – Оп.2. – Спр.157. – Арк.5.

⁹² Там само. – Арк.15.

⁹³ Там само. – Арк.28.

⁹⁴ Там само. – Спр.74. – Арк.19 зв.

⁹⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.29. – Арк.116.

титулярного радника Квашинського спочатку було продано кріпаків із землею до Херсонської губернії надвірному раднику Кириякову, а наступного дня він продав землю назад. Що ж до селян, то частина вивезених утекла додому. Новий власник звернувся до київського губернського керівництва, щоб йому повернули його кріпаків. Натомість у нього почали вимагати кріпосний акт зі сплаченими митами. На той час Квашинський уже помер, тому повірений надав кріпость, укладену в Полтавській губернії після смерті колишнього власника. Щоб у майбутньому не допускати таких махінацій, прокурор вимагав, щоб цивільний департамент не допускав продажу кріпаків без землі. Аргументом слугувало те, що до Києва належала частина Малоросії. Знаковим видається твердження російського чиновника, що «на правому березі Дніпра, як і на лівому, живе один народ, який судиться за «статутним правом» і потрібно силу указу [про заборону продажу кріпаків без землі] поширити на Волинську, Подільську і Київську губернії». Він уживав навіть назву «Україна». Проте верховна влада чітко дотримувалася принципу збереження річпосполитської судової процедури на інкорпорованих територіях, і 18 січня 1817 р. Сенат прийняв рішення, що лише в Київському та Васильківському повітах, які до 1797 р. були в складі Київської губернії, не можна продавати селян без землі⁹⁶. На своє виправдання цивільний департамент указував, що, згідно з Положенням Державної ради від 19 травня 1813 р., визначено, що під час продажу селян із землею чи без неї ціна за ревізьку душу чоловічої статі становила 200 руб. Це, на думку Київського головного суду, означало, що станом на 1816 р. не заборонявся продаж кріпаків без землі⁹⁷.

Отже, за допомогою посвідчення документів верховна влада сподівалася взяти під контроль цивільні правовідносини. Основною метою було стягнення мита з кожного укладеного в регіоні документа, що мало забезпечити безперервне надходження коштів до казни. Проте місцева шляхта прагнула залишити цивільні правовідносини своєю приватною справою, як це було за часів Речі Посполитої. Звертання з позовами до судових установ відбувалося лише за наявності порушень.

* * *

В окрему категорію виділимо справи про кріпаків, які належали до приватної власності й намагалися змінити свій

⁹⁶ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1609^а. – Арк.2–4, 5, 11–11 зв.

⁹⁷ Там само. – Арк.10–10 зв.

статус, виборюючи свободу. Інкорпорація Правобережжя не змінила системи кріпосницьких відносин, однією зі складових якої було кріпосне право. Не всі селяни-кріпаки готові були покійно зносити свою долю, частина з них сподівалася звільнитися різними шляхами – як законними, так і незаконними. Першою інстанцією, яка приймала до розгляду звернення про звільнення від кріпацтва, був повітовий суд, звідки провадження в обов'язковому порядку надходили для ревізії до цивільного департаменту головного суду. Саме на департамент було покладено функцію контролю за процедурою набуття свободи кріпаками. За умови програшу поміщицьких селян губернський прокурор, який контролював дотримання законності й на якого покладался обов'язок їх захищати, подавав апеляцію до Сенату. Ті, хто відшукував свободу, навіть за умови програшу в повітовому суді й відмови головним судом подавали на апеляцію, і справу в обов'язковому порядку передавали на ревізію до Сенату⁹⁸.

1800 р. подільський губернський прокурор Маньківський подав рапорт генерал-прокурору П. Обольянинову про справу, вирішену Ямпільським повітовим судом. Провадження про відшукування свободи селянами-панионами (старообрядцями) с. Бушинка, які прийшли до 1629 р. з-під володіння графа Дуніна, було передане до Подільського головного суду. Відповідно до своїх функцій за умови програшу кріпаків прокурор надіслав документи до 3-го департаменту Сенату. Завалений справами Сенат не поспішав їх розглядати, і майже через рік землевласник скаржився, що провадження ще не розглянуто, а 342 кріпаки відмовляються відпрацювати панщину⁹⁹.

Одним зі способів набуття свободи селянами було проголошення себе шляхтичами. Верховна влада намагалася не допустити цих процесів, використовуючи судову владу. У 1799 р. волинський прокурор О. Литвинов повідомляв своє керівництво, що жителі с. Нападівка називають себе шляхтичами Рудницькими. За присвоєння дворянського звання вони втрапили під суд, і прокурор запитував, чи повинен він їх захищати як селян, які відшукували свободу. Проте дозволити прокурору захищати їх означало показати ще один шлях до звільнення, а оскільки вони судилися за фальсифікацію, то чиновнику було відмовлено¹⁰⁰.

Повітові суди розглядали справи про звільнення селян згідно з річпосполитівською судовою процедурою, що

⁹⁸ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.308. – Арк.4 зв. – 5.

⁹⁹ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.331. – Арк.1, 3–5.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.290. – Арк.1–2, 5.

заперечувало втручання імперських чиновників. Це викликало протести губернських прокурорів. 1805 р. подільський чиновник у своєму рапорті генерал-прокурору П. Лопухіну вказував, що з повітових судів на ревізію до кримінального департаменту Подільського головного суду, що було порушенням юрисдикції, надходили справи кріпаків. Прокурор вимагав, щоб такі провадження вирішували на підставі імперських указів 26 серпня 1798 р і 22 червня 1799 р., і він мав обов'язково їх переглядати. Виявилося, що без прокурорського нагляду було вирішено два провадження з Летичівського й Ушицького повітів, а одне перебувало в губернській казенній палаті з Летичівського повіту. Чиновник хотів припинити безлад у повітових судах, які розглядали справи за «польськими правами», та змусити їх використовувати особливі правила від 26 серпня 1798 р., що передбачали контроль за подібними провадженнями з боку повітових стряпчих і губернських прокурорів. Позбавлений безпосереднього впливу на Подільське губернське правління, він просив П. Лопухіна своїм указом змусити правління повідомити всі повітові суди про необхідність дотримуватися указу¹⁰¹.

При провадженнях про звільнення до уваги брали різні фактори, інколи навіть незвичні. 1804 р. Васиївківський повітовий суд розглядав справу кріпака П. Гніденка, який 1794 р. був відданий у рекрути, але купив і виставив замість себе заміну. Згодом маєток придбав граф Франциск-Ксаверій Браницький, який вважав селянина кріпаком. Під час розгляду справи посадовці суду визнали дійсним видане повітовим стряпчим свідоцтво про заміну. Згідно із судовим рішенням кріпака було визнано вільним із-під володіння графа Браницького. Проте цивільний департамент Київського головного суду скасував це рішення, використавши той факт, що свідоцтво стряпчого було «неурядовим документом» і селянин не викупився¹⁰².

Згідно з тодішньою судовою процедурою справи про звільнення розглядали роками. 1814 р. Шереметинські, які називали себе шляхтичами, подали позов про звільнення до Радомишльського повітового суду. Лише через дев'ять років провадження було вирішене цивільним департаментом Київського головного суду. Хоча позивачі й були звільнені, але оскільки поміщик оголосив незгоду, то справа затягувалася. Аналогічно з 1818 по 1823 рр. тривало провадження про

¹⁰¹ Там само. – Спр.572. – Арк.1, 2.

¹⁰² Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.37. – Арк.8–9.

кухаря поміщиці Галецької. Як і в попередньому випадку, хоча кухар був звільнений, але поміщиця також оголосила незгоду, і справа затягувалася¹⁰³. Згідно з російськими указами на час розгляду проваджень судовими інстанціями кріпаки повинні були відпрацьовувати панщину. Тому навіть за умови програшу поміщики затягували процес, не визнаючи вироків цивільного департаменту.

Нетиповою була справа 1807 р. М. Денисюк був кріпаком поміщика Стецького, але після переходу до іншого маєтку, за рішенням Житомирського гродського суду, у 1789 р. заплатив за волю з власних коштів 420 злотих та залишився жити в селі. У 1792 р. його брат Андрій подав до цього ж суду позов про те, що він також сплатив гроші й хотів отримати свободу. Проте розгляд справи затягнувся до часу припинення існування Речі Посполитої. Волинський губернський прокурор О. Литвинов самоусунувся, не розуміючи, як вчиняти. Заплаутане провадження розглядав Житомирський повітовий суд, причому покази трьох свідків різнилися. Наступник Литвинова Русов у рапорті до міністра юстиції вказував, що документи, надіслані на ревізію до цивільного департаменту Волинського головного суду, не давали йому змоги зрозуміти, яким має бути рішення. Проте його пропозиція про повторне слідство була відхилена. Водночас було наказано обер-прокурору 1-го департаменту Сенату графу Орлову представити справу на розгляд установи¹⁰⁴.

Сама процедура набуття свободи відбувалася так. Сторони (поміщик і кріпак разом із повітовим стряпчим) повинні були погодитися або не погодитися з рішенням повітового суду. Якщо поміщик програвав, то він підписував незгоду, далі в шеститижневий строк вносив до реєстру головного суду коротку скаргу – акторат¹⁰⁵, щоб не пропустити терміну подання позовної заяви¹⁰⁶. Але якщо він цього не дотримувався, то втрачав право переносу по апеляції. Тому в приватній справі (на думку верховної влади) рішення нижчої інстанції залишалося в силі, і його не можна було змінити: кріпак отримував волю. Якщо була подана апеляція, у восьмиденний термін потрібно було оголосити, які

¹⁰³ Там само. – Спр.308. – Арк.5 зв. – 6.

¹⁰⁴ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1184. – Арк.1–4, 5.

¹⁰⁵ Новицкий И.П. Справочный словарь... – С.1.

¹⁰⁶ 1807 р. київський губернський прокурор Гудима запитував Сенат, чи не потрібно продовжити термін подання апеляції для селян, які відшукують свободу з шести тижнів до року? Чиновник пояснював, що хоча кріпаки й охороняються законом, але до остаточного вирішення вони перебувають під владою поміщиків, які можуть їх притиснути. Хоча кріпаків захищали прокурори і стряпчі, але оскільки справ було багато в західних губерніях, то пропонувалося продовжити термін апеляції для селян тривалістю в один рік. Сенат став на бік прокурора, і селяни отримали можливість відстоювати свої права (ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1156. – Арк.7, 8–8 зв., 10–11).

статті викликають заперечення. Згідно зі ст. 200 «Учреждений...» 1775 р. потрібно було внести апеляційних 25 руб. за перенесення справи й дати розписку про впевненість у своїй правоті, а за відсутності коштів подати про це розписку під присягою. Недотримання процедури загрожувало втратою права на апеляцію¹⁰⁷.

1829 р. унтерцейхвартер Задорожній програв у Київському повітовому суді справу своєму кріпосному хлопчику І. Степанову. Хлопчик і повітовий стряпчий оголосили про своє задоволення, а військовий – про незадоволення, але оскільки він не вчинив жодних дій, то рішення повітової інстанції вступило в силу¹⁰⁸. Після отримання волі селянин протягом дев'яти місяців повинен був обрати собі заняття (приписатися до державних селян або міщан). 1828 р. своїм розпорядженням Київське губернське правління зобов'язало цивільний департамент повідомляти казенну палату про необхідність виключення селян з поміщицького окладу. Суперечливим стало питання про час звільнення. Тому Сенат наказав, що якщо кріпак отримав свободу в першій половині року, то з другої, і навпаки¹⁰⁹.

Верховна влада 19 січня 1816 р. потурбувалася про термінове вирішення справ осіб, які шукали волі від поміщиків, наказуючи всім присутствіям і Сенату розглядати їх без черги¹¹⁰. Коли 4 лютого 1829 р. із Васильківського повітового суду за апеляцією повітового стряпчого на ревізію до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло провадження про Білокшицьких, які відшукували свободу з-під володіння графині О. Браницької, то 25 лютого губернський прокурор вимагав термінового розгляду справи згідно з указом 19 січня 1816 р. Натомість було отримано відповідь із департаменту про складання екстракту, після чого провадження мало одразу ж бути розглянутим¹¹¹.

Одним зі способів отримання свободи була згода поміщика. 1808 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав екстракт справи з Радомишльського повітового суду про пилипонів с. Стрижівка які відшукували свободу з-під володінь дійсного статського радника графа Ф. Олізара. Старообрядці прийшли ще за часів польського короля та сплачували графу чинш. За ревізією 1795 р. вони були записані як такі, які проживають на добровільних

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.230. – Арк.2–2 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.231. – Арк.16–16 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.236. – Арк.7.

¹¹⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – №26081. – С.443–444.

¹¹¹ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.231. – Арк.8.

умовах на землі, а в 1800 р., при уточненні ревізії, – кріпаками. Договори з графом згоріли, проте поміщик надав інвентарі, що шукачі не відпрацьовували панщини. Хоча суд визнав їх вільними, але губернський стряпчий вважав, що старообрядці повинні бути записані до міщан, тому справа надійшла на апеляцію до Сенату¹¹². Проте це були поодинокі випадки шляхетності з боку землевласників.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що більшість зі справ, пов'язаних зі звільненням із кріпацтва, мали завершуватися позитивно, але суди намагалися зберегти наявну систему відносин. Для прикладу, козаки Трахтемирівської сотні Переяславського повіту втекли від військової служби до Речі Посполитої та отримали від поміщика землю за умови сплати чиншу. За останньою ревізією вони були записані підданими. Після продажу маєтку новий власник почав примушувати їх до панщини. Хоча позивачі надали виписку з Переяславського нижнього суду за 1803 р., що їхній дід був козаком, проте повітовий суд визнав їх кріпаками. Підставою для цього став указ 1798 р. білоруському губернатору С. Жигуліну, за яким наказано всіх дезертирів і втікачів вважати кріпаками. Цивільний департамент Київського головного суду підтвердив це рішення, як і припис повітового суду про втікачів із казенного с. Бугаївка, яких записали кріпаками. Хоча позивачі просили повернути їх до попереднього стану, проте довести, що вони з казенного маєтку, не змогли¹¹³.

Зазначимо, що для верховної влади та місцевої адміністрації пріоритетним завданням був захист цілісності казенного майна. У 1820 р. Сенат слухав справу про повернення п'яти кріпосних селян до маєтку Соли поміщика Мариконія. З'ясувалося, що втікачі вже понад 20 років проживали в казенному старостві Купішки Вількомирського повіту Віленської губернії, де вони були записані за ревізіями 1811 й 1816 рр. Після численних судових засідань губернським правлінням заборонено забирати поміщицьких селян в усіх приєднаних від Речі Посполитої губерніях, якщо вони довго проживали в казенних маєтках. Поміщикам дозволяли забирати їх лише в судовому порядку. Повітові суди повинні були стати першою інстанцією й допускати до розгляду справ позивачів (землевласників) та представників казни (причому окремо зобов'язували повітових стряпчих захищати державні інтереси). Далі справа рухалася вже

¹¹² Там само. – Оп.5. – Спр.103. – Арк.1–1 зв., 4, 9–10.

¹¹³ Там само. – Арк.13, 20–20 зв., 24, 28.

звичним порядком: після прийняття рішення, не приводячи його у виконання, справа надходила до цивільного департаменту головного суду, який, отримавши висновок губернського прокурора й винісши вирок, відсилав його до казенної палати, а вже ця зі своєю думкою надавала її губернатору¹¹⁴.

Окремо варто виділити провадження, які стосувалися колективних спроб звільнитися від кріпосної залежності. 1807 р. оберпрокурор С. Татищев рапортував міністру юстиції П. Лопухіну, що граф Ю. А. Іллінський подав скаргу на губернське правління, яке дозволило жителям пожалуваного йому містечка Уланів розпочати процес про свої міщанські права. Сенат підтвердив таку можливість. С. Татищев запитував, як йому вчинити, адже уланівців стосувалося три укази: 1796 р. – про пожалування містечка у вічне і спадкове володіння графу; 30 січня 1797 р. – генерал-прокурор О. Куракін видав указ подільському воєнному губернатору О. Беклешову, що уланівці визнані міщанами й належать казні; 12 червня цього ж року – на ім'я О. Беклешова, що міщани при польському правлінні відпрацьовували панщину, тому наказано віддати містечко і староство графу. Урешті П. Лопухін розпорядився С. Татищеву перенести справу на розгляд загального зібрання Сенату¹¹⁵. У 1823 р., після чотирьох років розгляду, цивільний департамент відмовив уповноваженому від громади містечка Калниболото Звенигородського староства, яке наразі перебувало у власності графа Станіслава Потоцького, у претензіях на міщанство та залишив у кріпацтві¹¹⁶.

Загалом ж, з доступних джерел з'ясовано, що в 1823 р. цивільний департамент Київського головного суду розглянув 21 провадження, пов'язане зі спробами звільнитися з кріпацтва. У восьми випадках (38 %) претенденти були звільнені від кріпосної залежності, у семи (33 %) – залишені (з них у чотирьох справах губернський стряпчий оголосив свою незгоду та переніс справу по апеляції до Сенату); у п'яти (24 %) був відсутній вирок, один завершився мировою угодою. Зі звільнених варто відзначити І. Білецького, власник якого (граф О. Потоцький) пропустив узаконений строк на подачу апеляції, тому справа була надіслана для виконання до Уманського повітового суду з повідомленням київських губернського прокурора та казенної палати. Ще у двох справах, які хоча й були вирішені на користь претендентів,

¹¹⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.37 (1820–1821). – №28161. – С. 67–70.

¹¹⁵ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1034. – Арк.1–2, 3.

¹¹⁶ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.308. – Арк.1 зв.

проте власники подали апеляцію, і вирок не набув законної сили¹¹⁷.

Селяни для звільнення від кріпацтва готові були йти на будь-які хитрощі. 1821 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав за апеляцією справу з Радомишльського повітового суду про кріпака О. Малевича. Позивач подав інформацію, що його батько в земських актах Мозирського повіту відзначений шляхтичем. Також було представлено видане 1817 р. в. о. мінського повітового маршалка Вержевського свідоцтво, що батько кріпака в 1795 р. був записаний у шляхетських сказках, але не було навіть такого населеного пункту. Тому його залишили у власності поміщика¹¹⁸.

Отже, після інкорпорації верховна влада дала можливість поміщицьким селянам правовим шляхом здобувати свободу. Для цього було запроваджено спеціальну юридичну процедуру, коли розгляд здійснював спочатку повітовий суд, далі – у рамках обов'язкового ревізійного процесу – цивільний департамент головного суду і, за необхідності – Сенат. Щоб не допустити зловживань із боку виборних посадовців під час захисту корпоративних інтересів, обов'язковою була участь губернських прокурорів для захисту прав позивачів. Звільнення селян було можливим за наявності реальних підстав, і його вдавалося досягнути лише в поодиноких випадках, завдяки позиції поміщиків. Загалом же «пошук свободи» був тривалим і вартісним процесом, який міг супроводжуватися різноманітними махінаціями.

Підіб'ємо підсумки. Ефективне вирішення майнових питань було важливим для всіх категорій населення, крім кріпаків. Верховна влада передбачила для шляхтичів, чиновників, містян, духовенства, військових можливість захисту своїх прав у цій сфері за допомогою судової влади. При цьому під час судового розгляду всі категорії були рівними, до уваги не брали матеріального стану (заможний чи бідний), віросповідання (християнин чи юдей), статі (допускалися вдови).

Розгляд майнових справ був основним у судово-процедурних практиках повітових судів і магістратів та рагуш. Відповідно до річпосполитської судової процедури за незгоди однієї зі сторін процесу провадження затягувалися на тривалий час, що перевантажувало роботу судів невіршеними справами. Усупереч задекларованому поновленню річпосполитських судів і статутного права, влада постійно

¹¹⁷ Там само. – Арк.5 зв. – 6, 9, 10.

¹¹⁸ Там само. – Оп.2. – Спр.157. – Арк.260–260 зв.

намагалася унормувати їхню роботу, що викликало пасивний опір виборних посадовців. При цьому безпосередньо до судового розгляду доходила незначна частина справ через полюбовне вирішення спірних питань, тривалість і дорожнечу участі в процесі. За незгоди переможеної сторони було передбачено подання апеляції до цивільного департаменту головного суду. Можливість оскарження дисциплінувало посадовців повітових судів і магістратів.

Найпоширенішими в судових практиках були справи, пов'язані з вирішенням фінансових питань (неповернення боргів, порушення умов контрактів тощо). Неявку відповідача карали грошовим штрафом згідно з річпосполитським правом. Важливу роль відігравав обіг векселів, який здійснювався відповідно російських норм. Небажання або неможливість сплачувати за своїми зобов'язаннями призводило до махінацій, із якими боролися судові установи.

Намагаючись адаптувати місцеве судочинство до російських вимог, верховна влада зобов'язала судові установи першої та другої інстанцій засвідчувати різноманітні документи, пов'язані з майновими (купчі, боргові розписки, контракти) і цивільними (довіреності, заповіти) питаннями. На думку верховної влади, це повинно було забезпечити правильність їх оформлення та, основне, наповнювати державну скарбницю за рахунок сплати мита. Однією з функцій цивільного департаменту в цій сфері стало посвідчення актів купівлі кріпаків, що супроводжувалося відповідною процедурою.

Спроби поміщицьких селян звільнитися від кріпосної залежності їхні власники сприймали як втрату майна. При цьому, зберігши систему аграрних відносин, Центр дав можливість кріпакам здійснювати необхідні юридичні дії за допомогою судових установ. Заради дотримання законності було передбачено ревізійний процес у цивільному департаменті за участі губернського прокурора, який мав захищати права підданих. Спроби звільнитися були мало результативними. Найбільше шансів мали представники вільного населення – чиншовики, старообрядці та інші, помилково записані під час ревізії до власності поміщика. Надання можливості звільнення легальним шляхом повинно було забезпечити лояльність простого населення.

Отже, верховна влада за допомогою збереження в основних рисах річпосполитської судової традиції та зацікавленого ставлення до судової культури приєднуваної людності у сфері майнових питань зуміла зберегти лояльність вільного населення краю.

4.2. Судове врегулювання земельних відносин

Для тодішнього соціуму однією з основних цінностей було володіння землею. Від судової системи вимагали чіткої фіксації права власності на землеволодіння, а також установлення меж між маєтностями не лише приватних власників, а й проведення розмежування маєтків шляхтичів із казенною власністю. Ще одним учасником земельних відносин стали містяни, які також потребували врегулювання своїх прав на землю з боку магістратів і ратуш.

Проблема налагодження земельних відносини через судові процеси передбачає з'ясування цілої низки питань. Якими судами і за якими процедурами розглядали земельні справи? Чи намагалася верховна влада змінити форми спадкування, особливо продажу / купівлі маєтків? Якщо так, то як до цього поставилася регіональна еліта? Як відбувалося судове врегулювання меж землеволодіння за часів Речі Посполитої і як ними скористалася Російська імперія? Чи були спроби затягування проваджень приватними власниками і як реагувала на це російська адміністрація? Як держава захищала межі казенних володінь та як складалися стосунки межових установ із місцевими адміністраторами?

* * *

У Речі Посполитій врегулювання земельних питань було прерогативою декількох судових інституцій: підтверджував право власності земський суд, а межі землеволодінь установлював підкоморський суд. Апеляційними установами для останнього були комісарський суд і Люблінський трибунал. На Правобережжі на час установлення імперського панування питання власності врегулювалися повітовим судом, межі володінь запроваджували підкоморський, виділовий і комісарський суди; апеляційними установами були цивільний департамент губерньського головного суду та Сенат.

Верховна влада вважала спадкування та купівлю приватних маєтків партикулярною справою за умови, що вони здійснюються згідно з тодішніми нормами. Процес спадкування потрапляв до поля зору судів лише у разі суперечок між спадкоємцями. Уже згадувано про харизматичну графиню Софію Потоцьку, законність володіння якої багатомільйонним майном після смерті чоловіка оскаржено в судах іншими Потоцькими, а самі

судові процеси тривали роками. При цьому сторони використовували законні й незаконні методи, що мало наслідком численні гучні скандали. Один із них дає підстави підозрювати цивільний департамент Київського головного суду в корупції. 1806 р. Сенат видав указ, розісланий до всіх присутствій західного краю. Цивільний департамент під час розгляду провадження графині С. Потоцької про виділення їй частини спадку після смерті чоловіка для обґрунтування свого рішення використав положення арт. 10 «Хто б із двома або трьома жонами дітей мав» розд. 5 «Про право на посаг і віно» III Литовського статуту. Сам текст було виписано не тими точно словами, як у Статуті, і тому набував іншого змісту. Сенат наказував у процесі використання артикулів Статуту та конституцій дослівно списувати текст, забороняючи здійснювати «жодні скорочення чи переміни, які змінюють зміст»¹¹⁹. На 15-й рік після смерті графа Станіслава Щенсного Потоцького, у 1820 р. Сенат слухав справу про позов дружини покійного графа Володимира Потоцького (сина графа від попереднього шлюбу з Жозефіною Амалією Мнішек) Феки Сангушко від імені своїх малолітніх синів до графині С. Потоцької про незаконне володіння маєтками й рухомим майном (мала сумніви стосовно достовірності заповіту). Проте під час розгляду справи 17 сенаторів відхилили це подання, лише сенатор і ревізор Київської губернії 1816 р. О. Болотніков вважав, що С. Потоцька присвоїла собі майно¹²⁰.

Для влади більш важливим було дотримання фінансової дисципліни в процесі спадкування нерухомого та рухомого майна. Ми ще будемо згадувати про суддю Дубенського повітового суду Таршинського, який 1809 р. під час оформлення заповіту на свою дружину використав 30-коп. гербовий бланк (сума сплаченого мита 54 ½ коп., замість гербового паперу вартістю 10 руб. і 6 % від суми переданих коштів). Посадовець мав сплатити 6 % від 12 600 руб. – 756 руб. і з вартістю бланку сума становила б 766 руб. Порятунком став маніфест 30 серпня 1814 р. (за перемогу над Наполеоном звільнялися чиновники та всякого звання люди, які перебували під слідством і судом у справах, що не були вбивствами, розбоєм і грабунком¹²¹), після чого кримінальний департамент Волинського головного суду припинив судове провадження¹²².

¹¹⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.17. – Арк.87.

¹²⁰ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1813. – Арк.2–7 зв.

¹²¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.32 (1812–1814). – №25671. – С.906–910.

¹²² ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1485. – Арк.3 зв.

Набагато важливішим для верховної влади стало питання продажу / купівлі приватних маєтків через сплату мит, що передбачало контроль із боку місцевої адміністрації. Однією з функцій повітових судів було посвідчення кріпосних актів. Не дарма основною книгою установи була «вічиста», до якої записували купчі, різні договори та контракти. З огляду на інтереси казни й можливості отримання мита від укладених угод (6 % від суми продажу та вартість гербового бланку), згідно з указом 25 травня 1798 р. у губерніях «на особливих правах» купчі повинні були здійснюватися за російськими законами. Відповідно всі акти повинні були реєструватися в цивільному департаменті. Проте вже 25 липня, після звернення О. Беклешова, їх чинність була ослаблена. У повітових судах дозволяли реєструвати купчі ціною до 100 руб., а вже на більшу суму – у головних судах. У зв'язку зі знеціненням грошей і зростанням цін на землю 19 травня 1819 р. у великоросійських губерніях дозволили реєструвати в «уездных» судах акти вартістю до 500 руб. Лише 29 травня 1825 р. ці правила були розповсюджені на губернії «на особливих правах» із тим, щоб купчі з більшою сумою продовжували розглядати в головних судах¹²³. 31 грудня 1828 р. Сенат видав указ про дозвіл повітовим судам реєструвати кріпосні акти на суму до тисячі руб. включно¹²⁴.

До 1825 р. кріпосні акти подавали до повітових судів та магістратів польською мовою. Починаючи з 1825 р., відбулися важливі зміни в процедурі реєстрації купчих – для обрахування необхідних платежів до казни обов'язковим став переклад російською мовою та оформлення на бланку відповідної вартості. Після звірки перекладачем та запису до спеціальної книги кріпосні акти віддавали власникам. Передбачали, що казенні палати будуть перевіряти правильність нарахування мита та кожні чотири місяці до них будуть надходити на перевірку актові книги¹²⁵. 1826 р. за Миколи I повернулися до цього питання. 15 грудня Державна рада, розглянувши доповідь Сенату, вирішила, що всі наявні книги для записів актів у головних і повітових судах повинні містити таку інформацію: вартість гербового паперу, на якій записана купча, розмір мита, якою монетою (срібною чи асигнаціями) і за яким курсом. Під час виникнення будь-яких сумнівів повітові суди повинні були звертатися до головного суду, якому відведено функцію

¹²³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.40 (1825). – №30364. – С.296–297.

¹²⁴ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.175.

¹²⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.40 (1825). – №30588. – С.611–612.

контролю нарахування мит. До департаменту була вимога подавати дані й до казенної палати. Водночас передбачено й покарання за невиконання правил за кріпосним та гербовим зборами: утрати повинні були відшкодувати винуватці¹²⁶.

Спроби верховної влади навести лад у сплаті мита під час упівлі нерухомості пояснювали тим, що частина шляхтичів постійно намагалися через різні схеми уникнути оплати платежів. Заради справедливості необхідно зауважити, що частина покупців і продавців були сумнінними: 1800 р. цивільний департамент Волинського головного суду слухав звернення поміщика Ковельського повіту Я. Залеського, який продав маєток колишньому підчашому І. Фанеському за 2 700 руб. сріблом і просив засвідчити купчу відповідно зі сплатою всіх платежів¹²⁷. Цього ж року хорунжий колишніх польських військ І. Монастирський та шляхтич І. Кривецький продали підполковнику В. Селецькому за 3 тис. золотих голландських червоних, 3 тис. 143 руб. старою срібною і 3 тис. 666 руб. новою срібною монетами маєток у с. Литвинець Богуславського повіту. У купчій було зазначено, що володіння маєтком ніхто не оскаржував та власність не перебувала в заставі. Указано суму сплаченого мита – 1 101 руб. 45 коп.¹²⁸. Усього за 1800 р. у Київській губернії було записано 16 купчих та отримано кошти в сумі 1 484 руб. 27 коп. (окремо вказувалося сума мита (5 % від суми угоди) та на канцелярські видатки передбачено 1 % від суми мита)¹²⁹. З огляду на те, що до юрисдикції цивільного департаменту входила реєстрація всіх купчих на суму від 100 руб., лише 16 угод є свідченням ухияння шляхтичів від оформлення угод із виплатою коштів.

Питання стягнення платежів потребувало від верховної влади надзвичайної обережності: з одного боку, повітові суди, а ще більше – цивільні департаменти повинні були дотримуватися артикулів III Литовського статуту й не втручатися в партикулярні справи землевласників і орендарів маєтків. З іншого – не поступатися казенними інтересами через постійну потребу у фінансах. Власники використовували різні схеми ухияння, про які незабаром стало відомо місцевій адміністрації, а згодом і Петербургу. Очевидно, що на порушеннях наголошував не стільки губернатор (ми вже раніше бачили позицію київського

¹²⁶ Там же. – Собр.2. – Т.1 (12 декабря 1825–1826). – №751. – С.1308–1309.

¹²⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.195. – Арк.245.

¹²⁸ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.6–7.

¹²⁹ Там само. – Арк.3 зв. – 37 зв.

цивільного губернатора М. Короб'їна, задоволеною ефективністю річпосполитської судової практики), а передусім губернський прокурор. Ситуація для верхньої влади стала настільки важливою, що 1805 р. до всіх цивільних департаментів головних судів західних губерній надійшов сенатський указ із повідомленням, що під час купівлі маєтку у Віленській губернії було сплачено мито лише з готівкової суми, а не зі всієї вартості нерухомості. Указано й суму недоплати – 10 705 руб. 95 коп. Було згадано й про санкції щодо винуватців махінацій. Наказано спиратися на указ 22 липня 1752 р., за яким продавець і покупець були зобов'язані сплачувати подвійне мито. Головним судам наказано повідомити про указ усім установам, які займалися стягненням мит¹³⁰. Проте навіть можливість накладення штрафу не зупиняла шляхтичів від порушень, поясненням чого може слугувати прихильне ставлення до них із боку посадовців повітових і головних судів (пригадаймо суддю Дубенського суду, який сам вдавався до махінацій) та імперською політикою – не загострювати стосунки з місцевою елітою.

Зрозуміло, що одним указом вирішити питання, пов'язане зі сплатою мит, було неможливо, тому шляхта робила все для мінімізації своїх витрат. У 1815 р. вибухнув черговий скандал. Представники влади – волинський та київський губернські прокурори – указували у своїх рапортах оберпрокурору Д. Баранову, що від одного до іншого власника маєтки переходять без сплати мит. Після цього від цивільного департаменту Київського головного суду очікували пояснень, вимагаючи стягнення мит згідно з правилами 7 червня 1810 р.¹³¹ Водночас до Сенату з рапортами звернулися київський губернатор П. Черепанов і цивільний департамент щодо переходу в губернії за різними угодами маєтків з рук у руки також без сплати мит¹³². Позиція сановника була протилежною до думки згаданого вище губернатора М. Короб'їна й полягала в захисті інтересів казни. Посадовці цивільного департаменту головного суду стояли на сторожі інтересів місцевої шляхти й на своє виправдання пояснювали, що згідно з конституцією 1768 р. та універсалами Постійної Ради від 13 грудня 1776 р. під час продажу маєтку укладалися три угоди: 1) резигнаційний акт

¹³⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.1904. – Арк.1–2.

¹³¹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1498. – Арк.2–2 зв.

¹³² Не можна вважати, що ніяких коштів від купчих не надходило до скарбниці. У січні 1809 р. з купчих та закладних надійшло митних зборів 10 178 руб. 85 коп. асигнаціями і міддю, які відсилювали до Київського повітового казначейства (ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.3–3 зв.)

– попередня угода про продаж; 2) донатія – купча кріпость; 3) квитанція про сплату покупцем продавцю домовлених грошей, мито за папір (інших платежів не сплачували)¹³³.

З часу відкриття Київського головного суду до часу подання пропозиції цивільного губернатора 11 травня 1814 р. ніхто від влади не заперечував, щоб будь-яка угода (незалежно від назви), що, по суті, була продажем, даруванням, уступним актом (з набуттям майна після смерті власника) чи обміном, не була дійсною, якщо новий власник вступає у володіння (інтромісію) та не сплачує мита. Судова установа пояснювала, що резигнаційний контракт не є купчою кріпостью, адже власник при несплаті коштів повертав собі маєток. Ще зазначено «доживотні угоди», коли маєток відходив до нового власника до його смерті, а потім повертався назад. Це називали «акт за обставинами» і стягували по 10 руб. мита. Найбільше роздратування місцевого адміністратора викликав той факт, що возні підкоморських судів вводили у володіння нових власників, не звертаючи уваги на кріпосні акти та сплату мита. Губернатор же вказував, що нові власники, не заплативши державі, володіють маєтками. Сенат наказав стягувати кошти за «Положенням про кріпосні мита» 11 лютого 1812 р., згідно з яким сума мита становила 6 % від ціни угоди. Було заборонено головному суду використовувати річпосполитські закони в цьому питанні. Хоча губернатор оцінював збитки до 100 тис. руб. і вимагав судити винуватців, але за маніфестом 30 серпня 1814 р. вони були прощені. Надалі наказано стягувати необхідні гроші¹³⁴.

Порушення під час продажів перебували під контролем губернського прокурора, який одразу ж повідомляв своє керівництво. Типовою була ситуація, коли 1816 р. подільський губернський прокурор доповідав міністру юстиції, що в цивільному департаменті Подільського головного суду розглядали справу про маєток у містечку Збриж Кам'янецького повіту. Спочатку власник К. Тарло продав його підполковнику Бабанінову, той перепродав Ф. Тарло, останній – поміщику Лісневському. Проте були відсутні купчі й не сплачені казенні платежі¹³⁵.

Ситуація для казни не покращувалася й 1820 р. Сенат знову повертається до цього питання. Від цивільного департаменту Волинського головного суду вимагали

¹³³ За російським правом вимагалось записувати купчу кріпость на гербовому папері певної вартості і додатково сплачувати 6 % від суми угоди.

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1634. – Арк.3–4, 5–6, 15 зв. – 17.

¹³⁵ Там само. – Спр.1618. – Арк.1–1 зв.

терміново надати відомості з інформацією про продані чи переведені іншим чином маєтки по роках, із зазначенням, чому не стягнуті мита й хто в цьому винен. У відповідь департамент доповів, що стягуванням мит займаються нижні земські суди, а відомості вони подадуть пізніше. Незважаючи на суворі вказівки, Волинський головний суд не поспішав¹³⁶, намагаючись перекласти відповідальність на нижчу поліцейську установу та затягуючи справу в очікуванні нових виборів до установи.

Не менш гостро стояла проблема юридичного оформлення міщанами й купцями права власності на землю та будівлі. Зрозуміло, що такі юридичні дії передбачали сплату додаткових коштів, чого місцеві жителі через бідність не могли або не хотіли робити. Неврегульованість земельних справ у містах і містечках призвела до того, що це питання стало предметом розгляду Сенату за поданням міністра фінансів. Останній повідомляв про звернення багатьох цивільних губернаторів, які вказували, що не всі містяни уклали кріпосні акти на купівлю будинків та іншого майна й не сплатили мита. На підставі рішення Сенату Подільське губернське правління 1818 р. надіслало до магістратів указ, згідно з яким від них вимагали за допомогою поліції оголосити в місті про вимогу сплати мита впродовж шестимісячного терміну. Осіб, які уникатимуть сплати, наказували віддавати під суд. Розуміючи реакцію магістратів і ратуш, Сенат покладав на поліцію контроль за тим, щоб ніхто не вступав у право володіння без оформлення кріпостей¹³⁷.

Пройшло два роки, але швидкого вирішення проблеми з наповненням казни не відбулося. Магістрати зобов'язали щотижня повідомляти поліцію про тих, хто з'явився для укладення купчої. 1820 р. Проскурівський магістрат у повідомленні до губернського правління звітував, що протягом звітного періоду ніхто не уклав купчої. Більш цікавими є дані про підсумки роботи в цьому напрямку в Проскурові: до закінчення шестимісячного терміну з'явилося 369 осіб¹³⁸, з них: 176 (48 %) заплатили 2 587 руб. 16 коп. (середній розмір становив 14,7 руб., тобто якщо рахувати розмір мита у 6 %, то середня вартість землі й будинку

¹³⁶ Там само. – Спр.1498. – Арк.4–5 зв.

¹³⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.7–7 зв.

¹³⁸ На 1806 р. в Проскурові мешкали 2022 жителі, налічувалося 487 будинків, із них лише один кам'яний. 1822 р. місто постраждало від великої пожежі, що знищила всі дерев'яні споруди. Після пожежі відбулося повне перепланування Проскурова згідно з генеральним планом 1824 р. (*Сюнін С.М.* Хмельницький // *Енциклопедія історії України.* – Т.10: Т-Я. – К., 2013. – С.388). Фактично, на 1818 р. більшість населення мали проблеми з юридичним оформленням своєї нерухомості.

становила 245 руб.), 136 (37 %) побудувалися на пустопорожніх землях і тому заплатили 572 руб. 74, 5 коп. за новобудови, решта 57 (15 %) – представили документи, але не заплатили (через відсутність коштів) 438 руб. 76,5 коп. і за новобудови 79 руб. 81 коп. Боржників тричі викликали до магістрату, але марно, сплатити заборгованість вони не могли. Із самого початку, ще в 1818 р., проскурівські міщани давали пояснення: В. Мартинов купив у 1808 р. будинок за 15 руб. сріблом, але мито не сплатив через відсутність коштів; Ф. Сивко придбав будинок 28 років тому за 5 червінців, про що є записи в польських актах; Г. Пивоварка отримала будинок після смерті чоловіка. Частина з них сплатила заборгованість, щодо інших магістрат повідомляв, що ці люди не мають грошей на життя, тому це не «приховування казенного інтересу», за яке передбачалося покарання канчуками. Магістрат вважав, що покарання нічого не дасть, тому пропонували справити по 10 руб. асигнаціями за запис і відсотки від оцінної вартості (наводилося 4 %). Усі боржники були помилувані за маніфестом 22 серпня 1826 р.¹³⁹

Ще одним предметом судових розглядів у магістратах і ратушах було право власності на окремі ділянки під забудову. 1824 р. Радомишльський магістрат слухав два звернення А. Лейдеровича, який просив повернути йому ділянку землі вартістю 25 руб. асигнаціями. Свого часу на ній була хата його батька, яка згоріла ще в 1812 р. На цій ділянці, скориставшись малолітством позивача, побудував будинок сусід. Вирішальне значення мали покази дев'яти свідків міщан-євреїв, подані до поліції. Суд став на бік сироти, зобов'язавши відповідача поставити паркан, а позивачу побудуватися протягом трьох років¹⁴⁰.

Отже, верховна влада була готова не втручатися до партикулярних земельних справ місцевої еліти, але лише за умови сплати необхідних казенних платежів під час укладання купчих або заповітів. Шляхтичі хотіли дотримуватися річпосполитської судової процедури, не сплачуючи жодних коштів. Для цього вони використовували різні можливості для ухиляння, отримуючи підтримку з боку виборних посадовців судових органів. Спроби місцевих адміністраторів навести лад не завжди були успішними через відсутність підтримки в Центрі, який розглядав поблажливість у цій сфері як спосіб порозуміння з місцевою

¹³⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.21, 38, 170, 191, 222 зв. – 223 зв., 226–226 зв.

¹⁴⁰ ЦДНАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.29–32.

шляхтою. Імперська політика порозуміння з елітою розповсюджувалася й на містян, які за умови відсутності коштів для юридичного оформлення кріпостей не піддавалися покаранням.

* * *

Компетенція підкоморських судів на Правобережній Україні була регламентована арт. 70 розд. 4 II Литовського статуту (1566 р.)¹⁴¹. Існувала спеціальна судова процедура: провадження розпочиналися лише за дорученням земського суду та проходили безпосередньо на місці предмету суперечки з повідомленням сторін за чотири тижні. Під час розгляду вивчалися докази (листи й межові знаки), заслуховували свідків, відтак присуджували спірний ґрунт, який позначався копцями (межевими знаками). Лише якщо були відсутні достовірні письмові чи межові докази, які відігравали основну роль, то використовували свідчення позивача. Підкоморій видавав підписане й завірене печаткою рішення суду. Законодавець намагався протидіяти затягуванню судового розгляду й забороняв призупинення: провадження мало бути вирішене одразу. Можливими юридичними підставами перенесення розгляду справи були хвороба (за умови підтвердження присягою) або службова зайнятість однієї зі сторін.

Важливу роль у Литовському статуті відводили апеляційному процесу. Він повинен був вибудуваний, щоб переконати непоступливу шляхту в правильності судового рішення. Зазначимо, що першим кроком незадоволеної сторони ставало подання скарги до земського суду. Після цього призначали комісарський суд зі шляхти повіту (до якого входив каштелян), перед яким підкоморій пояснював причини свого рішення. Ухвалений судом вирок уважався остаточним. За необґрунтованості позивач сплачував підкоморієві 2 копи грошей штрафу та відшкодував збитки іншій стороні. Під час розмежування на стику двох повітів обов'язковою була участь двох підкоморіїв¹⁴². Із часом процедура апеляції ускладнювалася: згідно з польським правом справа надходила до Люблінського трибуналу. Проте він самостійно не розглядав її, а направляв на місце для розгляду іншого підкоморія. Коли той вирішував питання аналогічно, вирок підлягав обов'язковому виконанню. Якщо ж вирок був іншим, то незадоволений повинен був знову апелювати до трибуналу, і

¹⁴¹ Статут Вялікага княства...; Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.237.

¹⁴² Там само.

тоді призначали третього підкоморія, чий декрет не міг змінити навіть король¹⁴³.

Важливим питанням була оплата, яка становила від кожного (насипаного чи вкопаного) наріжного копця 24 литовських гроші, середнього – 12 (відстань між копцями не менше трьох шнурів (1 шнур – 49,125 м¹⁴⁴))¹⁴⁵.

Юрисдикція підкоморських судів розповсюджувалася передусім на шляхетське землеволодіння. Якщо конфлікт зачіпав межі королівщин, то в процесі брали участь королівські комісари. Під час розмежування з представниками інших вільних прошарків до судової колегії входили представники магістратів, капітулів¹⁴⁶. Крім визначення меж землеволодіння, суди вимірювали ґрунти, які розподіляли між спадкоємцями, фіксували межі під час купівлі, продажу маєтків¹⁴⁷. За Литовським статутом, вироки підкоморського суду, незважаючи на апеляції, виконували в частині встановлення межових знаків та вступі у володіння присудженими землями, а вже грошовий платіж, присяга, руйнування старих межових знаків й інші статті вироку не набували чинності до рішення маршалкового комісарського межового суду, присуд якого був остаточним¹⁴⁸.

Оскільки земля була сталим джерелом статків, спільнота прагнула до узаконення землеволодіння. Через малочисельність судів та небажання втрачати спірне землеволодіння звичним явищем ставало затягування розгляду справ навіть на десятиріччя. Мабуть, рекордистом можна вважати справу про встановлення меж між землями брацлавського підкоморія князя С. Святополька-Четвертинського, графа А. Сенявського та інших землевласників. Провадження розглядали 12 разів. Уперше – Вінницький межовий (підкоморський) суд Брацлавського воєводства 1599 р. Далі наявними є дані про розгляд підкоморським судом у 1645 р. Сума штрафу становила 4 тис. литовських коп. Люблінський трибунал у березні – травні 1645 р. засідав у різних населених пунктах Брацлавського воєводства. 7 серпня 1645 р. справа була на апеляційному розгляді в Люблінському трибуналі (відкладалася у зв'язку з новими запитаннями, пов'язаними з

¹⁴³ Русов С. Вольнские записки. – Санкт-Петербург, 1809. – С.141–142.

¹⁴⁴ Ворончук І.О. «Влекло по мере» 1557 года в Великом княжестве Литовском (к вопросу украинской метрологии): [Электронный ресурс]: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/3969-volochil-pomira-1557-roku-u-velikomu-knjazivstvi-litovskomu-do-pitannja-ukrayinskoyi-metrologiyi.html>.

¹⁴⁵ Статут Вяликага княства...; II ЛС. – С.327.

¹⁴⁶ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.11.

¹⁴⁷ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.236–237.

¹⁴⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – №19985. – С.754–756.

королівськими декретами). Кінцевою датою розгляду було 2 березня 1783 р.¹⁴⁹

Отже, за часів Речі Посполитої підкоморські суди займалися, передусім, урегулюванням земельних та межових справ на підставі документів та показів свідків. Було запроваджено судову процедуру, яка завершувалася укладенням вироку з наступним розмежуванням. Незадоволеним давали змогу апелювати до Люблінського трибуналу. Застосовували нетрадиційний спосіб вирішення справи: розгляд апеляцій на місці здійснював інший підкоморій, чіє рішення було остаточним і не могло бути скасованим навіть королем. Юрисдикція розповсюджувалася на шляхетське землеволодіння. Ці ж суди використовували для розмежування з королівщинами та володіннями інших прошарків вільного населення.

* * *

Після інкорпорації Правобережжя підкоморські установи було ліквідовано, а їхнє місце зайняли російські станові повітові суди, які здійснювали землевпорядну діяльність відповідно до «Учреждений...» 1775 р.¹⁵⁰

Павло I відновив підкоморські суди, поставив їх під контроль головних судів, наказавши передавати провадження на ревізію до цивільного департаменту¹⁵¹. Okремо йшлося про «обов'язкове» виконання всіх вимог головного суду й регулярне звітування про з'ясовані справи¹⁵².

Для верховної влади важливості набуло питання апеляції, адже за її допомогою можна було здійснювати не лише корекцію рішень посадовців у партикулярних справах, а й захищати казенні інтереси під час розмежування з приватними землеволодіннями. Роль Люблінського трибуналу тепер відігравав цивільний департамент, але він уже не надсилав на місце розмежування іншого підкоморія. За російської держави поставало формальне документальне право, коли рішення приймали на основі діловодних паперів, відкидаючи людський фактор у процесі розв'язання поземельних справ. Головні суди краю стали апеляційними установами, які свого рішення не змінювали, як за польськими законами, а за необхідності направляли справу до Сенату¹⁵³.

¹⁴⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1–2 зв., 187–188.

¹⁵⁰ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.235, 246.

¹⁵¹ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.727–733.

¹⁵² ЦДДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27.

¹⁵³ Русов С. Вольские записки. – С.142.

У 1800 р. Сенат слухав питання про порядок апеляції за зверненням цивільного департаменту Волинського головного суду. Головним судам рекомендовано здійснювати судочинство «за правом 1726 р. для Великого князівства Литовського (видання 1776 р.)» й розглядати скарги за польським правом. Якщо головний суд вважав, що все виконано правильно, то апеляція до Сенату була заборонена, а рішення надсилали для виконання. Якщо ж скарга мала реальні підстави, то рішення не приводили в дію. Ці правила поширювалися на Правобережжя, Білоруську та Литовську губернії¹⁵⁴.

За перебування в складі Російської імперії врешті виробилася така процедура: вуразі земельних суперечок поміщики вносили прохання до судів першої інстанції або одразу до головного суду, а вже ті давали розпорядження повітовому підкоморію розібратися. Підкоморій виїжджав на місце, де на підставі документів та межових знаків вирішував суперечку¹⁵⁵. Незадоволені рішеннями підкоморія сторони подавали апеляцію одразу до головного суду. Після цього до підкоморського суду надходив указ із зазначенням спірного предмету. Наприклад, щодо Радомишльського суду в 1824 р. надійшов указ за скаргою колезького секретаря Григорія Панютіна, що під час розмежування маєтку спадкоємців Іскр попередній підкоморій Грабовський неправильно відрізає значну частину земель¹⁵⁶. Окрім цього, цивільний департамент головного суду, не розбираючи справи, призначав комісію в складі повітового маршалка та декількох членів, яких обирали дві сторони процесу, яка, як і підкоморій, розглядала справу¹⁵⁷. Навіть якщо сторони були задоволені рішенням підкоморського суду, то справи все одно надходили на ревізію до цивільного департаменту головного суду відповідної губернії (наприклад, Київського головного суду, як це було з декретами (вироками) Радомишльського підкоморського суду¹⁵⁸).

Фактично верховна влада задекларувала повернення до попередньої річесполитівської судової системи на повітовому рівні з польською мовою судочинства й кадровим складом місцевого походження. Відсилення справ на ревізію до головних судів мала переконати місцеву еліту, що влада стежить за дотриманням принципу справедливості, адже в

¹⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1254. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 4–5.

¹⁵⁵ ПСЗРИ. – Собр. 1 – Т. 26 (1800–1801). – № 19985. – С. 754–756.

¹⁵⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф. 530. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 27.

¹⁵⁷ ПСЗРИ. – Собр. 1 – Т. 26 (1800–1801). – № 19985. – С. 754–756.

¹⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф. 530. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 56.

цивільних департаментах головних судів інтереси шляхти були представлені головою та трьома засідателями. З іншого боку, ревізування та подання апеляцій разом із появою ще додаткової апеляційної ланки – Сенату – затягувало остаточне вирішення справ на роки.

* * *

Підкоморські суди розглядали справи трьох типів: суперечки між приватними власниками, між приватними власниками та казною, адміністративного характеру (розмежування повітів і губерній).

Найчисленнішими, кропіткими й тривалими були поземельні справи з розмежування маєтностей приватних власників. Деякі вирішували десятками років. Зокрема, Гайсинсько-Ольгопільський підкоморський суд 1810 р. слухав справу, яка надійшла з Сенату, про спірні землі та межові знаки між маєтками М'ястковського ключа поміщика Ярошинського та Голубецького ключа генерал-лейтенанта Пулавського (останній був відданий під розбір для задоволення кредиторів). Початок землеволодіння виводили з 1459 р., коли київський князь Семен пожалував маєтності шляхтичу Є. Шашку. З часом земля від його спадкоємців дісталася різним власникам, але чіткого розмежування не було проведено, що призводило до суперечок про межі, напади та привласнення земель. 1798 р. Подільський головний суд наказав остаточо вирішити справу й визначив комісію в складі підкоморія та коморника Ямпільського (Ямпіль – М'ястківка 39 верств) підкоморського суду та підкоморія Ковельського (Ковель – М'ястківка 551 верства) повіту Волинської губернії. Проте один із них мав власну думку щодо розмежування, і після невдалої спроби призначити ще одну комісію Подільський головний суд самостійно взявся за розмежування. Проте відповідно до «книги 7 Конституції 1768 р. (стор. 7)» передбачали, що першою інстанцією мав бути земський суд, який давав указівку підкоморському на місці провести слідство та вирішити справу, підписавши план. У разі апеляції створювали кондесенцію (з'їздовий суд¹⁵⁹), й інший підкоморій виносив рішення. Якщо воно підтверджувало попередній вирок, то межовий декрет набував чинності. Тому розмежування зайшло в глухий кут. За сенатським указом від 8 липня 1807 р., Волинському головному суду по аналогічній межовій справі було розтамувачено, що потрібно відсилати лише одного підкоморія. Якщо його рішення буде

¹⁵⁹ Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов... – С.122.

однаковим з попереднім, то справа вважається завершеною, а якщо ні – то головний суд повинен дати власне рішення згідно з позиціями того підкоморія, чіє рішення підкріплене документами. Але Подільський головний суд не вважав за можливе підтверджувати рішення, тому справа затягнулася надовго¹⁶⁰.

Знаковою стала справа графа Самойлова зі смілянськими власниками та звенигородським старостою. У 1807 р. він скаржився міністру юстиції П. Лопухіну, що з'їздовий підкоморський суд вимагав від нього присяги про надання всіх документів у справі, чого той не міг зробити через незнання ні польської, ні латини, проте наказав смілянському архіваріусу подати всі документи. Незважаючи на те що граф перебував на військовій службі, суд наказав прибути йому за декілька днів до свого приїзду на збірне місце (де перебував п'ять днів). При цьому повірений (пленипотент) марно пояснював, що граф перебуває на службі за 400 верств. Окрім того, щоб відпроситися в князя Прозоровського, йому потрібно подолати до Бухареста ще 500 верств. Проте за неявку російського землевласника було оштрафовано на 28 руб. сріблом, як і його опонента графа Потоцького, котрий у той час перебував у Києві. Граф Самойлов просив захисту в губернського прокурора, адже «тутешні дрібні законники лише тим тільки марнославні, що можуть утискати та гнобити людей заслужених, котрі не мають захисту». Після цього звернення надійшла відповідь, що міністр юстиції повідомив київського військового губернатора М. Кутузова та губернського прокурора про необхідність утрутитися¹⁶¹.

Розмежування призводило й до насильства, хоча розгляд подібних справ належав до компетенції повітових судів. 1817 р. з Житомирського повітового суду до Волинського головного суду надійшла справа проти поміщиці Іоганни Пав... (нерозбірливо), звинуваченої в розритті зроблених комісією граничних знаків (копців) при обмежуванні маєтку князя М. Кутузова. Не вдалося встановити вироку, але остаточно справа була вирішена в 1827 (!) р.¹⁶² Загалом же генерал від інфантерії М. Кутузов, якому 1795 р. були пожадувані казенні маєтки в Київській і Волинській губерніях (Зубівщина, Горошки та інші), потрапив у вир місцевої судової системи. Єдиним документом, який він отримав на право володіння, був указ «з інвентарем». Проте

¹⁶⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.790. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.357–359 зв.

¹⁶¹ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.1–2.

¹⁶² Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.788.

одразу ж проти нього сусідні землевласники та позитивні орендарі казенних маєтків розпочали подавати позови про встановлення меж землеволодіння. У відповідь М. Кутузов подав прохання на ім'я імператора, де вказав, що станом на 1801 р. у присутствіях було 14 судових розглядів і він несе фінансових витрат на участь у справах, не маючи достовірних документів. Під час розгляду цього звернення Сенат наказав використовувати свій указ від 20 січня 1798 р. і вважати у процесі судового розгляду маєтності казенною власністю. Водночас йшло розпорядження всім присутствіям (повітовим судам і магістратам, причому ні Сенат, ні губернські правління, ні цивільні департаменти головних судів не мали інформації, у яких саме установах відбувається розгляд справ) припинити будь-які провадження. Усім незадоволеним пропонували починати процедуру, як у претензіях до казенних володінь¹⁶³. Проте ситуація з М. Кутузовим мала продовження: 1805 р. у всі присутствія було розіслано указ Київського губернського правління. Підставою стало сенатське розпорядження після відповідного прохання князя до імператора. Кутузов укотре пояснював, що 1795 р. йому пожалували маєтки в Київській і Волинській губерніях із 2777 кріпаками. Хоча всі претензії до секвестрованих маєтків повинні були подаватися до казни, йому відтоді доводилося постійно судитися. Він просив, що оскільки має відлучитися на довгий термін і не зможе брати участь у судових засіданнях, то щоб йому дали змогу вільно володіти маєтностями. Тому під загрозою покарання наказували судовим установам укотре дотримуватися правил щодо претензій до казни¹⁶⁴.

Книги межових декретів та актів Дубенського підкоморського суду за 1799–1805 рр. не зайве вказують, що найбільше справ розглядали щодо суперечок за земельні межі між приватними власниками¹⁶⁵. 1800 р. у цьому суді було видано два остаточних рішення («dekret w sprawie granicznej»), дві справи про проведене розмежування («akt graniczny») та п'ять актів відкладання справ («akt limity») ¹⁶⁶. У

¹⁶³ Там само. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.100–100 зв.

¹⁶⁴ ЦДАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.207–207 зв.

¹⁶⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–3 зв.

¹⁶⁶ Декрет належав до групи судово-межових актів, це було рішення суду про присудження акторату одній зі сторін, тобто права скріпити свої докази присягою, що дорівнювало виграшу процесу (Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.24).

Акт граничний належав до фіксаційно-межових актів і, на відміну від судових, описував ті межові операції, у яких підкоморський суд виступав як виконавець, не вдаючись до розгляду спорів, а лише оформляючи граничні межі (Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.27).

Акт ліміти відкладав розгляд справи. Прикладом може слугувати розгляд справи Дубенським підкоморським судом про розмежування маєтків Перемилівка та Мошкове 20 липня 1800 р. Це був

1801 р. – три декрети, два граничних і сім актів відкладання справ. У 1802 р. – два граничних, десять актів відкладання¹⁶⁷.

На вересневу третину 1818 р. у провадженні Острозького підкоморського суду перебувало дві невіршених справи: про відмежування маєтків села Угольці поміщика Чернецького від села Завізова поміщиків Вобещанських; села Віткова поміщика Бентковського від села Липки й інших володінь князя Любомирського. Обидві справи були розпочаті в цьому ж році, але призупинені за згодою сторін для доповнення документів¹⁶⁸. На березень 1825 р. Луцький підкоморський суд мав п'ять невіршених справ: дві – про розмежування маєтків приватних осіб 1816 р. та 1819 рр., не з'ясовані через неявку сторін; із 1817 р. заишалася справа про розмежування маєтку ксьондзів Луцьких тринітаріїв села Яровиці від маєтку села Теремного поміщика Лутавікова (передано сторонами до Рівненського підкоморського суду); про розмежування маєтків 1819 р., яке було передано сторонами до компромісарського суду; про розмежування села Вичулки між Луцьким латинським капітулом та приватними власниками, яке було передано з повітового суду в 1819 р., але переадресоване до Дубенського повіту¹⁶⁹, у якому це село перебувало¹⁷⁰.

Розмежуванням казенних маєтків від власницьких керували цивільні департаменти головних судів. У 1808 р. департамент Подільського головного суду спланував на літній період терміни й обсяги робіт. З іншого боку, повітові маршалки повинні були розмежовувати разом із повітовими землемірами повіти. Департамент опинився в цікавій ситуації, адже повітові землеміри за наказом губернського правління повинні були спільно з підкоморськими судами встановлювати межі пожалуваних маєтків. Визначено, що пріоритет належить розмежуванню казенних маєтків, тому для проведення відповідних робіт у Литинському повіті необхідно було залучити повітових землемірів¹⁷¹.

повторний розгляд після попереднього акту ліміти і знову судовий процес переносився за згодою шести учасників конфлікту на 12 серпня цього ж року (Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50–50 зв).

¹⁶⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 53, 126.

¹⁶⁸ Там само. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.112.

¹⁶⁹ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.29–30 зв., 42.

¹⁷⁰ Wyczołki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.14. – Warszawa, 1880–1914. – S.76 [Електронний реєстр]: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/76; Список населенних мест Вольнской губернии / Издание Вольнского губернского статистического комитета. – Житомир, 1906. – С.52.

¹⁷¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2130. – Арк.1–1 зв.

Закономірністю імперської судової процедури ставало втручання адміністративних установ у розгляд проваджень, що підривало авторитет судових установ. Дійшло до того, що сторони процесу, особливо якщо це були немісцеві землевласники, незнайомі з річпосполитським правом, оминаючи судові установи, напряду оскаржували дії підкоморіїв, як це було з М. Кутузовим і графом Самойловим. Подільське губернське правління постійно нагадувало Кам'янецькому підкоморському суду про прискорення розгляду справ. 1797 р. надійшов указ за скаргою полковника Кршижановського, що судова установа не зробила розмежування його села із суміжними старостинськими маєтками. Тому О. Беклешов наказав визначити термін ї, отримавши від обох сторін документи, швидко провести розмежування¹⁷². Як і з приватними власниками, справи вирішували роками й часто вони супроводжувалися скандалами. У 1802 р. за указом Київського губернського правління Радомишльський підкоморський суд розпочав розмежування Рожевського староства від володінь князя Голіцина, графів Потоцького й Браницького та шляхтичем Рипінським. У 1803 р. з'їхалися Київський та Радомишльський підкоморські суди, але через відсутність плану староства справу відклали. 1820 р. її ще розглядали, і лише в 1823 р. була передана на ревізію до цивільного департаменту Київського головного суду¹⁷³.

Аналогічно тривало розмежування казенного Димерського староства. У липні 1809 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав повідомлення губернського правління, яке наказувало підкоморському суду завершити розмежування, що вже тривало сім років і з різних причин відкладалося. Губернське правління вимагало від суду з'їхатися та не покидати місця до завершення робіт. Проте суд, не згадавши про розпорядження, просив й отримав дозвіл від головного суду на відтермінування¹⁷⁴. 27 січня 1822 р. до Радомишльського підкоморського суду надійшов указ із Київського губернського правління за зверненням поміщиці С. Синельникової, що справа про розмежування казенного Димерського староства з Демидівським ключем її покійного дядька підполковника Апостола тягнеться з 1799 р. У 1805 р. для попереднього огляду спірних відведень та меж з'їхалися Київський і Радомишльський підкоморські суди. На план знімав межі

¹⁷² ЦДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.88–88 зв.

¹⁷³ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.291, 63, 231 зв., 291, 438 зв.

¹⁷⁴ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.40.

повітовий землемір. Згадані суди своїм рішенням у 1807 р. у присутності радника казенної палати та повітового стряпчого знищили спірні відведення та схвалили межі володінь. Проте частину земель не змогли розмежувати. Апостол подав апеляційну скаргу головному суду. Лише 1816 р. надійшов указ із правління, що справа переслана до Київського підкоморського суду з вимогою вирішити її. У 1822 р. наказано Радомишльському підкоморському суду провести слідство. Проте станом на серпень 1822 р. справа не була вирішеною, бо перебувала в колишнього підкоморія Шимановського, який уже півтора року не перебував на посаді й було невідомо, що з документами¹⁷⁵. Елопея з казенним Димерським старостом продовжувалася. У 1822 р. за розпорядженням губернського правління був наказ, щоб Київський та Радомишльський підкоморські суди з'їхалися та нікуди не від'їжджали доти, поки справа з розмежування не буде вирішена зі суміжними маєтностями князів Любомирських, графині Ходкевич та поміщиків Іскр¹⁷⁶. На 1823 р. справа, за вказівкою Київської казенної палати, мала бути з'ясованою, але цього не сталося через її подальше перебування в колишнього підкоморія Шимановського¹⁷⁷. Три рази були з'їзди в Димерці, але якщо підкоморій Київського суду К. Росцишевський приїжджав, то з Радомишльського підкоморського суду нікого не було й пояшень теж не надано¹⁷⁸.

Верховна влада та місцева адміністрація намагалися контролювати перебіг проваджень, які були пов'язані з державними маєтностями. У відповідь підкоморські суди, захищаючи корпоративні інтереси, намагалися їх сховати. На вимогу Волинського губернського правління 1822 р. Острозький підкоморський суд звітував, що в 1821 р. ніяких справ, пов'язаних із казенним інтересом, не було¹⁷⁹.

Однією з функцій, яку верховна влада делегувала підкоморським судам, була участь у розмежуванні територій губерній та повітів. 16 липня 1798 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження про залучення повітового землеміра та підкоморія кожного повіту з їхніми коморниками до процесу розмежування губерній. Наказано складати атласи, причому для підкоморських та повітових судів їх укладали підкоморій із

¹⁷⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.7–7 зв., 10, 56.

¹⁷⁶ Там само. – Арк.61, 77.

¹⁷⁷ Там само. – Арк.90, 96.

¹⁷⁸ Там само. – Арк.98–98 зв.

¹⁷⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.20.

коморниками. До складу комісії під час розмежування губерній входили, крім повітового підкоморія, губернський землемір, канцелярські службовці, один унтерофіцер і три солдати. Коли ж комісія у своїй роботі наближалася до меж сусіднього повіту, то підкоморій повинен був попереджати свого колегу. Якщо той не прибув, то підкоморій продовжував межування та доповідав губернському правлінню, яке мало залучити наступника через нарочного на кошти підкоморія. Про роботу необхідно було звітуватися губернському правлінню кожні два тижні¹⁸⁰.

До процесу розмежування повітів був залучений підкоморій спільно з повітовим землеміром та членом нижнього земського суду. Проте й через майже десять років роботи не були завершені: у 1807 р. з Подільського губернського правління надійшов указ до Гайсинсько[-Ольгопільського] підкоморського суду про необхідність негайного відмежування Балтського повіту від Ольгопільського. Балтський повітовий маршалок вимагав, щоб було визначено термін для з'їзду комісарів. Проте всі члени підкоморського суду за вказівкою губернського правління були зайняті розмежуванням казенних від пожалувань власницьких маєтків, при цьому підкоморій розмежував в Ольгопільському повіті, а коморник – у Гайсинському. Оскільки обидва були задіяні в розмежуванні, то встановити точні терміни початку роботи комісії не можна було. Тому губернське правління наказувало, що як тільки хто-небудь із членів звільниться, негайно приступав не до нового розмежування казенних маєтків, а до розмежування повітів спільно з повітовим маршалком та іншими членами комісії¹⁸¹. У 1817 р., тобто через десять років, Острозький повіт не було відмежовано від Старокостянтинівського та Заславського через неприбуття повітового землеміра, який навіть не повідомив про причину неявки¹⁸². Про такий стан справ було повідомлено губернатора В. Гіжицького, який переслав рапорт до Волинського губернського правління¹⁸³.

1821 р. остаточне розмежування повітів не було завершено. До Луцького підкоморського суду 5 жовтня надійшло звернення повітового землеміра Корева з вимогою з'їзду в містечко Торчин для остаточного розмежування Луцького й Володимирського повітів та переведення

¹⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.89, 90–90 зв.

¹⁸¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.481. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.9–10.

¹⁸² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.60.

¹⁸³ Там само. – Арк.72.

Торчинського ключа до складу Луцького повіту. Попереднє розмежування було зірване повітовим землеміром Добровольським. Тепер пропонували прибути до Торчина 25 жовтня, щоб завершити розмежування в перших числах листопада¹⁸⁴. 29 січня 1824 р. надійшло звернення від в. о. волинського губернського землеміра, що досі не розмежовано повітів через неприбуття членів підкоморського суду. У відповіді новий голова Маєвський указував, що попередній підкоморій Красіцький не прибув, а він, як тільки завершиться зима, готовий провести розмежування¹⁸⁵.

Додало роботи підкоморським судам переведення прикордонних маєтків з одного повіту до іншого. У 1818 р. із Волинського губернського правління до острозького підкоморія надійшов указ на основі звернення генерал-майора князя Є. Сангушка, який придбав маєток Улашанівка в поміщика Моссаковського. Покупець указував, що придбане володіння межує з його землями в Заславському повіті й просив перевести набутий маєток до Заславського повіту задля легшого адміністрування. Губернський землемір Кудрявцов не заперечував, проте повідомляв, що чернетки межових планів уже зроблені, а переробка можлива за умови оплати замовником¹⁸⁶. Справа завершилася переведенням села до Заславського повіту¹⁸⁷.

Отже, верховна влада дала змогу місцевій знаті самостійно вирішувати власні партикулярні земельні справи за умови дотримання у вирокі формальної сторони: обґрунтування конституціями та артикулами Литовського статуту, письмовими доказами та, за необхідності, показами свідків. З огляду на виборний склад головних судів саме на них було покладено координацію дій у межових конфліктах між приватними власниками. Простішою була ситуація зі збереженням казенної власності, задля чого в головних судах працювали призначувані верховною владою радник та секретар. Будь-які спроби вирішити підкоморськими судами справи у своїх корпоративних інтересах наштотувалися на протидію влади, що призводило до навмисного затягування справ. Верховна влада залучала підкоморські суди й до суто державних функцій, змушуючи займатися встановленням меж повітів та губерній.

¹⁸⁴ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв., 17–18 зв., 22–22 зв.

¹⁸⁵ Там само. – Арк.33–34.

¹⁸⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.101–102.

¹⁸⁷ Ulaşanówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.15, cz.2. – S.674. [Електронний ресурс]: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/674; Список населених мест Вольнской губернии. – С.79.

* * *

Однією з особливостей підкоморських судів стало розширення їх юрисдикції. Оскільки установи були підпорядковані головним судам, то ті, за традицією, використовували посадовців для справ, які не належали безпосередньо до їхньої компетенції. Зокрема, 1818 р. із Волинського головного суду надійшов указ про розгляд трьох рапортів підкоморія Острозького суду О. Ілінського. Справа стосувалася підтоплення млинів поміщика Спендовського в селі Комарівка Дубенського повіту. Ще в 1815 р. було наказано в присутності обох сторін або їхніх повірених та члена нижнього суду здійснити спуск води. Але спочатку захворів підкоморій, потім сторони почали затягувати процес. Через те що підкоморія зобов'язали розбиратися зі справами про утиски мешканців Острога постійно, то справу доручили підкоморію Старокостянтинівського повіту Хоментовському, про що повідомляли підкоморію та Дубенському нижньому суду, тобто справу перекидали від одного підкоморія до іншого¹⁸⁸.

З листування Острозького підкоморського суду за 1822 р. випає, що 31 жовтня від губернатора було отримано доручення, щоб підкоморій вимірював відстань між верстовими стовпами поштових трактів повіту. Проте, оскільки це потребувало багато часу, адже майже кожен стовп потрібно було викопати, перенести на інше місце й вкопати, повідомляли, що до 1 грудня це доручення виконати неможливо та необхідно продовжити термін¹⁸⁹.

Важливою функцією, покладеною на підкоморські та повітові суди, стало вирішення справ про самовільні порубки на спірних територіях (насамперед це стосувалося казенних дач). За указом Волинського губернського правління 31 січня 1822 р., після рапорту оберфорштмейстера (лісничого) Ножева наказано карати порушників, не очікуючи встановлення, хто був власником. При цьому зазначено, що в Дубенському підкоморському суді таких справ не було, а в Луцькому – були. З Ковельського та Володимирського підкоморських судів даних не надали¹⁹⁰.

За розпорядженням волинського губернатора, у 1822 р. було відряджено до староства в містечку Свинюхи Володимирського повіту підкоморія Острозького повіту

¹⁸⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.48–49 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.18.

¹⁹⁰ Там само. – Арк.23–23 зв.

Косаківського¹⁹¹. 14 лютого 1822 р. з Волинського губернського правління знову надійшов указ за рапортом обер-форштмейстера, що хоча був наказ 18 жовтня минулого року повітовим та підкоморським судам негайно закінчити судові справи за спірними з казенними маєтками ґрунтами та лісами в Молеткові, Немержинцях, Тительковцях, Вороновцях Ковельського повіту, Гнидаві Кременецького повіту, Вересах Житомирського повіту та Журжевичах Овруцького повіту, але ніякої інформації Волинське губернське правління не отримало, хоча дані необхідно було подати до цивільного департаменту головного суду¹⁹².

З листування Острозького підкоморського суду з волинським цивільним губернатором В. Їжицьким за 1817 р. випливає, що на установу (особисто на коморника) було покладено ще одне завдання – проведення ревізії сільських запасних магазинів, причому знову-таки зазначено, що досі дані не отримані¹⁹³. 4 січня 1817 р. коморник і стряпчий перевіряли наявність хліба в сільському магазині казенної волості в селі Мнішин, пожалуваної в оренду на 12 років генералу Балашову, а від нього – поміщику Й. Хрусцецькому. Зазначимо, що при нормі 464 чверті озимого зерна та 58 – ярового було лише 34 озимого¹⁹⁴ (отже, рівень наповнення сільського магазину становив 6,5 %).

Ще однією функцією коморників став контроль за станом поштових доріг, передусім мостів, гатей і гребель. Це був саме контроль, адже організовувати ремонтні роботи мали нижні земські суди. У відношенні від 2 травня 1817 р. коморник Прушинський вказував Острозькому нижньому земському суду про свої неодноразові звернення щодо незадовільного стану новоград-волинського та дубенського трактів. З аналогічною вимогою про ремонт 20 березня цього ж року звернулося Волинське губернське правління. У селах, які були визначені для виконання ремонтних підрядів, ніяких робіт не відбувалося, особливо перед збиранням урожаю¹⁹⁵. З цього приводу Волинське губернське правління видало указ 12 червня 1817 р., щоб нижній земський суд терміново організував ремонтні роботи, зокрема на греблі в селі Вельбовно¹⁹⁶.

¹⁹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.23.

¹⁹² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.26–26 зв.

¹⁹³ Там само. – Спр.4. – Арк.7.

¹⁹⁴ Там само. – Арк.4 зв. – 5.

¹⁹⁵ Там само. – Арк.58.

¹⁹⁶ Там само. – Арк.78.

На підкоморський суд місцева влада також покладала виконання одноразових доручень. У відомості від 2 травня 1817 р. про невиконані справи зазначено указ Волинського губерньського правління про спільне розслідування підкоморського суду з в. о. острозького городничого про образи колишнім в. о. городничого підсудком повітового суду Крижановським єврея Улановського. Але оскільки з Київської губернії не вислали позовника, то справа не вирішувалася¹⁹⁷.

Місцева влада розглядала підкоморські суди як елемент державної структури, тому посадовців використовували для виконання різноманітних доручень часто за межами їхніх повітів. Відволікання від виконання безпосередніх обов'язків за відсутності оплати призводило до збайдужіння посадових осіб до роботи та дискредитації самих судів.

* * *

Продовженням практики пошуку компромісу можна розглядати запровадження межової системи в Подільській губернії. Докладно цей процес і соціальну конфігурацію кадрового складу вже з'ясовано (підрозділи 2.4 та 3.1). Ми ж зупинимося на юрисдикції та соціальному значенні діяльності межових установ у Подільській губернії. Нагадаємо, що межова система була поширена в регіоні 1814 р.¹⁹⁸ У кожному повіті був створений межовий суд, який складався з двох частин: суд першої інстанції та суд апеляційний. Перший розбирав межові справи на місці та межував маєтки. Другий насамперед розглядав справи, що надходили по апеляції із суду першої інстанції¹⁹⁹. Законодавець чітко визначив коло справ, які не належали до компетенції межового судочинства: право власності на маєтки, конкурсні (про розподіл маєтків між кредиторами), справи, завершені полюбовно колишнім третейським судом, не взяті до його заснування на апеляцію. Після звернення сторони визначався час явки – до чотирьох тижнів²⁰⁰.

Наступним етапом у розвитку межового судочинства стало створення за ініціативи губерньського маршалки та депутатів від шляхти 22 грудня 1818 р. Подільського губерньського апеляційного нормального суду²⁰¹. Підставою для його заснування стало визнання верховною владою порушень у роботі повітових апеляційних судів (ті, що приймали остаточні рішення) через упередженість суддів.

¹⁹⁷ Там само. – Арк.60.

¹⁹⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.32 (1812–1814). – №25528. – С.737–740.

¹⁹⁹ Там же. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.379, 381.

²⁰⁰ Там же. – С.379.

²⁰¹ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

Тому, згідно з правилами для повітових судів, утворювалася губерньська судова установа, чиї рішення тепер були остаточними²⁰².

Юрисдикція межових судів поширювалася передусім на розмежування приватних маєтків. Установлення меж землеволодіння попередніми підкоморськими судами було пов'язане з багатьма проблемами: завантаженістю судів, тривалістю розглядів зі складною системою ревізування та апеляції справ. Щоб досягти справедливого рішення, законодавство деталізувало процес розгляду справи межовими судами: представляли відповідні документи від обох сторін, справу розглядали на місці та проводили розмежування. Призначений повітовим межовим апеляційним судом суддя прибував на місце суперечки за кошти сторін (отже, судочинство було недешевою справою й передбачало наявність фінансів) і відкривав присутствіє суду першої інстанції. Учасниками були присяжні арбітри – один від обох сторін (обирали за жеребом) та один від усіх суміжних земель. Відсутність арбітра з боку противника розмежування не була перепоною для розгляду справи. Цікаво, що верховна влада не відступала від принципу «полюбовності»: від початку сторони закликали до примирення. Першим етапом було присягання, далі збирали докази, зіставляли показання свідків (по троє осіб від кожної сторони). Суддя відразу ж повинен був ухвалити рішення. За умови нормативних прогалин необхідно було використовувати вимоги Литовського статуту для підкоморських судів. Цим фактом законодавець демонстрував збереження уламків річпосполитської судової традиції з її процедурою проведення межування. Влада стимулювала швидкий розгляд, тому суддя мав змогу карати винуватців затягування процесу: ув'язнювати на шість тижнів та штрафувати на користь потерпілого в 100 кіп грошів. Виконання вироку доручали поліції. Якщо ці заходи не допомагали, то межовий суддя розпочинав вирішення справи за участю однієї сторони²⁰³.

Вдалося встановити лише один випадок. 1833 р. Брацлавський межовий апеляційний суд визнав правильним рішення судді першої інстанції Ш. Велмана про накладання штрафу в 100 кіп литовських грошів (1500 срібних золотих або 225 руб. сріблом) на графа Б. Потоцького за нескладання в строк документів. Суд звертався до Брацлавського

²⁰² Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

²⁰³ Там же.

нижнього земського суду, щоб той стягнув у десятиденний термін кошти з Немирівського ключа та надіслав до суду. Звідти вони мали бути передані казенним селянам як компенсація за тривалий розгляд і для сплати за негербовий папір та мито. Проте суд нічого не зробив, і ще двічі межева установа зверталася до губернатора й правління, аби вони вплинули на ситуацію²⁰⁴.

Апеляцію на рішення суду першої інстанції подавали до повітового апеляційного межевого суду. Якщо площа спірних угідь становила менше 1 уволоки, то рішення було остаточним й апеляція не приймалася. Крім складеного тексту апеляції, повітовий межевий суд отримував після завершення провадження протокол, а регент суду видавав витяг з протоколу²⁰⁵. Справу в апеляційному порядку розглядали так. Після обов'язкової пропозиції про примирення перед судом відкривалися два варіанти дій: у самому присутстві справу перевіряли на відповідність земельним планам і, якщо виникали запитання, на місце відряджали одного з членів суду разом із коморником, а якщо порушень не виявляли, то рішення оголошували, негайно. За другим варіантом суд відряджав (коштом обох сторін) трьох суддів (обраних за жеребом) на місце, вони й ухвалювали остаточний присуд. Щоб сторони не затягували розмежування, справу потрібно було розглядати негайно, нових доказів не приймали, повторне слідство було заборонене²⁰⁶. Дотримуючись принципу невтручання в партикулярні земельні справи, верховна влада 1815 р. відхилила прохання поміщиків про присутність під час розгляду справ губернського й повітових стряпчих²⁰⁷. Водночас у 1822 р. Сенат вирішив, що рішення суду першої інстанції не приводиться у виконання, якщо подана апеляція, а спірні угіддя повинні залишатися у володінні попереднього власника²⁰⁸. Рішення повітового межевого апеляційного суду до створення губернської межевої установи в 1818 р. були остаточними²⁰⁹. Тим самим реально прискорювалося розмежування землеволодінь шляхти, що було одним із її запитів.

Скасування підкоморських судів і запровадження межових зумовило спроби землевласників переглядати наявні межі землеволодіння. 1819 р. управляючий

²⁰⁴ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5, 10 зв., 14 зв. – 15.

²⁰⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.381–382.

²⁰⁶ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–382.

²⁰⁷ Там же. – №25958. – С.300.

²⁰⁸ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29121. – С.341.

²⁰⁹ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

Хмільницької економії титулярний радник Г. Камінський звернувся до Літинського межового апеляційного суду й пояснював, що власники с. Кожухів – поміщики Кожухівські – вимагали розмежування із сусідніми маєтностями. Проте воно було проведено підкоморським судом, а межі встановлені копцями. Ніяких апеляцій протягом 10 років не було. Оскільки економія була пожалувана попередньому власнику князю О. Безбородьку, то й розмежування мало б проводитися з відома казенної палати. Тому Г. Камінський просив суд відмовити в розгляді справи²¹⁰.

Ілюстрацією затягування процесів можуть слугувати дії Брацлавського межового апеляційного суду в 1840 р., коли він розглядав три справи про розмежування угідь між приватними власниками: дві розпочалися 1835 р., третя – 1833 р. У двох випадках однією зі сторін були спадкоємці І. Свейковського²¹¹ з с. Шолудьки, а іншими виступали князь Четвертинський (з'їзд призначено на 24 квітня) та граф Болеслав Потоцький (на 30 вересня). До складу суду першої інстанції входили межовий суддя відставний капітан І. Бохенський разом із землеміром Й. Туровським і секретарем І. Суходольським. Під час призначення в першій справі апеляційний суд вимагав від Брацлавського нижнього земського суду розпорядження, що, якщо межовий суддя буде потребувати допомоги земської поліції, то пристав 4 стану Гаврилов надасть її. Третя справа стосувалася розмежування в сусідніх повітах. За вимогою Вінницького межового суду, на виконання указу Подільського губернського межового суду було відкомандировано межового суддю І. Бохенського, який разом із вінницьким колегою Й. Малуєм мали розмежувати с. Цвіжин Вінницького повіту поміщика Ц. Ярошинського від с. Тростянець Брацлавського повіту поміщика І. Грохольського²¹². Розгляд останньої справи розпочався ще в 1833 р., коли суддями від Брацлавського межового суду були призначені І. Бохенський та Ш. Веллман. До 1835 р. ніяких звернень та з'їздів не було, Ш. Веллман помер, і замість нього було призначено К. Годлевського²¹³. Після завершення межовання суд повинен був подати план нововстановлених меж у трьох екземплярах

²¹⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.17–17 зв.

²¹¹ Ще у 1835 р. межовий апеляційний суд наказував надати спадкоємцям межові плани і документи, погрожуючи вирішити справу згідно «Положення про розмежування...» 1810 р. та винуватих оштрафувати. Проте далі погрози справа не пішла (Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.13 зв.)

²¹² Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1, 4, 7 зв.

²¹³ Там само. – Спр.5. – Арк.7 зв.; Там само. – Спр.4. – Арк.13 зв. –14.

до апеляційного суду для Подільського губернського межового суду²¹⁴.

Земельні суперечки ускладнювалися та затягувалися, коли розгляд справ про спірні землі відбувався між поміщиками суміжних губерній, де діяли різні системи розмежування – підкоморська ймежова. У 1825 р. Державна рада розглядала справу про спірні землі князя Чарторийського в Гайсинському повіті Подільської губернії, які оскаржував поміщик Липовецького повіту Київської губернії Сарнецький²¹⁵. Перший розгляд відбувся в 1805 р., тобто провадження тривало 20 (!) років. На першому етапі було створено підкоморський суд (доцільно його було б вважати з'їздовим) із двох підкоморіїв Липовецького та Гайсинського повітів. Потім справа надійшла до Подільського головного суду, а вже з нього в 1815 р., за скаргою Сарнецького, – до апеляційного, який, оскільки масток позивача розташований на межі губерній, призначив 1818 р. суд із межового судді та підкоморія Київської губернії. Справа затягувалася через розбіжності та скарги. 1820 р. було призначено окремий суд із двох межових суддів та підкоморіїв Київської губернії. Межовий департамент Сенату визначив згідно з Литовським статутом (арт. 7 і 8 розд. 4) та «Положенням про розмежування...» від 1810 р. наступний порядок вирішення таких справ:

- на місці спірних земель створювати суд із двох членів Гайсинсько- Ольгопільського повітового межового суду (за погодженням із князем Чарторийським) та з двох повітових маршалків Київської губернії, щодо яких обидві сторони не мали жодних підозр;

- у разі незгоди з чиеюсь кандидатурою її повинні були замінити, обидві сторони подавали письмову згоду на запропонований склад суду, що починав роботу відповідно законів 1810 р.;

- у разі прийняття одноголосно чи більшістю голосів рішення оголошувалося обом сторонам. Незадоволений мав право подати апеляцію до Подільського губернського межового суду;

- за умови розбіжностей чи рівності голосів утворювався новий окремий суд із двох членів Подільського губернського межового суду та губернського маршалка й радника цивільного департаменту Київського головного суду. Якщо прийняте цим судом рішення буде одноголосним чи

²¹⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.3.

²¹⁵ ПСЗРІ. – Собр.1 – Т.40 (1825). – №30240. – С.85–87.

вирішене більшістю голосів, тоді за § 55 «Положення про розмежування...» 1810 р. справа вважалася вирішеною остаточно, вирок приводився у виконання, не підлягаючи апеляції;

- при рівності голосів справа надходила до Сенату.

Отже, для прискорення розмежування маєтків приватних власників верховна влада запропонувала чітку схему процесу, у якій існували всі шанси бути успішною, якщо обидві сторони виявлялися зацікавленими в швидкому розв'язанні справи. Передбачалося покарання для тієї зі сторін, яка затягувала процес, але воно практично не застосовувалося через корпоративну етику. Фактично верховна влада не втручалася в приватне розмежування, що мало наслідком затягування процесів. Спроби поміщиків за допомогою чиновників навести лад закінчилися невдало через позицію верховної влади, яка дотримувалася курсу на порозуміння з елітою, не втручаючись у їхні партикулярні справи, та не бажала використовувати ресурси (чиновників) під час судових розглядів, які постійно переносилися.

* * *

Важливішим для верховної влади було розмежування казенних маєтків. Держава дозволила місцевим землевласникам самостійно вирішувати свої земельні суперечки, але їхні бажання збільшити свої угіддя за рахунок казенної власності, що цілком прогнозовано, наштотувалися на протидію. Якщо взяти до уваги склад межового суду, то очі «округлити» володіння зустрічали розуміння та підтримку суддів. Тому, згідно з «Положенням про розмежування...» від 1810 р., було запроваджено окрему процедуру для розмежування приватних маєтків із казенними (старостинськими, едукаційними, духовними). Основною їх відмінністю стала участь у розмежуванні членів губернського правління, казенної палати та стряпчого казенних справ²¹⁶. Юридичною базою слугував указ від 4 січня 1808 р. «Про порядок розміну земель казенних селян з поміщиками». Ішлося про ліквідацію черезсмулля між казенними селянами та поміщиками, котрі подавали спільне прохання до казенної палати, після схвалення якого воно надходило до губернатора. Останній, щоб не допустити зловживань, зобов'язаний був відрядити члена губернського правління чи будь-якого іншого чиновника та члена казенної палати, щоб вони разом зі стряпчим казенних справ прибули на місце, переконалися про вигоду для казни та отримали

²¹⁶ Там же. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.382.

згоду селян. Далі план з описом надавали губернатору, який укладав висновок та, погодивши його з казенною палатою, надсилав документи до міністра фінансів, а вже той подавав імператору²¹⁷. Запроваджена процедура розмежування повинна була гарантувати збереження державної власності.

Варто зазначити, що верховна влада намагалася не відступати від «Положення про розмежування...» 1810 р. навіть у разі, здавалося б, правомірних звернень: 1812 р. було відмовлено депутатам від католицького храму бути присутніми під час розмежування маєтків приватних осіб від церковних на підставі того, що в законодавчому акті було зазначено: духовні маєтки, як і казенні, захищалися трьома чиновниками²¹⁸.

З огляду на обсяги розмежувань і завантаження чиновників безпосередніми обов'язками верховна влада намагалася знайти вихід. При гострій потребі та відсутності достатнього числа чиновників для розмежування дозволено залучати членів обох департаментів головних судів; губернському стряпчому казенних справ надано дозвіл обмежитися повітовими межовими установами в губернському місті, а на місцях достатньо було й повітових стряпчих; наказано бути присутніми депутатам від духовництва в процесі розмежування їхніх маєтків. Запроваджено платне подання звернень на гербовому папері, що мало зробити процес більш вартісним і відбити бажання в окремих позивачів розпочинати провадження. Підкреслено високий статус межових судів, яких зрівняли з губернським правлінням (останньому заборонялося подавати укази, а лише повідомлення). Під час розбору судами першої інстанції казенних справ наказано, щоб були присутні губернські чиновники та стряпчі, заборонено призначати адвокатів для захисту казенного майна²¹⁹.

Практика відрядження членів головного суду для контролю за розмежуванням казенних маєтностей паралізувала його роботу. У 1817 р. Сенат після звернення Литовсько-Гродненського та Мінського губернських правлінь дозволив розглядати казенні справи за участю повітових казенного землеміра та стряпчого. У разі важливості справи потрібно було відряджати губернських чиновників, причому оплата прогінних здійснювалася за казенний рахунок лише з казенних маєтків, а старостинські, едукаційні, духовні оплачували приватні особи. Що ж до розмежування міських

²¹⁷ Там же. – Т.30 (1808–1809). – №22741. – С.5.

²¹⁸ Там же. – Т.32 (1812–1814). – №25294. – С.485–486.

²¹⁹ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №25958. – С.296–300.

земель, то допускалася участь їхнього арбітра або повіреного разом із губернськими чиновниками²²⁰. Питання казенних лісів було врегульоване Сенатом у 1822 р., коли за вимогою повітових межових судів наказано бути присутніми лісовому чиновнику²²¹.

Окрім, власне, казенних земель, чиновників залучали до розмежування маєтків, які були пожалувані приватним власникам. Це здійснювалося для охорони їхніх прав. У 1818 р. у Сенаті розглядали справу за скаргою повіреного поміщиці М. Соболевської та її сина графа Г. Забелли на незаконні дії межових судів Литовсько-Віленської губернії. У процесі розмежування не були присутні чиновники та страпчий, тому Сенат наказував губернському правлінню, щоб під час таких справ не порушувався порядок розгляду, справи обов'язково надсилали на ревізію²²².

Найімовірніше, зловживань було немало, адже 21 березня 1823 р. довелося призупинити дії межових судів західних губерній із розгляду казенних справ. Міністерство фінансів уважало, що суди першої інстанції розглядали справи без участі чиновників. Отримуючи з 1813 р. скарги (не було зазначено, від кого, але можна припустити, що від місцевої адміністрації), міністерство зробило висновок, що суди першої інстанції, яких, відповідно до звернень, утворилася велика кількість, розглядали справи без участі чиновників. Це призводило до втрати казенної власності, навіть такої, яка була законною декілька століть. Судді – приватні вотчинники – приймали рішення на основі пояснень власників, а суди виконували їх за допомогою своїх комісарів та землемірів, а не через поліцію. Отримавши казенні ліси, нові власники одразу ж їх безжально вирубували та продавали. Основною ж проблемою була непідпорядкованість межових судів губернському правлінню. Згідно із сенатським указом губернське правління спілкувалося з повітовими межовими судами не указами, а повідомленнями. Верховна влада зупиняла всі вироки межових судів за казенними справами, які не набули чинності. На тих, котрі вступили в дію й за якими держава втрачала власність, накладалася заборона на продаж та заставу²²³. Нових власників зобов'язали дати підписку про збереження цілісності майна, а казенні палати мали наглядати за цим. За новими правилами, приватний власник

²²⁰ Там же. – Т.34 (1817). – №26965. – С.446–447.

²²¹ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29239. – С.677–678.

²²² Там же. – Т.35 (1818). – №27333. – С.190, 195.

²²³ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29372. – С.854–855.

повинен був пред'явити позов до казенної палати, а вже та негайно мала призначити комісарів-чиновників і землеміра, що дозволяло розгляд справи в суді першої інстанції. Якщо за рішенням двох повітових межових судів буде відсуджуватися казенна власність, то без набуття вироку справа надходила на ревізію до губернського межового суду. Якщо вирок затверджено одностайно, то це рішення набувало чинності²²⁴, якщо ж хтось був проти, то справа надходила до Сенату, який приймав остаточне рішення. За вироком суду винуватці у втраті казенного майна повинні були сплатити збитки²²⁵.

Вимога про присутність чиновників та депутатів від духовництва в повітових межових судах була продубльована 1823 р.²²⁶ Наступного 1824 р. було відновлено вимогу, щоб у процесі розгляду справ про казенні маєтки були присутні вже не повітові, а губернські казенних справ стряпчі²²⁷.

1825 р. ситуація з присутністю під час розмежування казенних маєтків повітових землеміра та стряпчого стала предметом розгляду Подільського губернського правління. Казенна палата, урахувавши, що за попередній рік була вирішена 41 подібна справа, вимагала присутності лише повітових землеміра та стряпчого, а губернський межовий суд наполягав на присутності хоча б одного чиновника. Спираючись на сенатський указ 13 червня 1817 р., вирішили делегувати одного чиновника, який разом із повітовим землеміром повинен захищати казенні інтереси. Асесору губернського правління Зінченку, відрядженому до губернії для особливих слідчих справ, доручено займатися межовими справами у Вінницькому, Балтському та Могилівському повітах; раднику Кельхнеру – у губернському межовому та Кам'янецькому повітовому судах; засідателю цивільного департаменту Подільського головного суду Жабоклицькому – в Ушицькому, Проскурівському, Летичівському та Літинському повітах; асесору казенної палати Хелмінському – у Брацлавському, Гайсинському, Ольгопільському та Ямпільському повітах. Наказано одразу розпочати роботу, аби захищати казенні інтереси²²⁸.

²²⁴ У 1825 р. відбулося уточнення, що рішення губернського нормального апеляційного суду вступає в дію в тому разі, якщо від казни нічого не відсуджується, а в разі відсудження справа надходить на ревізію до Сенату. До призначення особливих чиновників при казенних палатах мали використовуватися повітові стряпчі та землеміри (Там же. – Т.40 (1825). – №30228. – С.67–68), що й було підтверджено згодом з відміною указу 1823 р. у частині призначення особливих чиновників від казенної палати (Там же. – Т.40 (1825). – №30593. – С.617–618).

²²⁵ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29372. – С.855.

²²⁶ Там же. – №29605. – С.1210.

²²⁷ Там же. – Т.39 (1824). – №29999. – С.456–457.

²²⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арх.1455–1456.

Для розгляду казенних справ у губернському апеляційному нормальному суді запрошували чиновника губернського правління. 1824 р. після звернення до суду мав прибути радник Подільського губернського правління Кельхнер²²⁹. На 1837 р. один із чиновників Подільської казенної палати відповідав за межові справи²³⁰.

Як і з приватним розмежуванням, дехто з поміщиків спробував переглянути результати попереднього розмежування. У 1820 р. Подільська казенна палата відмовляла Літинському межовому апеляційному суду в початку розмежування Думенківського староства з Новоколятинівським ключем з ініціативи поміщика, оскільки цю справу розглядали раніше, і було рішення цивільного департаменту Подільського головного суду за 1812 р. Зазначимо, що казенна палата як докази використовувала Литовський статут та сеймові конституції²³¹.

На 1 вересня 1822 р. у Подільському губернському апеляційному нормальному суді перебувало 8 проваджень, які надійшли по апеляції з повітових апеляційних межових судів. Їхня особливість – затягування розгляду проваджень уже губернською установою під різними приводами. З цих 8 справ одна була вирішена повітовою судовою інстанцією в 1818 р. (пройшло чотири роки), чотири – у 1819 р., одна – у 1820 та дві – в 1821 р. Губернським судом одна справа залишалася не вирішеною через утрату документів, адже 1820 р. Ущицьким і Могилівським виділовим апеляційним судом було присуджено передати землю Бактинського староства – 4589 дес. 1795 саж. приватним власникам, дві були не вирішені через неявку чиновників, п'ять надійшли з казенної палати 7 січня 1822 р., по них складали екстракт (понад сім місяців). Лише в одному випадку від казенного села було відчужено 2 дес. 2318 саж. орної землі та 7 дес. 1652 саж. дрібних лісів²³².

У повітових межових судах на 1 вересня 1822 р. перебувало 20 справ про розмежування казенних маєтків від приватновласницьких²³³. У Кам'янецькому повіті у квітні 1821 р. межовий суд першої інстанції провів два розмежування казенних сіл із маєтком с. Кульчівці (339 кріпаків) поміщика Марковського. На користь поміщика

²²⁹ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.73.

²³⁰ Там само. – Ф.594. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1 зв.

²³¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18–19 зв.

²³² Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.43 зв.–46.

²³³ Там само. – Арк.37 зв.–43 зв.

було присуджено 189 дес. 1159 саж. орної землі та лісів. Проте в апеляційному суді справа не була вирішена через неявку поміщика, який не надав пояснень²³⁴, що дає підставу припустити заангажованість межового суду. У цій же відомості міститься інформація про два розмежування в Брацлавському повіті, здійснені ще підкоморським судом. З Брацлавського староства площею 2388 дес. було визначено передати до Немирівського ключа графині Софії Потоцької 182 дес. 2094 саж. угідь. Водночас на користь староства з маєтку поміщиків Комодзінських та інших с. Михайлівка, площею 468 дес., було відрізано 144 дес. 2352 дес., тобто майже третину угідь²³⁵.

Подібно до підкоморських характерною рисою і для межових судів було затягування справ. З аналізу архівних даних за 1822 р. стає зрозуміло, що найдовше тривала справа про розмежування казенних лісів трьох сіл із приватними власниками (599, 605 та 731 кріпак) в Ольгопільському повіті, яка розпочалася в 1804 р. Вона затягувалася, бо адміністрація не надавала плани угідь приватним власникам, хоча цього вимагав повітовий суд²³⁶. У Проскурівському повіті ще 1807 р. була розпочата підкоморським судом справа про розмежування фондушу Гродецького жіночого монастиря сестер милосердя с. Новий Світ (194 кріпаки) з п'ятьма власниками. На 1822 р. справа залишалася не вирішеною через неприбуття губернського чиновника²³⁷. З цієї ж причини не було з'ясовано справу з 1810 р. про розмежування Буцнівського староства (371 кріпак) Летичівського повіту. Чиновник узяв на себе ініціативу й повідомив суд першої інстанції, що він самостійно визначить термін скликання зїзду²³⁸. Не прибув казенний чиновник на розгляд справи з розмежування староства в с. Лисогірка (241 кріпак) із приватним власником. Вирок підкоморського суду був скасований цивільним департаментом Подільського головного суду в 1816 р., але й через шість років справа не була вирішеною. Невідома доля розмежування (через відсутність відомостей із Брацлавського повітового межового суду за січневу третину), розпочатого ще підкоморським судом, Брацлавського староства (2388 кріпаків) із приватними власниками, де

²³⁴ Там само. – Арк.37 зв.–38.

²³⁵ Там само. – Арк.41 зв.–42.

²³⁶ Там само. – Арк.41 зв.–42.

²³⁷ Там само. – Арк.37 зв.–38.

²³⁸ Там само. – Арк.38 зв.–39.

однією зі сторін була власниця Немирівського ключа (9495 кріпаків) графиня С. Потоцька²³⁹.

Справа про розмежування Брацлавського староства з Немирівським ключем графа Б. Потоцького виявилася казуальною, нетиповою. Затягування було звичним явищем, але при цьому чиновники захищали інтереси приватного власника, а суд опікувався казенними селянами. Уперше розмежування Брацлавського староства із суміжними маєтками проводив у 1808 р. підкоморій Т. Зелінський разом із чиновниками²⁴⁰. Результати розмежування були прийняті сторонами. За відсутності апеляцій у 1812 р. інший підкоморій А. Радлінський під час проведення розмежування спростив лінії при насипанні копців. Казенні селяни Бугакова втратили декілька моргів орної землі й угідь. У 1821 р., до завершення десятирічного терміну, селяни оскаржили це рішення. Межовий суд першої інстанції розпочав розгляд справи лише в 1831 р. (10 років!) і разом із чиновником Левицьким та окружним лісничим Шендевандом відхилив прохання селян²⁴¹. Загалом справи з Брацлавським староством не вирішувалися, тому чиновники висловили думку, що потрібно провести розмежування староства з усіма приватними власниками²⁴².

Саме губернський межовий апеляційний суд створив спеціальний Брацлавський межовий виділовий (в оригіналі «ввыделовый», тобто такий, що мав виділити частину землі) апеляційний суд через утрату довіри до місцевих суддів. До його складу було включено посадовців Гайсинсько-Ольгопільського межового суду²⁴³. Скандал вибухнув 5 вересня 1833 р., коли Брацлавський межовий апеляційний суд отримав указ із Подільської губернської межової установи. Повідомляючи, що казенна палата скаржилася на повітовий межовий суд, що той без присутності чиновника Левицького та повітового стряпчого вирішив справу про спірні межі Брацлавського староства з приватними маєтками. На своє виправдання суд простежив хронологію подій та звинувачував Левицького в затягуванні справи. Після 1831 р. справа надійшла до виділового суду, який повідомив губернський межовий суд, що казенний чиновник допускає втрати казни. Тоді Левицький 1832 р. спочатку

²³⁹ Там само. – Арк.41 зв.–42.

²⁴⁰ Частина власників прийняла рішення підкоморського суду, інша подала апеляцію, але рішення залишили без розгляду, так як казна не могла відшукати привілею за 1588 р. короля Стефана Баторія на пуску (Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4 зв.)

²⁴¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.13.

²⁴² Там само. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.5.

²⁴³ Там само. – Спр.5. – Арк.14.

невдало спробував дати відвід суддям (на той момент суддями вже були відставний капітан І. Бохенський, який не мав власності в повіті, та Колодзинський, маєток якого не мав спільних меж із Брацлавським староством), а коли це не вдалося, то відмовився підписувати рішення. Оскільки справу з'ясовували за указом та журналом, то чиновника не чекали, а провели розмежування, за яким селяни отримали половину спірних земель. Справу було надіслано до губернської установи в грудні 1833 р.²⁴⁴. У цьому ж році під час розмежування казенних селян с. Яструбинці з Брацлавським староством Левицький не прибув і не повідомив причини неявки²⁴⁵.

1835 р. Брацлавський межовий суд повідомляв, що не знає про стан розгляду справ виділовим судом, лише відомо, що через снігопади його перенесено на 20 квітня (невідомого року), у зв'язку з чим просили губернський було межовий суд призначити інший склад²⁴⁶. У відповідь на указ Подільського губернського межового суду від 6 листопада 1835 р. про негайний розгляд справ, пов'язаних із казенним інтересом, межовий суд відповів, що в минулому році в його провадженні було три справи, пов'язані з Брацлавським староством: дві – з приватними власниками (граф Б. Потоцький та власники с. Михайлівка) та одна з казенними селянами с. Яструбинці²⁴⁷. У 1835 р. Брацлавський межовий суд не займався розмежуванням Брацлавського староства. Цю справу розглядав виділовий суд. Хоча було наказано суміжним власникам подати всі наявні документи, вони цього не зробили²⁴⁸. Остання справа в суді про розмежування казенних маєтків із приватновласницькими була вирішена 1835 р. та надіслана на ревізію до Подільського губернського межового суду. Наступних п'ять років у Брацлавському межовому апеляційному суді не було проваджень, пов'язаних із казенною власністю²⁴⁹.

З 1811 р. тягнулася справа про розмежування Вінницького староства з приватним маєтком Я. Грохольського в с. Комарів (316 кріпаків) Брацлавського повіту. Справа була не вирішена через неподання документів від староства²⁵⁰. Через це суд першої інстанції не

²⁴⁴ Там само. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.12 зв., 13 зв. – 14, 17 зв.

²⁴⁵ Там само. – Арк.10 зв. – 11 зв.

²⁴⁶ Там само. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.14 зв.

²⁴⁷ Там само. – Арк.14.

²⁴⁸ Там само. – Спр.4. – Арк.14 зв.

²⁴⁹ Там само. – Спр.6. – Арк.5.

²⁵⁰ Там само. – Спр.4. – Арк.40 зв. – 41.

міг розпочати розгляд справи про розмежування з маєтком приватного власника в с. Лука (401 кріпак)²⁵¹. З 1819 р. у Вінницькому повіті розмежовувався маєток у вже згаданому с. Лука поміщика К. Загорського від двох казенних сіл та одного, придбаного в казни. Губернське правління наказало чиновнику О. Ницевичу перебувати в повіті при межових справах та після закінчення чергової справи повідомляти про свій приїзд²⁵².

Особливістю межових справ було небажання сторін бути учасниками судового процесу. Причинами були відсутність письмових документів і користування спірними угіддями. Ситуація ускладнювалася, коли розмежовувалися казенні маєтки та пожалувані, які передбачали присутність чиновників. Взірцем такої справи стало трагікомічне розмежування маєтку чотирьох братів Кожухівських с. Кожухів Літинського повіту (володіння виводилося з привілею короля Сигізмунда 1527 р.), розпочате ще в 1818 р. 15 вересня (п'ятниця) 1833 р., згідно з розпорядженням Літинського межового апеляційного суду від 30 травня цього ж року до с. Кожухів, прибув межовий суддя Й. Васютинський. Разом із ним приїхав чиновник казенної палати титулярний радник Мудрий та окружний лісничий титулярний радник Шендевант. Усі розмістилися в будинку межового судді Ф. Кожухівського, який не брав участі в процесі. Сторонами були вотчинник Новокосянтинівського маєтку Ярошинський, Хмільницького – граф О. Кушелев-Безбородько та власники казенних маєтків Думенківського та Чудинівського староств. Хоча апеляційний суд повідомив усі сторони, проте, крім позивачів, ніхто не прибув, тому засідання перенесли на наступний ранок. Суд регулярно їх переносив на наступний день. Лише 19 вересня прибув повірений хмільницького власника, 20 вересня ніхто не прийшов, 21 вересня управитель Чудинівського староства просив про відстрочку, але суд йому відмовив. 22 вересня теж ніхто не з'явився. Тому наступного дня брати Кожухівські, переконавшись, що нікого не буде, самостійно попросили перенести справу, щоб не ускладнювати суд. Її перенесли на 15 травня 1834 р., оскільки 2 жовтня чиновник Мудрий повинен був розмежовувати с. Сальницю²⁵³.

Справа мала продовження 15 травня 1834 р.: суд і представники від казни (в тому ж складі) прибули до с. Кожухів. 16 травня ніхто не з'явився. Наступного дня прибув

²⁵¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.41 зв. – 42.

²⁵² Там само. – Арк.40 зв.–41.

²⁵³ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.291–293.

повітовий стряпчий Нагорний для захисту казенних інтересів, але через те, що не було присутніх сторін справи, то він повернувся до роботи (21 верства в один бік). Цього дня суд востаннє повідомив сторони про своє засідання, пригрозивши самостійно розпочати розгляд. Через день власник Думенківського староства Балицький повідомив, що захворів, і прислав старожилів селян для показу меж. Він зазначав, що під час передачі йому староства від казни ніяких документів не було надано. Сторони то не з'являлися, то повідомляли про свої хвороби, то повірені колезькі реєстратори від Ярошинського (П. Пухальський) та Хмільницького і Чудинівського староств (І. Радзійовський) просили перенести справу на пізніше. Проте суд першої інстанції та Кожухівські наполягали на розмежуванні. 25 травня сторонам було наказано представити арбітрів. Позивачі виставили арбітром колишнього підсудка та межового суддю Вінницького повіту Й. Малуя й просили після присяги допустити його до участі в розгляді справи. Проте відповідачі не могли (й не хотіли) знайти арбітра. Суд неодноразово переносив свої засідання, і 29 травня Ярошинський оголосив про відсутність арбітра. У цей же день про бажання захищати казенні інтереси оголосив повітовий землемір Францевич. Розв'язка настала 31 травня, коли через відсутність арбітра (крім Ярошевського, інші взагалі не фігурували) суд першої інстанції вирішив перенести справу на 20 серпня 1834 р., із чим змушені були погодитися Кожухівські. Проти відстрочки марно протестували чиновник казенної палати й окружний лісничий, покликаючись на чітке розпорядження губернського керівництва про завершення справи. 20 серпня 1834 р. суд з'їхався вкотре, але з'ясувати, чим закінчився розгляд справи, не вдалося²⁵⁴. 14 квітня 1836 р. Міністерство фінансів повідомляло Військове міністерство про конфіскацію маєтку (781 кріпак) Юзефа Кожухівського за участь у Листопадовому повстанні²⁵⁵. Проте в 1839 р. від повітового стряпчого Трусевича до Кожухівських надійшла повістка, що їхній маєток повертається їм із казенного володіння²⁵⁶. І це при тому, що губернська влада намагалася не допустити втрат казенної власності.

1829 р. проведено розмежування Вінницького староства з володіннями суміжних приватних власників. Було

²⁵⁴ Там само. – Арк.293 зв. – 302 зв.

²⁵⁵ Бовва Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М. Крисань. – М., 2011. – С.508–509.

²⁵⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.250.

насипано копці вінницьким межовим суддею Гутовським у присутності казенних чиновників – губернського лісничого Ржевуського та літинського повітового землеміра Сковерського. Проте під час ревізії казенні селяни оголосили, що вони втратили частину земель. Одразу ж Подільський губернський нормальний суд надіслав для перевірки меж свого суддю С. Чайковського²⁵⁷ разом із кам'янецьким повітовим землеміром Левицьким. Проте інформація не підтвердилася, і на доказ було подано до губернського межового суду протокол спільних дій, журнал і два плани землеміра²⁵⁸.

Окрім казенних маєтків, фундушів, староств та пожалуваних маєтків влада захищала земельні володіння міщанства. У Вінницькому повіті на 1822 р. було дві справи з розмежування маєтку П'ятничани (384 кріпаки) поміщика М. Грохольського від хуторів вінницького міщанина Є. Кучеренка та спадкоємців І. Радкевіча. Через непризначення суддів до суду першої інстанції справи не були розглянуті²⁵⁹. Суддя разом із губернським чиновником спробували 16 жовтня 1821 р. розмежувати повітове місто Ушицю з маєтками приватних власників. Через непередставлення міщанами документів засідання було перенесено на 1 травня 1822 р. У Могилівському, Гайсинському та Балтському повітах були відсутні справи такого змісту²⁶⁰. У 1835 р. мали надати документи брацлавські міщани про розмежування з Брацлавським староством. Коли в липні вони їх не подали, то суд звернувся до поліції, щоб та наполягла на виконанні припису, та призначив термін на серпень. Але поліція відповіла, що суд не мав права надавати такі запити. Самі ж міщани пояснили, що документи надіслані за цією справою до імператора у березні 1834 р.²⁶¹

Отже, верховна влада контролювала процес розмежування казенних, пожалуваних та духовних маєтків від власності шляхтичів. Обов'язкова присутність чиновників у процесі розгляду справ повинна була гарантувати збереження державної власності. Проте досить часто шляхта робила спробу збільшити своє землеволодіння за рахунок казенного. Якщо ж це не вдавалося, а приватні власники

²⁵⁷ У підрозділі 3.3. йшла мова про відставного капітана Семена Чайковського, який був обраний до Подільського губернського суду для захисту казенних інтересів (Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.47 зв., 52, 126 зв. – 127).

²⁵⁸ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1–3.

²⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.39 зв. – 40.

²⁶⁰ Там само. – Арк.42 зв. – 43.

²⁶¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.4–4 зв.

вже користувалися спірними угіддями, то процес усіяко затягувався. Чиновники були перевантажені роботою, в умовах затягування процесів ефективність їхньої роботи з розмежування була вкрай низькою. Траплялися підстави підозрювати чиновників у корупції через відстоювання інтересів приватних власників, як із графом Б. Потоцьким. Інколи суд ставав на бік селян, захищаючи їхні інтереси. Також чиновники відстоювали інтереси міщанства в процесі розмежування з поміщиками.

* * *

Від успішності взаємодії межових судів із місцевою владою залежала ефективність процесу розмежування в губернії. Постійною проблемою для місцевої адміністрації стала низька виконавська дисципліна виборних посадовців. У 1815 р. Сенат дещо зменшив автономність межових судів, зобов'язавши їх звітуватися про вирішені та не вирішені справи повітовому стряпчому. Відомості про казенні справи подавали губернському прокурору (28 листопада 1824 р. до Подільського губернського нормального суду надійшло розпорядження про збільшення терміну переглядів журналів та протоколів засідань з одного до трьох днів²⁶²).

Для впорядкування губернські межові суди отримали право накладати на повітові штрафи за невиконання указів і повільність їх виконання та віддавати посадовців під суд. Цікаво, що за конституцією 1776 р. передбачено покарання у трьох випадках: ухилення від з'їзду на місце без законних причин, пропущення визначених для судів порядку реєстрів і невиконання рішень, інші погіршності. Тому повітовим межовим судам було наказано виконувати всі розпорядження губернської установи²⁶³.

Аналіз документообігу Проскурівського межового апеляційного суду за 1837 р. свідчить, що з 16 вихідних документів три були відомостями до губернського межового суду та губернатора про кількість справ; два – відповідями на вимогу надати відомості про наявність межових справ із казенними маєтками; чотири – вимагали надати інформацію про джерела фінансування установи; по одному – про відсутність отриманих казенних мит за попередній рік; формулярні списки; для затвердження до губернського правління книга для запису звернень тих, хто бажав розмежуватися; перероблялася книга руху коштів. Безпосередньо до роботи межового суду можна віднести такі

²⁶² Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.29.

²⁶³ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.38 (1822–1823). – №28912. – С.56–57.

документи: повідомлення про перенесення терміну з'їзду суду першої інстанції у зв'язку з перепризначенням судді; стягнення з позивача – поміщика, який бажав поновити свої межі, 5 руб. асигнаціями та 1 руб. міддю (кошти надсилалися до повітового казначейства). Важливою видається інформація до повітового стряпчого, що протягом 1836 р. жодних справ не надходило, єдина – між приватними власниками тривала ще з 1834 р., у 1837 р. була вже згадана справа про поновлення меж²⁶⁴.

У складних випадках повітові межові апеляційні суди зверталися до казенної палати за роз'ясненнями, а вже та давала відповідь губернському межовому нормальному суду. У 1830 р. з губернського до повітового межового суду надійшла відповідь про розгляд справи Літинського староства, яке було пожалуване у вічне володіння полковнику Альтіну та продане колезькому асесору Жавроцькому. Ще в 1826 р. останній звернувся до Літинського нижнього суду, щоб розмежування проводила особлива комісія (тобто із залученням представників від казни). Губернський суд запитував, чи є ще такі справи та чи отримували в 1829 р. повідомлення з губернського правління про розмежування особливою комісією²⁶⁵.

На відміну від підкоморських судів, верховна влада обмежувала юрисдикцію межових судів розглядом земельних питань, вимагаючи займатися безпосередньо такими завданнями. 1832 р. до Подільського губернського межового суду було надіслано указ, що справи підтоплення млинів не підпадають під компетенцію межових судів. Тому в 1833 р. Брацлавському повітовому апеляційному суду було наказано, щоб суд першої інстанції призупинив розгляд справи між надвірною радницею М. Чертмановою з власником Брацлавського староства М. Козловським та повернув сторонам документи під розписку²⁶⁶.

Влада готувалася до нових сценаріїв із межовими судами регіону. У січні 1838 р. із Подільського губернського межового суду надійшов указ до повітових межових установ із вимогою зібрати дані про всі поміщицькі маєтки губернії з поділом на дві категорії: повністю обмежені та частково / необмежені. Водночас було призначено на 27 червня 1838 р. загальний з'їзд суддів, проте чи відбувся він і які рішення було прийнято, установити не вдалося через відсутність такого в справі. З іншого боку, на виконання

²⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.594. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1–5.

²⁶⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.31–32.

²⁶⁶ Там само. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2–2 зв.

указу про перейменування на російський лад усіх назв лише в 1838 р. видано розпорядження змінити печатку (напис польською мовою змінювали російським)²⁶⁷.

Одним із засобів впливу на роботу судів могло б стати державне фінансування повітових межових установ. Проте, згідно з «Положенням про розмежування...» 1810 р., вони не фінансувалися. Протягом 1837 р. від Проскурівського межового апеляційного суду чотири рази вимагали пояснення про фінансування установи. У відповідях зазначено, що секретар отримує жалування від голови та членів суду, за приміщення сплачував голова²⁶⁸. У 1838 р. суд повідомляв Подільському губернському правлінню, що голова Маковський не отримував і не отримує ніякого жалування, а має маєток Олешківці цього ж повіту. Через відсутність коштів суд відмовився від передплати газети «Русский инвалид»²⁶⁹. У 1840 р. на запит в. о. повітового стряпчого Брацлавський повітовий межовий суд повідомляв, що не отримує жодних коштів на жалування, канцелярію, приміщення й архів²⁷⁰.

Стосунки межових судів із верховною та місцевою владою були непростими. Спроби за допомогою бюрократичного керування – регулярного звітування та листування з підпорядкуванням губернському межовому суду – поставити під контроль межову систему наштовхувалася на опозиційний опір із боку суддів. Основна причина полягала не лише в розумінні місцевою елітою необхідності незалежності судів, але й у відсутності фінансування, що викликало додаткові витрати суддів та членів суду.

Отже, верховна влада для здобуття лояльності еліти відновила певні елементи річпосполитської судової системи у сфері врегулювання земельних відносин. Невтручання в приватні справи землевласників відбувалося за умови сплати необхідних мит в процесі спадкування або купівлі нерухомості. Проте місцевий нобілітет прагнув жити згідно з нормами річпосполитського права, за якими були відсутні казенні платежі під час укладання купчих, тому намагалися уникати оплати. Розпочалося протистояння між місцевими землевласниками, яким надавали підтримку виборні посадовці судових установ, передусім цивільного департаменту, й адміністраторами, покликаними захищати

²⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.594. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.7 зв. – 8.

²⁶⁸ Там само. – Арк.4–4 зв.

²⁶⁹ Там само. – Арк.6 зв. – 7.

²⁷⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5.

казенні інтереси. Роль арбітра взяла на себе верховна влада, яка в рамках імперської політики пошуку компромісу готова була йти на деякі поступки, забезпечуючи спокій та отримуючи підтримку в регіоні.

Значно більшу роль відведено підкоморським судам, які повинні були врегульовувати конфлікти в земельній сфері. При межових спорах між приватними власниками держава взяла на себе роль арбітра, намагаючись не допускати до відвертих зловживань: усі справи надходили на ревізію до головного суду (голову й засідателів обирала шляхта). За умови дотримання формальної сторони (передусім оформлення документів), акти й декрети затверджували або надсилали до Сенату. Унаслідок таких дій процеси тривали роками, іноді десятиріччями: заможніші землевласники постійно затягували розгляд справи, але відповідальність покладалася саме на підкоморські суди, які мали недостатній кадровий склад та були перевантажені за відсутності державного фінансування.

Хоча держава готова була фактично віддати на відкуп місцевій еліті їхні земельні справи, але прогнозовано пріоритетним залишалось збереження казенної власності. Цивільні департаменти головних судів організовували розмежування казенних маєтків від приватних. Проте й підкоморії, виходячи з корпоративних інтересів, затягували процеси розмежування заради продовження можливості користування угіддями. Однією з функцій, яку влада переклала на завантажених роботою посадовців, стала участь у розмежуванні губерній та повітів.

Підкоморські суди були підпорядковані головним судам, які використовували цих посадовців для виконання одноразових доручень, що мали небагато спільного з їхніми професійними обов'язками. Регулярними були й відрядження підкоморіїв до інших повітів для вирішення апеляційних справ за указами головних судів, що призводило до плінності кадрів. Фактично підкоморські суди стали одним із засобів переконування еліти, що вона зберігає владу в регіоні.

У рамках модернізації імперської політики тривав пошук компромісів, тому верховна влада запровадила в частині західних губерній Російської імперії межову систему, юрисдикція якої розповсюджувалася на розмежування маєтків приватних власників та казенних володінь від приватновласницьких. У процесі встановлення меж приватних володінь держава проводила чітку політику невтручання в партикулярні справи. Запропонувавши чітку

форму судового процесу із системою покарань, вона сподівалася на пришвидчення розмежування. Насправді лише в разі згоди всіх сторін цей процес був нетривалим. Якщо ж якась зі сторін через користування спірними угіддями або проблемами з документами не бажала розмежування, то процес затягувався на роки й десятиріччя. Межові судді допускали зловживання, але звернення поміщиків про нагляд стряпчими за суддями та розмежуванням було відкинуто. З іншого боку, така політика верхньої влади переконувала місцеву шляхту в домінуванні в судовій сфері та примиряла з російською присутністю.

Проте невтручання в партикулярні справи не означало повторення такої ж ситуації з казенною власністю. Верховна влада зробила обов'язковою присутність чиновників не лише тоді, коли справа стосувалася безпосередньо казенної власності, але й староств, фундушів, придбаних від казни маєтків і землеволодінь міщанства. Прогнозовано, що шляхта намагалася збільшити своє землеволодіння за рахунок казенної власності. Якщо ж це не вдавалося, то справа затягувалася на тривалий строк, причому до порушників не застосовували каральних санкцій. Пояснення полягає в небажанні влади йти на конфлікт із місцевою знаттю заради збереження стабільності в набутому регіоні.

Верховна влада намагалася впорядкувати систему документообігу та посилити виконавчу дисципліну межових судів. Не виділяючи коштів, від голови суду постійно вимагали звітів, формулярних списків і відповідей за казенними справами. Це призводило до небажання частини посадовців добросовісно виконувати свої службові обов'язки. Загалом же межова система, яка була своєрідно модернізованою попередньою підкоморською, не вписувалася в концепцію Миколи I щодо скасування регіональних відмінностей, тому в 1840 р. була скасована.

Загалом наявна система розмежування означала для місцевої шляхти можливість жити за «старими правилами»: обирати своїх посадовців, демонструвати домінування в суспільному житті, займатися партикулярними справами, на якомусь етапі змирившись із російською присутністю. З погляду місцевої адміністрації, особливо чиновників з внутрішніх губерній, підкоморські та межові суди демонстрували свою неефективність. Проте верховна влада в рамках імперської політики непрямого керівництва згодна була до певного часу «заплющувати очі» на окремі недоліки річпосполитівської судової системи, виграючи в стратегічній меті – утвердження в регіоні. Фактично чинна система

врегулювання земельних відносин давала тогочасній еліті можливість судового захисту власних маєтностей не лише з боку сусідів, але й від держави. Саме ефективний шлях вирішення питання з розмежуваннями в Речі Посполитій мотивував верховну владу Російської імперії зберегти цей елемент судової культури на приєднаних територіях, змусивши її рахуватися з досягненнями місцевої шляхти в цій сфері.

4.3. Розгляд кримінальних злочинів

Зміна підданства населення регіону, як ніколи, потребувала стабільності, можливості спокійно займатися господарськими справами. Для шляхтичів було важливим визнання їхнього статусу та збереження земельних правовідносин. Усі категорії як вільного, так і залежного населення об'єднувало бажання відчувати захищеність і впевненість у майбутньому. Їх не можна було досягти без ефективного з'ясування кримінальних справ. Покарання за вбивство, крадіжку, розбій тощо ставало одним із гарантій сталості. Тому, як і щодо цивільних проваджень, існував запит на «справедливе» судочинство, на право відстоювати власні інтереси в судах. З іншого боку, станове суспільство та верховна влада повинна була лавірувати між потребами різних категорій місцевого населення: шляхти, містян, селян, духівництва. Що було основним для верховної влади і яка людиність перебували під юрисдикцією судових установ? За якою процедурою розглядалися справи – російською чи річпосполитською? З огляду на перебування звинувачених під вартою, як швидко тривав розгляд? Які правопорушення належали до категорії кримінальних і яким був рівень злочинності в краї? Якими були покарання за насильницькі вчинки проти особи та чи тотожними були покарання для еліти, містян і селян за одні й ті самі правопорушення? Як судово влада боролася проти корисливо-насильницьких правопорушень і чи була рівність у покараннях для представників різних станів? Якою була політика влади на спротив еліти?

* * *

Важливим фактором справедливого судочинства були ідеї Ч. Беккарія, прихильника теорії «суспільного договору», який акцентував увагу на критиці суворих покарань і непорядкованості кримінального судочинства²⁷¹. Захопленість Катерини II його ідеями відобразилося на її законодавчій діяльності. Пригадаймо боротьбу імператриці з катуваннями. Кримінальні злочини потребували іншого, ніж будь-які правопорушення, підходу: влада повинна була поєднати силу та розважливість зі справедливістю, щоб у подальшому не допускати їхнього повторення. За Ч. Беккарія ціль покарання полягала в попередженні нових

²⁷¹ Беккарія Ч. О преступлений и наказаний. – М., 1995. – С.65.

злочинів, які завдавали шкоди громадянам, і в утриманні потенційних правопорушників від подібних діянь²⁷². Суворість покарання повинна залежати від тяжкості злочинів, а одним із найефективніших способів їх попередження мали бути не суворість розправи, а невідворотність покарання²⁷³. Здійснюючи рецесію окремих положень західноєвропейської правової думки, імператриця вимагала від судової влади чітко дотримуватися принципу «краще відпустити винного, ніж засудити невинного». Така вимога не була новою, адже згідно з річпосполитським правом (арт. 3 розд. 14 III Литовського статуту) передбачалося, що «суд всіякі справи мати в розгляді [...] і в сумнівних справах схилитися до звільнення, ніж до покарання²⁷⁴». Водночас у судових практиках використовували положення част. 2 розд. 5 «Військового статуту» Петра I, де в п. 9 зазначено «краще десятьох винних звільнити, ніж одного невинного до смерті присудити»²⁷⁵. У рішеннях повітових органів правосуддя для обґрунтування вироку за неможливості довести провину (відсутність доказів і свідків) використовували ці положення Литовського та Військового статутів. Як правило, у звинувачених брали підписку про невинуватість і відпускали на поруки, а провадження надсилали для ревізування до кримінального департаменту головного суду²⁷⁶.

Якщо цивільні провадження стосувалися розгляду партикулярних справ передусім шляхти і заможних містян як основних власників, то кримінальні справи охоплювали всі категорії населення: шляхтичів, чиновників (про службові злочини піде мова в наступному підрозділі), купців і міщан, духівництво та навіть військових (для двох останніх було передбачено особливу процедуру).

Для магістратів за підсудності міщан і шляхти традиційним було залучення до розгляду справи члена повітового суду. Духівництво, якщо правопорушення було здійснено не в місті, потрапляло під юрисдикцію повітового суду. Для проведення слідства залучався представник від служителів церкви²⁷⁷. Щодо військових, то коли рядові 9 артилерійської бригади викрали майно в канцеляриста, Таращанський магістрат 1821 р. розглядав цю справу за

²⁷² Там же. – С.106.

²⁷³ Там же. – С.83, 162.

²⁷⁴ III ЛС. – С. 331.

²⁷⁵ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.5 (1713–1719). – №3006. – С.403.

²⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.920. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 7 зв.

²⁷⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.1, 16–16 зв., 31–31 зв.

присутності представника від військових²⁷⁸. У зв'язку з цим повітовим судам і магістратам дозволяли з'ясовувати лише вбивства, крадіжки, але забороняли судити військових дезертирів. На цей аспект звернув увагу О. Беклешов під час об'їзду губерній 1799 р., зауваживши, що ці провадження підпадали під юрисдикцію поліції²⁷⁹. За потреби до судових розглядів залучали представників від різних категорій, що дало змогу забезпечувати захист прав усіх учасників процесу. 1823 р. Новоград-Волинський магістрат розглядав провадження спільно з депутатами від духовництва й військових²⁸⁰. На переконання О. Омельченка, механізм розгляду справ за участі представника від зацікавленого стану був гарантією визнання вироку соціумом і своєрідною запорукою законності²⁸¹.

Ще однією стороною спільних розглядів магістрату був квартальний наглядач, якого відряджав городничий. 1817 р. Новоград-Волинський магістрат спільно з ним розглядали провадження про сімох лісних наглядачів, які буди залучені за наказом волинського цивільного губернатора М. Комбурлея до армії під час війни з Наполеоном. Квартальний наглядач відстоював інтереси лісників, які, за розпорядженням губернатора, мали бути забезпечені всім необхідним християнською громадою Новоград-Волинського (хоча пройшло п'ять років, але лісники не отримали належних їм 51 руб. 41 коп. сріблом)²⁸².

Важливу роль для соціальної стабільності міського та містечкового населення відігравала судова влада у вирішенні «єврейського питання». Приєднання Правобережної України змінило становище міщан-євреїв, які для верховної влади були категорією хоча й непривілейованого, але вільного населення. Якщо проаналізувати чисельність населення губерній регіону (табл. 4.3.1.), то можна зауважити низький рівень урбанізації. Що ж до етнічного складу, то у Волинській губернії міське населення поділили за релігійною належністю (17844 юдеї та 5358 християн), купців (140 юдеїв і 44 християнина), ремісників (3547 юдеїв і 1903 християнина)²⁸³. Отже, майже 75 % міського населення становили євреї.

Під час створення міської судової системи О. Беклешов 25 січня 1798 р. отримав роз'яснення Сенату, що хоча євреї

²⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.1106. – Оп.1. – Спр.1^а. – Арк.5.

²⁷⁹ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12^а. – Арк.223.

²⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.21–23.

²⁸¹ Омельченко О.А. «Законная монархия» Екатерины... – С.283.

²⁸² Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.1–3.

²⁸³ Бовуа Д. Російська влада і польська... – С.29.

за річпосполитським правом не користувалися правом виборів на міські посади, але оскільки зараз вони записані до міщанства чи купецтва, то їх повинні судити за кримінальними й іншими справами не суди власників, а магістрати²⁸⁴. Для євреїв, які раніше підлягали суду власників містечка, надзвичайно важливим фактором стала можливість знайти справедливість і захист у судах, навіть якщо противниками були колись всемогутні магнати або навіть теперішні посадові особи. Й. Петровський-Штерн робить висновок, що пенітенціарна система Російської імперії на початку XIX ст. неефективна, суворі вироки були рідкістю, а судді були хабарниками. Водночас автор стверджує, що євреї довіряли судові, який нерідко приймав рішення на їхню користь²⁸⁵.

Не повинно складатися враження, що під час судових розглядів євреїв автоматично визнавали винними, а шляхтичі лише вигравали справи. 1801 р. Волинський головний суд слухав рапорт Житомирського магістрату про проведення спільно з членом повітового суду слідство в справі єврея І. Смелянського з шляхтичем В. Булгаком. Останній відмовлявся платити присуджені кошти²⁸⁶. 1821 р. Волинський головний суд розглядав провадження за скаргою купця-єврея на «капітана польських військ», який ще 1805 р. забрав 184 корці ячменю й не доплатив 257 руб. сріблом. Позивач дійшов до Сенату, який наказав заплатити борг із відсотками. Тоді продавець оцінив збитки у фантастичні 20 тис. руб., на що відповідач відмовився сплачувати²⁸⁷.

У дослідженні Й. Петровського-Штерна наведено докази перемоги міщан у судових провадженнях²⁸⁸, проте очевидно, що переможці повинні були мати достатньо коштів на оплату послуг адвокатів, а їхні позови – законні підстави. Гучним було провадження 1806 р., коли у Володимирі-Волинському пограбували дев'ятьох купців-євреїв. До суду було притягнуто колишнього повітового маршалка Холоневського і суддю Радзилинського за неприйняття в процесі слідства показів постраждалої сторони. Водночас із Волинського губернського правління надійшло провадження про надвірного радника Чегринця й губернського стряпчого Маньківського за неприйняття свідчень євреїв²⁸⁹. Дійшло до того, що євреї організовано пробували відстояти свої права.

²⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121.

²⁸⁵ *Петровський-Штерн Й.* Штетл. Золота доба... – С.184–189.

²⁸⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.85 зв.

²⁸⁷ Там само. – Спр.110. – Арк.7 зв. – 10.

²⁸⁸ *Петровський-Штерн Й.* Штетл. Золота доба... – С.184–188.

²⁸⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.343, 347 зв.

1821 р. тимчасовий департамент Волинського головного суду слухав справу з губернського правління про колишнього ратмана Кременчуцького магістрату єврея Я. Гельперіна, який із 6 по 12 грудня 1815 р. був відсутній на службі. Перебуваючи в Радзивиліві, він роз'яснював жителям їхні права й писав чужими почерками «ябеди», за що його було оштрафовано на 25 руб.²⁹⁰ Влада постійно боролася з наклепами. 1801 р. Волинський головний суд слухав повідомлення губернського правління, що за подання міщанином Пейсаловичем від імені євреїв Білоруської губернії на ім'я імператора «даремного» звернення, Сенат засудив його до річного ув'язнення у Вітебську²⁹¹.

Верховна влада не оминула увагою іноземців. 1819 р. Державна рада розглядала доповідь Сенату про вирішення без черги справ іноземців у приєднаних губерніях. Зазначимо, що в цьому разі було вирішено послуговуватися артикулами III Литовського статуту. Згідно з арт. 28 розд. 4 «Про кривди гостям приїжджим чужоземним»²⁹² та арт. 31 розд. 11 «Якби шляхтич на купців або інших людей простого стану на дорозі здійснив розбійний напад»²⁹³ повітовим судам і магістратам наказано негайно розглядати кримінальні справи іноземців, щодо яких місцеві мешканці вчинили насилля, побої, розбій, поранили чи силоміць забрали майно. Водночас цивільні провадження повинні були вирішуватися згідно зі звичайною процедурою²⁹⁴.

Одним із важливих питань для верховної влади в кримінальному судочинстві був статус кріпаків. Відповідно до арт. 1 розд. 14 «Про спійманого на місці злочину слугу і підданого чийогось, куди мають бути ведені» III Литовського статуту²⁹⁵, у Речі Посполитій суд над кріпаками, які були затримані на місці злочину, здійснювали непрофесіонали (пани, їхні дружини, повнолітні діти, панські урядники). Для вотчинників було встановлено двотижневий термін для розгляду справи. Якщо ж упродовж цього часу суд не відбувся, то потерпілий мав право звернутися до гродського суду. Якщо ж злодія затримували в іншому місці, за бажанням потерпілого його можна було віддати до гродського суду, а якщо його не було, до вотчинного чи

²⁹⁰ Там само. – Спр.111. – Арк.23, 27 зв.

²⁹¹ Там само. – Спр.12. – Арк.41 зв.

²⁹² III ЛС. – С.137.

²⁹³ Там само. – С.287–288.

²⁹⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.36 (1819). – №28066. – С.530–531.

²⁹⁵ III ЛС. – С.329–330.

повітового суду²⁹⁶. Отже, у Речі Посполитій основну роль у суді над кріпаками відводили вотчинному судові.

Протилежною була ситуація в Росії. В. Ключевський, визначаючи межі поміщицької влади над кріпаками в XVII ст., зазначав, що вона була обмежена поземельними відносинами, цивільними та дрібними справа. Однак поміщик не мав права розбирати кримінальні справи селян. Відповідно до Згідно «Соборного уложення» 1649 р. поміщик, який самостійно покарав свого кріпака за розбій, не передавши його до губного суду, утрачав помістя, а якщо власник кріпака його не мав, то за самовільну розправу карався батоном. Законодавство XVIII ст. чітко не визначало межі влади поміщиків, в окремих випадках розширяючи її. Згідно з указом 1760 р. поміщики отримали право відправляти своїх кріпаків до Сибіру на поселення²⁹⁷. Проте верховна влада зберігала за собою право на кримінальне переслідування кріпосних селян. 1770 р. Катерина II застерігала поміщиків від утручання в судову владу, адже за втечу, крадіжку та схожий злочин кріпаки не підпадали під «домашнє слідство»²⁹⁸.

За спостереженнями І. де Мадаріаги, теоретично поміщики були суддями всіх дрібних злочинів (крадіжки, бійки, пияцтво та безлад), скоєних їхніми кріпаками щодо інших кріпаків чи вільних селян. За тяжкі злочини (вбивство й розбій) кріпаків судили державні суди²⁹⁹. На покаранні кріпаків засланням на поселення до Сибіру за рішенням судових органів указує А. Долгих. Заслання передбачало наявність злочину або хоча б підозру в його скоєнні. За Олександра I зберігалася заслання для злочинців, засуджених за вироком суду³⁰⁰. 1811 р. було вкотре звернуто увагу на те, що кріпака за крадіжку на суму понад 100 руб., неодноразове злодійство та бродяжництво засилали до Сибіру на поселення не за бажанням поміщика, а за вироком суду. Натомість за злочини невеликої тяжкості забороняли заслання до Сибіру на прохання поміщика, а було передбачено після легкого тілесного покарання повертати додому або утримувати в робітних домах. В останньому випадку це вчинялося без рішення суду, а згідно з волею поміщика³⁰¹.

²⁹⁶ Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар. – С.512.

²⁹⁷ Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций. – М., 2005. – С.880.

²⁹⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.19 (1770–1774). – №13516. – С.156.

²⁹⁹ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху... – С.162.

³⁰⁰ Долгих А. Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи // Российская история. – 2013. – №3. – С.74–84.

³⁰¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24707. – С.803–806.

Верховна влада намагалася вдосконалити кримінальне судочинство. 1815 р. Сенат заборонив поміщикам подавати за своїх кріпаків скарги й апеляції на рішення кримінальних палат, за якими присуджували позбавлення життя, тілесні покарання чи заслання³⁰². Проте 1823 р. Сенат змінив своє рішення й дозволив «простим людям» (зокрема міщанам і купцям третьої гільдії) подавати скарги на рішення кримінальних палат, але після здійснення покарання, передусім тілесного³⁰³.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Російській імперії кріпаки за злочини середньої тяжкості та тяжкі підпадали під юрисдикцію судових органів. Дослідник повітових судів Мордовії Є. Панін звертає увагу на такі види злочинів кріпаків, які підпадали під юрисдикцію органів правосуддя: навмисне членопошкодження, щоб уникнути рекрутства, утечі селян, убивства, крадіжки, підпали, незаконні порубки лісу, злочини на побутовому ґрунті, рідше – злочини проти віри³⁰⁴.

Для розуміння меж влади поміщиків над селянами передусім проаналізуємо основні думки з цього приводу, зупинившись на проблемі патримоніальних судів, які у вітчизняній історіографії отримали назву домініальних. А. Гурбик зазначав, що в добу середньовіччя це були приватні суди феодалної знаті над підданими свого маєтку. Автор стверджує, що на землях, підвладних Російській імперії, домініальні суди діяли до Селянської реформи 1861 р.³⁰⁵ І. Черкаський, досліджуючи домініальний суд на Лівобережній Україні наприкінці XVII – початку XVIII ст., зазначав, що козацькій старшині віддавалися в послушення посполиті. До компетенції панського суду належали незначні кримінальні (побої, безчестя, порубка лісу, крадіжки коней) і цивільні (суперечки за нерухоме майно, викуп нерухомості, спадщина, захоплення землі, засвідчення купчих на землю) провадження. Зазначено, що незадоволені вироком могли подавати апеляцію до козацьких судів³⁰⁶. Дослідник історії права В. Попелюшко, використовуючи назву «домініальний» (вотчинний, панський, поміщицький) суд, стверджує, що «панські суди на

³⁰² Там же. – Т.33 (1815–1816). – №25770. – С.16.

³⁰³ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29391. – С.877–879.

³⁰⁴ Панін Е. Уездные суды Российской империи в первой половине XIX века (по материалам мордовского края). Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Саранск, 2006. – С.19.

³⁰⁵ Гурбик А. О. Домініальний суд // Енциклопедія історії України. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.443.

³⁰⁶ Черкаський І. Сліди домініального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Випуск 2. – К., 1926. – С.176–197.

Правобережній Україні рішенням сейму Речі Посполитої 1768 р. були скасовані, натомість право суду в дрібних кримінальних і цивільних справах було надано новоствореним сільським судам». Що ж до російського панування на українських землях до скасування кріпацтва, то поміщикам надано право використовувати будь-які домашні засоби покарання та виправлення, аби лише вони не призводили до каліцтва чи смерті³⁰⁷.

Автори дослідження, присвяченого судовій владі в Україні, розглядаючи стан справ на українських землях Австрії, зауважують існування на селі домініальних судів. Особливу увагу звернуто на існування державного контролю, що дедалі посилювався: якщо власник домінії не мав належної кваліфікації для здійснення правосуддя, то він повинен був доручити його юстиціарію або визначеному місцевою владою чиновнику – мандатору. До юрисдикції домініальних судів належали всі господарські справи, судові кримінальні справи й політичні злочини. Діяльність домініальних судів була припинена 1849 р.³⁰⁸

Дослідник патримоніальної системи судочинства в Пруссії (1740–1849 рр.) П. Гут зазначає, що в Речі Посполитій ці суди були практично поза контролем держави, яка не могла надавати ефективної підтримки власникам імунітету. З іншого боку, у XVIII ст. у німецьких державах, навпаки, влада контролювала патримоніальні суди, хоча й недостатньо. Про розвиток патримоніальної системи свідчать й інші дані. На середину XVIII ст. у Франції було 80 тис. таких судів. Цікавим видається спостереження, що в обмін на лояльність верховна влада зупинилася на кордоні дворянського володіння й тим самим передала дворянству повноваження місцевої влади: земельні, судові, патронажні. Це дало змогу поміщикам розвивати фільваркове господарство. У Прусько-Бранденбурзькій монархії патримоніальний суд, крім джерела додаткового прибутку для поміщика, став фактором тиску й контролю, а також дисциплінування сільського населення³⁰⁹.

Прийшовши на Правобережжя, російська держава розпочала в кримінальному судочинстві запроваджувати вже апробовану систему, згідно з якою кріпосних селян за середньої тяжкості та тяжкі злочини вилучали з-під влади

³⁰⁷ Попелюшко В. О. Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2016. – № 2(14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16pvontu.pdf>

³⁰⁸ Судова влада в Україні: історичні витоки... – С.268, 270.

³⁰⁹ Gut P. Ustrój, organizacja i działalność... – S.10–11.

поміщиків, і вони підпадали під юрисдикцію повітового суду. У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що право чинити суд повітових судових установ поширювалося на шляхтичів і їхніх селян, а у зв'язку зі скасуванням нижніх розправ – на «казенних поселенців»³¹⁰. Такі зміни мали наслідком розгляд справ кріпаків. 1801 р. до кримінального департаменту Волинського головного суду надійшло на ревізію три провадженнями, два з яких стосувалися кріпаків. Одне – про утоплення дружини селянина, інше – про кріпаків (чоловіка з дружиною), обвинувачених у намірі отруїти свого господаря³¹¹. За місяць цей же департамент розглядав два провадження з Луцького повітового суду, у яких фігурували поміщицькі селяни: В. Жулайчук здійснював крадіжки, а Й. Мохнара обвинувачували в убивстві селянина С. Фескова³¹².

Аналіз записів «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.»³¹³ (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень із судів першої інстанції) свідчив, що кріпаки чинили всі види злочинів. Тому постає питання, чому їх судив повітовий суд, навіть за злочини в межах одного маєтку? Пояснити це можна тим, що поміщики мали над кріпаками повну владу в повсякденному житті. За дрібні порушення офіціали карали самостійно (причому лише з дозволу власника), серйозніші злочини вирішувала судова інстанція. Чітко про межі влади повітових судів свідчить ситуація із забитими до смерті чи просто померлими від побоїв кріпаками, коли навіть похоронити їх було неможливо без санкції нижнього земського суду.

З наведеного контексту випадає оцінка судової влади Д. Бібіковим, яка була схвалена Миколою І у 1840 р. у «Настановах київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору». Намагаючись переконати імператора в неблагонадійності польських поміщиків, він використовував розпорядження 1836 р. генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній графа О. Гур'єва (у 1835–1837 рр.). Поміщикам, посесорам чи управителям під підписку заборонено за будь-яку провину голити селянам голови, заковувати в залізо (данцюги), утримувати в ув'язненні без їжі та карати канчуками. Земським справникам наказано стежити, аби поміщики не

³¹⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф. 722. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 265.

³¹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф. 16. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 2 зв.

³¹² Там само. – Арк. 97.

³¹³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1–1316.

вдавалися до суворих покарань. Регіональна адміністрація пропонувала такі покарання: спочатку – виклик до Києва й попередження; у разі повторення – залишати в Києві під наглядом на термін, визначений генерал-губернатором. Якщо це траплялося втретє – погрожували відряджати поміщиків до центральних губерній, а їхній маєток забирати до казенного управління, видаючи лише необхідні кошти на прожиття. Зазначено, що за законами й предводителі дворянства повинні контролювати суворе поведження поміщиків із селянами. Якщо ж вони цього не робитимуть, то їх необхідно звільняти з посади³¹⁴. Очевидно, що поміщики використовували такі види покарань, але, на нашу думку, це не були ознаки домінального суду, а, скоріше, перевищення влади, принаймні так виглядала ситуація для верховної влади.

Отже, імперська влада в процесі впорядкування кримінального судочинства використовувала кращі зразки європейської правової думки, передусім у запровадженні принципу презумпції невинуватості. На відміну від цивільних проваджень, кримінальні злочини всіх категорій населення, навіть кріпаків, в обов'язковому порядку розглядали суди першої інстанції. Під час розглядів між різними станами обов'язково залучали представників зацікавлених сторін. Важливим стало запровадження рівності для євреїв під час судових проваджень, що гарантувало лояльність 75 % містян. У процесі конструювання судової системи для правобережних губерній Павло I і місцеві адміністратори здійснили рецепцію російської судової процедури, згідно з якою селяни-кріпаки за вчинення середньої тяжкості й тяжких злочинів підпадали під юрисдикцію повітових судів.

* * *

Для верховної влади важливим виявився вибір шляху розвитку кримінального судочинства. У процесі створення нової судової системи потрібно було обрати одну з двох процедур. Згідно з річпосполитівським правом основну роль відігравали гродські суди, чиї вироки були остаточними, і лише за бажанням засудженого провадження надходило на апеляцію до Люблінського трибуналу. Згідно з «Учрежденный...» 1775 р. за дрібні злочини, покарання за які не передбачали позбавлення життя й честі (ганебні покарання) та торгівельної кари (тілесні покарання

³¹⁴ Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Наставни Д.Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т.1. – С.90.

канчуками або батогом на торгівельній площі), самостійно судив суд першої інстанції. Виконання вироків повітового суду та нижньої розправи доручали нижньому земському суду, а магістратів і ратуш – городничому (ст. 110). Кримінальні справи за тяжкі злочини супроводжували наведенням необхідної підбірки законів і пропозицією щодо покарання. Їх обов'язково надсилали на ревізію до наступної інстанції: з повітового – до верхнього земського суду, з нижньої – до верхньої розправи, з магістрату та ратуші – до губернського магістрату (ст. 111). Уже звітки з вироком надходили для ревізії до палати кримінального суду (ст. 112). Наступним етапом стало схвалення вироку губернатором (ст. 113). Така складна система ревізування повинна була забезпечити, на думку законодавця, справедливий розгляд справи³¹⁵.

Відновлюючи елементи річпосполитської судової процедури, верховна влада повинна була наділити відповідними повноваженнями повітовий суд. Проте якщо в партикулярному цивільному судочинстві були здійснені поступки локальній еліті й дозволено вирішувати власні приватні справи самостійно, передбачивши можливість апеляції, то зовсім інакше було влаштовано процедуру розгляду кримінальних справ. З огляду на позицію О. Беклешова щодо збереження впливу в регіоні й те, як він зумів сконструювати міські станову систему згідно з «Учреждениями...» 1775 р. (підрозділ 2.5), такі ж кроки було здійснено в кримінальному судочинстві. Розгляд справ відбувався відповідно до російських норм.

Для контролю за діяльністю повітових судів і магістратів було запроваджено відповідно пристосовану до структури судів процедуру на підставі «Учреждений...» 1775 р., яка складалася з п'яти етапів:

- 1) з повітової інстанції чи магістрату до головного суду надходила оформлена справа на ревізію з «думкою» (фактично – пропозицією щодо вироку), яка містила покликання на закони, передусім Литовський статут і сеймові конституції. Варто згадати про вимогу належного оформлення документів. Коли 1812 р. на ревізію з Черкаського повітового суду надійшло провадження щодо селян, які чинили спротив земському справнику, два свідчення були неправильно оформлені, тому справу повернули на доопрацювання³¹⁶. Після отримання

³¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.239–240.

³¹⁶ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.746.

провадження вносили до реєстру кримінального департаменту й далі розглядали відповідно до черги;

2) головний суд ухвалював вирок, проте, не розпочинаючи виконання, подавав його в оригіналі разом з екстрактом провадження на розгляд цивільному губернатору. Важливу роль на цьому етапі відігравала належно оформлена документація. 1825 р. київський губернатор І. Ковальов повернув до кримінального департаменту справу про крадіжку речей на суму 408 руб. 25 коп. сріблом через відсутність екстракту. Він вимагав після усунення недоліку представити провадження повторно³¹⁷;

3) цивільний губернатор схвалював вирок і повертав його до головного суду, звідки його з копією надсилали для виконання до губернського правління;

4) губернське правління організовувало виконання вироку й повідомляло про це головному суду. Типовим було повідомлення Волинського губернського правління, що арештант П. Остап'юк за вироком головного суду був покараний 50 ударами канчуками й засланий до Сибіру на поселення³¹⁸;

5) з головного суду оригінал справи з указом і вироком надсилали для зберігання до суду першої інстанції³¹⁹.

Справи про злочини шляхтичів після схвалення вироку цивільним губернатором (третій етап) надсилали до 5-го департаменту Сенату, звідки подавали імператору на схвалення. Потім провадження поверталось до головного суду, звідки надсилали вирок із копією для виконання до губернського правління³²⁰. Частим було покарання шляхтичів-злочинців у формі позбавлення дворянства за указом Сенату після конфірмованої (схваленої) імператором доповіді. Саме так 1799 р. був покараний капрал п'ятигорської штатної команди Ф. Заворотний за фальшиві гроші. Окрім позбавлення шляхетства, він був засуджений до заслання³²¹. А. Бойко-Гагаріну не вдалося виявити в архівних фондах і в процесі вивчення інших джерел достовірної інформації про страти фальшивомонетників у Російській імперії із середини XVIII ст. Натомість верховна влада провела межу між ступенем вини головних

³¹⁷ Там само. – Спр.161. – Арк.193.

³¹⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.54.

³¹⁹ Там само. – Спр.56. – Арк.53; Там само. – Спр.12. – Арк.2 зв.; ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.610.

³²⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.2 зв.

³²¹ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.156.

організаторів процесу підробки монет та рядовими учасниками окремих складових цього процесу. Відповідно було розроблено систему покарань різного ступеня суворості залежно від участі в злочині³²².

Звичайно, така схема судочинства викристалізувалася впродовж тривалого часу. Постійно відбувалися всілякі уточнення. 1804 р. Сенат розглянув рапорт голови кримінального департаменту Волинського головного суду Глембоцького. Його два члени пропонували, щоб усі загалом справи надходили на затвердження до губернатора. Зазначено, що згідно зі ст. 110 і 132 «Учреждений...» 1775 р. виконувати без резолюції губернатора мали лише вироки за особисті образи, які каралися штрафом. Вироки, за якими присуджували тілесні покарання чи позбавлення честі, схвалював сановник. Сенат, зауваживши, що в центральних губерніях провадження надходили до губернатора, поширив цей порядок і на «особливі» губернії³²³. Тому 1804 р. Київське губернське правління для контролю наказало всім судам, що за рішенням 3-го департаменту Сенату всі слідчі справи подавати губернатору, навіть якщо нікого не піддавали покаранню³²⁴.

Для місцевих адміністраторів важливим було ствердження принципу законності, що забезпечувалося схваленням вироків губернаторами. У підрозділі 3.3, аналізуючи кадровий склад губернських судових установ, згадували, що за відсутності губернатора та віце-губернатора найвищу посаду обіймав голова одного з департаментів головного суду. 1806 р. подільський військовий губернатор І. Ессен звернув увагу міністра юстиції П. Лопухіна, що за відсутності керівництва губернії в 1804 р. губернське правління очолював голова цивільного департаменту статський радник Орловський. Однією з його функцій було схвалення вироків із кримінального департаменту. І. Ессен указував на правову прогалину, адже за умови обіймання посади губернатора головою кримінального департаменту він буде схвалювати свої ж вироки, а отже, буде втрачено принцип контролю за дотриманням законності, таким важливим для верховної влади. Міністр юстиції, зауваживши слушність звернення, після доповіді Олександрю I повелів головам департаментів під час виконання обов'язків губернатора вирішували лише поточні та термінові справи,

³²² *Бойко-Гагарін А.* Фальшивомонетництво на українських землях (1795–1917 рр.): дис... докт. іст. наук: 07.00.06. – Переяслав, 2021. – С.409.

³²³ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.28 (1804–1805). – №21414. – С.467.

³²⁴ ЦДАК України. – Ф.793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

заборонивши схвалення вироків³²⁵. Цим самим верховна влада продемонструвала перевагу принципу законності.

Якщо виникали протиріччя між російськими указами та річпосполитською судовою процедурою верховна влада уніфікувала судочинство. 1815 р. волинський губернський прокурор повідомляв Сенат про виявлені ним порушення в кримінальному департаменті. Знайомий із російською процедурою чиновник пропонував дотримуватися указу 11 грудня 1767 р., де наказано всім підписуватися під вироком, вимагаючи поширити цю норму на голову, засідателів і радника. Проте суд, покликаючись на конституцію 1726 р., доводив, що відповідати за рішення повинні лише ті, хто брав безпосередню участь у судовому засіданні. Означене питання було предметом розгляду Сенату, який став на бік губернського прокурора – судам було наказано дотримуватися вимог російського указу³²⁶.

Запровадження російських указів у процедуру річпосполитського кримінального судочинства дає підстави говорити про її поступову «русифікацію». Як і з підписами посадовців під вироками, ініціаторами рецепції російської кримінальної процедури були губернські прокурори. 1806 р. київський губернський прокурор Гудима повідомляв міністру юстиції про спільне звернення двох департаментів головного суду до губернського правління з риторичним питанням: «Чи можуть юдеї надавати покази під присягою в справах між християнами?» Звернення до вказаної проблеми пояснювали юридичною колізією, адже згідно зі статутним правом євреїв забороняли брати у свідки³²⁷. Проте це положення III Литовського статуту суперечило імперській політиці в регіоні, відповідно до якої євреї отримали права вільного населення. За указом 1795 р. їх записували купцями й міщанам, обирали на посади ратманів до магістратів. Ст. 42 «Положення про євреїв» 1804 р. підтверджувала їхню рівність з іншими категоріями міського населення³²⁸. Тому два департаменти, зовні не заперечуючи російських указів, запитували в цивільного губернатора, що робити? Така ситуація поставила прокурора в складне становище, адже укази та положення про євреїв суперечили указу 12 грудня 1796 р., за яким наказано в приєднаних губерніях вирішувати справи «за статутами» й лише в разі прогалин

³²⁵ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.912. – Арк.1, 2–3, 6.

³²⁶ Там само. – Спр.1489. – Арк.2–2 зв., 3 зв.

³²⁷ Згідно арт. 14 розд. 9 III Литовського суду заборонялося залучати свідками у земельних провадженнях юдеїв, а тільки християн (цікаво, що допускалися до присяги татари). (III ЛС. – С.248).

³²⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28 (1804–1805). – №21547. – С.736.

запозичувати з російських законів. Тому чиновник у рамках неофіційної політики впровадження російських указів просив скасувати чинність артикулу про заборону євреям свідчити в суді. Під час обговорення цього питання думки в Сенаті розділилися, і ще два роки це питання не було з'ясованим³²⁹. Лише 1814 р. Державна Рада ухвалила рішення допускати юдеїв до свідчення в справах християн в інкорпорованих губерніях³³⁰.

Повноваження губернаторів не обмежувалися лише схваленням вироків. Традиційними були звернення до кримінального департаменту задля дисциплінування та прискорення розгляду справ. 1801 р. Волинський головний суд слухав звернення губернатора І. Куріса з вимогою прискорити розгляд справи купця Я. Хаймовича, звинуваченого в крадіжці казенного провіанту. Проте ніякої відповіді суд не надіслав, зазначивши в журналі необхідність дотримуватися черги розгляду згідно з реєстром³³¹. 1824 р. київський губернатор вимагав відповіді на звернення п'ятимісячної давності щодо вирішення справи про спротив кріпаків села Підвисокого графів Потоцьких. Ситуація ускладнювалася фактом невиконання указу Сенату та припису міністра внутрішніх справ про невідкладний розгляд провадження. Варто наголосити, що кримінальний департамент не поспішав із розглядом, і 17 січня 1825 р. губернатор втретє відправив запит³³².

До адміністративних дій з організації роботи судових установ у кримінальному судочинстві долучалося й губернське правління. Щомісяця два департаменти головних судів повинні були звітувати про розгляд справ: коли надійшли, де виконуються, причини затримки й скільки часу перебувають під вартою арештанти³³³. Утручалися губернські правління також до роботи повітових судів. 1828 р. Подільське губернського правління вимагало від Проскурівського повітового суду забезпечення термінового виконання нижнім земським судом вироку щодо графа Я. Комаровського, власника маєтку в с. Пахутинці³³⁴.

Для місцевої влади важливо було не перетримувати підозрюваних під арештом, адже кримінальне провадження потрібно було з'ясувати впродовж місяця. 1798 р. управляючий Мінською, Волинською й Подільською

³²⁹ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1134. – Арк.1, 2, 8, 10.

³³⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.32 (1812–1814). – №25649. – С.878–879.

³³¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.8.

³³² ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.1.

³³³ Там само. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.153 зв.

³³⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.1, 9–10 зв.

губерніями генерал І. Гудович наказував усім присутствіям, особливо кримінальним департаментам, під загрозою кримінального покарання негайно вирішувати справи арештантів³³⁵. Це розпорядження дублювалося цього ж року Подільським губернським правлінням, яке вказувало головному суду на повільність розгляду кримінальних проваджень³³⁶. З відомостей про невіршені кримінальні справи за 1798 р. виявляється, що в Старокиївському тюремному острозі перебували арештанти: двоє – за вбивство, двоє – за підробку грошей або документів, четверо – за крадіжки або грабунки, двоє – за крадіжки коней і волів, один – за переховування розбійника. У Подольському острозі Києва перебували злочинці: шестеро – за крадіжки, п'ятеро – за крадіжки коней і волів, двоє – за підробку грошей, по одному – за дезертирство й незаконне прижиття й убивство при народженні дитини. Серед ув'язнених були кріпаки, міщани, шляхтич та невідомі. Найдовше, з 1 травня 1797 р., в ув'язненні за вбивство перебував шляхтич К. Савицький, який очікував рішення Сенату. Крім цієї, була ще одна справа за 1797 р., решта – поточного року³³⁷. 1807 р. подільський військовий губернатор І. Ессен скаржився міністру юстиції на губернського прокурора за відсутність контролю за розглядом справ тих арештантів, які довгий час перебували під вартою. На серпень цього року таких було 67 осіб (з них четверо – з січня 1806 р. та стільки ж – із січня 1807 р.). Причина затримки – повільний переклад із польської мови, що призвело до відсутності екстрактів і вироків. Прокурор відписував, що повільність спричинена нестачею канцеляристів³³⁸.

Місцевих адміністраторів непокоїла ситуація з арештантами, і вони самостійно намагалися вирішити цю проблему. Дійшло до того, що 1817 р. волинський губернатор В. Гіжицький розпорядився об'єднати два департаменти з канцеляріями для прискорення справ утримуваних під вартою. Проте суттєвого поступу не було, тому Сенат наказував цивільному департаменту на чолі з Домбровським пришвидшити розгляд кримінальних справ (за перших два тижні з 13 переданих справ було вирішено лише п'ять). Фактично губернатор змушений був піти на такий крок, адже робота кримінального департаменту була параізована через ліквідацію прорахунків, виявлених під час ревізії

³³⁵ Держархів Вінницької області. – Ф.514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121–121зв.

³³⁶ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.153

³³⁷ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.528. – Арк.1–4зв.

³³⁸ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1018. – Арк.1, 2–3, 5

сенатора Ф. Сіверса. При цьому Домбровський, за наказом ревізора, змушений був розглядати справу щодо контрабанди в Бердичеві й лише по обіді мав змогу розпочати кримінальні провадження³³⁹.

Основною причиною затягування проваджень, із якою не могли впоратися ні губернатори, ні губернські прокурори, були великі обсяги роботи повітових судів, магістратів і департаменту. Ділове листування забирало час посадовців та канцеляристів. Згідно з настільним (доповідним) реестром Заславського повітового суду впродовж 1798 р. отримано 359 указів (в основному від цивільного департаменту та губернського правління)³⁴⁰, які потрібно було заслухати під час засідань і дати відповідь. За 1799 р. надійшло 123 повідомлення й рапорти. Більшість із них – від нижнього земського суду, Новоград-Волинського магістрату, заславського городничого та квитанції з казначейства³⁴¹.

Кримінальний департамент Київського головного суду за січень 1831 р. надіслав 203 документи (причому адресатами були не лише Сенат, губернське правління, військовий і цивільний губернатори, казенна палата, городничі й повітові суди, а й Тобольський приказ про засланих, Слобідсько-Українське та Полтавське губернські правління)³⁴². Усього за рік було надіслано 3794 документи³⁴³. Типовим числом було 31 травня 1819 р., коли на ім'я цивільного губернатора Ф. Назімова надійшло десять справ із вироками: чотири були пов'язані з крадіжками, дві – зі смертями, по одній – незаконне переселення поміщицьких селян; спробу вивезти сім'ю до Херсонської губернії; про шляхтянку та селянина за блудодіяння й прижиття дитини; про відставного солдата й селянку за шлюб без згоди економії³⁴⁴.

Сенат, щоб не затягувати вироків у кримінальних справах для людей нижчих станів, 1829 р. розпорядився, що оскаржувати рішення головних судів можна лише за умови виконання вироку (засуджені до заслання до Сибіру прибули на роботи) та забороняли відтермінувати вирок під приводом бажання подати скаргу до Сенату. Послабленням можна вважати те, що скарги дозволяли писати на простому папері та без копій рішень, оскільки Сенат розглядав ці справи в оригіналі³⁴⁵.

³³⁹ Там само. – Спр.1684. – Арк.6–8, 14 зв. – 16, 17 зв.

³⁴⁰ Там само. – Ф.1715. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.1–57.

³⁴¹ Там само. – Спр.17. – Арк.1–18.

³⁴² Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.1–6 зв.

³⁴³ Там само. – Арк.73 зв.

³⁴⁴ Там само. – Оп.5. – Спр.667. – Арк.2.

³⁴⁵ Там само. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.105.

Отже, у кримінальному судочинстві заради законності було запроваджено імперську процедуру ревізування проваджень, схвалення й виконання вироків (для шляхти необхідною умовою була конфірмація присуду імператором), що давало підстави контролювати повітові суди, магістрати й головні суди. Судочинство постійно вдосконалювалася, якщо були прогалини чи юридичні колізії, використовували російські укази. Відбувалося втручання губернаторів та губернського правління до роботи судів для їх дисциплінування. Особливу увагу місцева влада приділяла розгляду справ арештантів, які перебували під вартою, але через недостатнє число канцеляристів це не завжди вдавалося. Суттєво гальмувала роботу первантаженість судових установ бюрократичним листуванням.

* * *

Для визначення стану справ у сфері кримінального судочинства необхідно встановити, які правопорушення підпадали під категорію кримінальних і які розглядали повітові суди та магістрати й кримінальні департаменти. Одразу ж після створення останніх посадовці й чиновники розпочали вирішення справ, які дісталися в спадок від палати кримінального суду. Упродовж нетривалого функціонування (у Волинській губернії – з 6 серпня 1796 р. до початку 1797 р.) палата кримінального суду з 8 серпня розпочала розгляд справ попереднього періоду (загалом 30 позицій): убивства – 15 справ, крадіжки – 12, решта – кровозмішення, підробка печаток та побиття іноземцем своєї служниці³⁴⁶.

Аналіз відомостей Київського головного суду за 1798 р. свідчить, що підозрюваних допроваджували з повітових судів до Старокиївського тюремного та Подольського острогів: з Чигиринського – за фальшиві асигнації, з Уманського – за грабунок, з Богуславського – за крадіжку трьох волів, з П'ятигорського – за підозрою у вбивстві, з Радомишльського – за церковну крадіжку тощо³⁴⁷. Окрім Києва, підозрювані перебували під вартою при повітових судах. Упродовж квітня 1806 р. при Київському повітовому суді таких було 11 осіб: 16-річний кріпак – за використання фальшивого свідоцтва, 39-річний шляхтич – за вкраденого коня, особа «невідомого стану» – за відсутність документів і за підозрою в крадіжці майна тощо. З матеріалів суду стає зрозуміло про застосування ще одного виду запобіжного

³⁴⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.4. – Спр.54. – Арк. 6–7 зв.

³⁴⁷ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.528. – Арк.1–1 зв., 3–4 зв.

заходу – узяття на поруки, як це було з 12-річним хлопчиком, який називав себе закордонним вихідцем, але на мав документів. Зауважимо поблажливе ставлення суддів до жінок, особливо якщо це були дружини або вдови офіцерів чи чиновників. Підполковниця Госевська за пошкодження документа з розпорядженням поліції та надвірна радниця Л. Волчанецька за сміливі розмови в суді не були взяті під варту. Після відмови з'явитися до суду їх оштрафували на 25 руб. кожна й повторно вимагали від поліції доставити до установи³⁴⁸.

Згідно з реестром Подільського головного суду за 1825 р., крім тяжких злочинів (убивство, пограбування тощо), названі такі, як контрабанда, бродяжництво, неповага до батьків, привласнення кріпака, віддача в рекрути чужого кріпака, суперечка між чиновниками (на Гусятинській митниці), відрубання пальця (щоб не йти до армії), образи та непристойності (між шляхтичами), записування вільних людей у кріпаки, побої поміщиком жандармів³⁴⁹.

Для встановлення видів злочинів використаємо записи з «Генерального реєстру кількості розглянутих справ кримінальним і тимчасовими департаментами Волинського головного суду»³⁵⁰. З таблиці 4.3.2 можна отримати інформацію про правопорушення, які належали до кримінальних злочинів і підпадали під юрисдикцію департаменту.

Дослідження обсягів кримінального судочинства дає підстави встановити рівень злочинності в тогочасному соціумі. У грудні 1797 р. (Свято-Михайлівська каденція) у Кам'янець-Подільському повітовому суді було 4 кримінальних провадження; у березні 1798 р. – 3, червні – 4, у липні – 6 й у вересні – 1³⁵¹. У Заславському повітовому суді впродовж 1814 р. було розглянуто 49 проваджень, 1815 – 45³⁵², 1818 р. – 54, 1819 р. – 52 розгляди³⁵³. Відповідно до «Реєстру декретів і постанов у кримінальних справах» Житомирського повітового суду за 1824 р. було розглянуто 222 справи³⁵⁴. Згідно з «Реєстром декретів (судових рішень) у кримінальних

³⁴⁸ Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1028. – Арк.89–92.

³⁴⁹ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161^а (справа помилково знаходиться у ЦДІАК України). – Арк.1–12 зв., 13 зв., 14 зв., 16 зв., 21 зв.

³⁵⁰ Держархів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1–1316.

³⁵¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1–23.

³⁵² Там само. – Ф.303. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1–132 зв.

³⁵³ Там само. – Спр.22. – Арк.2–168 зв.

³⁵⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.197^а. – Арк.1–8.

і тактових справах»³⁵⁵ Заславського повітового суду за 1797 р. було 21 провадження, наступного року – 45, 1799 р. – 50³⁵⁶.

Важливим для розуміння стану справ у кримінальному судочинстві є рівень судимості. З огляду на те, що, як правило, справи, які надійшли до департаменту й далі – до губернатора, завершувалися вироком, їх кількість дає змогу визначити рівень судимості. Упродовж 1799 р. Київський головний суд передав 98 справ³⁵⁷. 1825 р. з Кам'янецького повітового суду надійшли на ревізію до головного суду 31 кримінальна та 50 слідчих справ. Окрему категорію становили церковні (повернення ґрунту, на якому розташований театр у Кам'янці-Подільському, майнові та фінансові справи католицького кліру) і казенні справи (за зверненням губернського стряпчого казенних справ про незаконне володіння маєтком та про відшукування свободи)³⁵⁸. Усього в реєстрі кримінального департаменту за цей рік по всіх повітах було 2262 справи³⁵⁹.

З 1796 р. (коли ще діяла Волинська кримінальна палата) по 1826 р. із повітових судів, магістратів і губернського правління (службові злочини) надійшло 16418 справ і документів (за 31 рік – у середньому по 530 записів)³⁶⁰. Це були не тільки кримінальні справи, адже в перші роки реєстрували пропозиції губернаторів, листування, документи з кадрових питань тощо. З 13 травня до кінця 1796 р. було 89 записів, проте кримінальних справ було лише 13 (вісім убивств, чотири крадіжки й один наклеп)³⁶¹, що можна пояснити початком діяльності Волинської кримінальної палати, адже справи на ревізію надходили повільно. Згідно з алфавітним покажчиком до справ утримувалося 11 підсудних³⁶².

Більш об'єктивну картину початку діяльності кримінального департаменту мають дані за 1797 рік. Реєстр містить 266 записів, серед них – 191 кримінальна справа. Через те, що робота департаменту перебувала на організаційному етапі й не всі проблеми були вирішені, саме ці фактори пояснюють порівняно невелику кількість справ з

³⁵⁵ Реєстр тактовий – список справ про злочини, здійснені у самому суді чи по сусідству та про стягнення штрафів і судових мит (*Новицкий И.* Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. – К., 1871. – С.22.)

³⁵⁶ ЦДАК України. – Ф.1715. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1, 32–32 зв., 65 зв. – 66, 75, 77, 96.

³⁵⁷ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1–VIII зв.

³⁵⁸ Там само. – Спр.161^а. – Арк.1–23 зв.

³⁵⁹ Там само. – Арк.1–650.

³⁶⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1–1316.

³⁶¹ Там само. – Арк.1–13.

³⁶² Там само. – Спр.1. – Арк.2–208 зв., 211–799.

одночасно високими показниками вбивств, серед них 5 дітей – 43 (23 %), крадіжок і грабунків – 72 (38 %) (табл. 4.3.2)³⁶³. За алфавітним покажчиком підсудних осіб (рис. 4.3.1.) за цими справами проходило 226 підсудних.

На 1806 р. у реєстрі містилося 649 записів, але лише три з них були поточними, решта – 646 кримінальними справами (із 743 підсудними – рис. 4.3.1.). Порівняно з 1796 р. кількість справ зросла в 3,4 раза. Необхідно відзначити зменшення кількості вбивств (дод. 4.3.2.). Інші – зросли, особливо вражає ситуація з крадіжками, яких стало більше в 3,2 раза; переховування втікачів (селян чи рекрутів) зі зростанням у 4,9 раза. Збільшення справ спричинене розширенням номенклатури злочинів: вивисоків щодо ненасильницької смерті людини – 17, самогубств – 17 (один підпалив будинок і повісився, один корнет застрелився), самовільних порубок лісу – 24 (3,7 %), утеч арештантів – 77 (11 %), продаж і скупка краденого – 11 (1,7 %), спротив із боку поміщиків – 9 (1,4 %), підробка, шахрайство та фальшивомонетництво – 19 (2,9 %), службові злочини (зокрема бійка між чиновниками) – 18 (2,8 %) випадків. Решту (майже чверть від загальної кількості) становили інші злочини – продаж заборонених карт, торгівля м'ясом мертвої худоби, убивство коня з вогнепальної зброї, незаконне лікування цирульником тощо³⁶⁴.

У реєстрі за 1816 р. містилося 569 записів, але лише дев'ять були поточними, решта 560 – кримінальні справи (із 707 підсудними – рис. 4.3.1.). Порівняно з 1806 р. кількість справ зменшилася на 13,3 %. Аналіз даних (табл. 4.3.2.) свідчить, що низка злочинів залишилася на сталому рівні (убивства, побої, пожежі й підпали, спротив поміщиків). Зменшилася кількість крадіжок і пограбувань (майже удвічі), переховування втікачів (у 8,5 раза). Друге місце за кількістю злочинів – за контрабандою та пов'язаними з нею порушеннями (знайдені на кордоні мідні гроші, незаконний перехід тощо), причому зростання відбулося у 75 разів. Причина цього полягає в тому, що в 1805–1806 рр. російська влада перекрила кордон, що ускладнювало торгівлю й призвело до розквіту підпільного промислу, боротьбу з яким доручили донським козакам. Збільшення кількості службових злочинів із 18 до 27 можна пояснити результатами ревізії Волинської губернії в 1815 р. сенатором Ф. Сіверсом, який за старанність був нагороджений орденом Св. Олександра

³⁶³ Там само. – Спр.2. – Арк.13–40 зв.

³⁶⁴ Там само. – Арк.313–358 зв.

Невського³⁶⁵. Решту (понад 15 % від загальної кількості) становили інші злочини, серед них наклепи – 9 (1,6 %), незаконне народження дитини зі смертю – 14 (2,5 %), перелюб – 8 випадків (1,4 %) тощо³⁶⁶.

На 1825 р. у реєстрі містилося 966 записів, але лише 16 були поточними, решта 950 – кримінальні справи (табл. 4.3.2) із 1384 підсудними (рис. 4.3.1). Дані свідчать, що кількість злочинів, пов'язаних зі смертю (вбивства й самогубства), становили невелику кількість. У відсотковому вимірі зменшилася кількість майнових злочинів (крадіжок і пограбувань) та висновків щодо ненасильницької смерті. Приблизно на тому ж рівні, принаймні в кількісному значенні, залишалися контрабанда та втеча арештантів. У 30,5 раза збільшилися спроби переховування втікачів, у два рази – побоїв та службових злочинів³⁶⁷.

Визначаючи зростання злочинності, Б. Миронов пояснює їх так: за Олександра I, по-перше, відбувалися численні й кровопролитні війни, що призводило до послаблення державного та суспільного порядку, відбувалися розорення великих територій, підвищення податків і зниження життєвого рівня; по-друге, у реформуванні державного управління, що призводило до тимчасового послаблення контролю. З іншого боку, рівень злочинності в цей період був нижчим, порівняно з європейськими країнами³⁶⁸.

Динаміка (табл. 4.3.3) свідчить, що загалом у Волинській губернії порівняно з губерніями Російською імперією була невелика кількість злочинів. За кількістю кримінальних справ на 100 тис. населення показник був нижчим і коливався від майже чотирьох разів (1806 р.) до 3,5 у 1825 р. Значно нижчою була чисельність підсудних на 100 тис. населення – від 4,7 раза (1806 р.) до 3,1 раза в 1825 р. Очевидно, що на Правобережжі вплив на рівень злочинності мала державна політика: прикордонний статус із поширеною контрабандою, наслідки російсько-французької війни 1812 р., зміна номенклатури злочинів. Навіть якщо частина злочинів і не доходила до кримінальних департаментів, то їх загальна кількість була порівняно незначною.

Отже, до категорії кримінальних злочинів належали: убивства, крадіжки й пограбування, втечі та переховування втікачів, побої, самогубства, ненасильницька смерть, підробки, шахрайства, фальшивомонетництво, спротив

³⁶⁵ Россия. Собственная... – Вып.5. – С.204.

³⁶⁶ Держархів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.762–798 зв.

³⁶⁷ Там само. – Арк.1187–1268.

³⁶⁸ *Миронов Б.Н.* Социальная история России... – Т.2. – С.93, 96.

поміщикам, службові злочини. Відзначимо невелику кількість кримінальних справ, розглянутих судами першої інстанції. Аналіз інформації про їхню кількість у департаментах Волинського головного суду свідчить про загалом невисокий рівень злочинності порівняно з рештою регіонів Російської імперії.

* * *

Найтяжчими з погляду верховної влади й тогочасної людини були насильницькі злочини проти особи (смерть, тілесні ушкодження), або, за влучним висловом М. Фуко, «кривава злочинність»³⁶⁹. Відповідно до таблиці 4.3.2. до цієї категорії злочинів віднесемо, окрім убивств і побоїв, ненасильницьку смерть (людину знайшли мертвою за межами села), самогубства та його спроби.

Статистичні дані свідчать про невелику кількість убивств серед кримінальних злочинів: 1806 р. – 23 (3,6 % від загальної кількості), 1816 р. – 15 (відповідно 2,7 %) та 1825 р. – 22 (2,3 %). Лише дані за 1797 р. свідчать про зворотне – 43 злочини, що становило 23 % від загальної кількості криміналу, але цьому є пояснення – накопичення справ за попередній період.

Яким же було покарання за вбивства? У цьому контексті необхідно зазначити, що не всі ідеї Ч. Беккарія були прийнятними для верховної влади: про відкритість судових засідань, доступність доказів для публіки, адже лише громадська думка, на його переконання, могла стати на заваді насиллю. Основною вимогою було однакове покарання для знатних і заможних та незнатних і бідних³⁷⁰. Проте піти таким шляхом для Катерини II означало руйнацію станової системи, що неминуче б проявилось у втраті верховною владою підтримки з боку еліт.

Розглянемо покарання шляхти за вбивство. Передусім звернімося до судових практик, пов'язаних із протистоянням сторін «шляхтич-шляхтич». Такі провадження були складними, довготривалими й вартісними через залучення до процесу адвокатів. Справа посесора А. Дульського, засудженого за напад на будинок штаб-капітана Ф. Качинського, була розпочата 1828 р., повернута із Сенату 1839 р. і завершена 1846 р. З'ясувалося, що під час нападу штаб-капітан, рятуючи вагітну дружину, відстрілювався й поранив економа Ф. Поппеля, який був одним з учасників примусового виселення. Нижній земський суд провадив

³⁶⁹ Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / Пер. з французької П. Тарашук. – К., 1998. – С.96.

³⁷⁰ Беккариа Ч. О преступлении и наказании. – С.114, 141–142.

слідство і взяв під варту штабс-капітана. Основну джерелознавчу цінність має інформація про його судові витрати, що дає змогу з'ясувати вартість й інших судових процесів. Зокрема, підготовка й переписування звернення до нижнього земського суду, де він перебував під вартою, коштувало 10 руб. сріблом, а вартість бланку становила 1 руб. асигнаціями. Звернення до губернського правління зі скаргою на засідателя нижнього земського суду – 12 руб. сріблом і ще 4 руб. асигнаціями за гербовий і негербовий папір. Звернення до великого князя Костянтина Павловича зі скаргою на засідателя нижнього земського суду й повітового справника – 14 руб. сріблом і 9 руб. асигнаціями за гербовий і негербовий папір. Звернення до губернатора щодо арешту пенсіону та фондушу малолітніх дітей – 10 руб. сріблом і 4 руб. асигнаціями за гербовий і негербовий папір. Звернення до Подільської кримінальної палати з оскарженням результатів слідства – 10 руб. сріблом і повторне звернення – 11,5 руб. сріблом. Скарга губернатору на кримінальну палату за нерозгляд справи два роки – 10 руб. сріблом. Вимога повернути фондуш у 300 руб. сріблом, який перебував у приказі громадської опіки – 11 руб. сріблом. Підготовка та пересилка справи до Сенату, за гербові бланки та інші видатки становила суму в 125 руб. асигнаціями³⁷¹. Участь у судових процесах була вартісною й нерідко приводила до розорення.

Судам не завжди вдавалося довести участь шляхтича у вбивстві. 1799 р. розглядали провадження про побиття людьми радомишльського підкоморія Чайковського шляхтича Я. Душинського, від чого той помер через десять днів. Люди підкоморія були визнані невинними, а трьох братів Душинських за безчестя, згідно зі статутним правом, присудили утримати під вартою в поліції та стягнути з них 80 коп (96 руб.) правних грошей³⁷².

За побої та тілесні пошкодження шляхтичів карали грошовим штрафом (нав'язкою). За побої одного шляхтича іншим 1799 р. присудили утримати винуватця шість тижнів у вежі та сплатити 20 коп (24 руб) «правних» грошей, які віддали потерпілому³⁷³. 1825 р. київський губернатор схвалив три вирокі з кримінального департаменту: шляхтич побив чужу кріпачку й за це заплатив їй поміщику 4 копи грошей; шляхтянка побила міщанку (штраф – 6 кіп грошей);

³⁷¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.1, 2, 3, 431–431 зв.

³⁷² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.19.

³⁷³ Там само. – Арк.207.

два кріпаки побили свого односельчанина (2 копи грошей)³⁷⁴. За образи теж призначали нав'язку. Коли богуславський міщанин-єврей обізвав дружину пономаря злодійкою, то його покарали 6 копами грошей³⁷⁵.

Варто зосередити увагу на судових практиках, у яких фігурували представники різних станів. У разі звинувачень у вбивстві магістрат намагався об'єктивно підходити до розгляду справ. 1800 р. Житомирський магістрат заслухав показання міщанина Ф. Радзевича, який звинуватив відставного ротмістра Каракуліна в нанесенні побоїв міщанину Легкомислюку, від яких той помер. Магістрат запитував в обвинуваченого, чи не має він «будь-яких свідків і доказів на спростування»³⁷⁶. Ставлення повітового суду було протилежним, якщо суперниками в судовому розгляді були шляхтич і міщанин. За 1800 р. у матеріалах Житомирського повітового суду відклалося звернення місцевої міщанки єврейки Ідлі Меушової до волинського губернатора І. Куріса. За два роки перед цим шляхтич Белецький винайняв її сина з трьохкінною бричкою для поїздки в справах. Дорогою шляхтич убив візника заради грошей, оголосивши, що той його пограбував і втік. Белецького заарештували й направили до Острога, де його, усупереч зверненню єврейського кагалу, не взяли під варту, а спочатку залишили на квартирі шляхтича Санцевича, який за нього поручився, а потім відпустили. У Дубно підозрюваний продав усе майно й пропав. Тому мати просила повернути їй майно та покарати вбивцю³⁷⁷.

Євреї ставали активними учасниками судових процесів і часто опинялися у вирі скандалів. 1799 р. повірений єврейської громади м. Біла Церква Абельдович поскаржився імператору та генерал-прокурору П. Лопухіна про штраф у 9 тис. руб. Причиною стало провадження про вбивство двох грецьких купців у корчмі єврея Мошковича. Після арешту корчмаря його відвідували євреї, що дало підставу кримінальному департаменту Київського головного суду оштрафувати всіх мешканців кагалу (по 8 руб. 80 коп. з душі) для відшкодування збитків на користь спадкоємців убитих купців. Оскільки процес стягнення коштів уже розпочався, то генерал-прокурор зауважив на необхідності подавати апеляцію до Сенату³⁷⁸. Підставою для такого

³⁷⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.43, 50, 51.

³⁷⁵ Там само. – Арк.77.

³⁷⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

³⁷⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.12-13.

³⁷⁸ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.1-3 зв., 49.

покарання стала ст. 244 «Учреждений...» 1775 р., коли колективну відповідальність за злочин покладали на всю громаду³⁷⁹.

Окрему групу становлять справи про насильницьку смерть кріпаків. 1799 р. за вбивство одного кріпака вбивцю було присуджено до 35 ударів канчуками, виривання ніздрів і після «поставлення знаків» заслано на «вічну роботу» до Сибіру. З архівних справ за 1799 р. постає жорстокість, із якою законодавець боровся зі злочинністю. Коли кріпак ненавмисно вбив свою дружину, то йому присудили 80 ударів канчуками й церковне покаяння³⁸⁰. Проте зовсім іншою була ситуація, коли вбивцею був шляхтич. 1829 р. подільський губернатор схвалив пропозицію Проскурівського повітового суду про звільнення від покарання економа за смерть кріпака. Смерть селянина була пояснена хворобою, а свідки й родичі не вважали її насильницькою, адже вона настала через 10 днів після двох ударів нагайкою³⁸¹. 1801 р. Волинський головний суд задовольнив звернення шляхтича Я. Кобилінського видати на поруки 16-річного шляхтича Кобилінського (ступені спорідненості не зазначено), який перебував під вартою в поліції за вбивство селянина³⁸².

Типовим було провадження 1812 р. в с. Свинарне Липовецького повіту Київської губернії, яке дає змогу визначити процедуру розслідування кримінальних справ. Про смерть 18-річного кріпака Перчика соцький повідомив нижній земський суд, без дозволу якого було заборонено поховання. Слідство проводили виборний засідатель нижнього земського суду та повітовий стряпчий. Поміщик пояснив, що кріпака вкусила бджола, після чого він набряк і був відпущений додому. Насправді слідство встановило, що кріпака за погану роботу побив кухар – шляхтич Мультян. Через декілька днів кріпак помер. Штабс-лікар не зміг установити причини смерті, бо «тіло дуже згнило». Матеріали були передані до Липовецького повітового суду, через рік прийнято рішення, що немає жодних доказів смерті селянина від побоїв, а причиною вказано любов Перчика лазити по деревах, звідки він зірвався й розбився. Шляхтич залишився вільним, але з'ясувалося, що він не мав документів про дворянство (з Київської дворянської комісії надали довідку, що подані братами Мультянами документи на шляхетство неповні), а це вже змінювало ситуацію. Коли

³⁷⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – №14392. – С.254.

³⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.29.

³⁸¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.39–39 зв.

³⁸² Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.125–125 зв.

провадження надійшло на ревізію до кримінального департаменту головного суду, то було використано арт. 154 «Військового статуту» 1716 р.: якщо було побиття, але смерть наступила через декілька днів, то все одно потрібно карати чи ув'язненням, чи шпідрутенами, чи ще якимось. Оскільки не було доведено дворянства, то вирішено покарати кухаря як непривілейованого. Згідно III Литовського статуту за голову тяглого селянина потрібно було сплатити нав'язку. Департамент оштрафував Мультяна на 2 копи на користь батьків убитого й ув'язнили в поліції на два тижні, узявши підписку більше не бити людей. Рішення представили на розгляд військовому губернатору М. Милорадовичу³⁸³.

1825 р. кримінальний департамент Київського головного суду слухав присланих на ревізію два провадження. У першому економ побив кріпака, після чого той помер. Проте суд вирішив, що смерть настала від «епілептичного удару». Оскільки покарання було здійснено без відома поміщиці, то економу присудили 2 копи нав'язки на користь матері померлого й утримання потягом тижня під вартою. За іншим провадженням, 18-річний син поміщика побив до смерті кріпака, проте департамент вважав, що смерть настала від тривалих хворобливих приступів³⁸⁴. Того ж року до Волинського головного суду з Рівненського повітового суду надійшло провадження про шляхтича П. Васильківського за вчинення селянину Шимкову образ і смерті³⁸⁵. Вирок Мультяну та іншим шляхтичам переконує в диференційованості підходу до покарань за смерть для представників різних станів, які коливалися від грошового штрафу для еліти або осіб, які претендували на цей статус, до суворих тілесних покарань і заслання для інших станів.

Кримінальними вважали вбивства новонароджених. 1825 р. київський губернатор схвалив вирок, за яким шляхтянка зізналася в перелюбі й убивстві новонародженого немовляти. За це їй присудили 1 рік і 6 тижнів ув'язнення та церковне покаяння. Удову-кріпачку за народження невідомо від кого дитини віддали на місяць до «смирительного» будинку, а потім дозволили повернутися додому³⁸⁶. 1809 р. Чигиринський магістрат слухав справу з поліції з обвинувачення 21-річного І. Косинського і 19-річної П. Шульженко в перелюбі й убивстві дитини. Оскільки останнє не вдалося довести, то звинувачену присудили

³⁸³ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.26–26 зв., 27 зв. – 31 зв.

³⁸⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.90, 93.

³⁸⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1220 зв.

³⁸⁶ ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.90, 93.

карати канчуками й піддати церковному покаянню. Чоловіка пропонували впродовж місяця утримувати в тюрмі за обвинуваченням у блуді. Магістрат пропонував додатково покарати грошовим штрафом, скусавши його за умови одруження³⁸⁷.

1822 р. Новоград-Волинський магістрат розглядав провадження про незаконне народження дитини, яка була втоплена. 16-річна Лея Іцкова, уродженка м-ка Олики, була видана заміж у 12-річному віці. Дітей із чоловіком не мала, і через два роки він поїхав на заробітки до Одеси, а вона – до Рівного, де спочатку проживала в будинку свекра, а потім пішла працювати на фабрику. Хоча квартирантською наглядачу вона вказала свого коханця, який забрав дитину та втопив, але той усе заперечував. Ураховуючи вік підсудної, магістрат пропонував покарати її 25 ударами різок на центральній площі Новограда-Волинського й залишити на проживання в Рівному. Зазначимо невідповідність обраного покарання, адже в справі наведено виписки: згідно з §1 арт. 60 розд. II Литовського статуту жінка, яка народила дитину і її спільник у вбивстві повинні бути страчені; згідно з арт. 154 і 163 «Військового статуту» 1716 р. за вбивство мали відрубати голову, а за вбивство дитини – колесувати³⁸⁸. Церковному покаянню Летицький повітовий суд у 1828 р. піддав 25-річну селянку Г. Матвію за підозру в убивстві новонародженої дитини, не змігши довести, народилася вона живою чи мертвою³⁸⁹.

Суди встановлювали факти ненасильницької смерті. 1827 р. до Радомишльського повітового суду надійшли матеріали розслідування з нижнього земського суду про знайденого закопаним у копці невідомого. З'ясувалося, що він помер у корчмі, і тоді три кріпаки графів Ходкевичів, побоюючись звинувачень у вбивстві, не повідомили поліції, а закопали його тіло. Повітовий суд пропонував піддати їх церковному покаянню³⁹⁰.

Варто зауважити, що для покарання зважали на вік злочинця. З Київського губернського правління надійшло розпорядження до кримінального департаменту, що злочинців віком від 70 років засуджувати до висилки без тілесних покарань³⁹¹. Відповідно, коли 87-річний кріпак убив

³⁸⁷ Там само. – Ф.947. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3, 4 зв.

³⁸⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.267. – Арк.4-5, 21-21 зв.

³⁸⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.434. – Арк.4, 30.

³⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1403. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.30.

³⁹¹ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.12^а. – Арк.21.

свою дружину, то його без покарання канчуками заслали навечно на каторжні роботи³⁹².

Не всі підозрювані доживали до суду. Ув'язнений у Новоград-Волинській міській в'язниці за підозрою у вбивстві дівчини селянин Й. Гаращук помер 1807 р., коли його справа після вирішення Новоград-Волинським магістратом перебувала на розгляді кримінального департаменту Волинського головного суду³⁹³.

У діяльності повітових судів, магістратів і кримінальних департаментів головних судів виразно простежувалося станове походження. За аналогічні правопорушення кріпаки, містяни та шляхтичі відбували різні покарання – від тілесних, заслання до Сибіру до сплати невеликого грошового штрафу. Відсутність адекватного покарання за вбивства кріпаків переконувала місцевих землевласників у збереженні свого становища в регіоні.

* * *

До категорії кримінальних варто віднести корисливо-насильницькі злочини, пов'язані з власністю: крадіжки та пограбування; продаж чи скупка краденого; самовільні порубки лісу; пожежі й підпали; шахрайство, фальшивомонетництво, контрабанда (табл. 4.3.2.) або, за М. Фуко, «злочинність ошукаництва»³⁹⁴.

Спершу звернемося до найпоширеніших злочинів – крадіжок і пограбувань – та зупинимося на диференційованості підходу до покарань для вихідців різних станів. Звернімо увагу на той факт, що суд в окремих випадках прагнув виконувати не лише каральну функцію, але й виховну. 1800 р. Подільське губернське правління з'ясовувало ситуацію зі шляхтянкою Козловською, яка вкрала на ринку в м. Ольгопіль кілька хусток. За це повітовий суд присудив покарати її 30 ударами ложиною й віддати батькам (очевидно, що з виховною метою). Без урахування того факту, що обвинувачена була шляхтянка й вирок повинен був схвалювати імператор, без надсилання справи на ревізію суд перевищив свої повноваження та наказав виконати вирок нижньому суду. Проте поліційна установа опротестувала його в губернському правлінні через порушення судової процедури винесення покарання. Вирок було скасовано, а проти посадовців суду розпочали службове розслідування³⁹⁵. Фактично будь-які спроби судових

³⁹² Там само. – Спр.161. – Арк.19.

³⁹³ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.265. – Арк.22.

³⁹⁴ Фуко М. Наглядати й карати... – С.96.

³⁹⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.223–223 зв.

посадовців вийти за межі своїх повноважень, навіть із виховною метою, викликали протидію з боку місцевих органів влади, які вимагали чіткого дотримання судової процедури, убачаючи в цьому дотримання законності. Якщо справа стосувалася неповнолітнього містянина, якого у виховних цілях потрібно було покарати, поліція не була такою прискіпливою. 1799 р. в Ушицькому магістраті ратмани розглядали матеріали слідства, які було отримано від городничого. У єврея З. Абрамовича під час пожежі було викрадене майно, яке знайшли в коморі батька 15-річного Є. Беницького. У матеріалах магістрату згадано про «таємний указ», згідно з яким неповнолітніх потрібно було віддавати для покарання батькам, що й було зроблено³⁹⁶.

Як і зі злочинами проти особи, повітові суди під час розгляду правопорушень, пов'язаних із власністю, діяли надзвичайно обережно, якщо обидві сторони були шляхтичами. Ілюстрацією може слугувати провадження Житомирського повітового суду за 1800 р. Надвірний радник Козачковський звинуватив у крадіжці свою служницю М. Ковальчевську, яка називала себе шляхтянкою й звернулася для отримання свідоцтва на дозвіл виїзду з Житомира. Під час слідства підозрювана назвалася шляхтянкою 30 років із Мінської губернії. Після смерті батька з 8 років перебувала в прислузі, знала польську та російську мови, уміла читати й писати. Звернення надвірного радника пояснювала його побоями й небажанням сплатити за службу. Згідно з витягом із вироку кримінального департаменту було затверджено пропозицію повітового суду про визнання Ковальчевської невинною³⁹⁷. Пояснити такий вирок можна не лише об'єктивним розслідуванням, яке стало на бік жінки-шляхтянки в протистоянні з приїжджим чиновником, а й намаганням місцевих адміністраторів заспокоїти місцеву знать, вочевидь шоковану поведінкою надвірного радника.

Суттєвий вплив на судочинство щодо шляхтичів мало обов'язкове схвалення вироку імператором. Довга процедура призводила до затягування справ, що мало наслідком тривале перебування під вартою. 1815 р. київський губернський прокурор Брилевич рапортував міністру юстиції Д. Трощинському про чотирьох шляхтичів, які перебували в тюрмі (П. Левковський уже 11 (!) років), а їхні справи по 3–4 роки перебувають на розгляді в 5-му департаменті Сенату

³⁹⁶ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.150–150 зв.

³⁹⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.1–2, 4–6, 12.

(табл. 4.3.4). З відповіді Сенату випливає, що шляхтичів за злочини присудили позбавити шляхетства та віддати до військової служби, а в разі непридатності – заслати до Сибіру на поселення до Іркутська³⁹⁸. 1815 р. вироки були схвалені, проте за п. 16 маніфесту 1814 р. обвинувачені підлягали помилуванню, адже крадіжки здійснювалися без застосування сили до власника майна, тому потрібно було очікувати подальшого рішення³⁹⁹.

Звичайним у системі покарань для шляхетства видається провадження 1831 р. про шляхтича А. Левандовського, яке надійшло із Заславського повітового суду. Під час слідства про викрадення коня підозрюваний зізнався ще й у дрібних крадіжках у м-ку Лабунь. Згідно зі ст. 6 «Дворянської грамоти» й «мнения» Державної ради від 22 березня 1828 р. за добровільне зізнання й за пропозицією повітового суду Левандовського було позбавлено шляхетства та віддано до військової служби. При цьому на писаря Лабунської місцевої поліції Венгриновича було накладено штраф 5 руб. за те, що коли вперше Левандовського спіймали за дрібну крадіжку, той його відпустив⁴⁰⁰. Вироки судової влади для місцевої знаті були менш суворими, ніж для вихідців з інших станів. Коли шляхтич украв у свого діда двох коней, то це списали на нерозумність, його засудили до довгострокового перебування у в'язниці (без зазначення терміну)⁴⁰¹, очевидно, для перевиховання.

Значно суворішими були покарання для міщан. За крадіжку грошей сину й зятю присудили по 60 ударів канчуками, дружині – 40 ударів⁴⁰². 1819 р. київський губернатор схвалив вирок за підозрою в крадіжці євреєм двох коней, грошей і речей, за яким його покарали 30 ударами канчуків і віддали в роботу для відшкодування збитків⁴⁰³. Як правило, арештанти утримувалися при магістратах. На грудень 1805 р. у Богуславському магістраті в ув'язненні перебувало чотири особи: двох (57 і 42 років) підозрювали в крадіжці речей на суму 97 руб. 40 коп. Хоча магістрат не зміг довести їх провини й провадження надійшло на ревізію, але підозрюваних продовжували утримувати через неблагонадійність. 20-річний таращанський міщанин купив крадену шубу за 4 руб. 50 коп. і був звільнений; останній – 35-річний богуславський

³⁹⁸ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.3.

³⁹⁹ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1508. – Арк.1, 2, 4.

⁴⁰⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.190. – Арк.17, 18 зв., 19 зв.

⁴⁰¹ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.18.

⁴⁰² Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.13, 15

⁴⁰³ Там само. – Оп.5. – Спр.667. – Арк.2, 8.

міщанин за навмисне самокаліцтво, щоб не бути забраним у рекрути, був підданий тілесному покаранню й відданий на військову службу⁴⁰⁴. Селянина, який навмисно відрубав пальця, щоб не йти в рекрути, покарали 20 ударами канчуками й віддали до військової служби візником⁴⁰⁵.

Найчисленнішою категорією кримінальних злочинів були крадіжки коней і волів, що можна пояснити легкістю продажу викраденого та складнощами доведення винуватості особи. 1809 р. Сквирський магістрат спільно з повітовим судом слухали справу за повідомленням поліції про підозру в крадіжці 12 коней. З'ясувалося, що звенигородський міщанин В. Шасвчич привів коней для продажу на ярмарку. Одразу ж сквирські євреї оголосили, що з 12 коней 5 були викрадені в них. Проте чітких доказів не було, і звинуваченого відпустили⁴⁰⁶.

У справі 1804 р. про звинувачення єврея М. Шмуліовича в крадіжці коней в с. Великі Жеребки Новоград-Волинський магістрат не зміг довести підозр. Під час слідства «за повальним обшуком» нічого не знайшли, а обвинуваченого добре характеризували за місцем проживання. Тому магістрат запропонував узяти «очисну присягу» про неучасть у вчиненні злочину й залишити вільним⁴⁰⁷.

Суди першої інстанції не розпочинали розгляду справ, якщо не отримували від слідчих органів оформлених документів. Таку вимогу пояснюємо потребою передавати справи на ревізію до кримінального департаменту, за відсутності необхідних документів провадження повертали на доопрацювання, а посадовців могли оштрафувати. 1821 р. Коростишівська економія повідомила Радомишльський нижній земський суд про крадіжку трьох коней. За підозрою було затримано 20-річного єврея М. Перціовича, який зізнався в крадіжці й назвав спільника. Тому слідчий (засідатель нижнього суду Анісімов) передав провадження до Радомишльського магістрату. Проте члени магістрату вимагали, щоб нижній земський суд дотримався всіх формальностей: опитав підозрюваного про вид його діяльності; звернувся до поліції для розшуку спільника; надав довідки про запис у Коростишівському кагалі та вартість викраденого, що мало вплинути на вирок⁴⁰⁸.

⁴⁰⁴ Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1028. – Арк.16 зв. – 18.

⁴⁰⁵ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.667. – Арк.7 зв.

⁴⁰⁶ Там само. – Ф.920. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 7 зв.

⁴⁰⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – оп.1д. – Спр.13. – Арк.12.

⁴⁰⁸ Там само. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.1–2, 5, 6, 13–14.

У цьому ж контексті дотримання формальностей можна розглядати провадження Житомирського магістрату 1820 р. З Бердичівської поліції надійшла справа про крадіжку товарів трьома євреями. Як і в попередньому випадку, магістрат повернув документи для проведення дорозслідування через відсутність протоколу обшуку й довідки про знайдене майно в корчмі м-ка Ліщин, показів одного зі свідків та опису матеріалів справи⁴⁰⁹. Схоже магістрат запропонував поліції опитати інших свідків, здійснити обшук і надати довідку, хто де записаний за ревізією в справі про побиття бердичівським корчмарем свого найманого працівника⁴¹⁰.

Зазначимо, що право звертатися зі скаргами на порушені права надавали не лише категоріям вільного населення, але й кріпакам. При цьому першою інстанцією був повітовий нижній земський суд. 1822 р. засідатель Житомирського нижнього земського суду Крижановський повідомляв про звернення кріпака з Чуднівського косяулу зі скаргою на орендаря корчми Мотю. Минулого року той відібрав у позивача 8 руб. сріблом, а чуднівський дозорець (наглядач) покарав селянина різками посеред базару⁴¹¹.

Слідчі дії в кримінальному судочинстві не завжди проводили нижні земські суди. 1827 р. Сквирський магістрат розпочинав розгляд надісланої з нижнього земського суду справи про звинувачення радомишльського єврея з м. Коростишева Н. Панича в крадіжці речей в орендаря с. Чорнорудка Махнівського повіту єврея Г. Брандусевича. Установлено, що провадженням слідчих дій займалася сільська поліція м-ка Вчорайше та шляхетський намісник Павловський. Спираючись на зізнання підозрюваного, вотчинна поліція сфальшувала матеріали слідства. Проте в магістраті з'ясувалося, що звинувачений не винен: згідно з довідкою зі Звенигородської поліції Н. Панич на час крадіжки перебував в ув'язненні й після покарання канчуками був виселений до Коростишева. Магістрат пропонував віддати обвинуваченого на поруки, а якщо ніхто його не візьме, то заслати до Сибіру на поселення. Справу надіслали на ревізію, а поки Н. Панича утримували під вартою⁴¹². Фактично магістрат тримав під арештом невинного, використавши його попередню злочинну діяльність.

⁴⁰⁹ Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.39–40.

⁴¹⁰ Там само. – Арк.45–45 зв.

⁴¹¹ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.2.

⁴¹² ЦДДАК України. – Ф.920. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1, 5 зв. – 6.

Суворо карали організовану злочинність. Банда з Житомирського повіту пограбувала єврейських купців, забравши 840 руб., товарів на 3866 руб. і вбивши сторожа. Після знешкодження злочинців і суду за схваленим 1825 р. київським губернатором вироком арештанти були заслані на довічні каторжні роботи, отримавши додатково по 10 ударів батогом і «знаки на обличчя»⁴¹³.

Постійно потребуючи рекрутів, верховна влада одним із видів покарання визначала військову службу. 1799 р. арештанти О. Іванов з Новодонського козачого полку бродяжничав і за крадіжку коней і речей (на суму в 20 руб.) був покараний 70 ударами канчуків. Згідно з вироком його мали віддати до війська, а якщо б не підійшов до служби, то заслати до Єкатеринбурга на золоті копальні. Проте засуджений зголосився стати катом для п'яти повітів⁴¹⁴. У разі нездатності до військової служби арештанта етапували до Іркутська, про що губернське правління повідомляло кримінальний департамент головного суду⁴¹⁵. Більш поширеним видом езекуції були тілесні покарання. Усі піддані в Російській імперії у XVIII ст. поділялися на тих, до кого тілесні покарання застосовувалися, і тих, до кого ні. Катерина II скасувала їх у 1785 р. щодо дворян, купців першої та другої гільдій, почесних громадян, а в 1796 р. – щодо духівництва. Павло I звільнив від тілесних покарань людей віком понад 70 років. Олександр I у 1802 р. скасував тортури й нещадне побиття батогом⁴¹⁶. 1817 р. згідно з імператорським указом було скасовано виривання ніздрів⁴¹⁷. За «Уложенням про покарання кримінальні і виправні» 1845 р. було скасовано застосування батогів. Покарання канчуками проіснувало аж до 1903 р.⁴¹⁸

Найтяжчими були покарання кріпаків, передусім через застосування тілесних покарань. 1801 р. кримінальний департамент Київського головного суду наказав повітовим судам спиратися на указ від 3 квітня 1781 р. щодо злодійства. Законодавець визначив три його види: грабунок, крадіжка та шахрайство. Покарання залежало від суми вкраденого – до 20 руб. і більше. У першому випадку злодія потрібно направляти до робітного дому для відпрацювання

⁴¹³ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.33.

⁴¹⁴ Там само. – Спр.9. – Арк.1.

⁴¹⁵ Там само. – Спр.82. – Арк.3.

⁴¹⁶ Музика А., Пуйко В. Тілесні покарання // Юридична енциклопедія: [Електронний ресурс]: http://leksika.com.ua/13710425/legal/tilesni_pokarannya.

⁴¹⁷ Россия. Собственная... – Вып.5. – С.232.

⁴¹⁸ Музика А., Пуйко В. Тілесні покарання...

вартості вкраденого⁴¹⁹. Під час розгляду за ревізією справи з Васильківсько-Богуславського повітового суду про крадіжку та втечу з-під варти кріпака С. Дащенко було віддано до робітного дому з поверненням поміщику. Селяни, від яких він утік під час етапування, арештовувалися на 7 днів⁴²⁰. 1811 р. кримінальний департамент слухав провадження з Острозького повітового суду про селянина, звинуваченого в крадіжці вола й речей. Підсудний пояснював, що вола йому для продажу дав інший селянин, але той стверджував, що «нічого такого не було». Схвалено вирок – 75 ударів канчуками з поверненням до маєтку під нагляд, зі стягненням 30 коп. за вкрадені речі, а через відсутність коштів – відпрацювати чотири дні. Тоді ж за вкрадену корову, яку було продано за 7 руб. сріблом, було покарано селянина 25 ударами канчука, повернуто до маєтку й стягнуто її вартість⁴²¹.

До прикладу, упродовж 1819 р. київський цивільний губернатор Ф. Назімов схвалював наступні покарання: кріпака за втечу, зміну імені та крадіжку двох коней отримав 25 ударів канчуками та віддавали у військову службу із заліком за рекрута (у разі непридатності передбачено заслання до Сибіру на поселення, але без заліку за рекрута). Украдене поверталось господарю, а коня, власник якого був невідомий, потрібно було продати з публічних торгів і гроші передати до казни⁴²². Для рецидивістів покарання посилювалися – селянин за третю крадіжку отримав 20 ударів канчуків і після виривання ніздрів був відісланий на «вічну роботу» (до Сибіру). Карали не лише особу, яка вчинила злочин, але й підбурювача: один кріпак за крадіжку, а інший – за підбурювання отримали по 70 ударів канчуками й були віддані на поруки. З'явилось навіть розпорядження, що якщо злочинця ніхто не візьме на поруки, то його засиляли до Сибіру на поселення. Найбільше тілесне покарання, яке вдалося виявити, – 100 ударів канчуками за неодноразову крадіжку коней, двом спільникам – по 70 та одному за неінформування – 50⁴²³.

Суворими для представників непривілейованих станів були покарання за шахрайство з документами. За втечу від

⁴¹⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.21 (1781–1783). – №15147. – С.108–109. Каторга призначалася лише за вбивство та пограбування, в інших випадках потрібно було карати канчуками та, не повертаючи до маєтків, придатних віддавати у рекрути із заліком, а непридатних – відсилати до Сибіру на поселення (Там же. – Т.25. – №19059. – С.742).

⁴²⁰ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.542. – Арк.1–2 зв.

⁴²¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.56. – Арк.51, 52 зв., 13–13 зв.

⁴²² ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.667. – Арк.7.

⁴²³ Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.15, 63, 65, 73, 95.

поміщиці чоловіка й дружини, які отримали від невідомого солдата паспорти на інше прізвище, але були викриті, київський губернатор 1825 р. схвалив рішення: чоловік отримав 25 ударів канчуками, жінка – 5, обоє були повернуті власниці⁴²⁴. 1799 р. О. Беклешов затвердив вирок міщанину за бродяжництво з підробленим паспортом – 60 ударів канчуками й віддання до війська, а в разі нездатності – заслання до Сибіру на поселення⁴²⁵. Таке покарання було традиційним для цього виду злочину. Затриманий 1802 р. за фальшиве свідоцтво про сплату казенних податків радомишльський міщанин Чесноков до судового розгляду перебував на поруках. Магістрат пропонував покарати винуватця 20 ударами канчуків. Така пропозиція знайшла підтримку в департаменті, і після схвалення київським військовим губернатором винуватця покарали на базарі м. Радомишля. Додатковим стало примусове вислання до м. Чорнобиль із забороною відлучатися без письмового дозволу⁴²⁶.

До категорії кримінальних злочинів належали підпали, які в окремі періоди досягали 10 % від загальної кількості злочинів (1816 р. – табл. 4.3.2). Розглядаючи підпали, судові органи основну увагу звертали на факт умисного пошкодження майна чи вчинення правопорушення з необережності. Якщо було доведено умисел, присуджувалося суворе покарання з урахуванням станової належності. 1806 р. Житомирський повітовий суд розглянув справу зі звинувачення В. Маєвського, який називав себе шляхтичем, у підпалі току з хлібом (оціненому власником в 200 руб. сріблом) поміщика Клопішевського. Четверо свідків шляхтичів одногосно підтвердили, що Маєвський навмисно підпалив, у чому він і сам зізнався. Зазначимо, що нижній земський суд побіжно згадав, що Маєвського покарали різками за наказом економа в центрі с. Міньковці. У судових матеріалах було зазначено, що й раніше підозрюваний здійснював дрібні крадіжки, що й вплинуло на покарання. Кримінальний суд пристав до пропозиції повітового суду віддати підсудного в солдати, а збитки стягнути з його майна⁴²⁷. Коли 1825 р. таращанський міщанин Г. Домінський підпалив водяний млин і цегляний завод, то під час розгляду справи магістрат урахував його погану характеристику й запропонував покарання: 20 ударів

⁴²⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.31.

⁴²⁵ Там само. – Спр.12. – Арк.13.

⁴²⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.8 зв – 10.

⁴²⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.6–7, 11.

канчуками, вирізання знаків та заслання на каторжні роботи. Під час ревізії були виявлені помилки в рішенні, тому департамент оштрафував тарашанських городничого, письмоводителя, бургомистра магістрату, двох ратманів та секретаря на 5 руб. на користь казни. Більш гуманними були покарання за пожежі через необережність. Коли 1825 р. селянин під час приготування страви вчинив пожежу з необачності, то його покарали трьома днями арешту, зобов'язали відшкодувати збитки 53 руб. 5 коп. та залишили на постійному місці проживання⁴²⁸.

З іншого боку, під час слідства не завжди вдавалося встановити винуватців пожежі. 1810 р. Новоград-Волинський магістрат розглядав матеріали зі Старокостянтинівського міського правління про пожежу в орендованому будинку єврея Б. Довгого. Магістрат розглянув покази потерпілих і свідків, але винуватців не було встановлено. Для прийняття рішення судом використано ст. 226 розд. 10 «Соборного уложення» 1649 р.⁴²⁹ Цього ж дня магістрат розглядав аналогічне провадження із Заславського міського правління. Винуватців не встановлено, і магістрат прийняв рішення закрити справу. Аналогічно було закрите провадження, пов'язане з пожежею в Острозі⁴³⁰. Згідно із судовою процедурою пов'язані з пожежами справи надсилалися на ревізію до кримінального департаменту.

За необхідності до розгляду справ про пожежі, окрім постраждалих містян, залучали вихідців з інших станів. 1810 р. Новоград-Волинський магістрат досліджував докази про пожежу в м-ку Лабунь Заславського повіту. До розгляду було залучено члена повітового суду. Під час патрулювання солдатами Білостокського мушкетерського полку розпочалася пожежа, у якій населення звинувачувало армійців. У процесі спільного слідства Заславського нижнього земського суду з військовими не вдалося встановити винуватців через відсутність свідків. Врешті, використавши «Соборне уложення», прийняли рішення нікого не штрафувати і справу надіслали на ревізію⁴³¹.

Цього ж 1810 р. Новоград-Волинський магістрат спільно з представником від Глухівського кірасирського полку слухав справу зі Старокостянтинівського нижнього земського суду

⁴²⁸ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.9, 35.

⁴²⁹ «А будет у кого загорится двор ненарошным делом, и от того и иных людей дворы погорят, и на том, чей двор наперед загорится, никому ничего не править потому, что дому его запаление учинилось не по его умышлению» (*Тихомиров М., Епифанов П.* Соборное уложение 1649 года: Учебное пособие для высшей школы. – М., 1961. – С.146).

⁴³⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.2–4, 5–5 зв, 7–8.

⁴³¹ Там само. – Арк.9–18.

про пожежу у м-ку Базалія. Єврейка вдова Р. Хазнерова з необережності спалила своє майно, тому кримінальному департаменту пропонували її звільнити від штрафу⁴³². Таращанський магістрат під час розгляду справ про пожежі 1821 р. у м-ку Сарни (згоріли 32 єврейські будинки і школа) і м-ку Минусиха (згоріли 9 помешкань євреїв) Липовецького повіту не встановив винуватців, і справу було передано на ревізію⁴³³.

1822 р. у м-ку Теофіполь сталася пожежа. З матеріалів справи Новоград-Волинського магістрату маємо змогу встановити етапи розгляду: спочатку місцева економія подала рапорт до Старокостянтинівського нижнього земського суду, який доручив засідателю цього суду Гришевецькому провести слідство. Проте йому не вдалося встановити винуватців і провадження надійшло до магістрату. Зауважимо, що в судовому визначенні було відсутнє покликання на «Соборне уложення», а вживалося «поки само собою не відкриється»⁴³⁴.

Отже, суди боролися зі «злочинністю ошуканства» суворими методами. Відзначимо диференційований підхід до покарань для різних станів, адже за одні й ті самі правопорушення шляхтичі не піддавалися тілесним покаранням, а їхній вирок повинен був отримати схвалення імператором, що затягувало їх перебування в ув'язненні на роки. Покарання призначали лише за умови беззаперечних доказів і за матеріалами проведеного слідства, оформленого відповідно. Водночас селян і містян за злочини невеликої тяжкості карали канчуками й залишали вдома. За тяжкі та повторні злочини були передбачені тілесні покарання, «віддання в солдати», заслання до Сибіру. Установити винуватців пожеж було складно, тому більшість справ після слідчих дій завершувалася без звинувачень. Лише за підпали й виявлення призвідників судова влада карала злочинців.

* * *

Відповідно до «Генерального реєстру кількості розглянутих справ кримінальним і тимчасовими департаментами Волинського головного суду» особливим видом правопорушень був спротив поміщиків. З огляду на статус обвинувачених такі провадження були довготривалими й нечисленними: 1806 р. – 9, 1816 р. – 5 і 1825 р. – 16 (табл. 4.3.2). Потрібно було справді вагомі підстави для судового переслідування й винесення вироку

⁴³² Там само. – Арк.83–85.

⁴³³ ЦДІАК України. – Ф.1106. – Оп.1. – Спр.1^а. – Арк.1, 3.

⁴³⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1–2.

землевласникам. 1829 р. відставного «польських військ підпоручика» Нидецького, поміщика Волинської губернії, згідно із сенатським указом засудили до шестимісячного ув'язнення в казематах фортеці Замостя, заборонили участь у виборах і стягнули 264 руб. 74¼ коп. судових витрат. Виявилося, що засуджений побив п'яťох солдатів Житомирського піхотного полку, вчинив непослух поліції та давав неправдиві свідчення⁴³⁵.

Верховна влада та місцеві адміністратори виявляли нетерпимість до намагань поміщиків з'ясувати між собою стосунки, оминаючи судові й адміністративні органи. У боротьбі проти шляхти силою вирішити свої суперечки влада не зупиняла ні знатність, ні впливовість правопорушників. С.Потоцька була постійною «гостею» тодішніх судових установ. Потребуючи грошей, графиня в 1812 р. через свого повіреного позичила в поміщика Стахурського на рік 40 тис. руб. Заставою, на випадок неповернення (очевидно, що кредитор цього очікував), було село Маньківка, яке мало перейти на три роки за контрактом у посесію. У визначений термін гроші не були повернуті, але повірений домовився про відтермінування сплати ще на рік. Після чергового неповернення позики село перейшло по заставному праву на три роки до 1817 р. Для вирішення суперечок обидві сторони визначили двох полюбовних суддів. Проте, не дочекавшись трирічного терміну, у 1816 р. графиня вирішила повернути позику й забрати село назад. Кредитор, із чим погоджувався і полюбовний суддя, доводячи своє право на заставу до 1817 р. Урешті терпець Потоцькій урвався й вона наказала своїм управителям повернути село. Спочатку Стахурський розігнав людей графині, тоді вона наказала офіціалістам зібрати людей і відбити посесію. До 300 кінних і піших селян та лісничих, озброєних кілками зв'язали селян противника й доставили їх до Уманського повітового суду як безпаспортних, розгромили будинок, а самого поміщика вигнали. Усі судові установи – повітовий суд, головний суд і, нарешті, Сенат – на підставі III Литовського статуту й сеймових конституцій визнали графиню винуватою у розбійному нападі – «гвалті». Потоцьку оштрафували та зобов'язали утриматися надалі від таких дій. Двоє управителів відсиділи по 36 тижнів у вежі, повірений – 24, вісім офіціалістів – по 12. Селянського отамана було покарано 30 ударами канчука, 29 селян – 15 ударами. Для

⁴³⁵ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арх.610.

прискорення розгляду справи в Сенаті втручався навіть всесильний граф О. Аракчєєв⁴³⁶.

Під час розгляду справи в Сенаті С. Потоцька подала скаргу на Київський головний суд, який відмовився прийняти 40 тис. руб. як викуп за село Маньківку. 1818 р. вона подала до Сенату нове прохання зі звинуваченням свого повіреного шляхтича Русецького в продовженні на рік угоди про відтермінування оплати без її згоди. Після опротестування повітовий суд визнав її «нікчемною» і відмовив Стахурському в заставі, але ревізор сенатор О. Болотніков розпорядився повернути масток посесору. Вважаючи чиновника зацікавленою особою, графиня марно просила Сенат його відсторонити, адже 16 сенаторів відмовили в задоволенні прохання, 7 – підтримали⁴³⁷.

У безпідставності скарг на сенатора Болотнікова графиню С. Потоцьку обвинуватив навіть Олександр І, якому довелося втручатися в цю справу. У своїй різкій відповіді 6 квітня 1817 р. на два звернення імператор зауважив, що справи аристократки з її ворогами й дітьми повинні вирішувати суди та Сенат, а не він. Відкидаючи звинувачення на адресу Болотнікова, розібрали її суперечку зі Стахурським, а с. Маньківка, як виявилось, було спочатку заставлено в банку, а потім незаконно перезаставлено. За спровокований напад на поміщика імператор схвалив дії сенатора, який наказав узяти під варту учасників і роз'яснив графині ганебність її вчинку. Монарший гнів викликали й спроби оскаржити майбутні рішення судів та особливо прохання відкликати з Києва Болотнікова, хоча він повернувся до столиці за місяць до подання скарги⁴³⁸.

Судова влада втручалася не лише в стосунки «поміщик–поміщик», але й намагалася врегулювати стосунки «поміщик–кріпосний селянин». У підрозділі 4.1 проаналізовано спроби поміщицьких селян звільнитися з-під влади власників, при цьому розгляд відбувався під контролем прокурора і важливу роль відігравав цивільний департамент. Селяни скаржилися на випадки збільшення панщини й утрати угідь, що підпадало під юрисдикцію кримінальних департаментів. 1825 р. київський губернатор схвалив вирок за скаргою селян Строкова на поміщика Абрамовича, який забрав у них частину угідь і змушував до панщини в неділю та святкові дні. Під час розгляду обставин Сквирський повітовий суд не

⁴³⁶ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1740. – Арк.14–16 зв., 4.

⁴³⁷ Там само. – Спр.1809. – Арк.2–2 зв., 5 зв. – 6 зв., 8.

⁴³⁸ Россия. Собственная... – Вып.5. – С.179–180.

виявив ніяких доказів і звинуватив селян у наклепі⁴³⁹. Практично всі справи вирішувалися за схожим сценарієм: повітовий суд не встановлював фактів і закривав справу, надсилаючи її до кримінального департаменту. До Волинського головного суду надходили провадження з повітових судів про збільшення панщини поміщиками: 1806 р. зі Старокостянтинівського – про В. Ротаровського, із Заславського – про Мартицького⁴⁴⁰, 1816 р. з Новоград-Волинського – про Ворочинського у с. Токарів (розгляд тривав вісім років)⁴⁴¹, 1825 р. з Овруцького – про Зеленевських у м-ку Норинськ, які змушували до панщини у святкові дні (вирішене за місяць) і з Житомирського – про жителів с. Бараші, яких адміністратор Мілішевський змушував відпрацьовувати панщину понад норму з нанесенням побоїв⁴⁴². В останньому випадку Волинське губернське правління звинуватило колишнього житомирського повітового хорунжого Ліснійовського в залишенні без розгляду скарги селян на посесора за пригноблення та побої й передало справу до суду⁴⁴³.

Селяни за умови правових підстав і наявності коштів для оплат адвокатів, здобували перемоги. Показовим можна вважати провадження 1807 р. Поміщика частини м. Махнівки київського підстоля П. Собанського звинувачено в збільшенні панщини та встановленні непомірних стягнень. Кріпаки під присягою показали, що за попереднього власника графа Протопотоцького вони працювали влітку від св. Івана (24 червня) до св. Михайла (29 вересня) по три дні, а від Михайла до кінця року – по два дні. Новий же власник збільшив норми виробітку. Сквирсько-Махнівський повітовий суд, прийнявши до уваги докази правопорушень, заборонив пригнічувати селян надмірною панщиною та змушувати їх працювати в неділю й святкові дні. Кримінальний департамент погодився з цією пропозицією, а цивільний губернатор схвалив вирок⁴⁴⁴. Проте такі випадки були рідкістю. З огляду на кадровий склад повітових судів і такий розвиток подій був можливим лише за достовірних фактів порушень із боку поміщиків та їхніх адміністраторів.

Утверджуючись у регіоні, верховна влада боролася проти фактів відкритого опору з боку місцевих землевласників.

⁴³⁹ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.10.

⁴⁴⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.341 зв., 350.

⁴⁴¹ Там само. – Арк.771.

⁴⁴² Там само. – Арк.1198, 1200.

⁴⁴³ Там само. – Арк.1211 зв.

⁴⁴⁴ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр. 51*. – Арк.72–72 зв, 74 зв., 75 зв.

Будь-які спроби місцевої еліти самостійно, в обхід судової влади, вирішувати свої суперечки за допомогою сили, оцінювалися центром і місцевими адміністраторами як прояви беззаконня. Відстоюючи своє право на застосування сили, державна влада безжально боролася проти таких шляхтичів, незважаючи на титули й гроші. Звернімо увагу, що злочини С. Потоцької були переведені з місцевого рівня на державний і знадобилося втручання Олександра I як гаранта законності в імперії для того, щоб «поставити на місце» аристократку. Менш успішною на цьому етапі була спроба врегулювати стосунки між поміщиками й селянами. Звернення кріпаків зі скаргами на збільшення панщини та платажів суди відкидали в умовах проведення верховною владою станової політики в регіоні.

* * *

Однією з повинностей, покладених верховною владою на міщан і селян, зокрема й кріпосних, було конвоювання арештантів, яких доставляли до місця проведення слідства або суду. Найчастіше це були дезертири та підозрювані в різних злочинах міщани, селяни й навіть священники. 1804 р. єврей Л. Шмулівич конвоював священника Г. Феодоровича⁴⁴⁵. 1808 р. дев'ять жителів м. Дубно етапували до Києва десятиох заарештованих, серед них і військового дезертира⁴⁴⁶. Зазначимо порівняно невеликі відстані: 1810 р. чотири острозькі міщани на чолі з десятником супроводжували трьох арештантів, один із яких був дезертиром із колодкою на нозі, з Острога до Заславля (відстань – 49 верств)⁴⁴⁷.

Частина конвойованих утікала, що ставало предметом розгляду повітових судів і магістратів із наступною ревізією справ. Волинський головний суд 1806 р. ревізував 77, 1816 р. – 26 і 1825 р. – 25 справ про відповідальних за втечу (табл. 4.3.2). Суд першої інстанції враховував, чи втеча відбувалася з необережності, чи була спланованою? Під час провадження Новоград-Волинський магістрат пропонував покарати вже згадуваного Л. Шмулівича двотижневим ув'язненням у м. Рівному. Основною причиною такого рішення було встановлення під час слідства факту втечі з необережності⁴⁴⁸. 1808 р. Дубенський магістрат розглядав провадження про 23-річного Л. Меркелювича. Слідство проводив Острозький нижній земський суд, який установив,

⁴⁴⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.10.

⁴⁴⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.567. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.8–8 зв.

⁴⁴⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.34–35 зв.

⁴⁴⁸ Там само. – Оп.1д. – Спр.13. – Арк.10.

що арештанти, усупереч розпорядженням, без охорони були розміщені по квартирах. Магістрат, повідомляючи, що підозрюваний перебуває під вартою, пропонував покарати його 25 ударами канчуків і залишити на постійному місці проживання⁴⁴⁹.

1810 р. Новоград-Волинський магістрат слухав провадження про втечу дезертира з колодкою на нозі. Винуватців було взято під варту. Магістрат пропонував привселюдно покарати їх різками й більше не призначати для супроводу⁴⁵⁰. Не повинно складатися враження, що кримінальний департамент відіграв роль статиста, призначаючи вирок за пропозицією суду першої інстанції. 1821 р. Волинський головний суд ревізував провадження про втечу арештанта через недбальство. Для обвинувачених було встановлено вирок – по 15 ударів канчуками й залишити на попередньому місці. Новоград-Волинський магістрат оштрафували на 25 руб. за неправильне судження⁴⁵¹.

Якщо конвоїрами були селяни, то в разі втечі провадження розглядав повітовий суд. 1799 р. Махнівський повітовий суд звинуватив двох кріпаків графа Браницького в тому, що лише один, а не двоє, вивів незв'язаного арештанта у двір. За це обох покарали канчуками, але залишили на місці проживання. Одночасно було покарано десяцького за те, що він допізна тримав кріпаків-конвоїрів на панщині⁴⁵². За втечу арештантів О. Беклешов схвалив вирок – 60 ударів канчуками⁴⁵³.

1812 р. кримінальний департамент слухав справу з Радомишльського повітового суду про втечу дезертира з-під варти двох селян. Виявилося, що один із конвоїрів був 30-річним, а інший – 70-річним. Після втечі соцький повідомив нижній земський суд і представив винуватців. З'ясувалося, що молодий покинув арештанта, оскільки його послали пасти худобу, а старий вивів дезертира до двору, звідки той утік. Повітовий суд запропонував молодого покарати канчуками, а старшого, ураховуючи його вік, витримати «на хлібі та воді» три дні в тюрмі. Департамент затвердив пропозицію й присудив молодому десять ударів канчуками та обох залишили на місці проживання⁴⁵⁴. 1819 р. селян за втечу арештанта покарали по 20 ударів канчуками та залишили на

⁴⁴⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.567. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.8–8 зв.

⁴⁵⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.34–35 зв.

⁴⁵¹ Там само. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.110. – Арк.1 зв.

⁴⁵² ЦДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.24.

⁴⁵³ Там само. – Спр.12. – Арк.7.

⁴⁵⁴ Там само. – Спр.83. – Арк.143–145.

тому ж місці проживання⁴⁵⁵. Окрім фізичного покарання та ув'язнення, селян віддавали на поруки⁴⁵⁶.

Покаранню підлягали й ті, хто переховував утікачів. Під час розгляду справи про державних селян, які переховували свого сина – рекрута артилерійського батальйону А. Ткаченка, – з'ясувалося, що він прийшов уночі. Уранці мати пішла до волосного голови, щоб домовитися про його повернення, але син утік на болото, де його спіймали. Київський повітовий суд не покарав сім'ю Ткаченків⁴⁵⁷. Суворішим було покарання за переховування злодія: 30 ударів канчуками, виривання ніздрів, «ставлення знаків» та заслання на «вічні роботи». Зазначимо, що карами не лише тих, хто переховував, а й тих, хто не доніс, – було призначено 80 ударів. Кріпак за переховування солдата отримав 60 ударів, а інший, який не доніс, – 50⁴⁵⁸.

Розглядаючи провадження про втечі арештантів під час конвоювання, повітові суди й магістрати брали до уваги форми вини – злочин було вчинено з умислом чи через необережність? За умови виявленої необережності обмежувалися незначним тілесним покаранням, ув'язненням та залишенням на місці проживання. Значно суворіше карами за переховування втікачів і злочинців.

Отже, одним із завдань верховної влади наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. було дотримання законності та справедливості. Кримінальні злочини розцінювали як спроби підірвати державний порядок, тому влада вважала їх невідкладними, які підлягали контролю з боку кримінального департаменту та губернатора. Суб'єктами кримінальних злочинів були: шляхтичі, містяни, державні й поміщицькі селяни, духівництво та військові. Під час розгляду проваджень між вихідцями з різних станів застосовували механізм залучення представників від зацікавлених сторін або відбувалося спільне засідання повітового суду й магістрату. Важливим для соціальної рівноваги стало зрівняння в правах євреїв з іншими станами. Згідно з російською судовою процедурою кріпаки за середньої тяжкості й важкі злочини підпадали під юрисдикцію повітових судів.

Для контролю за системою кримінального судочинства була збережена громіздка російська процедура ревізування, схвалення й виконання вироків. Покарання шляхтичів

⁴⁵⁵ Там само. – Оп.5. – Спр.667. – Арк.7 зв.

⁴⁵⁶ Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1028. – Арк.89–92.

⁴⁵⁷ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.39.

⁴⁵⁸ Там само. – Спр.12. – Арк.5, 101.

передбачало конфірмацію вироку імператором. За умови відсутності відповідних норм у річпосполитському праві застосовували процедуру рецепції російських указів. Збільшувався вплив адміністративних органів, передусім губернського правління й прокурора, на діяльність судів першої інстанції. Одним зі своїх завдань вони вважали зменшення тривалого перебування звинувачених під вартою, але через перевантаженість діловодною документацією повітові суди, магістрати й головні суди не завжди могли розглянути справу у місячний термін, передбачений указами.

До кримінальних злочинів належали насильницькі злочини проти особи (вбивства, тілесні ушкодження) і корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі тощо). При цьому зазначимо незначну їх кількість. Зіставивши показники Волинської губернії та Російської імперії щодо кількості кримінальних справ і чисельності підсудних на 100 тис. населення, отримуємо дані, що в прикордонній губернії аналогічні показники були в 3–4 рази менші.

Під час розгляду насильницьких злочинів проти особи судова влада дотримувалася принципу станового походження, визначаючи покарання. За аналогічні злочини знать, містяни та селяни відбували різні покарання. Поміщики за тяжкі злочини сплачували невеликі штрафи, натомість дрібній шляхті загрозували втрата шляхетства з відданням до рекрутів або засланням до Сибіру. Водночас решта представників вільного населення й поміщицькі селяни піддавалися суворим тілесним покаранням, відбуванню рекрутства, засланням до Сибіру. Показовою в системі покарань є ситуація з убивствами: шляхтич за смерть кріпака сплачував грошовий штраф, а селянин був підданий тілесним покаранням і засланням до Сибіру. Цим самим місцева еліта отримувала ще одне підтвердження в збереженні свого панівного становища.

Суворими були покарання за корисливо-насильницькі злочини. Судова влада дотримувалася принципу диференційованості підходу до покарань за тотожні злодіяння. Шляхтичі не піддавалися тілесним покаранням, і їх вирок набував чинності лише після схвалення імператором, що потребувало додаткової ретельності від слідства. Селян і містян за злочини невеликої тяжкості після тілесного покарання залишали вдома, а за тяжкі злочини та рецидив жорстоко карали канчуками й віддавали в солдати або засиляли до Сибіру. Судова влада виявляла недбалість у розслідуванні підпалів і пожеж, тому багато справ

залишалися без установлення винуватців. Під час виявлення паліїв головним для судів було з'ясування, чи злочин відбувся з необережності, чи з умислом, що впливало на покарання. Кримінальні департаменти за потреби контролювали процес дотримання законності й коригували вирoki, якщо суди першої інстанції допускали помилки.

Вимагаючи лояльності від усіх, влада боролася проти відкритого спротиву не лише простолюду, але й еліти. Спроби опору останньої суворо каралися. Переслідували й тих шляхтичів, які самостійно, без держави, вирішували свої справи. Влада, оберігаючи своє право на насилля, безжально карала їх. Якщо в цьому напрямку державна політика була ефективною, то менш успішними були намагання врегулювати стосунки поміщиків із кріпаками. Скарги кріпаків на збільшення панщини та платежів, як правило, відкидали суди.

Тілесним покаранням було піддано селян та міщан за втечу арештантів під час конвоювання. Проте кара була досить «м'якою», значно суворішою – розправа за переховування втікачів та злодіїв.

За допомогою судової влади держава тримала кримінальну злочинність під контролем.

4.4. Проступки та покарання чиновників і виборних посадовців

Імперська політика Павла I, спрямована на співпрацю з місцевими елітами, вимагала неабиякої гнучкості від місцевих адміністраторів та верховної влади. Не можна було показати «слабкість», наслідком чого могло б стати прояви сепаратизму. Через жорстку політику можна було відштовхнути шляхетство й позбутися його лояльності. Інструментом запровадження домовленостей стали департаменти головних судів, які повинні були мінімізувати соціальну напругу в регіоні. Запровадивши та зміцнивши інституції адміністративної й фінансової влади, Центр був зацікавлений у співробітництві місцевої адміністрації (чиновників), які частково формувалися з приїжджої бюрократії, з виборними посадовцями та впливовими місцевими шляхтичами. Верховна влада, попереджаючи можливі службові проступки, прагнула вибудувати механізм розслідування й покарання / виправдання чиновників і посадовців. На які установи покладалися завдання боротьби зі зловживаннями, щоб забезпечити соціальну стабільність у регіоні та не допустити протистояння між приїжджими й місцевими елітами? Річпосполитська чи імперська судові процедури мали слугувати базою для розслідувань і покарань? Звідки суд мав отримувати інформацію про проступки та як відбувався процес їх виявлення? Наскільки частими були службові проступки? До яких наслідків призвела діяльність кримінальних департаментів? Розглянемо ці питання.

* * *

Із самого початку Павло I опинився перед вибором: що необхідно зробити задля досягнення зростання свого впливу в регіоні? На відміну від Російської імперії, Річ Посполита мала іншу систему судових органів влади, тому поставало логічне запитання: як поєднати російську адміністративну систему з річпосполитською судовою традицією? III Литовський статут не давав однозначної відповіді, що робити зі службовими злочинами. Законодавець мусив захищати членів суду від посягань із боку позивачів, обвинувачених та адвокатів. Відповідно до арт. 7 розд. 4 за образу судді, підсудка й писаря для винуватця було передбачено утримання в ув'язненні впродовж шести тижнів і сплату «нав'язки» (грошового штрафу), за поранення – страту й подвійну нав'язку, за вбивство – утрату життя та честі, страту й головщину (штраф за «голову вбитого») у подвійному

розмірі⁴⁵⁹. Якщо ж винуватцями були урядники (воєвода, староста, гродський суддя, підкоморій, комісар або навіть член суду), то згідно з арт. 63 за образу в суді під час засідання вони мали відсидіти шість тижнів. За гвалт (напад) і поранення на суді – утрачали життя, а за вбивство так само підлягали смертній карі й позбавленні честі, сплачувалася головщина в подвійному розмірі⁴⁶⁰. За арт. 67 передбачалося судове переслідування для воєвод, старост, державців, тивунів і інших урядників за вчинення насильства, бійок, пограбувань та інших злочинів щодо шляхти. Покарання визначав гродський або земським суд⁴⁶¹.

З огляду на останній артикул в рамках імперської політики кримінальні злочини службових осіб на Правобережній Україні мали розглядати суди першої інстанції – повітові суди. Проте віддати передусім приїжджих чиновників під суд обраних місцевою шляхтою суддів означало порушити тодішні правові норми: чиновники повинні судитися судом рівних. Коли в 1813 р. було запропоновано ввести до складу слідчої комісії, яка розглядала провадження у Волинському головному суді, представників від поміщиків, то місцева влада відкинула її, пояснюючи це тим, що звинувачення стосуються губернського чиновника, тому розглядати справу повинні губернські чиновники⁴⁶².

Власне, із законодавчою базою не кращою була ситуація й у Російській імперії. За спостереженнями В. Шандри, в «Учреждениях...» 1775 р. практично не йшлося про відповідальність чиновницького корпусу, а основну увагу звернуто на окреслення їхніх повноважень т обов'язків. Під час правління Павла I хоча й проводилися численні сенаторські ревізії, але до судового покарання справа доходила не часто. За Олександра I не вдалося укласти законодавчих актів, які б унормували діяльність чиновників у певних межах, але було багато зроблено в практичній площині. Лише в епоху Миколи I було укладено повноцінний кодекс «Уложення про покарання кримінальні і виправні»⁴⁶³. Тому верховна влада для заповнення прогаин річпосполитівського права використовувала російські законодавчі акти. У провадженні 1812 р. над членами цивільного департаменту Київського головного суду за

⁴⁵⁹ III ЛС. – Кн.2. – С.120–121.

⁴⁶⁰ Там само. – С.168.

⁴⁶¹ Там само. – С.170–171.

⁴⁶² ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.20, 25.

⁴⁶³ Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність... – С.5–13.

незаконну реєстрацію документів у вироку було використано Морський статут, Генеральний регламент, III Литовський статут і сеймові конституції⁴⁶⁴.

Зазначимо, що схему розгляду службових зловживань і покарання чиновників та посадовців запропонував О. Беклешов. У вже неодноразово згадуваному поданому ним до Сенату рапорті за 1797 р. із пропозиціями щодо влаштування судових установ і порядку судочинства одним із питань був порядок судівництва над чиновниками та посадовими особами. Сенат пристав на пропозицію генерала й запропонував Павлу I доручити проводити слідство та суд кримінальним департаментам головних судів. Поступкою місцевим елітам було використання артикулів III Литовського статуту⁴⁶⁵.

У 1798 р. всі суди першої інстанції повідомляли, що судити чиновників будуть у головному суді відповідно до III Литовського статуту⁴⁶⁶. Судова установа стежила за дотриманням підсудності, стаючи на заваді спробам повітових судів розглядати провадження згідно з річпосполитською судовою процедурою. 1800 р. до кримінального департаменту Волинського головного суду звернувся Дубенський повітовий суд із запитанням про можливість розпочати провадження за позовом ксьондза П. Червінського про його образу земським комісаром і засідателем нижнього земського суду. Суд першої інстанції отримав відмову, адже на підставі указу від 5 травня 1798 р. чиновники могли судитися лише в кримінальному департаменті головного суду, де для них було запроваджено «спеціальний реєстр відданих під суд»⁴⁶⁷. Спроби змінити підсудність чиновників і посадовців постійно повторювалися, тому 1805 р. було продубльовано розпорядження, що саме кримінальні департаменти головних судів повинні розглядати слідчі справи, пов'язані зі службовими злочинами як шляхтичів, так і не шляхтичів⁴⁶⁸, тобто посадовців магістратів та ратуш.

Облаштуваючи судову систему, О. Беклешов запропонував компромісну схему боротьби зі службовими зловживаннями чиновників і виборних посадовців. Ураховуючи судову процедуру судити судом рівних, верховна влада не могла віддати немісцевих чиновників під

⁴⁶⁴ ЦДДАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.286–289.

⁴⁶⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.731; Там же. – №18147. – С.738.

⁴⁶⁶ ЦДДАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.43 зв.

⁴⁶⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.24.

⁴⁶⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28 (1804–1805). – №21859. – С.1146–1147.

юрисдикцію повітових судів. Тому було визначено передавати їх під суд кримінальних департаментів головних судів із їхніми виборно-бюрократичним принципом формування кадрового складу. Функцію захисту покладено на призначуваних радника й секретаря, при цьому місцеві посадовці могли розраховувати на захист із боку голови та засідателів департаменту.

* * *

Ми виділили три основні шляхи встановлення службових зловживань чиновників та посадовців: сенаторські ревізії, доноси й виявлення їх керівництвом та головним судом упушень чиновників нижчого рангу.

Чиновником найвищого рангу в губернії був губернатор, який, зрозуміло, не підлягав судовому переслідуванню з боку кримінального департаменту, а підпадав під юрисдикцію Сенату. Сенаторські перевірки супроводжувалися ревізуванням усіх губернських адміністративних установ і судових органів. Для прикладу, під час ревізування Київської губернії в 1816 р. сенатор О. Болотников вимагав від кримінального департаменту таких відомостей: про вирішені справи; про невиконання сенатських указів; списки членів суду й канцеляристів із зазначенням розмірів жалування; про порядок діловодства та всі заведені книги, журнали, реєстри та протоколи; докладні списки арештантів⁴⁶⁹. Ревізори в межах наданих їм повноважень могли особисто відсторонювати чиновників від посади, рекомендувати губернатору покарати винуватих чи в рапортах, поданих до Сенату, указувати на необхідність покарання посадових осіб. Сенат, отримуючи рапорти, видавав розпорядження, спрямовані на відновлення законного порядку в установах губернії⁴⁷⁰. Важко не погодитися з думкою І. Блінова, що верховна влада вважала сенаторські ревізії найбільш надійним способом дізнатися про реальний стан справ і контролювати вищих чиновників⁴⁷¹.

Лише 1837 р. було систематизовано вчинки губернаторів, що могли бути підставою притягнення їх до відповідальності: 1) невиконання міністерських розпоряджень; 2) допущення заворушень, зловживань і хабарництва; 3) неправильні дії в кримінальних справах і 4) загалом перевищення чи бездіяльність влади. Що ж до покарань губернаторів за

⁴⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.12. – Арк.3, 4.

⁴⁷⁰ Рыжов Д. С., Ильичев В. В., Пузанов Ю. П. Результативность и эффективность сенаторских ревизий как средства надзора за деятельностью административных и правоохранительных органов XIX – начала XX вв. // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. – №4 (32). – С.73–74.

⁴⁷¹ Блінов І. Губернаторы... – С.242.

службові злочини, то, крім зауважень, доган, відсторонення від посади, застосовували особливі покарання: публікація про їхні злочини, секвестр на майно сановників, якщо казна зазнавала збитків, великі грошові штрафи за різні проступки⁴⁷². Зрозуміло, що такі ж покарання проектувалися на чиновників і посадовців.

Показовою стала справа колишнього подільського губернатора П. Литвинова (1808–1811 рр.). 1831 р. було накладено заборону на його майно за те, що, перебуваючи на посаді губернатора й одночасно голови приказу громадської опіки, санкціонував виділення в 1809 р. позики розміром 6 тис. руб. купцю Я. Гершензону під заставу кам'яного будинку та трьох крамниць. Оскільки позика не була повернута, то спочатку продали все майно, а потім решту суми – 20 796 руб. 50 коп. – зобов'язали повернути колишнього губернатора (13 574 руб. 7 коп.), а також губернського предводителя дворянства й секретаря приказу⁴⁷³. Загалом правління П. Литвинова було складним. 1813 р. провадження про звинувачення його в упущеннях під час закупівлі провіанту для Молдавської армії слухали в 2-му відділенні 5-го департаменту Сенату, але врешті його було виправдано⁴⁷⁴.

Перша ревізія в регіоні розпочалася 1799 р. Павло I запровадив об'їзд сенаторами всіх губерній, причому було визначено три основні проблеми, на які варто було звертати особливу пункти: становище правосуддя в присутствіях, служба внутрішньої поліції та побори (хабарництва). Ревізорами для Мінської, Волинської, Подільської, Київської, Литовської та Білоруської губерній були визначені П. Лазарев (після смерті у 1800 р. його замінив А. Голохвастов) і граф Ю. А. Іллінський (заміненій К. Багратіоном)⁴⁷⁵. Саме під час ревізування Подільської губернії сенатори граф Іллінський та А. Голохвастов відсторонили від посади й віддали під суд кримінального департаменту віце-губернатора, статського радника О. Кршижановського (раніше згадуваного голову Волинського надвірного суду). Причина полягала, на думку обвинуваченого, у його протистоянні зі своїм керівництвом. У червні 1800 р. він скаргою звинувачував графа Іллінського в ненависті до нього з особистих мотивів. Сенатор через погрози намагався добути свідчення проти відстороненого чиновника. Коли ж той зробив спробу надіслати до столиці

⁴⁷² Там же. – С.242–243.

⁴⁷³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3518. – Арк.2–2 зв.

⁴⁷⁴ ЦДДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1200. – Арк.1, 2.

⁴⁷⁵ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление в России... – С.522–523.

свого брата для виправдань, то йому було заборонено виїзд. На запит із Петербургу 15 листопада цього ж року подільський губернський прокурор Звонцов пояснював генерал-прокурору П. Обольянінову, що збір даних та слідство Подільському головному суді відбувається в установлені терміни. Офіційною причиною переслідування стала купівля братом віце-губернатора Бактинського староства. Проте впливовим супротивникам віце-губернатора не вдалося довести своїх обвинувачень. Як наслідок – виправданий чиновник у серпні 1801 р. у своєму поданні скаржився на здоров'я, повідомляв, що наклеп Іллінського не підтвердився, а він перебував 15 місяців під слідством. Після виправдання був зарахований до Герольдії для наступного призначення місця служби. Почуваючи себе ображеним, він просився у відставку за станом здоров'я, прохаючи про наступний чин і пенсію відповідно до віце-губернаторського жалування⁴⁷⁶.

Найбільш гучною стала сенаторська ревізія Волинської губернії 1815–1816 рр., проведена Ф. Сіверсом⁴⁷⁷, котра стала свідченням загострення стосунків місцевої еліти з місцевою адміністрацією⁴⁷⁸. На чиновників посипалися доноси. Уже згадано, що на свій захист на ім'я імператора вони подали 30-ти сторінкове колективне прохання⁴⁷⁹ та просили захисту в міністра юстиції Д. Трощинського⁴⁸⁰.

Варто зупинитися на деяких архівних свідченнях переслідування приїжджих чиновників. Острозькому повітовому стряпчому титулярному раднику П. Розалевському вдалося нажити могутніх ворогів – сенатора графа Іллінського та підкоморія Прушинського. Свого часу стряпчий з'ясував і доповів, що приватні володіння графа розгорені, на них накладена заборона й вони взяті в опіку, що мало наслідком утрату ним оренди казенного мастку. Підкоморій став ворогом чиновника через своїх племінників, які воювали за кордоном (у складі наполеонівської армії), про що було відомо стряпчому, який їх переслідував. Об'єднавшись, змовники 1815 р. подали Сіверсу донос за підписом восьми поміщиків, що стряпчий вимагав гроші за внесення неправдивих даних пі час укладання ревізьких казок. Проте сталося щось

⁴⁷⁶ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.394. – Арк.3–3 зв., 5, 7–8 зв., 12, 14, 16.

⁴⁷⁷ Цікавим є лист Олександра I до Сіверса 28 лютого 1816 р., у якому автор писав: «Нема сумніву, що при такій старанності незабаром побачу я [...] викоріненням зовсім зло, пригнічуюче провінції» (*Рыжов Д. С., Ильичев В. В., Пузанов Ю. П.* Результативность и эффективность... – С.72–73). Виклад результатів ревізії зайняв більше 4 000 аркушів (*Блинов И.* Губернаторы... – С.247).

⁴⁷⁸ Докладніше про сенаторську ревізію та волинського губернатора М. Комбурля див.: *Маркевич О.В.* Феномен М.І. Комбурля або хроніка правління волинського губернатора // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2011. – №19. – С.59–72.

⁴⁷⁹ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1584. – Арк.91–121.

⁴⁸⁰ Там само. – Спр.1526. – Арк.6.

неймовірно в тогочасних умовах: титулярний радник у суді надав довідку від повітового маршалка про відсутність хабарництва зі свого боку, а вісім поміщиків повідомили, що Прушинський сфальшував їхні звернення, зачитавши їм, не знаючим російської мови, інший текст⁴⁸¹. В Острозі працювала комісія за доносом власника міста князя Яблоновського на городничого та чиновників, яких він звинувачував у хабарництві. Найбільше роздратування викликав член комісії – житомирський повітовий хорунжий Гржибинський, родич князя і який, хоча й досягнув повноліття, ніколи не служив до свого обрання. В Острозі він привселюдно заявив, що не поїде з міста, поки чиновників не зашле до Сибіру, та розпочав слідство. Тоді звинувачені в хабарництві почали вимагати, щоб його відсторонили. У конфлікт утрутився М. Комбурлей, який наказав проводити слідство над Гржибинським і за умови провини відати під суд⁴⁸².

Ревізія затягувалася, і 19 березня 1816 р. Ф. Сіверс скаржився міністру юстиції, що ніхто нічого не робить із відданими під суд та відстороненими від посад чиновниками. Незважаючи на те що провадження окремих із них розпочалися ще рік тому, губернський прокурор отримав указівку від міністра прискорити розгляд справ. 20 березня 1816 р. Волинське губернське правління надало витяг, що ще не закінчені 28 проваджень, причому два тривають уже рік. Кожних два тижні правління звітувало кримінальному департаменту Волинського головного суду. Аналіз справ, щодо яких проводилися слідства, дають підстави зрозуміти, що під слідство потрапили не лише приїжджі чиновники (земські справники, стряпчі, городничі, поліцмейстер, пристав, асесор губернського правління), але й місцеві обрані посадовці. Окрім повітового маршалка, повітових хорунжих, засідателів нижнього суду та членів квартирної комісії, під слідством перебували чимало посадовців, служба яких була пов'язана із судовою системою: секретарі магістрату та ратуші, судді Володимирського, Дубенського, Острозького, Новоград-Волинського та Кременецького повітових судів, підсудки Володимирського, Ковельського й Житомирського повітових судів⁴⁸³. Кожних два тижні губернське правління та кримінальний департамент повинні були звітуватися до Сенату про хід справ⁴⁸⁴. Ревізія паралізувала діяльність

⁴⁸¹ Там само. – Арк.1–3 зв.

⁴⁸² Там само. – Арк.4–5 зв.

⁴⁸³ Там само. – Спр.1584. – Арк.1–1 зв., 3, 5–6 зв., 136.

⁴⁸⁴ Там само. – Арк.136.

кримінального департаменту – на середину 1817 р. він займався наслідками ревізії⁴⁸⁵.

Другим приводом до притягнення до відповідальності були доноси. Для проведення слідства в справах чиновників створювали спеціальну комісію, до якої входили, як правило, чиновники: від губернського правління, кримінального департаменту, губернський прокурор, за потреби задували губернського маршалка. Основна причина доносів полягала в боротьбі місцевої еліти з приїжджими чиновниками. Упродовж 1803–1804 рр. розглядали справу за звинуваченням радника Подільської казенної палати надвірного радника Г. Поджуневича (був переведений із посади радника Волинського надвірного суду) в отриманні хабара розміром 1 тис. руб. від кам'янецького магістрату. Інформацію про цей факт поширював представник місцевої шляхти, радник губернського правління Кршижановський. Губернське правління повідомляло кримінальний департамент про наслідки роботи комісії, створеної для проведення слідчих дій за указом правління в складі радників головного суду Навроцького (свого часу служив асесором у Волинському надвірному суді) і казенної палати Буцького, губернського стряпчого в кримінальних справах Мержеєвського. Розгляд справи супроводжувався поясненнями всіх причетних осіб і самого магістрату. Проте було доведено безпідставність звинувачень. Хоча Поджуневич подавав скаргу, що його обмовили, але заявника не було покарано⁴⁸⁶.

Що ж до інших чиновників і посадовців губернських установ, то більшість проваджень стосувалося кадрового складу департаментів головних судів. Як зазначено, причина цього полягала як у протистоянні між обраними місцевою шляхтою посадовцями (голова та три засідателі) й призначеними верховною владою радниками та секретарями, так й особистими причинами. 1801 р. у кримінальному департаменті Волинського головного суду розглядали провадження про звинуваченню радником головного суду Трусевичем приїжджого 1793 р. із Новгород-Сіверського вже згадуваного секретаря Щастного в хабарництві (хоча вони б мали бути «по одну сторону барикад»). Губернатор І. Куріс пропонував провести слідство й діяти згідно із законами. Проте донос не підтвердився (заявник не зміг надати доказів і представити свідків), тому було складено спеціальний протокол на заявника згідно з «сеймовою конституцією

⁴⁸⁵ Там само. – Спр.1684. – Арк.14 зв.

⁴⁸⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.1–1 зв., 7–8, 12, 44–44 зв.

1768 р.»⁴⁸⁷. Справа мала продовження: Трусевич марно скаржився до кримінального департаменту на несправедливий вирок, що його «неправильно судили». Із суду було отримано відповідь, що під час слідства дотримання законності контролювали губернські прокурор і фіскал. З іншого боку, кримінальний департамент даремно просив губернське правління, щоб Трусевич не засідав у департаменті⁴⁸⁸.

1813 р. Волинський головний суд здивувала незвична справа: засідатель кримінального департаменту К. Прушинський доніс на радника цивільного департаменту надвірного радника С. Закржевського, звинувачуючи його в отриманні хабарів від сторін процесів, розголошенні суддівської таємниці тощо. Для розгляду справи було створено комісію, до складу якої включили голову кримінального департаменту Трипольського (відмовився, бо був родичем звинуваченого), замість нього – радника кримінального департаменту Дротаєвського й радника губернського правління, згаданого Щастного, які повинні були діяти під наглядом губернського прокурора. Із самого початку Прушинський оголосив про недовіру Дротаєвському, з яким він мав конфлікти в суді й безуспішно просив включити до складу комісії обраних від шляхти, адже в нього було 12 свідків-поміщиків. Урешті-решт ніхто зі свідків обвинувачення не надав жодних показів провини радника. На боці Прушинського виступив волинський губернський маршалок Вацав Ганський (31 липня 1811–1814 рр.), який пропонував увести до складу комісії обраних шляхтою посадовців. Варто зауважити, що Закржевський походив із Подільської губернії. Спочатку був пажем при польському королі, 1788 р. брав участь у поході під Очаків, 1791 р. – підполковник, а вже 1793 р. у цьому ж званні перебував на російській службі. 1798 р. за станом здоров'я подав у відставку й 1807 р. був призначений радником цивільного департаменту. Мав у володінні 297 ревізьких душ. Пікантності добавляло те, що Прушинський називав себе графом, але вимоги підтвердити це документально ігнорував. Нарешті в липні 1814 р. Прушинський програв вибори й залишився без посади⁴⁸⁹. Чим закінчилася справа, установити

⁴⁸⁷ В архівній справі відсутня інформація про форму покарання. У «Кардинальних правах» 1768 р. немає даних про покарання заявника за неправдивий наклеп. Підтверджувалися шляхетські привілеї, недоторканність особистості, виключне право шляхти займати державні посади. Новою була заборона шляхти страчувати кріпаків (Prawa Kardynalne 1768 r.: [Zasób elektroniczny]: <https://documen.site/download/2prawa-kardynalne-1.pdf>)

⁴⁸⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.12, 26, 57, 58, 60, 213.

⁴⁸⁹ ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.3–4, 20, 25, 29 зв. – 31 зв., 40, 46 зв. – 47.

не вдалося через незбереженість архівної справи, але оскільки Закржевський перебував на посаді радника до 1816 р. (табл. 3.4.2), довести своїх звинувачень посадовцю, представнику місцевої еліти, не вдалося.

У 1816 р. під час ревізії Київської губернії сенатором О. Болотніковим адвокат цивільного департаменту Е. Ягимовський заявив, що радник цього ж департаменту Нежинець отримував незаконні подарунки від місцевих шляхтичів. Для розгляду доносу було створено знову-таки комісію, до складу якої увійшли повітовий маршалок, радник губернського правління й губернський стряпчий. Незважаючи на те що адвокат у присутності ревізора, губернського маршала графа Потоцького, губернського прокурора⁴⁹⁰ та київського повітового маршала повторив свої звинувачення, свідків він надати не зміг. Під присягою адвокат Обуховський повідомив, що сам ніяких грошей не давав, але чув від одного поміщика, що інший поміщик передав раднику 1 тис. руб. асигнаціями. Справа затягувалася, свідки не підтверджували доносу⁴⁹¹. Можна припустити, що двадцятирічного адвоката губернський маршалок Потоцький використовував у боротьбі з тими чиновниками, які не бажали виконувати його «приватних прохань». Нарешті у вирішальний момент Ягимовський утік, а після повернення його було віддано під суд кримінального департаменту. За звинуваченням у наклепі він мав утримуватися в поліції шість тижнів, його спілники – від 4 до 6 тижнів⁴⁹². Зазначимо, що губернський маршалок граф Потоцький згодом сам перебував під судом кримінального департаменту Київського головного суду. 1817 р. Олександр І наказав київському цивільному губернатору Ф. Назимову повідомити повітовим маршалкам, що несхвалення на наступне триріччя переможця виборів графа Потоцького викликане «монаршею волею через втрату довіри». Усе ж 26 серпня 1818 р. імператор припинив розгляд справи 5-им департаментом Сенату за вироком кримінального департаменту Київського головного суду⁴⁹³. Пояснення цьому знаходимо у великій популярності колишнього посадовця в середовищі місцевої шляхти.

⁴⁹⁰ Одразу ж після призначення комісії адвокат Ягимовський звинуватив губернського прокурора Брилевича, який походив із дворян Козелецького повіту Чернігівської губернії (вважав себе росіянином), у здиристві й що на службі він заробив капітал 90 тис. руб. сріблом. Але доказів не було надано (ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1560. – Арк.1, 9 зв., 15 зв., 68).

⁴⁹¹ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.197. – Арк.3–4, 17, 95, 123–123 зв.

⁴⁹² Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1560. – Арк.9 зв., 69 зв., 71, 86.

⁴⁹³ Россия. Собственная... – Вып.5. – С.210–211, 292.

Третім приводом до судового розслідування були виявлені різні упущення чиновників. Важливе значення надавали кримінальному департаменту в забезпеченні порядку в судових установах повітового рівня. 1797 р. волинський губернський прокурор Т. Полтавцев ставив до відома Волинський головний суд, що якщо писарі повітових судів не будуть вчасно подавати йому дані про завершені й незавершені справи та справи про арештантів, він буде віддавати їх під суд⁴⁹⁴. Загалом контроль здійснювали накладенням штрафів і відстороненням від посад. 1804 р. кримінальний департамент Київського головного суду розглядав провадження щодо посадовців Радомишльського повітового суду, звинувачених у повільному розгляді справ, упущеннях і невиконанні указів головного суду та губернського правління. З'ясувалося, що за попередні чотири роки суддю, підсудків й секретаря штрафувалися сім разів (непідписання пропозиції за вироком у справі арештантів за крадіжку коней (штраф – 10 руб.); рішення, надіслані не на ревізію до кримінального департаменту, а одразу на виконання до нижнього земського суду (20 руб.); за неправильне рішення (10 руб.); ненадання відомостей (50 руб.); справу звинуваченого у з'валтуванні шляхтича Міліневського не надіслано на ревізію (50 руб.); члени суду роз'їхалися, не вирішивши кримінальних справ; через повільність розгляду невинуватий священник десять місяців був позбавлений парафії). Окрім першого штрафу, усі решта стосувалися роботи судді В. Чоповського, якого вкотре разом із підсудком Й. Кааленським оштрафували на 50 руб. кожного з вимогою дбайливого виконання своїх обов'язків під загрозою відсторонення від посади⁴⁹⁵.

1825 р. кримінальний департамент Київського головного суду виніс покарання членам Сквирського повітового суду, які своєю пропозицією до вироку, що не відповідала законам, перевищили владу, засудивши військового, і за це їх оштрафували на 10 руб. на користь казни⁴⁹⁶. Заради справедливості зазначимо, що функція контролю була покладена й на губернське правління, яке вимагало під загрозою покарання, щоб городничі, повітові та нижні земські суди вчасно надавали на вимогу стряпчого необхідні відомості⁴⁹⁷. Наприклад, 1821 р. Волинське губернське правління за неналежне виконання своїх обов'язків

⁴⁹⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.2, 6.

⁴⁹⁵ ЦДАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.9, 10, 43.

⁴⁹⁶ Там само. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.101–101 зв.

⁴⁹⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.32.

оштрафувало посадовців і секретарів Луцького та Дубенського магістратів, Оликської ратуші по 20 руб., а новоград-волинського й дубенського повітових стряпчих по 5 руб. на користь приказу громадської опіки⁴⁹⁸.

Одним зі службових злочинів було зловживання своїм службовим становищем. Уже згадуваний у підрозділі 3.1 суддя Дубенського повітового суду Таршинський у 1809 р. перебував під слідством після звернення повітового стряпчого. Його обвинувачували в тому, що, використовуючи своє службове становище, під час оформлення заповіту на свою дружину на суму 84 тис. злотих використав 30-коп. гербовий папір (сума сплаченого мита становила 54 ½ коп., замість гербового паперу вартістю 10 руб. і сплати 6 % від суми переданих коштів⁴⁹⁹). Уже зазначено, що ця справа закрила йому шлях до посади повітового судді, незважаючи на перемогу на виборах 1814 р.⁵⁰⁰ Справжнім порятунком для підсудного став маніфест 30 серпня 1814 р., після чого кримінальний департамент Волинського головного суду припинив судове провадження⁵⁰¹.

Відсторонений від посади, перебуваючи під судом, засідатель цивільного департаменту Київського головного суду С. Підвисоцький у 1813 р. подав звернення до міністра юстиції І. Дмитрієва з проханням захисту від переслідування губернським правлінням. Під час майнового конфлікту поміщика Загурського з графинею С. Потоцькою остання почала чинити перепони у виконанні контракту (на оренду маєтку). Тоді цивільний департамент прийняв рішення, щоб уманський нижній земський суд силою навіть порядок. Проте коли радник записував резолюцію в реєстрі, його викликав губернський прокурор Пещуров, після чого той відмовився писати. Усе ж указ до нижнього земського суду було надіслано, але без підпису секретаря. Звідти його повернули, і розпочалося переслідування засідателя. У відповіді йому запропонували подавати свої заперечення кримінальному департаменту Київського головного суду⁵⁰².

Найбільш тяжким злочином, із погляду верховної влади, було порушення закону, якщо збитків зазнавала казна. 20 грудня 1811 р. члени цивільного департаменту Київського головного суду радник Дротаєвський, засідателі Голієвський та Осташевський були відряджені для участі в контрактах.

⁴⁹⁸ Там само. – Спр.9. – Арк.68–68 зв.

⁴⁹⁹ 1 злотий – 15 коп. (ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1389. – Арк.4), тобто від 12 600 руб. 6 % становило 756 руб. Загалом мало бути сплачено 766 руб, замість 54 ½ коп.

⁵⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1485. – Арк.2–2 зв., 3 зв.

⁵⁰¹ Там само. – Арк.3 зв.

⁵⁰² Там само. – Спр.1271. – Арк.1, 9–10 зв., 12.

Граф С. Ржевуський представив постанову, видану князем Д. Радзивілом у Плоцьку, на право розпоряджатися його маєтками призначений ним фамільній раді. Ще до цього, у листопаді й грудні, київський військовий губернатор двічі повідомляв цивільний департамент про заборону здійснювати будь-які дії з маєтками князя через великі борги. Незважаючи на це, 22 січня 1812 р. уконтракткові акти було внесено постанову Радзивіла. Виправдовуючись, Дротаєвський пояснив, що документ прийняли без його участі, а Галієвський стверджував, що його того дня не було в присутствії. Винуватцем був Осташевський, який повідомив, що не вважав документ угодою чи актом на шкоду казни, а лише довіреністю, тому й прийняв його. Під час слідства було встановлено, що члени протизаконно встановили чергу виходу на службу й прийом документів, хоча повинні були працювати разом. Під час суду над ними було використано Морський статут, Генеральний регламент, III Литовський статут і сеймові конституції. Згідно з вироком усі вони були звільнені й у майбутньому не могли обіймати посад (хоча Дротаєвський усе ж згодом перебував на посадах у головному суді), а Осташевського додатково утримували в Києво-Печерській фортеці 6 тижнів⁵⁰³ (єдиний установлений нами випадок ув'язнення посадовця такого рангу). З іншого боку, якщо справа стосувалася партикулярних справ, суд був не таким суворим. Коли радник Волинського головного суду Й. Залеський (в 1818–1828 рр.) разом з іншими членами цивільного департаменту видав свідоцтво про благонадійність графа Ржевуського для застави його маєтку в Опікунській раді, хоча при цьому він перебував у заставі в надвірного радника Шильдкнехта, усіх винуватців було віддано під суд. У 1824 р. згідно вироком кримінального департаменту Залеського виправдано⁵⁰⁴.

Кримінальний департамент був кінцевою інстанцією у з'ясуванні службових злочинах. 1801 р. Подільське губернське правління давало відповідь головному суду, що 1799 р. проведено вибори до Могилівського магістрату й посадовці, після затвердження й приведення до присяги городничим почали виконувати обов'язки. Проте повірений купця Берновича подав до губернського правління скаргу, що вибори відбулися з порушеннями. Було призначено кримінальним департаментом комісію в складі повітового судді й колишнього земського комісара. Вони встановили

⁵⁰³ Там само. – Спр.82. – Арк.286–289.

⁵⁰⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.3.

факти порушень під час голосування, унаслідок чого було обрано осіб, які не могли обіймати посади. У 1800 р. новий в. о. городничого колезький асесор Смолян провів перевибори. Проте ніхто не був покараний, до відповідальності колишнього городничого не притягнуто⁵⁰⁵.

Судочинство мало особливості щодо посадовців, які на час вчинення злочину були приватними особами, а під час розгляду справи обрані на посаду. 1797 р. депутат від Вінницького повіту Щеніовський під час коронації Павла I подав скаргу на образи й утиски з боку Т. Тутолміна. Проте слідство не встановило цього, і 1804 р., тобто на 7 рік (!), Щеніовського (на той час уже повітового маршалка) було віддано під суд. Послугуючись тим, що на час вчинення «злочину» підозрюваний був приватною особою, розглядав провадження повітовий суд, який рік розглядав справу, що можна кваліфікувати за корпоративну солідарність. Своім визначенням судова інстанція визнала його невинним, але справу не передали на ревізію до головного суду. 1805 р. відбулися вибори й Щеніовського повторно було обрано повітовим маршалком. Фактично справу було приховано. Коли подільський військовий губернатор І. Ессен відбув із військами за кордон, Щеніовського одразу затвердили на посаді на наступне триріччя. Подільське губернське правління вимагало відповіді, що зі справою. З повітового суду надійшла відписка, що попередники залишили справи в безпорядку, тому не змогли надіслати матеріали на ревізію, але ця відповідь була визнана відмовкою, і суддю оштрафували на 100 руб. (з подальших матеріалів стає зрозумілим, що штраф сплатив повітовий маршалок). Лише 1806 р. справа надійшла до кримінального департаменту Подільського головного суду на ревізію. Дочекавшись, коли військовий губернатор був за кордоном, кримінальний департамент визнав суддю, підсудка та Щеніовського невинними, оштрафувавши останнього ще на 150 руб. Проте всіх допустили до посад (цивільний губернатор В. Чевкін, «не зрозумівши порушень», затвердив вирок). І. Ессен, повернувшись, звернувся до Сенату за роз'ясненнями. І цього разу саме 5-й департамент Сенату слугував інструментом для заспокоєння місцевої еліти: справу Щеніовського ще продовжували розглядати, приймали пояснення про річний перебіг справи через великі обсяги роботи, визнавали розміри

⁵⁰⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.11–13 зв.

штрафів і всіх допускали до посад⁵⁰⁶. Військовий губернатор зазнав поразки в боротьбі з місцевою елітою.

Водночас не завжди кримінальний департамент хотів займатися своїми безпосередніми справами. 1821 р. у ньому слухали звернення шляхтичів Житомирського повіту з приводу невиконання поліцією (хоча в містах була поліція, а в селах – нижній земський суд) екзекуційного акту 1817 р. щодо земельної суперечки 1809 р. Поліція не бажала його виконувати, і тоді шляхтичі поскаржилися таємному раднику й сенатору Баранову. На його вимогу Волинське губернське правління повідомило, що шляхтичі можуть скаржитися до головного суду, щоб віддали під суд поліцію і повітовий суд. Цікавою видається позиція кримінального департаменту, який повідомив, що скаргу на повітовий суд повинен розглядати цивільний департамент (очевидно зауважуючи, що земельними справами займався цей підрозділ), а поліцією – Волинське губернське правління⁵⁰⁷.

Окрім кримінальних департаментів головних судів, під час війни злочинами чиновників займався й військовий суд. 1812 р. після виявлення в Балтському повіті епідемії повітового стряпчого титулярного радника Григоровича разом з іншими чиновниками було без жодних пояснень передано військовому суду. Півтора року стряпчий потерпав від карантину, арешту й обшуків. Суд визнав його невинним і виправдав, але коли справа дійшла до аудиторського департаменту Військового міністерства, то до стряпчого було застосовано п. 16 маніфесту 30 серпня 1814 р.⁵⁰⁸ У своєму зверненні до міністра юстиції Д. Трощинського Григорович просив, щоб у формулярі було вказано про його невинність і виправдання судом. Інший запис не дав би йому змоги продовжити кар'єру⁵⁰⁹.

Для з'ясування службових проступків чиновників і посадовців використовували результати перевірок та доноси. Особливістю регіону було використання останніх для усунення місцевою шляхтою незручних немісцевого походження чиновників. Проте адміністратори та верховна влада запровадили механізм фактичної непідсудності чиновників представниками місцевої еліти, яка домінувала в судовій сфері. Створення слідчих комісій із чиновників губернських установ під час здійснення губернського нагляду мали гарантувати неупередженість, хоча більшість

⁵⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1036. – Арк.4-7 зв., 9 зв. – 11 зв., 15-17 зв.

⁵⁰⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.110. – Арк.3-5.

⁵⁰⁸ ПСЗРІ. – Собр.1. – Т.32 (1812-1814). – №25671. – С.909.

⁵⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1512. – Арк.1-1 зв.

проваджень не доходило до суду. Під юрисдикцію кримінальних департаментів потрапляли не лише немісцеві чиновники, але й виборні посадовці, що мало заспокоювати як шляхту, так і місцеву адміністрацію. Основним для кримінального суду було не стільки покарати чи виправдати підозрюваного в службовому зловживанні, скільки заспокоїти місцеву еліту та приїжджих чиновників.

* * *

Звернімося до статистики службових проступків. З «Генерального реєстру справ кримінального і тимчасових департаментів Волинського головного суду» (табл. 4.3.2.) за 1797 р. із 191 кримінального провадження до власне службових злочинів можна віднести три випадки розтрати грошей і хабарництва й одну самовільну відлучку з посади (2,1 %) ⁵¹⁰.

1806 р. з 646 проваджень службовими були 18 випадків (2,8 %). Зокрема, під суд потрапили колишній Володимирський повітовий маршалок Холоневський і суддя Радзилинський за неприйняття під час слідства свідчень дев'яти євреїв про пограбування їх у Володимирі; надвірний радник Чегринець і губернський стряпчий Маньковський за незаконні дії під час слідства в справі про скарбника Кузьменка; ковельський повітовий скарбник за упушення на посаді тощо ⁵¹¹.

У 1816 р. з 569 проваджень 27 були службовими (4,7 %). Зростання кількості злочинів можна пояснити діяльністю сенатської ревізії сенатора Ф. Сіверса. Під суд потрапили колишній старокостянтинівський справник Деркачов і засідателі нижнього земського суду Яворський за відпуск контрабанди та інші незаконні вчинки; про отримання 50 червінців радзівіловським митним бухгалтером Косенком із «закордонного промисловця» Гаєвського за повернення паспортів; про засідателя Заславського земського суду Деболецького за протизаконні вчинки (справа затягнулася на 10 років); про колишнього ковельського земського справника титулярного радника Смірницького за утиски й образи поміщикам того повіту (вирішена через 7 років); про надвірного радника Андреева за непокору керівництву; про секретаря Оликської ратуші губернського секретаря Радкевича за утиски й образи місцевим жителям та упушення на службі тощо ⁵¹².

⁵¹⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.13–40 зв.

⁵¹¹ Там само. – Арк.313–358 зв.

⁵¹² Там само. – Арк.762–798 зв.

У 1825 р. із 950 проваджень було 57 службових злочинів (6 %). Серед них про колишнього ратмана Кременецького магістрату Гальперіна за отримання від арештанта Штенберга грошей і за самовільне залишення посади; про колишніх членів Житомирського повітового суду – суддю, підсудка та писаря за невідсилання до приказу грошей; дві справи на членів Луцького магістрату за неперевірку в табельні та святкові дні торгівлі й за контрабанду чаю; про членів Луцького повітового суду, які сховали справу про непослух поміщика Юревича проти земської поліції⁵¹³.

Наведена вище інформація підтверджується даними реєстру «Алфавіт підсудним особам із 1796 по 10 вересня 1826 р.» кримінального департаменту Волинського головного суду. У переліку немає інформації про види зловживань, а вказано лише посаду (чин) та прізвище того, хто перебував під судом: 1797 р. – коморник Прушинський, 1798 р. – голова цивільного департаменту Волинського головного суду Корженьовський, 1814 р. – підкоморій Стамплавський, 1817 р. – бургомістр Митюк, 1818 р. – надвірний радник Котовський, 1823 р. – титулярний радник Виноградов, 1824 р. – справа про зловживання членів Кременецького магістрату⁵¹⁴.

Аналіз реєстрів кримінальних справ свідчить про порівняно незначну кількість службових проступків. Перебування навіть на високих посадах не гарантувало судового імунітету, адже під суд потрапляли навіть голови департаментів головного суду. Під судом перебували члени повітових і підкоморських судів та магістратів, чиновники та канцеляристи. Кримінальний департамент намагався діяти обережно, прагнучи не загострювати соціальних конфліктів.

Отже, вибудовування стосунків між верховною владою та місцевою елітою відбувалося в контексті адаптації судової системи. Основною метою для центру було забезпечення стабільності та спокою в регіоні й лояльності місцевої шляхти. Заради вирішення цих завдань здійснювали надзвичайно гнучку політику з постійними пошуками компромісів, яка полягала не лише у відновленні елементів річпосполитської судової традиції, польської мови, законодавства, але й внесенні необхідних коректив у діяльність судових органів. Однією з ознак гнучкості політики верховної влади й бажання шукати компроміс став розгляд справ чиновників і посадовців кримінальними департаментами головних судів.

⁵¹³ Там само. – Арк.1187–1268.

⁵¹⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.1–799.

Імперська влада не могла передати боротьбу з порушеннями службовими особами повітовим судам і магістратам, підконтрольним місцевим елітам, тому кримінальний департамент займався саме цими провадженнями. Розуміючи неминучість конфліктів між місцевою шляхтою та приїжджими чиновниками, кримінальний департамент вимагав чітких доказів, що не завжди можна було досягти: більшість справ розвалювалося на стадії слідства. Проте під час порушення прямих вказівок керівництва, особливо коли це стосувалося державних інтересів, покарання для чиновників було неминучим. Окрім цього, на головні суди було покладено контроль за діяльністю посадовців і чиновників магістратів, повітових і підкоморських судів, що зводилося до штрафування та відсторонення від посад. Водночас це потребувало обережності, адже не можна було відштовхнути шляхту й міщан від зайняття неоплачуваних виборних посад. Діяльність кримінальних департаментів Київського, Волинського та Подільського головних судів була маркером успішності у сфері боротьби зі зловживаннями службових осіб. Якщо не було змоги знайти компроміс, Сенат став останньою інстанцією для корекції ситуації в регіоні.

ВИСНОВКИ

Історія людності Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. змушує істориків та правознавців шукати відповіді на питання, як тогочасне суспільство, що тривалий час перебувало в складі Речі Посполитої, після входження до Російської імперії зберігало соціальну стабільність та яку роль у цих процесах відіграла судова влада. Особливості врядування в цьому історичному регіоні варто досліджувати, як і будь-яке інше питання людських відносин. Повноцінне функціонування соціуму неможливо забезпечити одними методами примусу і контролю з боку державних інституцій, особливо тоді, коли місцева еліта демонструвала здатність забезпечити цивілізований захист особи та її майнових прав від зазіхань приватних осіб і держави. Після інкорпорації правобережних територій зміни в адміністративному, фінансовому, військовому, судовому аспектах неодмінно мали б сформувати нове ставлення до верховної влади й місцевих адміністраторів. Імперська політика мусила бути ситуативною й пристосованою до запитів станів. Прагнення здобути лояльність населення зробила судову систему «містком домовляння». Верховна влада, навіть подеколи долаючи опір місцевих чиновників, заради утвердження в складному за політичною орієнтацією еліти регіону, відновила окремі елементи річпосполитського права та зберегла певний вплив місцевої шляхти в судових органах. Проте повернутися до розвинутого судочинства Речі Посполитої означало б визнати власну слабкість, відмовитися від курсу на інтеграцію краю до імперського простору.

Проаналізована історіографія підтверджує, що дослідження імперського конструювання судових структур і соціальне призначення судової влади правобережних губерній не знаходило належного місця в працях істориків та дослідників історії права. Науковці дорадянського періоду обмежилися аналізом «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., на підставі якого робили висновки про ефективність чи слабкість судової системи. Після 1864 р. інтерес до катерининської станової судової влади зріс. Відзначали, що вона вже не відповідає запитам громадянського суспільства, бо мала численні вади та застарілі механізми судочинства. Її історики засуджували й не поспішали досліджувати

особливості судоустрою в набутому імперією західному краї. Аналіз імперської політики в новоприєднаних губерніях після першого поділу Речі Посполитої здійснив П. Жукович, який визначив основні механізми змін у судовій системі. Використовуючи у цивільному судочинстві польську мову, III Литовський статут, виборність та оплачуваність посад верховна влада забезпечила не лише лояльність еліт, але й ефективне функціонування судів.

Радянські дослідники оцінювали соціальне призначення судової системи на Правобережній Україні з позицій марксистсько-ленінської методології, а тому позитиву в ній на вбачали. Не зупиняючись на переказі всіх вид станового суду, зазначимо такі: домінування концепції про володарювання дворянської корпорації, корупція, тяганина, підпорядкованість судових структур адміністрації та важливість бюрократичного судочинства. Практично були відсутні повноцінні дослідження з історії судових структур та судових практик у набутих Російською імперією територіях.

Відмова від ідеологічного контролю сприяла уважнішому дослідженню судової влади, її соціальної ролі та мережі судових інституцій. Велику увагу приділено дослідженню катерининської епохи та її становим судам (О. Каменський, Б. Миронов, О. Омельченко, Н. Єфремова та ін.), змінам Павла I (Л. Пісарькова, С. Алексєєва та ін.). Історики переоцінили цю добу, відзначили прагнення імператриці до розбудови добре впорядкованої держави, у якій судова влада мала посісти поважне місце. Проте передусім через політичні причини дослідники мало звертали уваги на особливості облаштування судової влади в західних губерніях, не враховували вплив європейського судочинства на судоустрій Речі Посполитої. Всебічне залучення архівних джерел та модерних концепцій дало підстави більш об'єктивно оцінювати вплив судової влади на тогочасний соціум (І. де Мадаріага, Р. Вортман, Дж. Бьорбенк, П. Гута, А. Коробович та ін.).

Сучасна вітчизняна історіографія кінця XVIII – першої третини XIX ст. зробила перші кроки на шляху дослідження складного питання соціального функціонування судової влади. Серед загалом невеликої кількості праць звернемо увагу на класичне дослідження совісних судів В. Шандри та низку статей О. Карліної, котра зосередила увагу на діяльності правобережних магістратів, які увібрали в себе традиції річпосполитського права.

Корпус використаних джерел характеризуємо як досить об'ємний та репрезентативний, який уможливив усебічне з'ясування ролі та місця судової влади в житті соціуму правобережних губерній. Заради досягнення цільного висвітлення наукової проблеми про судоустрій та його поважній ролі було залучено такі історичні джерела, як діловодна документація самих судів та адміністративних установ, які насаджували судові органи російської держави. Законодавчо-нормативні акти, мемуари й довідкові видання суттєво доповнили інформацію архівних фондів. Для забезпечення виконання поставлених завдань найбільше слугувала перша група джерел, яка дала змогу простежити створення судових структур і формування їхнього кадрового складу, механізми їх функціонування та репертуар судових справ. Основна частина діловодної документації (а це адміністрування діяльності суду та перебіг судових процедур) – неопубліковані джерела із семи архівних установ України, більшість справ яких було уперше введено до наукового обігу.

Законодавчо-нормативні акти дозволили встановити не лише запозичення з річпосполитського права до імперської судової процедури (III Литовський статут), але й простежити політику верховної влади в судовій сфері та її оперативне реагування на запити місцевих еліт (ПСЗРІ).

Через відсутність традиції написання мемуарів тогочасними місцевими чиновниками й посадовцями третя група джерел, хоча й була нечисленною, але уможливила розуміння складних процесів у розвитку відносин судової влади та соціуму й відобразила мотивацію влади до поступових, із перервами, змін у галузі судової політики Російської імперії. Важливими виявилися спогади колишнього владимирського губернатора І. Долгорукого, який 1817 р. відвідав Київську губернію, де виявив польську мову в судах, високий статус шляхти, яку він протиставляв аристократії, її легалізацію через виборні посади. Не розуміючи значення судової влади в житті місцевого суспільства, він закликав до русифікації та відсторонення шляхтичів від участі у виборах до судових органів.

Довідкове видання «Месяцеслова...», незважаючи на неточності, у поєднанні з архівними матеріалами сприяли встановленню соціального й професійного кадрового складу судових структур Волинської та межових судів Подільської губерній.

Захопивши правобережні території, Російська імперія отримала європейську станову судову систему з розвинутою спеціалізацією судів для шляхетства, змагальним процесом за участі адвокатів, відсутністю всеохопного ревізійно-апеляційного процесу та, основне, незалежністю безстроково обраних професійних посадовців, які набували необхідних практичних навичок на службі на нижчих посадах. Верховна влада вже фіксувала такий лад на білоруських землях після першого поділу Речі Посполитої, проте інкорпорувати шляхетське судочинство не забажала. Річпосполитська судова система з III Литовським статутом та сеймовими конституціями була ефективною для шляхти й забезпечувала її лояльність королівській владі, водночас інші стани перебували в залежності від місцевої знаті. Проте російська імператриця прагнула опертися не лише на шляхту, але й на інші суспільні прошарки.

Творення судової системи відповідно до «Учреждений...» 1775 р., за задумом імперської верховної влади, повинно було забезпечити підданство всіх категорій вільного населення. Фактично було зруйновано звичні для правобережної шляхти процедури судового процесу: ліквідовано спеціалізацію судів і змагальний процес, запроваджено формальне судочинство. Судових посадовців обирали що три роки, вони не завжди мали необхідні практичні навички й отримували жалування, котре суттєво узабезпечувало їхню судову діяльність від держави. Обов'язковим ставав ревізійний процес для кримінальних справ. Вироки схвалювали після розгляду двома апеляційними установами й цивільним губернатором. Судову владу повністю регулювала та контролювала держава. В умовах військової присутності місцева шляхетська корпорація змушена була змиритися. Запровадження магістратів і ратуш для міщан і купців (зокрема і єврейських) та нижніх розправ для інших категорій вільного населення також гарантувало їхню тимчасову прихильність політиці центру.

Прихід на трон Павла I уможливив надійніше порозуміння верховної влади та місцевої еліти за допомогою відновлення окремих елементів річпосполитської судової процедури, що значно полегшувало інтеграцію краю. На повітовому рівні, згідно з прагненнями шляхти, було відновлено повітові установи з польською мовою в судочинстві, які перебрали функції земських та гродських судів, із безстроковим перебуванням

обраних посадовців (згодом заміненим на трирічний термін) і поступками у виборчому процесі на користь немаєтної шляхти, попередніми необтяжливими термінами засідань, діяльністю шляхтичів-адвокатів та відродження чинності III Литовського статуту та сеймових конституцій. Конструюючи нову систему, місцеві адміністратори не прагнули повного відновлення «старих порядків», а вибудовували гібридну систему, яка перебувала б під контролем апеляційної установи – головного суду. Запровадження російською державою адміністративного схвалення на посадах, обов'язковість ревізування кримінальних справ, регулярні звіти та продовження роботи установ понаднормово дисциплінувало й пришвидшувало їхню роботу. Усе ж необхідність виконувати численні розпорядження головних судів змінило роботу повітових судів, що, на думку верховної влади з її прагненнями до соціальної справедливості, повинно було забезпечити стабільність у регіоні. Підкреслимо, що трансформаційні зміни в роботі повітових судів стосувалися радше «внутрішньої кухні», а для широкого загалу ситуація мала такий вигляд: місцева шляхта обирала власних посадовців до суду з польськомовним судочинством, III Литовським статутом і конституціями. Така гнучка політика Росії дала змогу шляхті відчувати свою значимість, сконструювати власну лояльність, а центру утвердитися в складному в етносоціальному плані прикордонному регіоні.

Основним запитом місцевої шляхти було врегулювання земельних відносин у межах корпорації. У Речі Посполитій для цієї мети слугували підкоморські суди з виборним підкоморієм, який самостійно формував склад суду й здійснював розмежування шляхетських володінь. У Російській імперії ця функція була відведена повітовим судам, переобтяженим розглядом кримінальних та цивільних проваджень. Павло I у рамках своєї політики відновив у повітах підкоморські суди з польською мовою та III Литовським статутом, зважаючи на надзвичайну вагу облаштування меж маєтків для шляхти. Верховна влада готова була в обмін на лояльність не втручатися в процес проведення меж маєтностей між приватними власниками. Аби здобути підтримку еліти, не викликати в її середовище незадоволення, імператор ішов на поступки, проте лише в судочинстві між приватними власниками. Центр готовий був проявляти твердість, якщо однією зі сторін процесу були казенні маєтки або пожалування приїжджому

дворянству. Відповідно до уніфікації та бюрократизації судових установ, підкоморіїв та інших посадовців обирали на три роки. Вони були підпорядковані головним судам.

З часом шляхта почала висловлювати незадоволення наявною системою розмежування через затягування судових процесів. Продовжуючи політику здобуття лояльності, Олександр I запровадив у Подільській губернії межову судову систему. Для швидкого й ефективного вирішення приватновласницьких потреб еліти було збільшено чисельність виборних посадовців і деталізовано процес роботи межових повітових судів, а згодом створено спеціалізований Подільський губернський апеляційний нормальний (межовий) суд. Проте запроваджувати навіть ефективнішу межову систему, замість звичної підкоморської, влада готова була лише на прохання подільської місцевої знаті, тому в Київській і Волинській губерніях продовжували діяти підкоморські суди.

Для Катерини II важливим було отримання підтримки від міщан, із якими вона пов'язувала появу продуктивного для відсталої імперської економіки третього стану. За часів Речі Посполитої магістрати й ратуші були обмежені вирішенням другорядних повноважень. Їхній кадровий склад формувався під впливом приватних власників міст. Основне, що з-під їхньої юрисдикції були вилучені євреї, яких судили їхнім власним судом. Після інкорпорації верховна влада створила окрему судову вертикаль для міщан і купців, що піднесло її авторитет у їхньому середовищі. Павло I задекларував відновлення окремих елементів річпосполитської судової процедури, не розуміючи, що реконструкція колишніх магістратів відштовхне міщан. Натомість О. Беклешов, оцінивши стару систему, зробив висновок про необхідність створення нових судових установ – магістратів і ратуш. Для цього було фактично використано «Учреждения...» 1775 р. із виборними посадовцями, обраними на три роки, залучено юдеїв із домінуванням християн, зі збереженням польської мови та законодавчих норм у судочинстві. Як і в повітових судах, адміністрування установ досягалося через підпорядкування головним судам, обов'язковими звітуванням і ревізуванням кримінальних проваджень. Уміння ситуативного поєднання колишніх форм судової влади з дисциплінарними нововведеннями забезпечило соціальну стабільність та підтримку новій державі в середовищі міщан.

Досягнення соціальної стабільності відбувалося за умови поєднання централізації та бюрократизації з формуванням лояльності різних станів прикордонних губерній. Вони вимагали з боку верховної влади нестандартних рішень, котрі пропонували їй місцеві адміністратори. Одним із таких стало скорочення кількості апеляційних установ і створення губернських головних судів, які б здійснювали функції нагляду та контролю. Замість, по суті, державних судів катерининської системи, ревізійно-апеляційними установами стали інституції з виборним (голова й три засідателі) і бюрократичним (радник і секретар) складом. Місцевій еліті доручили керівництво судами першої інстанції, при цьому призначувани чинovníки відігравали роль запобіжника під час загрози імперським інтересам (передусім у земельних питаннях) та комунікатора з місцевими елітами. Водночас, не довіряючи правобережному нобілітету, Павло І реалізував схему перехресного контролю за діяльністю судових органів прикордонних губерній, створюючи для цього Волинський надвірний суд (1798–1801 рр.) із повністю призначуваним кадровим складом та інститут фіскалів (1799 р.). Більш розважлива політика Олександра І, який зберіг лише головні суди, гарантувала місцевій еліті збереження впливу в суспільно-економічному житті та вказувала на можливість подальших позитивних змін.

У процесі формування кадрового складу повітових судових установ верховній владі та місцевим адміністраторам доводилося діяти досить обережно: дати змогу шляхетській корпорації в умовах імперського панування «зберегти обличчя» перед представниками нижчих станів і встановити контроль за посадовцями, нав'язати систему дворянських виборів і не допустити незадоволення безземельної шляхти, а також трансформувати незалежні суди й суддів у виконавців розпоряджень головних судів та губернських правлінь. Кадровий склад посадовців формувався з маєтної шляхти, римо-католицького віросповідання, з необхідною освітою та стабільним сімейним становищем. Спочатку переважно це були досвідчені урядники, які служили в річпосполитських судових установах, і лише в 1820-х рр. відбувся перелом, коли посади не більше одного терміну обіймали «випадкові» шляхтичі, без відповідного досвіду служби. У межах шляхетської корпорації це була повинність державної служби, адже в разі абсентеїзму верховна влада призначала б на виборні посади приїжджих

чиновників, що неодноразово пропонували місцеві адміністратори. Неоплачуваність посад, великі обсяги роботи, різні способи дисциплінування, зокрема й зі штрафами, упровадження російських указів викликали незадоволення шляхти, але станові корпоративні інтереси змушували її примирятися з таким станом справ.

Імперська політика непрямого керівництва проявлялася у формуванні кадрового складу магістратів і ратуш. Заможним купцям і міщанам дали змогу самостійно формувати керівників судових установ. Вдалим кроком можна вважати залучення юдеїв до участі у їхній роботі, що суперечило колишній річпосполитській судовій процедурі, зменшуючи владу приватних власників міст і містечок. Для обраних обіймання посад оцінювали як успіх, незважаючи на формальну неоплачуваність роботи, дисциплінування з боку головних судів і губернського правління, накладення штрафів. Вдалі механізми формування кадрового складу набагато швидше, ніж шляхту, примиряли містян із російським пануванням.

Виваженість імперської політики проявлялася в підході до формування кадрового складу губернських апеляційно-ревізійних головних установ. Верховна влада пожертвувала представниками містян, і, на перший погляд, здавалося, що головні суди повністю підконтрольні місцевій еліті, яка пропонувала власних голів судів і трьох засідателів до кожного з двох департаментів. Наслідок зацікавленості в справедливому судочинстві й утриманні авторитету – обіймання посад заможними, висококваліфікованими спеціалістами з великим досвідом роботи в попередніх судових структурах (водночас відбувалася підготовка кандидатів на посади при справах головних судів). Запропоновані посадовці вміли знаходити спільну мову з місцевою адміністрацією та верховною владою, користуючись їхньою довірою. При цьому процес керівництва й коригування діяльності судів першої інстанції здійснювала безпосередньо місцева знать, що покладало на неї відповідальність за можливі провали. Щодо Подільського губернського апеляційного нормального суду, то до його складу входили молоді шляхтичі з повітів. При цьому основну роль відігравали обрані представники від чиновництва, які мали повну підтримку місцевої влади.

Важливим кадровим елементом головних судів були секретарі й радники з високими статусом, чинами та жалуванням. Якщо до інкорпорації секретаря призначав голова суду, і той був повністю від нього залежним, то за

імперського панування його схвалювало губернське правління, і він відповідав за організацію роботи. Зазначимо два етапи у їхній діяльності: спочатку це були приїжджі чиновники, частина з яких не володіла польською мовою й не знала річпосполитських законів. Згодом вони були витіснені місцевою елітою, і відтепер ці посади обіймали лояльні правобережні безземельні шляхтичі, які цінували свою посаду, обіймали її протягом тривалого часу, вибудовуючи вдалу кар'єру. Ще більш високим був статус радників, які також представляли місцеву еліту й уміло узгоджували інтереси шляхти, місцевих адміністраторів і верховної влади. Застосовуючи знання в юридичній сфері, вони відстоювали інтереси держави, передусім у вирішенні земельних питань і захисті місцевих чиновників під час розгляду службових проступків та злочинів. Саме вдалий підбір кадрів на ці посади дав змогу зробити роботу установ ефективною.

Для контролю за діяльністю судових структур верховна влада задіявала не лише принцип бюрократичної ієрархії, коли керівництво здійснювали вищі за рангом установи, але й вибудувала ще одну структуру з призначуваних до повітових і головних судів, магістратів і ратуш секретарів та канцелярських службовців. Залучення до статської служби безземельної шляхти, яка не могла претендувати на виборні посади, але мала необхідні освіту та статус, готова була виявляти лояльність, давало змогу центру зміцнити свою присутність у регіоні. Цивільна служба була вигідна шляхті, яка, окрім кар'єри й жалування, отримувала можливість умонтуватися до нової держави, стати частиною вже імперської еліти.

Окреме місце в тогочасній судовій владі відводилося інституції адвокатури, на існування якої верховна влада повинна була заплющити очі. Діяльність адвокатів-шляхтичів, які мали необхідну юридичну кваліфікацію, давала можливість в умовах формального судочинства зробити більш кваліфікованою позицію позивача або відповідача. Для тодішнього небагатого шляхтича вибудова кар'єри адвоката видавалася прийнятною, хоча російська адміністрація постійно намагалася впорядкувати роботу «офіційних» адвокатів. Ліквідувати цей «релікт» річпосполитської судової процедури не вдалося передусім через велику затребуваність адвокатів тодішнім соціумом.

Ефективний та справедливий розгляд майнових питань судовими структурами був чи не основним запитом із боку всіх соціальних станів. Насамперед це стосувалося шляхти

й містян як основних категорій власників. В умовах формального судочинства та можливості апеляції для судових органів не відігравали вирішального значення соціальний і матеріальний стан сторін, їхнє віросповідання чи стать. Вирішальне значення для судів мало оформлення документів, а для соціуму – результат судочинства, який убачали в можливості вирішення фінансових питань і збереження та охорони прав власності. За умови розвинутих товарно-грошових відносин сторони процесу отримували захист із боку судових структур. При цьому важливою (а судовий процес був вартісним для обох сторін) була можливість полюбовного вирішення справ. Намагаючись упорядкувати місцеве судочинство, верховна влада зобов'язала установи засвідчувати документи, гарантуючи цим самим їхню достовірність і судовий розгляд у разі порушень. Однією з тогочасних категорій власності були кріпаки. Прогнозуючи можливі порушення, верховна влада давала змогу звільнення за допомогою судової влади, але лише за наявності правових підстав, передусім помилкового запису до ревізьких казок. Для незадоволених рішеннями судів першої інстанції були можливими апеляції до цивільного департаменту головного суду, який здійснював корекцію рішень.

Урегулювання поземельних відносин потребувало від верховної влади варіабельності, адже будь-які дії, що йшли врозріз із річпосполитським правом, неодмінно викликали б незадоволення шляхти. Тому було збережено *status quo* – держава не втручалася в партикулярні справи землевласників, хоча й вимагала сплати обов'язкових мит під час зміни власника. Наштовхнувшись на опір еліти, охочої жити за своїми законами, у рамках імперської політики відбулося помилування порушників. Робота підкоморських судів із їх недостатнім кадровим складом і переважаністю справами призводила до затягування розмежування землеволодінь, але соціум покладав відповідальність на обраних посадовців. Традиційним було використання підкоморіїв в апеляційних процесах за межами повітів та для виконання розпоряджень місцевих адміністраторів. Лише в питаннях розмежування приватних маєтків із казенними та з пожалуваними немісцевій знаті влада виявляла непоступливість, вимагаючи дотримання законності. Удосконалюючи власну політику в регіоні, центр запровадив у Подільській губернії більш ефективну межову систему, суди якої повинні були прищорено проводити межовання. Звернення частини

землевласників про запровадження державного нагляду за діяльністю межових суддів було відкинуто через небажаність утручання в їхні партикулярні справи. Останнє й гарантувало її лояльність. Проте обов'язковою була участь чиновників у розмежуванні казенної та пожадуваної власності. При цьому до порушників затягування процесів каральних санкцій не застосовували. Саме збереження річпосполитської системи поземельних відносин було основним фактором переконання шляхти в збереженні її впливу в регіоні.

Проте поступливість із боку влади у цивільних правовідносинах не розповсюджувалася на розгляд кримінальних справ, які оцінювалися як порушення державних основ. Основну роль у регулюванні кримінально-правових відносин відводили кримінальному департаменту, до якого в обов'язковому порядку надходили на ревізію з повітових судів і магістратів усі провадження з пропозиціями про покарання, а також цивільному губернатору, який схвалював запропоновані вироки. Усі сумніви щодо доведеності провини особи тлумачилися на її користь. Суб'єктами кримінально-процесуальних відносин були всі категорії вільного та невільного населення, включаючи юдеїв. У процесі розгляду проваджень між різними станами обов'язковим було залучення депутатів або спільне засідання судів. Основні види екзекуції для простолюду – тілесні покарання, військова служба й заслання до Сибіру. Водночас для шляхти й духівництва тілесних ушкоджень не допускали, а вироки схвалював імператор. При цьому спостерігалася диференціація в покараннях залежно від станової належності – шляхтичі навіть за вбивство кріпака сплачували лише штраф. Кримінальне судочинство стало одним із факторів переконання місцевих шляхтичів у збереженні їхнього панівного становища.

Верховна влада згодна була йти на поступки елітам у судовій сфері, зберігаючи при цьому певні маркери, від яких вона не планувала відступити. Поряд зі збереження казенної та пожадуваної власності «червоною лінією» став розгляд проступків та зловживань чиновників і посадовців кримінальними департаментами головних судів. Центр задекларував, що за умови службових порушень за наявності чітких доказів будуть відбуватися провадження з покараннями винуватців. Проте більшість справ для позивачів закінчувалася негативно. Водночас на кримінальні департаменти була покладена функція

контролю за роботою посадовців і канцеляристів судів першої інстанції. Дисциплінування їхньої роботи здійснювалося за допомогою системи штрафів. Останньою інстанцією для коригування проблемних питань у стосунках місцевої влади з кадровим складом судових установ був Сенат.

Отже, поступливість і поступовість імперської влади у судовій сфері, що проявлялося в уважному ставленні до судової культури місцевої еліти, забезпечили їй лояльність до верховної влади. Якщо річпосполитська судова система функціонувала лише для шляхти, то сконструйована центром судова влада, зберігаючи окремі елементи попередньої системи (польську мову, кадровий склад, III Литовський статут і конституції), розширила її підтримку завдяки вільному населенню й частково кріпакам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 484. Київський головний суд

Оп. 1.

1. Спр. 9. Протоколи за січень – червень 1799 р., 785 арк.
2. Спр. 11. Журнали за сідань за 1799 р., 363 арк.
3. Спр. 12. Укази Сенату, пропозиції за 1799 р., 299 арк.
4. Спр. 12^а. Повідомлення та розпорядження за 1799 р., 528 арк.
5. Спр. 82. Журнал першого департаменту Київського головного суду за 1812 р. Січень – грудень 1812 р., 1235 арк.
6. Спр. 83. Протоколи першого департаменту Київського головного суду за другу половину 1812 р., 1754 арк.
7. Спр. 161. Книга реєстрації схвалених рішень суду київським губернатором. 1825 р., 433 арк.
8. Спр. 161^а. Книга реєстрації вирішених і невіршених справ Київського¹ головного суду. 1825 р., 650 арк.
9. Спр. 206. Книга вихідних документів першого департаменту Київського головного суду. 1831 р., 74 арк.

Оп. 2.

10. Спр. 2. Зошит для запису отриманих з різних присутствій апеляційних справ у конвертах. 1797–1799 рр., 12 арк.
11. Спр. 3. Справа за повідомленням Київського губернського правління з доданою відомістю київського публічного нотаріуса про опротестовані векселя та про вимогу такі відомості надсилати до Київського головного суду. 1797 р., 16 арк.
12. Спр. 13. Журнал засідань суду за грудень 1798 – грудень 1799 рр., 409 арк.

¹ Насправді це справа Подільського головного суду.

13. Спр. 49^a. Відомості про розгляд майнових справ цивільного департаменту Київського головного суду, які підлягали перегляду губернським прокурором. 1804–1810 рр., 715 арк.

14. Спр. 74. Журнали засідань суду з лютого по липень 1809 р., 780 арк.

15. Спр. 75. Журнали засідань цивільного департаменту Київського головного суду за липень – грудень 1809 р., 903 арк.

16. Спр. 145. Протоколи суду за січень – грудень 1825 р., 843 арк.

17. Спр. 146. Журнал засідань суду за січень – лютий 1819 р., 417 арк.

18. Спр. 157. Протоколи суду з січня 1821 р. 1821 р., 754 арк.

19. Спр. 230. Протоколи суду за жовтень – грудень 1829 р., 1218 арк.

20. Спр. 231. Журнал засідань суду за травень – липень 1829 р., 878 арк.

21. Спр. 236. Повідомлення Київського губернського правління з указами Сенату. 1829 р., 853 арк.

22. Спр. 261. Книга повідомлень Київського губернського правління за 1831 р., 647 арк.

Оп. 3.

23. Спр. 1. Актова книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису купчих кріпостей на нерухомі маєтки, що продавалися з 1800 по 21 травня 1801 рр., 58 арк.

24. Спр. 3. Актова книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису довіреностей з 1800 по 16 січня 1803 рр., 104 арк.

25. Спр. 7. Книги запису позикових листів. 1801–1808 рр., 44 арк.

26. Спр. 9. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису наданих для засвідчення відпускних на волю кріпаків. 1802 р., 38 арк.

27. Спр. 12. Книга записи заставних кріпостей. 1803–1809 рр., 98 арк.

28. Спр. 15. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису засвідчених умов і контрактів. 1804–1805 рр., 20 арк.

29. Спр. 18. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для записів засвідчених рядних актів. 1806 р., 20 арк.

30. Спр. 22. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису духовних листів і заповітів, також розподілу в маєток. 1808–1811 рр., 34 арк.

31. Спр. 27. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису зобов'язань у цьому суді. 1808–1811 рр., 70 арк.

32. Спр. 57. Книга цивільного департаменту Київського головного суду для запису представлених роздільних і розподільчих актів. 1814 р. 11 арк.

Оп. 5.

33. Спр. 2. Списки засідателів цивільного департаменту. 1797 г., 8 арк.

34. Спр. 5. Відомості про вирішені та не вирішені цивільні справи за 1795–1798 рр., 49 арк.

35. Спр. 7. Списки засідателів та службовців департаменту. 1798 р., 7 арк.

36. Спр. 12. Справа про надання сенатору Болотнікову, який ревізував установи Київської губернії, відомостей про діловодство суду та інших матеріалів. 1816 р., 5 арк.

37. Спр. 15. Справа про виплату жалування чиновникам цивільного департаменту суду. 1800 р., 16 арк.

38. Спр. 37. Справа за зверненням селянина с. Мироновки П. Гніденка, селян С. Маруценка, Кравченка та ін. про звільнення від кріпосної залежності від графа Бриніцького об osvobodzeni от крепостной зависимости от графа Браницького. 1804 р., 20 арк.

39. Спр. 51ж. Справа за скаргою селян м-ка Махнівки Сквирського повіту про збільшення поміщиком Собанським паншини. 1805 р., 75 арк.

40. Спр. 103. Рішення суду у ревізованих справах з повітових судів по зверненням селян про звільнення від кріпосної залежності. 1808–1809 рр., 81 арк.

41. Спр. 185. Справа за зверненням дворянина Збуrowsького В. М. про прийняття його на службу до канцелярії суду. 1815 р., 14 арк.

42. Спр. 197. Справа по обвинуваченню адвокатом Ягимовським радника цивільного департаменту Нежинця за хабарництво і розкрадання. 1816 р., 124 арк.

43. Спр. 259. Справа про службу перекладача цивільного департаменту дворянина Волошиновського. 1820 р., 8 арк.

44. Спр. 308. Відомості справ, вирішених цивільним департаментом суду за 1823 р., 12 арк.

45. Спр. 343. Розписки чиновників і службовців про отримання жалування. 1823 р., 45 арк.

46. Спр. 505. Справа про подання відомостей про кількість позовних справ, які розглядалися в повітових судах Київської губернії за 1826–1828 рр., 8 арк.

47. Спр. 528. Відомості про невіршені кримінальні справи суду за 1798 р., 4 арк.

48. Спр. 542. Рішення суду про селянина С. Дащенко, обвинуваченого у втечі від поміщика Лопухіна. 1801 р., 4 арк.

49. Спр. 667. Повідомлення київського губернатора про схвалення рішень суду у розглянутих справах. 1819 р., 91 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор, м. Київ

Оп. 1.

50. Спр. 37. Подання Київського губернського правління нижнім земським судам про затримання сардинського підданого Людвика Васько та з інших питань. 1800 р., 58 арк.

51. Спр. 322. По поданню кримінального департаменту головного суду про повільний розгляд справ у Радомишльському повітовому суді. 1803 р., 48 арк.

52. Спр. 517. Справа про вибори до повітових судів писарів і возних, а в підкоморській – коморників. 1804 р., 3 арк.

53. Спр. 619. Справа за зверненням генерал-майора Беркгольца зі скаргою на суддю Радомишльського повітового суду Пеньковського і підсудків Волоховича і Єрмича на невірні рішення. 1804 р., 24 арк.

54. Спр. 1028. Справа про надходження відомостей з повітових судів, городничих і магістратів про

вирішені та неvirішені справи та про арештантів. 1806 р. 101 арк.

55. Спр. 1169. Справа за зверненням київського повітового судді Чоповського про звільнення від сплати штрафу за самовільне залишення місця служби. 1810 р., 15 арк.

Оп. 2.

56. Спр. 26. Справа про самовільне залишення місця служби чиновниками Київської губернії. 1827–1828 рр., 16 арк.

Ф. 793. Городовий магістрат м. Радомишль Київської губернії

Оп. 1.

57. Спр. 3. Укази Київського губерньського правління за 1805 р., 242 арк.

58. Спр. 7. Рішення магістрату за 1808 р., 112 арк.

59. Спр. 15. Протоколи засідань за 1824 р., 113 арк

60. Спр. 42. Рішення Радомишльського магістрату. 1811 р., 47 арк.

Ф. 802. Васильківсько-Богуславський підкоморський суд, м. Васильків Київської губернії

Оп. 1.

61. Спр. 9. Реєстр вхідних документів підкоморського суду Васильківського і Богуславського повітів за 1830 р., 9 арк.

Ф. 920. Городовий магістрат м. Сквиря Київської губернії

Оп. 1.

62. Спр. 1. Протоколи засідань магістрату за 1809 р., 16 арк.

63. Спр. 5. Протоколи засідань магістрату. Серпень 1827 р., 6 арк.

Ф. 947. Городовий магістрат м. Чигирин Київської губернії

Оп. 1.

64. Спр. 1. Протоколи засідань магістрату за 1809 р., 4 арк.

Ф. 1106. Городовий магістрат м. Тараща Київської губернії

Оп. 1.

65. Спр. 1^а. Протоколи засідань магістрату за 1821–1823 рр., 22 арк.

Ф. 1254. Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву

Оп. 1.

66. Спр. 19. Справа по клопотанню графа Фелікса Потоцького про передання в опіку маєтку його сина. 1799–1800 рр., 20 арк.

67. Спр. 27. Справа по рапорту волинського прокурора Литвинова стосовно задоволення претензій польських власників, які потрапили під суд, але були виправдані. 1799 р., 6 арк.

68. Спр. 44. Справа за зверненням волинського губернатора Гревса і за рапортом місцевого фіскала Лісіцина про вимогу останнього брати участь у розгляді судових справ та про відсутність посадовців повітового суду. 1799 р., 23 арк.

69. Спр. 55. Справа за рапортом волинського фіскала Лісіцина про виявлені ним порушення при розгляді справ у судах. 1799 р., 9 арк.

70. Спр. 71. Справа за рапортом волинського прокурора Литвинова про стягнення підкоморієм Й. Пінінським у Т. Немерича боргу. 1799 р., 5 арк.

71. Спр. 111. Справа за скаргою голови цивільного департаменту Подільського головного суду Орловського на суддів, які не склали присяги. 1799 р., 15 арк.

72. Спр. 139. Справа за зверненням єврейського повіреного Київської губернії Абельдовича, який скаржився на Київський головний суд за стягнення грошей за переховування розбійників. 1799 р., 49 арк.

73. Спр. 286. Справа за скаргою підкоморія Яновського на Подільське губернське правління за вирішення його суперечки за землю з графінею Делітте. 1800 р., 6 арк.

74. Спр. 290. Справа за рапортом волинського губернського прокурора Литвинова стосовно дозволу клопотатися у справах відшукуючих дворянство. 1800 р., 5 арк.

75. Спр. 308. Справа за рапортом київського губернатора Мілашевича про прохання місцевого дворянства про запровадження трьохрічного терміну перебування на посадах у повітових і підкоморських судах. 1800 р., 4 арк.

76. Спр. 331. Справа за рапортом подільського прокурора з протестом на головний суд за неподання апеляційного провадження поміщика графа Дуніна. 1800 р., 5 арк.

77. Спр. 346. Справа за рапортом подільського прокурора про невиконання узаконення про вирішення проваджень тамтешніми судовими місцями. 1800 р., 4 арк.

78. Спр. 353. Справа за рапортом волинського прокурора стосовно порядку апеляції проваджень цивільним департаментом Волинського головного суду. 1800 р., 6 арк.

79. Спр. 394. Справа за проханням колишнього подільського віце-губернатора Кршижановського, який скаржився на сенатора графа Іллінського і Голохвостова за невиконання указу та на відсутність початку слідства над ним. 1800 р., 16 арк.

80. Спр. 423. Справа за зверненням волинського губернатора, який знайшов великі зловживання в магістратах губернії від присутності у них євреїв. 1800 р., 5 арк.

81. Спр. 476. Справа за рапортом подільського прокурора про порушення у порядку судочинства в судах губернії. 1800 р., 4 арк.

82. Спр. 486. Справа за зверненням вітебського підчашого Ксаверія Диякевича, який скаржився про незадоволення Брацлавським повітовим судом його позову до підкоморія Потоцького. 1800 р., 14 арк.

83. Спр. 532. Справа за листом волинського маршалка Міочинського про дворянські вибори. 1800 р., 5 арк.

84. Спр. 535. Справа за рапортом київського прокурору про порушення цивільним департаментом головного суду порядку судочинства. 1802 р., 8 арк.

85. Спр. 563. Справа за зверненням волинського цивільного губернатора про зупинку розгляду в головному суді справ колодників через відсутність повного комплексу посадовців. 1805 р., 5 арк.

86. Спр. 572. Рапорт подільського прокурора про порушення судами під час розгляду проваджень відшукуючих свободу. 1805 р., 2 арк.

87. Спр. 740. Справа за зверненням хорунжого Хайнацького, який скаржився на повільне судочинство

в цивільному департаменті Волинського головного суду. 1805 р., 4 арк.

88. Спр. 822. Рапорт волинського прокурора зі скаргою на кримінальний департамент головного суду у повільному наданні відомостей. 1806 р., 3 арк.

89. Спр. 912. Звернення подільського військового губернатора, що в Подільській губернії на час відсутності цивільного губернатора і хвороби віце-губернатора до виконуючого обов'язки губернатора голови департаменту надходять на схвалення вироки у кримінальних провадженнях. 1806 р., 6 арк.

90. Спр. 961. Справа за зверненням Казимира Арабського зі скаргою на волинський головний суд про повільне вирішення його провадження про маєток. 1806 р., 6 арк.

91. Спр. 1018. Звернення подільського військового губернатора про пропозицію губернському прокурору у сприянні прискорення вирішення проваджень спільно з головним судом про підсудних і утримуваних під вартою. 1807 р., 7 арк.

92. Спр. 1034. Справа за рапортом обер-прокурора Татищева про сумніви у вірності вироку Третього департаменту по скарзі таємного радника сенатора графа Іллінського на Подільське губернське правління, яке дозволило мешканцям пожалуваного йому м-ка Уланова розпочати з ним процес про міщанські права. 1807 р., 3 арк.

93. Спр. 1036. Справа по зверненню подільського військового губернатора Ессена для врахування Сенатом обставин під час розгляду проваджень кримінального департаменту Подільського головного суду про членів Вінницького повітового суду Яницького і підсудка Цишевського. 1807 р., 18 арк.

94. Спр. 1037. Справа за зверненням графа Самойлова, який скаржився на утиски з боку з'їздового підкоморського суду у провадженні зі смілянськими власниками і Звенигородським староством. 1807 р., 5 арк.

95. Спр. 1134. Рапорт київського прокурора про сумніви суддів головного суду у можливості залучати у якості свідків євреїв. 1806 р., 10 арк.

96. Спр. 1156. Рапорт київського губернського прокурора з висновками стосовно річного терміну на

укладені кріпосні акти та про людей, які відшукували свободу. 1807 р., 11 арк.

97. Спр. 1167. Рапорт подільського губернського прокурора зі скаргою на цивільний департамент головного суду, який присвоїв собі повноваження кримінального департаменту у справі шляхтича Вишньовського з Мошковичом. 1807 р., 6 арк.

98. Спр. 1169. Рапорт подільського губернського прокурора про повільне надходження відомостей про провадження від повітових стряпчих. 1807 р., 7 арк.

99. Спр. 1184. Рапорт волинського губернського прокурора про недогляд головним судом у справі відшукуючих свободу Денисюка и Схабуцького. 1807 р., 5 арк.

100. Спр. 1200. Рапорт князя Мещерського про розбіжності сенаторів другого відділення П'ятого департаменту у справі про колишнього подільського губернатора Литвинова. 1813 р., 21 арк.

101. Спр. 1271. Справа по зверненню депутата Київського головного суду Северина Підвисоцького про захист від утисків губернського правління. 1813 р., 12 арк.

102. Спр. 1275. Справа про звинувачення засідателем Волинського головного суду Прушинським радника Закршевського. 1813 р., 50 арк.

103. Спр. 1389. Подання кримінального департаменту Подільського головного суду про накладення штрафів. 1814 р., 13 арк.

104. Спр. 1403. Звернення головнокомандуючого Казимирова про недотримання повітовими судами Київської губернії узаконеного порядку судочинства. 1814 р., 7 арк.

105. Спр. 1411. Звернення кам'янець-подільського військового губернатора з наданням списків про дворянські вибори. 1814 р., 15 арк.

106. Спр. 1437. Справа по зверненню депутатів Подільського головного суду. 1815 р., 17 арк.

107. Спр. 1439. Справа по зверненню волинського цивільного губернатора з поданням прохання голови Бачинського про звільнення з посади та про призначення на його місце Прушинського. 1815 р., 8 арк.

108. Спр. 1485. Звернення волинського прокурора про суддю Таршинського. 1815 р., 5 арк.

109. Спр. 1489. Рапорт волинського прокурора на кримінальний департамент головного суду про протоколи. 1815 р., 4 арк.

110. Спр. 1498. Рапорт виолинського прокурора про мастки, які переходять з рук в руки без сплати мита. 1815 р., 5 арк.

111. Спр. 1508. Рапорт київського прокурора з відомістю про провадження, представлені до Сенату. 1815 р., 6 арк.

112. Спр. 1512. Звернення повітового стряпчого Григоровича про звільнення його від суду. 1815 р., 3 арк.

113. Спр. 1522. Справа за рапортом подільського губернського прокурора про неявку на посаду голови Подільського головного суду князя Четвертинського і радника Реві. 1815 р., 10 арк.

114. Спр. 1526. Звернення титулярного радника Розалевського про помилковість віддання його під суд сенатором Сіверсом. 1815 р., 20 арк.

115. Спр. 1555. Справа за листом князя Понінського про комісію, створену для вивчення образ у Волинській губернії. 1815 р., 5 арк.

116. Спр. 1560. Справа по зверненню сенатора Болотнікова про звинуваченого адвокатом Ягимовським київського прокурора Брилевича. 1816 р., 87 арк.

117. Спр. 1584. Справа по зверненню сенатора Сіверса до Волинського губернського правління з пропозицією про прискорення вирішення проваджень переданих під суд різних чиновників. 1816 р., 303 арк.

118. Спр. 1609^a. Рапорт київського прокурора про незаконний продаж селян без землі. 1816 р., 12 арк.

119. Спр. 1610. Справа про звільнення у відпустку голови цивільного департаменту Подільського головного суду Подоського та призначення засідателів до кримінального департаменту. 1816 р., 20 арк.

120. Спр. 1613. Справа по зверненню князя Волконського з рапортом подільського військового губернатора про нагородження голови Подільського головного суду чином статського радника та про призначення князя Четвертинського камергером. 1816 р., 26 арк.

121. Спр. 1618. Справа за рапортом подільського губернського прокурора про різні порушення цивільного департаменту головного суду під час розгляду провадження про маєток поміщиків. 1816 р., 8 арк.

122. Спр. 1634. Рапорт київського губернського прокурора про указ Сенату, за яким змінювався порядок укладання кріпостей у приєднаних губерніях. 1816 р., 23 арк.

123. Спр. 1656. Справа по проекту колезького реєстратора Беяновського про прискорення розгляду у присутствіях проваджень. 1816 р., 10 арк.

124. Спр. 1684. Справа по зверненню волинського прокурора про об'єднання двох департаментів головного суду для прискорення вирішення кримінальних проваджень. 1817 р., 18 арк.

125. Спр. 1740. Справа про напад графинею Софією Потоцькою на Стахурського. 1817 р., 18 арк.

126. Спр. 1771. Справа за зверненням поміщика Уманського повіту Київської губернії Карла Метелицького про скасування результатів виборів до повітового суду. 1818 р., 8 арк.

127. Спр. 1782. Справа по зверненню волинського цивільного губернатора про звільнення радника головного суду Трипольського та про призначення на його місце Залеського. 1818 р., 5 арк.

128. Спр. 1809. Справа про усунення сенатора Болотнікова від вирішення справ графині Потоцької зі Стахурським. 1819 р. 11 арк.

129. Спр. 1813. Справа графів Потоцьких з графинею Софією Потоцькою про маєтки. 1820 р., 15 арк.

Ф. 1403. Радомишльський повітовий земський суд, м. Радомишль Київської губернії

Оп. 1.

130. Спр.3. Справа з Радомишльського нижнього земського суду про закопану в копці невідому особу. 1827–1829 рр., 50 арк.

Ф. 1582. Кам'янець-Подільський підкоморський суд, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії

Оп. 1.

131. Спр. 1. Укази Подільського губернського правління. 1797 р., 174 арк.

**Ф. 1715. Заславський повітовий земський суд,
м. Заслав Волинської губернії**

Оп. 1.

132. Спр. 11. Реєстр справ суду за 1797–1799 рр., 96 арк.

133. Спр. 15. Реєстр справ суду за 1798 р., 57 арк.

134. Спр. 17. Книга запису вхідних документів за 1799 р., 18 арк.

Державний архів Вінницької області

**Ф. 475. Могилів-Подільський міський магістрат,
м. Могилів-Подільський Могилів-Подільського
повіту Подільської губернії**

Оп. 1.

135. Спр. 10. Книга реєстрації купчих кріпостей. 1802 р., 7 арк.

136. Спр. 13. Книга реєстрації боргових зобов'язань і контрактів. 4 січня 1804 р. – 29 грудня 1805 р., 202 арк.

137. Спр. 15. Книга реєстрації боргових зобов'язань. 4 січня 1807 р. – 31 грудня 1811 р., 102 арк.

138. Спр. 21. Книга реєстрації вхідних актів. 4 січня 1811 р. – 31 грудня 1811 р., 126 арк.

139. Спр. 28. Книга реєстрації довіреностей. 3 січня 1814 р. – 22 грудня 1814 р., 64 арк.

140. Спр. 30. Книга реєстрації довіреностей. 4 січня 1815 р. – 22 грудня 1815 р., 68 арк.

141. Спр. 33. Книга реєстрації актів довіреностей, свідоцтв. 5 січня 1816 р. – 22 грудня 1816 р., 97 арк.

**Ф. 481 Гайсинський повітовий підкоморський
суд, м. Гайсин Гайсинського повіту Подільської
губернії**

Оп. 1.

142. Спр. 5. Укази Подільського губернського правління. 27 січня 1807 р. – 20 листопада 1807 р., 22 арк.

**Ф. 484 Вінницький межовий апеляційний суд, м.
Вінниця Подільської губернії**

Оп. 1.

143. Спр. 14. Укази Подільського губернського правління. 8 квітня 1824 р. – 27 лютого 1825 р., 77 арк.

144. Спр. 25. Справа по встановленню меж між селами Хижинці, Сокиринці, Михайлівкою та ін. 4 травня 1835 р. – 6 травня 1840 р., 48 арк.

145. Спр. 28. Справа про встановлення меж між землями князя Четвертинського, графа Синявського та інших зацікавлених осіб. 7 травня 1645 р. – 2 березня 1783 р., 188 арк.

Ф. 489 Літинський межовий апеляційний суд, м. Літин Літинського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

146. Спр. 1. Укази, звернення, протоколи Літинського межового апеляційного суду. 5 серпня 1815 р. – 14 серпня 1840 р., 499 арк.

147. Спр. 2. Справа по встановленню меж між Думенцями і Новоколятинівським ключом за 1828–1829 рр. 527 арк.

148. Спр. 3. Звернення, протоколи засідання Літинського межового апеляційного суду за 1846 р., 229 арк.

Ф. 490. Вінницький повітовий підкоморський суд, м. Вінниця Подільської губернії

Оп. 1.

149. Спр. 4. Укази Подільського губернського правління. 2 вересня 1810 р. – 14 серпня 1811 р., 59 арк.

Ф. 495. Брацлавський міський магістрат, м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

150. Спр. 49. Книга для запису договорів і позичкових листів. 18 лютого 1798 р. – 28 грудня 1798 р., 46 арк.

Ф. 514. Ямпільський повітовий підкоморський суд, м. Ямпіль Ямпільського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

151. Спр. 1. Укази Подільського губернського правління. 1798 р., 192 арк.

Ф. 515. Брацлавський межовий апеляційний суд, м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

152. Спр. 3. Протоколи засідань межового апеляційного суду. 2 січня 1833 р. – 8 грудня 1833 р., 18 арк.

153. Спр. 4. Протоколи засідань межового апеляційного суду. 1833 – 1839 рр., 25 арк.

154. Спр. 5. Реєстр вхідних справ межового апеляційного суду. 2 січня 1835 р. – 24 листопада 1835 р., 15 арк.

155. Спр. 6. Журнал реєстрації вихідних справ. 2 січня 1840 р. – 7 вересня 1840 р., 12 арк.

Ф. 790 Гайсинсько-Ольгопільський межовий апеляційний суд, м. Гайсин Гайсинського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

156. Спр. 214. Протоколи засідань суду по цивільним справам. 19 квітня 1798 р. – 21 жовтня 1827 р., 724 арк.

Ф. 906. Брацлавська цивільна палата, м. Вінниця Вінницького повіту Брацлавського намісництва

Оп. 1.

157. Спр. 4. Укази Брацлавського намісницького правління про затвердження штатів губернського правління та скасування совісних судів, верхніх земських судів, губернських магістратів, верхніх і нижніх розправ, дворянських опік, губернських стряпчих та ін. 16 березня 1797 р. – 30 квітня 1797 р., 26 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 229. Ковельський міський магістрат, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

158. Спр. 245. Звернення про зарахування на службу, видачу документів, формулярні списки про службу чиновників магістрату та інші документи. 21 березня 1849 р. – 14 березня 1850 р., 157 арк.

Ф. 361. Луцький повітовий суд, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії

Оп. 1.

159. Спр. 300. Справа про розгляд скарги поміщика Рудницького на Володимирський повітовий суд за помилкове стягнення грошей. 8 листопада 1838 р. – 5 листопада 1847 р., 175 арк.

Ф. 363. Ковельський повітовий суд, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

160. Спр. 203. Справа про виділення коштів на утримання повітових земських судів. 18 червня 1823 р. – 3 лютого 1824 р., 17 арк.

161. Спр. 298. Формулярний список про службу повітчика губернського секретаря Ф. Пухальського. 11 серпня 1832 р. – 10 жовтня 1832 р., 15 арк.

**Ф. 486. Олицька міська ратуша, містечко Олика
Дубенського повіту Волинської губернії**

Оп. 1.

162. Спр. 33. Журнал засідань ратуші за 1815 р., 471 арк.

163. Спр. 34. Протоколи засідань ратуші за 1815 р. 17 арк.

**Ф. 496. Луцький підкоморський суд, м. Луцьк
Луцького повіту Волинської губернії**

Оп. 1.

164. Спр. 3. Книга реєстрації звернень. 1 лютого 1820 р. – 24 липня 1824 р., 47 арк.

Державний архів Житомирської області

**Ф. 2. Житомирський повітовий суд. м. Житомир
Волинської губернії**

Оп. 1.

165. Спр. 158. Укази Волинського губернського правління про недопуск службовців суду до роботи в судових органах через зловживання своїм службовим становищем. 9 липня 1797 р. – 26 жовтня 1799 р., 36 арк.

166. Спр. 160^а. Укази Волинського губернського правління. 1798 р., 61 арк.

167. Спр. 165. За звинуваченням шляхтянки М. Ковалевської у крадіжці та підпалі. 1800 р., 12 арк.

168. Спр. 166. За позовом міщанки І. Меушевої до шляхтича Белецького за вбивство її сина Нахмана. 1800 р., 13 арк.

169. Спр. 167. По звинуваченню священника Г. Лівіцького в убивстві селянина Андрощука. 1802 р., 32 арк.

170. Спр. 171. По звинуваченню Маєвського у підпалі току з хлібом поміщика Клопішевського. 1806 р., 16 арк.

171. Спр. 179^а. Протоколи засідань суду. 1813 р., 412 арк.

172. Спр. 183. Про звинувачення селян в непокорі посесору Обремському. 1818–1819 рр., 132 арк.

173. Спр. 191. Про звинувачення селянином І. Петровичем орендаря Мотя в покаранні. 822 р., 54 арк.

174. Спр. 197^а. Протоколи засідань суду. 2 січня 1824 р. – 31 грудня 1824 р., 895 арк.

175. Спр. 222. Протоколи засідань суду за 1812 р, 543 арк.

176. Спр. 322. Справа за позовом адвоката шляхтича І. Паславського до поміщика Я. Омединського про стягнення заборгованості. 1841–1853 рр., 268 арк.

Ф. 3. Житомирський городовий магістрат. М. Житомир Волинської губернії

Оп. 1.

177. Спр. 1. Протоколи засідань Житомирського магістрату. 1800 р., 999 арк.

178. Спр. 20. Листування з Волинським губернським правлінням про відкомандирування до Приказу громадської опіки службовців магістрату для перепису справ. 1819 р., 4 арк.

179. Спр. 26. Справа за зверненням звільненого житомирською міщанською громадою М. Романченка про призначення його на посаду замість покійного П. Гарковенка з виплатою жалування. 1819 р., 4 арк.

180. Спр. 27. Справа про нагородження наступним чином канцеляриста К. Телесницького. 1819 р., 16 арк.

181. Спр. 29. Рішення за першу половину 1820 р., 833 арк.

182. Спр. 34. Звернення службовців магістрату про надання їм відпустки та звільнення. 1822 р., 115 арк.

183. Спр. 41. Звернення міщан про надання посад в магістраті. 1822., 79 арк.

184. Спр. 75. Купчі кріпості, договори і заповіти різних осіб. 1825 – 1832 рр., 202 арк.

185. Спр. 84. Особова справа секретаря магістрату титулярного радника І. Мерцалова. 1831 р., 195 арк.

186. Спр. 88. Реєстр приватних судових справ Житомирського магістрату між купцями і міщанами на 1834 р., 122 арк.

187. Спр. 160. Формулярні списки про службу секретаря і канцеляристів Житомирського магістрату. 1847 р., 58 арк.

Ф. 9. Новоград-Волинський городовий магістрат. М. Новоград-Волинський Волинської губернії

Оп. 1.

188. Спр. 25. Про приєднання магістратів до повітових судів. 1861 р., 151 арк.

189. Спр. 26. Протоколи Новоград-Волинського магістрату. 1810 р., 121 арк.

190. Спр. 36. Рішення Новоград-Волинського магістрату. 1817 р., 203 арк.

191. Спр. 42. Протоколи Новоград-Волинського магістрату за 1823 р., 737 арк.

Оп. 1 д.

192. Спр. 13. Укази і розпорядження Новоград-Волинському магістрату. 1804 р., 687 арк.

193. Спр. 17. Книга рішень Новоград-Волинського магістрату. 1806 р., 123 арк.

194. Спр. 25. Укази і розпорядження Волинського губернського правління за 1805 р., 215 арк.

195. Спр. 29. Книга рішень Новоград-Волинського магістрату. 1812 р., 219 арк.

196. Спр. 265. Про звинувачення селянина Гарашука у вбивстві дівчини. 1806–1807 рр., 22 арк.

197. Спр. 267. Про утоплення незаконно народженої дитини єврейкою Л. Іцковою. 1822–1825 рр., 24 арк.

Ф. 10. Новоград-Волинський повітовий суд. м. Новоград-Волинський Волинської губернії**Оп. 1.**

198. Спр. 219. За позовом поміщика О. Понятовського до поміщиків Іллінських про стягнення 8 200 руб. 1841 р., 124 арк.

199. Спр. 254. За позовом дворянина Л. Петриковського до спадкоємців статського радника І. Уварова про заборгованість у сумі 912 руб. 94 коп. 1846 р., 388 арк.

200. Спр. 896. Укази Волинського губернського правління і головного суду. 1797 р., 574 арк.

201. Спр. 897. Реєстр справ суду за 1797 р., 72 арк.

Ф. 16. Волинський головний суд. м. Житомир Волинської губернії**Оп. 1.**

202. Спр. 1. Формулярний список про службу Й. Бачинського. 1825 р., 2 арк.

203. Спр. 2. Формулярний список про службу титулярного радника Г. Белявського. 1853 р., 12 арк.

204. Спр. 3. Формулярний список про службу канцеляриста І. Бидловського. 1828 р., 4 арк.
205. Спр. 4. Формулярний список про службу колезького реєстратора Ф. Бочковського. 1816 р., 2 арк.
206. Спр. 5. Формулярний список про службу колезького реєстратора А. Вержинського. 1824 р., 2 арк.
207. Спр. 6. Формулярний список про службу канцеляриста К. Виржиковського. 1828 р., 4 арк.
208. Спр. 7. Формулярний список про службу канцеляриста Л. Загурського. 1826 р., 2 арк.
209. Спр. 8. Формулярний список про службу титулярного радника І. Григоровича. 1822 р., 4 арк.
210. Спр. 9. Формулярний список про службу колезького секретаря Ю. Грудзинського. 1823 р., 2 арк.
211. Спр. 10. Формулярний список про службу канцеляриста Ф. Грущинського. 1824 р., 2 арк.
212. Спр. 11. Формулярний список про службу канцеляриста Л. Гуляницького. 1827 р., 2 арк.
213. Спр. 12. Формулярний список про службу А. Гулевича. 1829 р., 2 арк.
214. Спр. 13. Формулярний список про службу канцеляриста А. Гуляницького. 1828 р., 2 арк.
215. Спр. 14. Формулярний список про службу Ф. Добровольського. 1828 р., 2 арк.
216. Спр. 15. Формулярний список про службу реєстратора О. Добровольського. 1825 р., 2 арк.
217. Спр. 16. Формулярний список про службу губернського реєстратора В. Домбровського. 1817 р., 2 арк.
218. Спр. 17. Формулярний список про службу голови суду А. Домбровського. 1816 р., 6 арк.
219. Спр. 18. Формулярний список про службу канцеляриста М. Домбського. 1825 р., 4 арк.
220. Спр. 19. Формулярний список про службу колезького реєстратора К. Єзерського. 1829 р., 4 арк.
221. Спр. 20. Формулярний список про службу реєстратора П. Заблоцького. 1819 р., 2 арк.
222. Спр. 21. Формулярний список про службу реєстратора Ф. Загоровського. 1816 р., 2 арк.
223. Спр. 22. Формулярний список про службу колезького асесора Й. Залеського. 1828 р., 4 арк.
224. Спр. 23. Формулярний список про службу реєстратора І. А. Зарембського. 1816 р., 2 арк.

225. Спр. 25. Формулярний список про службу голови суду С. Карвицького. 1822 р., 2 арк.
226. Спр. 26. Формулярний список про службу реєстратора Й. Карвосецького. 1821 р., 2 арк.
227. Спр. 27. Формулярний список про службу канцеляриста І. Качинського. 1824 р., 2 арк.
228. Спр. 28. Формулярний список про службу канцеляриста Е. Керекеша. 1828 р., 2 арк.
229. Спр. 30. Формулярний список про службу канцеляриста В. Квальського. 1826 р., 2 арк.
230. Спр. 31. Формулярний список про службу Кононоржевського. 1815 р., 2 арк.
231. Спр. 32. Формулярний список про службу колезького секретаря А. Костуневича. 1826 р., 2 арк.
232. Спр. 33. Формулярний список про службу канцеляриста В. Красовського. 1828 р., 2 арк.
233. Спр. 34. Формулярний список про службу канцеляриста Й. Мисюкевича. 1828 р., 2 арк.
234. Спр. 35. Формулярний список про службу Мочульського. 1820 р., 2 арк.
235. Спр. 36. Формулярний список про службу реєстратора І. Монастирського. 1799 р., 11 арк.
236. Спр. 38. Формулярний список про службу реєстратора Т. Остропольського. 1821 р., 2 арк.
237. Спр. 39. Формулярний список про службу засідателя суду А. Павши. 1823 р., 2 арк.
238. Спр. 40. Формулярний список про службу канцеляриста А. Пільховського. 1828 р., 2 арк.
239. Спр. 41. Формулярний список про службу голови суду Піотровського. 1825 р., 2 арк.
240. Спр. 42. Формулярний список про службу голови суду Й. Пінінського. 1818 р., 2 арк.
241. Спр. 43. Формулярний список про службу канцеляриста К. Поляновського. 1829 р., 2 арк.
242. Спр. 44. Формулярний список про службу канцеляриста Й. Поржицького. 1826 р., 2 арк.
243. Спр. 45. Формулярний список про службу канцеляриста Щ. Потоцького. 1822 р., 2 арк.
244. Спр. 46. Формулярний список про службу реєстратора Г. Радинського. 1820–1853 рр., 11 арк.
245. Спр. 47. Формулярний список про службу секретаря суду С. Рожанського. 1823 р., 2 арк.

246. Спр. 48. Формулярний список про службу канцеляриста Ю. Романовського. 1830 р., 2 арк.

247. Спр. 63. За повідомленням Волинського губернського правління про призначення і звільнення зі служби і про нагородження чиновників департаменту. 1797 р., 21 арк.

248. Спр. 67. Припис губернського прокурора про віддання під суд писарів повітових судів за невчасне подання відомостей про вирішені та неvirішені провадження. 1797 р., 7 арк.

249. Спр. 68. За повідомленням губернатора Миклашевського про призначення до головного суду секретарем колезького секретаря Іллічевського. 1797 р., 2 арк.

250. Спр. 81. Формулярні списки службовців Волинського головного суду. 1798 р., 11 арк.

251. Спр. 89. Про призначення виборів нових суддів до 20 лютого 1799 р. 1798 р., 4 арк.

Оп. 3.

252. Спр. 1. Алфавіт підсудних осіб із 1796 р. по 10 вересня 1826 р., 799 арк.

253. Спр. 2. Генеральний реєстр справ кримінальної палати і кримінального та тимчасових кримінальних департаментів з 1796 р. по 1826 р., 1316 арк.

254. Спр. 6. Журнали засідань кримінального департаменту. 1800 р., 1143 арк.

255. Спр. 7. Журнали засідань кримінального департаменту. 1800 р., 71 арк.

256. Спр. 12. Журнали засідань кримінального департаменту з 1 січня 1801 р., 214 арк.

257. Спр. 16. Журнали засідань кримінального департаменту з 1 травня 1802 р., н/в.

258. Спр. 17. Журнали засідань кримінального департаменту з 29 серпня 1802 р., 1527 арк.

259. Спр. 20. Журнали засідань кримінального департаменту з 3 січня 1803р., 949 арк.

260. Спр. 26. Журнали засідань кримінального департаменту за 1805 р., 581 арк.

261. Спр. 39. Протоколи засідань кримінального департаменту за першу половину 1808 р., н/в.

262. Спр. 40. Протоколи засідань кримінального департаменту за другу половину 1808 р., н/в.

263. Спр. 56. Протоколи засідань кримінального департаменту за 1811 р., 1316 арк.
264. Спр. 72. Журнали засідань кримінального департаменту за 1814 р., н/в.
265. Спр. 83. Протоколи засідань кримінального департаменту за 1817 р., н/в.
266. Спр. 98. Протоколи засідань кримінального департаменту за 1820 р., 1444 арк.
267. Спр. 110. Журнали засідань кримінального департаменту за 1821 р., н/в.
268. Спр. 111. Протоколи засідань кримінального департаменту за 1821 р., 1119 арк.
269. Спр. 151. Протоколи засідань кримінального департаменту за 1826 р., н/в.
270. Спр. 152. Журнали засідань кримінального департаменту за 1826 р., н/в.
271. Спр. 181. Журнали засідань кримінального департаменту за 1829 р., н/в.
272. Спр. 188. Журнали засідань кримінального департаменту за 1830 р., н/в.
273. Спр. 190. Протоколи Волинської кримінальної палати за 1831 р., 1755 арк.
274. Спр. 195. Журнали засідань цивільного департаменту за 1800 р., 589 арк.
275. Спр. 198. Журнали засідань цивільного департаменту за 1802 р., 979 арк.
276. Спр. 200. Журнали засідань цивільного департаменту за 1803 р., 495 арк.
277. Спр. 206. Журнали засідань цивільного департаменту за 1807 р., н/в.
278. Спр. 211. Журнали засідань цивільного департаменту за липень, серпень і вересень 1810 р., н/в.
279. Спр. 215. Журнали засідань цивільного департаменту за 1811 р., 1192 арк.
280. Спр. 222. Журнали засідань цивільного департаменту за 1814 р., 1182 арк.
281. Спр. 229. Журнали засідань цивільного департаменту за 1817 р., 677 арк.
282. Спр. 235. Журнали засідань цивільного департаменту за 1820 р., 1900 арк.
283. Спр. 241. Журнали засідань цивільного департаменту за 1823 р., н/в.

284. Спр. 247. Журнали засідань цивільного департаменту за 1826 р., 1585 арк.

285. Спр. 251. Журнали засідань цивільного департаменту за 1827 р., 1624 арк.

286. Спр. 257. Журнали засідань цивільного департаменту за 1829 р., 2378 арк.

287. Спр. 266. Журнали засідань цивільного департаменту за 1831 р., 1899 арк.

Оп. 4.

288. Спр. 41. Розпорядження Волинського губернського правління про призначення перекладачу Силичу жалування з кошторисів губернського правління і Волинського головного суду. 1798 р., 2 арк.

289. Спр. 54. Журнал палати кримінального суду за 1796 р., 27 арк.

Ф. 17. Волинська палата цивільного суду. м. Житомир Волинської губернії

Оп. 2.

290. Спр. 55. Про звинувачення поміщицею В. Тхомашевичевою адвоката Острозького повітового суду Талько у зловживаннях. 1817–1838 рр., 438 арк.

Ф. 23. Волинський надвірний суд. м. Житомир Волинської губернії

Оп. 1.

291. Спр. 8. Справа за розпорядженням Балтському і Ольгопільському магістратам виконувати лише ті рішення, які не підлягають апеляції. 1799 р., 15 арк.

Оп. 1 д.

292. Спр. 1. Протоколи засідань Волинського надвірного суду за 1798 р., 130 арк.

293. Спр. 2. Протоколи засідань Волинського надвірного суду з 25 травня 1798 р., 286 арк.

294. Спр. 3. Протоколи засідань Волинського надвірного суду за 1799 р., 151 арк.

295. Спр. 4. Протоколи засідань Волинського надвірного суду за 1799 р., 387 арк.

296. Спр. 8. За повідомленням Подільського губернського правління з указом Сенату стосовно розмежування казенних лісів. 1799 р., 16 арк.

297. Спр. 11. Справа за апеляцією могилівського міщанина Дімули на неправильне рішення магістратом

провадження про присвоєння і продажу ним будинку Трофімова. 1799 р., 285 арк.

298. Спр. 14. Справа за розслідуванням скарги міщан Миляновицьких на графа Раневського, княгиню Зблоновську про пригнічення. 1799 арк., 235 арк.

Ф. 530. Радомишльський підкоморський суд. м. Радомишль Київської губернії

Оп. 1.

299. Спр. 8. Укази Київського губернського правління та казенної палати за 1822 р., 144 арк.

300. Спр. 9. Укази цивільного департаменту Київського головного суду, Київського губернського правління за 1824 р., 42 арк.

301. Спр. 15. Укази Київського губернського правління за 1827 р., 7 арк.

302. Спр. 16. Укази Київського губернського правління про розгляд причин невізду радомишльського підкоморія за дорученням київського військового губернатора до Таращанського повіту для відмежування ленного Кошеватського маєтку. 1827 р., 10 арк.

Оп. 2.

303. Спр. 18. Про розмежування Рожевського староства між князем Голіциним, графами Потоцьким і Браницьким та шляхтичем Рипінським. 1803–1823 рр., 438 арк.

Ф. 606. Бердичівський² городовий магістрат. м. Бердичів Київської губернії

Оп. 1.

304. Спр. 1. Журнали засідань Богуславського магістрату за січень–грудень 1800 р., 216 арк.

Ф. 715. Радомишльський магістрат. м. Радомишль Київської губернії

Оп. 1.

305. Спр. 1. Укази Київського губернського правління за 1796 р., 135 арк.

306. Спр. 2. Журнали засідань за 1796 р., 74 арк.

307. Спр. 13. Вироки Радомишльського магістрату у цивільних справах за 1800 р., 535 арк.

308. Спр. 15. Укази Київського губернського правління за 1801 р., н/в.

² Насправді це справа з Богуславського магістрату.

309. Спр. 17. Протоколи Радомишльського магістрату за 1801 р., 253 арк.

310. Спр. 22. Справа про затримання радомишльського міщанина Чеснокова за фальшиве свідоцтво. 1802 р., 22 арк.

311. Спр. 40. Вироки Радомишльського магістрату у кримінальних і цивільних справах. Журнали засідань Радомишльського магістрату за 1810–1819 рр., 953 арк.

312. Спр. 46. Укази Київського губернського правління. 1815 р., 259 арк.

313. Спр. 65. Справа про засудженого радомишльського міщанина Перціовича за крадіжку коней у шляхтича Яцковського. 1821 р., 20 арк.

314. Спр. 85. Журнали засідань Радомишльського магістрату за 1824 р., 268 арк.

315. Спр. 126^б. Формулярний список про службу секретаря Радомишльського магістрату титулярного радника І. Шульневича. 1830 р., 6 арк.

Оп. 3.

316. Спр. 4. Справа про возних при Радомишльському магістраті. 1801 р., 27 арк.

317. Спр. 15. Про вибори членів до магістрату. 1802 р., 72 арк.

318. Спр. 96. По указу Київського губернського правління про призначення до магістрату секретарем колезького секретаря І. Шульжевича. 1821 р., 57 арк.

319. Спр. 105. По указу Київського губернського правління про вибори на наступне трьохріччя до магістрату і міської думи. 1823 р., 62 арк.

320. Спр. 109. Справа про відкомандирування до Київського губернського правління одно канцеляриста. 1824 р., 7 арк.

321. Спр. 128. За розпорядженням київського військового губернатора про надання інформації про перебування на службі євреїв, які не прийняли християнства. 1828 р., 4 арк.

322. Спр. 140. Про допуск ратмана А. Підгорського до служби в магістраті. 1831 р., 12 арк.

Оп. 5.

323. Спр. 40. Реєстр цивільних справ. 1826–1830 р., 36 арк.

Державний архів Київської області
Ф. 227. Київський повітовий суд, м. Київ

Оп. 2.

324. Спр. 6. Книга запису довіреностей, контрактів та інших документів за листопад–грудень 1832 р. і 1833–1836 рр., 98 арк.

**Ф. 231. Сквирський повітовий суд, м. Сквир
Сквирського повіту Київської губернії****Оп. 1.**

325. Спр. 95. Книга запису протестів, поданих різними особами за 1836 р., 134 арк.

Державний архів Рівненської області**Ф. 22. Острозький повітовий суд, м. Острог
Острозького повіту Волинської губернії****Оп. 2.**

326. Спр. 31. Справа про передачу у власність кредиторів маєтків за борги. 17 листопада 1834 р. – 8 червня 1835 р., 61 арк.

**Ф. 384. Рівненський повітовий суд, м. Рівне
Рівненського повіту Волинської губернії****Оп. 6.**

327. Спр. 4. Справа про виклик на дуель поміщика Єловицького дворянином Прендецьким за заповідання побоїв. 1 жовтня 1828 р. – 19 січня 1835 р., 195 арк.

**Ф. 550. Острозький підкоморський суд, м.
Острог Острозького повіту Волинської губернії****Оп. 1.**

328. Спр. 2. Укази Волинського губернського правління з питань діяльності судів; листування з Волинською казенною палатою Острозького повітового казначейства про надання звітності про використання конштів. Журнал реєстрації вхідних і вихідних документів суду. 1 лютого 1811 р. – 31 грудня 1811 р., 53 арк.

329. Спр. 3. Укази Волинського губернського правління з питань діяльності судів; роз'яснення земського головного прокурора про розгляд судових справ. Журнал реєстрації судових позовів. 1 березня 1814 р. – 1 листопада 1814 р., 53 арк.

330. Спр. 4. Протоколи Острозького підкоморського суду. 1816 р., 171 арк.

331. Спр. 5. Рапорти і донесення підкоморського суду про виконання указів Волинського губернського правління. 4 січня 1817 р. – 23 грудня 1817 р., 148 арк.

332. Спр. 7. Укази Волинського головного суду, Волинського губернського правління з питань діяльності судів; рапорти підкоморського суду про їх виконання. 2 березня 1819 р. – 23 грудня 1819 р., 45 арк.

333. Спр. 9. Укази Волинського губернського правління з питань діяльності судів; копії рапортів суду у Волинську казенну палату, до Острозького повітового стряпчого про надходження коштів зі сплати податків. Формулярні списки працівників суду. 8 лютого 1822 р. – 31 грудня 1822 р., 78 арк.

334. Спр. 11. Укази Волинського губернського правління з питань діяльності судів. 30 січня 1823 р. – 28 серпня 1823 р., 75 арк.

Ф. 567. Дубенський городовий магістрат, м. Дубно Дубенського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

335. Спр. 81. Рішення Дубенського магістрату. 18 січня 1803 р. – 26 грудня 1803 р., 78 арк.

Ф. 612 Дубенський підкоморський суд, м. Дубно Дубенського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

336. Спр. 1. Протоколи межових декретів і актів. 1800 р., 184 арк.

337. Спр. 2. Книга межових актів і декретів. 1803 р., 58 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 1. Кам'янецький повітовий суд, м.

Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії

Оп. 1.

338. Спр. 7. Книга реєстрації слідчих справ Кам'янець-Подільського повітового суду. 1797 р., 91 арк.

339. Спр. 8. Протоколи засідань суду у кримінальних справах. 1797 р., 159 арк.

340. Спр. 9. Книга реєстрації рапортів у цивільних справах. 1798 р., 45 арк.

Ф. 2. Проскурівський повітовий суд, м.

Проскурів Проскурівського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

341. Спр. 272. Спраа про пригнічення селян с. Пахутинці поміщиком графом Комаровським та

примусових роботах у святкові дні. 1828–1830 рр., 16 арк.

342. Спр. 273. Справа про смерть селянина Андрія Ількова зі с. Слобідка-Кадіївська від побоїв екномома Лопушанського. 1828–1829 рр., 39 арк.

343. Спр. 278. Справа про посесора Антона Дульського, засудженого за напад на будинок штабс-капітана Качинського. 1828–1846 рр., 771 арк.

344. Спр. 1137. Справа про гроші титулярного радника Потапова. 1819 р., 36 арк.

**Ф. 3. Ушицький повітовий суд, м. Нова Ушиця
Ушицького повіту Подільської губернії**

Оп. 1.

345. Спр. 244. Книга указів подільського губернатора, Подільського губернського правління, Подільського головного суду. 1800 р., 725 арк.

**Ф. 4. Летичівський повітовий суд, м. Летичів
Летичівського повіту Подільської губернії**

Оп. 1.

346. Спр. 434. Справа про підсудну селянку с. Давидовець Анну Матвіїву за підозрою у вбивстві новонародженої дитини. 1826–1828 рр., 36 арк.

**Ф. 27. Ушицький міський магістрат, м. Нова
Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії**

Оп. 1.

347. Спр. 4. Журнали засідань за 1799 р., 217 арк.

348. Спр. 40. Справа про службу чиновників і службовців. 1824 р., 26 арк.

**Ф. 28. Летичівський міський магістрат, м.
Летичів Летичівського повіту Подільської губернії.**

Оп. 1.

349. Спр. 5. Протоколи засідань магістрату за 1798 р., 14 арк.

350. Спр. 13. Книга для запису векселів і опротестувань. 1801 р., 6 арк.

351. Спр. 14. Книга для запису контрактів і договорів. 1802 р., 18 арк.

**Ф. 29. Проскурівський міський магістрат, м.
Проскурів Проскурівського повіту Подільської
губернії.**

Оп. 1.

352. Спр. 18. Протоколи засідань магістрату за 1804 р., 95 арк.

353. Спр. 42. По обвинуваченню міщан міста Проскурова у тому, що вони не здійснили у визначений термін кріпосних актів на будинки та інше нерухоме майно. 1818–1822 рр., 226 арк.

354. Спр. 48. Книга для запису довіреностей і актів за 1820 р., 10 арк.

Ф. 119. Летичівський повітовий апеляційний межовий суд, м. Летичів Летичівського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

355. Спр. 4. Справа про службу секретаря Летичівського межового суду Ф. Бетковського й інших канцелярських службовців. 24 вересня 1832 р. – 23 жовтня 1835 р., 16 арк.

Ф. 120. Подільський головний суд, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії

Оп. 1.

356. Спр. 69. Справа по звинуваченню городничого і членів могилівського магістрату в службових злочинах. 5 березня 1801 р. – 3 травня 1801 р., 14 арк.

357. Спр. 293. Справа про звинуваченого в казнокрадстві надвірного радника Поджуневича. 25 вересня 1803 р. – 30 червня 1804 р., 44 арк.

358. Спр. 766. Справа про звільнення з посади членів кримінального департаменту Подільського головного суду. 24 лютого 1810 р. – 29 червня 1817 р., 53 арк.

359. Спр. 1904. Справа по указу Сенату про встановлення нового порядку укладання купчих і заставних, при визначення нових цін на бланки для заставних. 19 грудня 1805 р. – 22 січня 1825 р., 470 арк.

360. Спр. 2046. Справа про призначення в Могилівському магістраті канцеляриста для справ на польській мові. 4 серпня 1806 р. – 19 грудня 1807 р., 53 арк.

361. Спр. 2129. Справа по указу Сенату про заборону відпусток членам головного суду. 10 червня 1808 р. – 10 липня 1808 р., 16 арк.

362. Спр. 2130. Справа по зверненню головного суду до губерньського правління про створення комісії по

розмежуванню казенних маєтків від власницьких. 1808 р., 2 арк.

363. Спр. 2727. Справа про заснування у Подільській губернії губернського межового апеляційного суду. 1 травня 1819 р. – 19 липня 1819 р., 12 арк.

364. Спр. 3043. Справа про обраних і схвалених у Подільській губернії чиновників на різні посади. 2 жовтня 1823 р. – 23 листопада 1828 р., 1795 арк.

365. Спр. 3342. Справа за зверненням М. Гречини про прийняття на службу до головного суду на посаду канцеляриста. 20 листопада 1827 р. – 21 грудня 1827 р., 1575 арк.

366. Спр. 3518. Про накладення заборони на майно подільського губернатора Петра Литвинова. 24 серпня 1831 р. – 29 вересня 1831 р., 4 арк.

Ф. 134. Подільський губернський межовий суд, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії

Оп. 1.

367. Спр. 35. Відомості про вирішені та невирішені справи за 1821–1823 рр., 288 арк.

368. Спр. 77. Справа про призначення і звільнення чиновників на посади. 1824 р., 241 арк.

369. Спр. 112. Формулярні списки про службу чиновників суду. 1826–1827 рр., 153 арк.

Оп. 2.

370. Спр. 6. Справа про звільнення чиновників суду. 23 вересня 1839 р. – 9 березня 1840 р., 39 арк.

371. Спр. 32. Положення про розмежування Литовсько-Віленської губернії, загальні правила для межових судів. 1810 р., 14 арк.

Ф. 303. Заславський повітовий суд, м. Заслав Заславського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

372. Спр. 14. Протоколи засідань суду. 1814–1815 рр. 132 арк.

373. Спр. 22. Протоколи засідань. 4 січня 1818–28 серпня 1819 рр., 168 арк.

Ф. 594. Проскурівський повітовий апеляційний межовий суд, м. Проскурів Проскурівського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

374. Спр. 3. Рішення суду за 1837–1840 рр., 20 арк.

Ф. 722. Старокостянтинівський міський магістрат, м. Старокостянтинів Старокостянтинівського повіту Волинської губернії

Оп. 1.

375. Спр. 5. Укази за 1797 р., 343 арк.

376. Спр. 7. Журнали засідань за 1797 р., 320 арк.

Ф. 740. Кам'янецький підкоморний суд, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії

Оп. 1.

377. Спр. 1. Книга рішень суду за 1791–1813 рр., 383 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА**а) Законодавчі акти та офіційні розпорядження**

378. Высочайше утвержденное положение о размежевании Лиовско-Виленской губернии. 1810. Октября 6 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 31 (1810–1811). № 24370. С. 377–385.

379. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. 1785. Апреля 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22 (1784–1788). № 16187. С. 344–358.

380. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 22 (1784–1788). № 16188. С. 358–384.

381. Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию. 1766. Февраля 13 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 17 (1765–1766). № 12570. С. 560–580.

382. Инструкция межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам. 1766. Мая 25 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 17 (1765–1766). № 12659. С. 716–794.

383. О бытии магистратам Киевской губернии по делам старостинским и городовым под апелляцией надворного суда для Минской, Волынской и Подольской губерний учрежденного; о произведении по Киевской губернии люстрации; об определении в Киевский главный суд секретарей, знающих язык польский и судопроизводство сего края. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Сентября 17 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18670. С. 386.

384. О взносе в Сенат из межевых судов западных губерний дел на ревизию по коим отсуждается из казны какая-либо собственность и о присутствовании в межевых судах по казенным делам поветовым землемерам и стряпчим. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1825. Февраля 15 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30228. С. 66–68.

385. О взыскании доимочных подушных денег; о назначении воевод в приписные города, с присвоением им права пользоваться чином полковника; о поселении полков при городах; об увольнении из полков двух частей служащих в них дворян в домовые отпуска, и о расположении полков по квартирам в хлебобородных местах; об уничтожении лишних присутственных мест и канцелярий, об отмене разных правителей и о возложении суда и расправы на губернаторов и воевод; об учреждении доимочной канцелярии; о пошлинах с жалованья деревень, с производства в гражданские чины и с дипломов. Именной [указ], объявленный из Верховного тайного совета Сенату. 1727. Февраля 24 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 7 (1723–1727). № 5017. С. 744–750.

386. О власти губернских межевых судов налагать штрафы на поветовые межевые суды за неисполнение указов и отсылать судей и других чиновников за важные преступления к суду. Сенатский [указ]. 1822. Февраля 1 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 28912. С. 56–57.

387. О восстановлении поветовых судов в городах Киевской губернии: Богуславе, Чигирине, Умане,

Липовце и Махновке. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1804. Сентября 6 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28 (1804–1805). № 21440. С. 500–504.

388. О выборе адвокатов в Литовской губернии; об отрешении их от должности и о предоставлении всякой тяжущейся стороне производить дело свое и без адвокатов. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1797. Декабря 14 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18266. С. 817–820.

389. О городах, в которых быть гофгерихтам. Именной [указ]. 1719. Января 8 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 5 (1713–1719). № 3269. С. 607.

390. О дворянских выборах в губерниях, от Польши приобретенных. Выписка из Высочайше утвержденного журнала Комитета министров. 1809. Марта 3 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30 (1808–1809). № 23513. С. 839–842.

391. О должности фискалов, учрежденных в Литовской, Минской, Вольнской, Подольской, Киевской и Белорусской губерниях. Высочайше утвержденный доклад генерал-прокурора. 1799. Декабря 8 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 19218. С. 913–914.

392. О допущении евреев к свидетельству, по делам христиан, в присоединенных от Польши губерниях. 1814. Августа 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25649. С. 878–879.

393. О допущении к выборам в губерниях, присоединенных от Польши, только таких дворян, которые платят подать или имеют в оброчном содержании землю казенную или частную. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Июня 8 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27 (1802–1803). № 20288. С. 159.

394. О жалобах от помещиков за крестьян своих по делам уголовным. Сенатский [указ], по мнению Государственного совета. 1815. Января 26 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 25770. С. 16.

395. О запрещении смертной казни в губерниях, коим предоставлены суд и расправа на основании древних их прав. Именной [указ], данный Сенату. 1799. Апреля 20 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18943. С. 622–623.

396. О значении монет, упоминаемых в Литовском статуте и о взимании штрафов в губерниях, где действует Литовский статут, серебром по утвержденному ежегодно курсу. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1825. Февраля 16 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30230. С. 69.

397. О избирании адвокатов в Литовской губернии по удостоению судов. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Марта 11 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18427. С. 133.

398. О избирании чиновников в губерниях от Польши присоединенных, также в малороссийских и белорусских на места, от избрания дворянства зависящие, по порядку в Учреждении о губерниях изображенному. Именной [указ], данный Сенату. 1802. Мая 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 27 (1802–1803). № 20273. С. 146–147.

399. О казусах, открывшихся при размежевании земель, от польских губерний присоединенных. Сенатский [указ]. 1815. Октября 4 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 25958. С. 296–300.

400. О канцелярских служителях гражданского ведомства. Именной [указ], данный Сенату. 1827. Октября 14 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 2 (1827). № 1469. С. 895–897.

401. О мерах к улучшению судопроизводства в поветовых судах Киевской губернии. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1828. Июля 4 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II

Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 3 (1828). № 2130. С. 670–671.

402. О наблюдении сроков заседаний в судах Могилевского и Полоцкого наместничеств по старому календарю в России употребляемому. Сенатский [указ]. 1782. Июня 16 // 1 (1781–1783). № 15436. С. 583–584.

403. О наказаниях за смертоубийство, воровство грабеж и воровство кражу. Именной [указ], данный Сенату. 1799. Июля 31 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 19059. С. 742.

404. О небытии в межевых судах депутатам от римо-католического духовенства. Сенатский [указ]. 1812. Декабря 23 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25294. С. 485–486.

О невысылке евреев из Каменца-Подольского. Именной [указ], данный генералу от инфантерии Беклешову. 1797. Сентября 8 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18132. С. 725.

405. О недозволении рижскому уездному фискалу иметь влияние на производство дел в городских присутственных местах Лифляндской губернии. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1823. Мая 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29478. С. 1008–1011.

406. О неимении дворянам Киевской губернии, владеющим домами, никакого голоса при дворянских выборах. Сенатский [указ], данный министру внутренних дел. 1807. Июня 25 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 29 (1806–1807). № 22540^а. С. 1201–1208.

407. О неподаче Государю прошений о таких делах, которые принадлежат до рассмотрения на то учрежденных Правительственных мест, и о нечинении жалоб на Сенат, под смертною казнию. Именной [указ]. 1718. Декабря 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 5 (1713–1719). № 3261. С. 603–604.

408. О неприведении в исполнений решений межевых судов 1-й инстанции, если на оные поданы апелляционные жалобы. Сенатский [указ]. 1822. Июля 18 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29121. С. 341.

409. О новом разделении государства на губернии. Именной [указ], данный Сенату. 1796. Декабря 12 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 17634. С. 229–230.

410. О подтверждении всем лесным чиновникам приобретенных от Польши губерний, чтобы они по требованиям межевых судов являлись в оные к рассмотрению и решению дел о казенных лесах. Сенатский [указ]. 1822. Декабря 20 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29239. С. 677–678.

411. О пополнении существующих узаконений о крепостном и гербовом сборах в присоединенных от Польши губерниях. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1826. Декабря 15 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 1 (12 декабря 1825–1826). № 751. С. 1308–1309.

412. О поручении подушного сбора воеводам с отставными штаб-офицерами, о подчинении их губернаторам, о принесении жалоб на губернаторов в Сенат, о поселении полков при городах, об уменьшении штатов и о разбирательствах губернаторам и воеводам в судных и розыскных делах синодского ведомства крестьян приказчиков и прочего звания людей, кроме духовных. Именной [указ], состоявшийся в Верховном тайном совете. 1727. Марта 15 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 7 (1723–1727). № 5033. С. 758–761.

413. О порядке выбора чиновников в губерниях, от Польши приобретенных. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1800. Ноября 1 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В.

канцелярии, 1830. Т. 26 (1800–1801). № 19628. С. 367–370.

414. О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных. Именной [указ], данный Сенату. 1805. Марта 3 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28 (1804–1805). № 21646. С. 883–884.

415. О порядке переноса по апелляциям дел, решенных маршаловскими комиссаровскими пограничными судами. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1801. Августа 20 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26 (1800–1801). № 19985. С. 754–756.

416. О порядке производства дел в присутственных местах Киевской губернии. Сенатский [указ]. 1799. Февраля 7 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18850^a. С. 552–554.

417. О порядке размена земель казенных крестьян с помещиками. Именной [указ], данный Сенату. 1808. Января 4 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30 (1808–1809). № 22741. С. 5.

418. О праве людей нижнего состояния приносить жалобы на решения уголовных палат, после учиненного им по тем решениям наказания. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1823. Марта 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29391. С. 877–879.

419. О правилах управления старостинскими именьями и наблюдения за оными со стороны правительства и о воспрещении имеющим участие в аренде судить дела по жалобам старостинских крестьян. Сенатский [указ]. 1812. Марта 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25065. С. 257–260.

420. О предохранении судейской власти от вступления в оную частных лиц по преступлениям крепостных людей, неподлежащих домашнему наказанию, каковы суть: побег и воровство и тому

подобные. Именной [указ], данный генерал-прокурору. 1770. Октября 18 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 19 (1770–1774). № 13516. С. 156.

421. О предписании губернским правлениям присоединенных от Польши губерний, дабы они издавна пребывающих и по ревизии записанных в казенных имениях помещичьих крестьян, сами собою не отбирали, а предоставляли бы помещикам, отыскивать их судом и о производстве сих дел следственным порядком. Сенатский [указ]. 1820. Февраля 23 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 37 (1820–1821). № 28161. С. 67–70.

422. О предписании Подольским губернскому правлению, межевому суду и казенной палате, чтобы при межевых делах о казенных имуществах были не поветовые, но губернские казенных дел стряпчие. Сенатский [указ]. 1824. Июля 26 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 39 (1824). № 29999. С. 456–457.

423. О предписании, чтобы нотариусы ежемесячно рапортовали магистрату о протестованных векселях и других обязательствах, и о сообщении как сих сведений, так и о торгующих при портах купцах чрез губернаторов, в особую экспедицию правления Ассигнационного банка. Сенатский [указ]. 1798. Февраля 12 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). №18371. С.63.

424. О прекращении действия межевых судов по государственным имуществам в западных губерниях и о производстве дел сего рода на будущее время. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1823. Марта 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29372. С. 854–856.

425. О прибавке в 1-й и временный департаменты Волинского главного суда по одному секретарю. Именной [указ], объявленный министром юстиции. 1821. Декабря 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 37 (1820–1821). № 28838. С. 957.

426. О прибавке одного секретаря в 1-й департамент Киевского главного суда. Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром юстиции. 1829. Января 5 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 4 (1829). № 2586. С. 15–16.

427. О приглашении к присутствию в поветовых межевых судах казенных чиновников и духовных депутатов по делам о казенных и церковных имениях. Сенатский [указ]. 1823. Сентября 6 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29605. С. 1210.

428. О приглашении коронных чиновников к рассмотрению и решению производящихся в межевых судах 1 и 2 инстанций дел казенных и правом казны защищающихся. Сенатский [указ]. 1825. Ноября 27 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30593. С. 617–618.

429. О прикладывании переводов на русский язык, при явке в присутственные места для утверждения совершенных в западных губерниях крепостных актов на польском языке. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1825. Ноября 20 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30588. С. 611–612.

430. О присвоении всем присутственным местам и должностным лицам в западных губерниях тех наименований, какие существуют в великороссийских губерниях. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Октября 30 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1832. Т. 6: Часть 2 (1831). № 4894. С. 159–160.

431. О произведении выборов в присоединенных от Польши губерниях, на основании указа 1802 года июня 8. Именной [указ], объявленный министром юстиции. 1806. Января 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 29 (1806–1807). № 22011. С. 37.

432. О произведении жалованья серебром присяжным Волынской, Подольской, Минской и двух

Литовских губерний. Высочайше утвержденный доклад министра финансов. 1806. Августа 2 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 29 (1806–1807). № 22228. С. 671–672.

433. О производстве в губерниях, на особых правах состоящих, следственных дел в преступлении должностей, в судебных местах, состоящих в равной степени с уголовными палатами. Сенатский [указ]. 1805. Июля 31 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28 (1804–1805). № 21859. С. 1146–1147.

434. О производстве дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных, сообразно с указами 1805 марта 3 и 1807 октября 11. Сенатский [указ]. 1809. Марта 11 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30 (1808–1809). № 23534. С. 873–874.

435. О производстве дел в присоединенных от Польши губерниях о спорных землях, между помещиками смежных губерний. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1825. Февраля 17 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30240. С. 85–87.

436. О производстве дел в судах земских, поветовых и подкоморских, в магистрате и в главком суде. Сенатский [указ]. 1797. Сентября 11 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18135. С. 727–733.

437. О производстве и решении дел в межевых судах 1-й инстанции и поветовых апелляционных по имениям казенным и другим, под надзором поветовых казенных землемеров; о прогонных деньгах командируемым в межевые суды губернским чиновникам и о бытии при решении дел о городских землях губернскими чиновниками. Сенатский [указ]. 1817. Июля 13 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 34 (1817). № 26965. С. 446–447.

438. О производстве на содержание канцелярий градских и поветовых судов привилегированных

губерний по 1000 рублей в год. Сенатский [указ], по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета. 1823. Марта 26 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29383. С. 865–866.

439. О произвождении бургомистрам и ратманам жалованья из городских доходов. Именной [указ], данный правящему должность Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-губернатора Тутолмину. 1795. Мая 3 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 17328. С. 695; Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). С. 215.

440. О разделении Великого Княжества Литовского на три части и о образе управления оными. Именной [указ], данный Лифляндскому, Эстляндскому и Литовскому генерал-губернатору князю Репнину. 1794. Октября 30 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 17264. С. 572–585.

441. О разделении всех преступлений на три степени. Именной [указ] данный генерал-губернатору Новгородскому, Тверскому и Ярославскому принцу Георгию Гольштейн-Ольденбургскому. 1811. Июля 5 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 31 (1810–1811). № 24707. С. 803–806.

442. О разделении свободного от присутствия времени, коим пользуются заседатели главных судов Подольской, Волынской и Минской губерний; и о распространении права пользования отпусками от присутствия на председателей и советников. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Августа 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18643. С. 358–359.

443. О размежевании Литовской губернии. Сенатский, в следствии именного [указа]. 1800. Декабря 27 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26 (1800–1801). № 19704. С. 484–486.

444. О распространение на Киевскую губернию правил, изображенных в указе 9 марта 1826 года о дворянских выборах. Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел. 1828. Октября 30 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 3 (1828). № 2392. С. 958–959.

445. О распространении именного повеления 19 ноября 1815 года, об учреждении в Гродне апелляционного нормального суда и на Минскую губернию. Именной [указ], объявленный Сенату министром юстиции. 1816. Января 21 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 26087. С. 445–446.

446. О распространении на подведомственные 3-му Сената департаменту губерний указа 4 мая 1803 года, о взносе начальникам губерний следственных и уголовных дел на рассмотрение и о объявлении приговоров по оным с согласия начальника губернии. Сенатский [указ]. 1804. Июля 28 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28 (1804–1805). № 21414. С. 467.

447. О распространении на Подольскую губернию положения о размежевании Литовско-Виленской губернии. Сенатский [указ] по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета. 1814. Января 26 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25528. С. 737–740.

448. О распространении положения о размежевании Виленской губернии и на Минскую губернию. Сенатский [указ], по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета, 18 декабря 1811. 1812. Февраля 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25005. С. 198–200.

449. О распространении постановленных для Литовской губернии правил об адвокатах, на прочие от Польши присоединенные губернии. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1811. Сентября 17 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург:

Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 31 (1810–1811). № 24778. С. 845.

450. О распространении силы и действия российских гражданских законов на все западные возвращенные от Польши области. Именной [указ], данный Сенату, опубликованный 21 августа. 1840. Июня 25 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1841. Т. 15 (1840). № 13591. С. 443–445.

451. О распространении указа 19 ноября 1815 года, об учреждении в Гродно высшего нормального суда на Виленскую губернию. Положение Комитета министров, объявленное Сенату министром юстиции. 1816. Сентября 6 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 26428. С. 1018.

452. О решении без очереди в присоединенных от Польши губерниях дел по просьбам иностранцев. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1819. Декабря 31 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 36 (1819). № 28066. С. 530–531.

453. О решении без очереди дел о людях ищущих свободы от помещиков. Именной [указ], объявленный министром юстиции. 1816. Января 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 26081. С. 443–444.

454. О совершении крепостных актов в поветовых, главных и генеральных судах. Сенатский [указ], по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета. 1825. Мая 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30364. С. 296–297.

455. О составлении штата для губернских межевых или нормальных судов Виленской, Гродненской и Подольской губерний и об уничтожении канцелярских акциденций. Сенатский [указ], по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета. 1823. Апреля 18 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 38 (1822–1823). № 29431. С. 935–937.

456. О суде и наказаниях за воровство разных родов и о заведении рабочих домов во всех губерниях. Именной [указ], данный Сенату. 1781. Апреля 3 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 21 (1781–1783). № 15147. С. 108–109.

457. О упразднении поветовых и подкоморских судов Киевской губернии Васильковского, Черкасского и Уманского поветов; и о причислении оных к Богуславскому, Чигринскому и Звенигородскому поветам. Именной [указ], данный генералу от инфантерии Беклешову. 1798. Октября 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18708. С. 421–422.

458. О устройении городов в Брацлавской губернии и о назначении суммы на губернские расходы. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Мая 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 17336. С. 701.

459. О устройстве евреев. Высочайше утвержденное положение. 1804. Декабря 9 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 28 (1804–1805). № 21547. С. 731–737.

460. О учреждении крестов для духовенства, а для воинства, дворянства и купечества медалей и о разных льготах и милостях. Всемиловитейший манифест. 1814. Августа 30 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 32 (1812–1814). № 25671. С. 906–910.

461. Об определении в поветовые суды и магистраты присоединенных от Польши губерний секретарей и канцелярских служителей от короны. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1827. Декабря 21 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 2 (1827). № 1633. С. 1091.

462. Об определении пяти уездных фискалов в Курляндской губернии. Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату

министром юстиции. 1825. Октября 10 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 40 (1825). № 30539. С. 536.

463. Об оставлении в Минской, Волынской и Подольской губерниях сроков для апелляции и подписания неудовольствий на решение дел, тех самых, кои существовали до присоединения сего края и о суждении тамошних чиновников в преступлении должностей по Литовскому статуту. Высочайше утвержденный доклад Сената. 1797. Сентября 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18147. С. 737–738.

464. Об оставлении евреев, жительствоющих в Киеве, в настоящем их положении. Именной [указ], объявленный Сенату министром внутренних дел. 1810. Января 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 31 (1810–1811). № 24098. – С.44–45.

465. Об открытии Волынского наместничества в городе Житомире. Сенатский [указ]. 1796. Сентября 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 23 (1789 – 6 ноября 1796). № 17512. С. 940.

466. Об открытии губернских присутственных мест в Харькове. Сенатский [указ]. 1780. Декабря 9 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20 (1775–1780). № 15097. С. 1023–1024.

467. Об уничтожении в возвращенных от Польши губерниях должностей: подкомориев, коморников, возных и хорунжих. Именной [указ], данный Сенату. 1832. Января 11 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. 7 (1832). № 5068. С. 8.

468. Об уничтожении в малороссийских губерниях должностей подкомориев, коморников, возных и хорунжих. Именной [указ], данный Сенату. 1834. Января 16 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1835. Т. 9: Ч. 1 (1834). № 6718. С. 42.

469. Об утверждении распоряжений Виленского губернского правления относительно размежевания и

производства дел имений казенных и пожалованных. Сенатский [указ]. 1818. Апреля 1 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 35 (1818). № 27333. С. 190–195.

470. Об учреждении апелляционного нормального суда в губернском городе Гродненской губернии. Именной [указ], объявленный Сенату министром юстиции. 1815. Ноября 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 33 (1815–1816). № 26001. С. 380–381.

471. Об учреждении в Гродненской губернии особенных судов для размежевания земель. Сенатский [указ]. 1811. Мая 29 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 31 (1810–1811). № 24655. С. 667–668.

472. Об учреждении в двух Литовских губерниях главных судов и об упразднении Волынского и Литовского надворных судов. Именной [указ], данный Сенату. 1801. Декабря 31 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 26 (1800–1801). № 20096. С. 874–875.

473. Об учреждении в Подольской губернии апелляционного нормального суда на том же основании, как Высочайшим рескриптом 19 ноября 1815 года повелено учредить таковой суд в Гродненской губернии. Положение Комитета министров. 1818. Декабря 22 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 35 (1818). № 27593. С. 646.

474. Об учреждении временного департамента при Волынском главном суде. Именной [указ], объявленный Сенату министром юстиции. 1808. Июля 20 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30 (1808–1809). № 23169. С. 448.

475. Об учреждении временного департамента при Подольском главном суде. Именной [указ], объявленный министром юстиции. 1808. Ноября 11 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 30 (1808–1809). № 23351. С. 679.

476. Об учреждении при Волынском главном суде временного департамента. Именной [указ], данный Сенату. 1820. Июня 9 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 37 (1820–1821). № 28308. С. 349–350.

477. Об учреждении при Волынском главном суде нового временного департамента. Именной [указ], данный Сенату. 1826. Марта 26 // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 1 (12 декабря 1825–1826). № 213. С. 314–315.

478. Об учреждении надворного суда в Волынской губернии. Именной [указ], данный Сенату. 1797. Сентября 27 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18165. С. 753.

479. Об учреждении фискалов в Подольской, Волынской, Минской, Литовской и Киевской губерниях. Именной [указ], данный Сенату. 1799. Января 25 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 25 (1798–1799). № 18826. С. 541.

480. Общее обозрение губерний, с обозначением: когда состоялись о них штаты, по какому разряду положены оклады, какое по губерниям и уездам находится число присутственных мест и какая сумма вообще на каждую губернию по штату определена. Таблица II, с примечаниями // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). С. 396–398.

481. Общий штат губернских и уездных присутственных мест с показанием окладов чиновникам, положенным по первому разряду в 35, по второму разряду в 7 губерниях, означенных в таблице II с показанными в примечаниях к оной исключениями. Таблица I // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). С. 393–395.

482. Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / Изд. под ред.

Н. Дубровина. Вып. 2. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1889. 551 с.

483. Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / Изд. под ред. Н. Дубровина. Вып. 5. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1892. 524 с.

484. Россия. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / Изд. под ред. Н. Дубровина. Вып. 6. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1895. 555 с.

485. Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций / Пер. с польского. Санкт-Петербург, 1810. 382 с.

486. С приложением генеральных правил, данных межевой комиссии и Высочайше утвержденного реестра о ценах на продажу земель в губерниях и провинциях. Манифест о генеральном размежевании земель во всей империи. 1765. Сентября 19 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 17 (1765–1766). № 12474. С. 329–339.

487. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

488. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

489. Устав Воинский. 1716. Марта 13 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 5 (1713–1719). № 3006. С. 203–453.

490. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи, часть первая. 1775. Ноября 7 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния

собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 20 (1775–1780). № 14392. С. 229–304.

491. Штат для существующих в губерниях: Гродненской, Виленской и Подольской губернских нормальных или межевых апелляционных судов. Дополнение IV к № 29431. 1823. Апреля 18 // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). С. 202.

б) Довідкові видання

492. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 / Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2003. 480 с.

493. Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду / Авт.-упоряд.: Н. Сабадіна, Л. Гордійчук, Н. Сидорук; Уклад. покаж.: Н. Сабадіна, Л. Гордійчук; Наук. ред. Ю. Легун. Державний архів Вінницької області. Вінниця, 2010. 378 с.

494. Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду / Ред. кол.: Рафальський І. О. (голова), Будішевська В. В. (секрет.), Бовсунівська О. Г., Кондратюк Р. Ю., Кордон М. В., Корнатовська Н. Ф., Мироненко Л. В., Мокрицький Г. П., Савченко Н. М., Шимченко Н. Г., Франц Т. М., Ярмошик І. І. Упорядн.: Бовсунівська О. Г., Будішевська В. В., Дідківська В. А., Кондратюк Р. Ю., Кравчук Н. Г., Рафальський І. О., Шимченко Н. Г. Державний комітет архівів України. Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. 164 с.

495. Державний архів Одеської області. Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду: спеціальний довідник / Авт.-упорядн. В. Ю Алексеева-Вітте; Наук. ред. Л. Г. Білоусова, Л. П. Дузь; Ред. кол. І. І. Ніточко (голова) та ін. Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Вид. 2-ге, доповн. Одеса: Астропринт, 2008. 296 с.

496. Державний архів Рівненської області. Путівник. Т. 1: Фонди періоду до вересня 1939 року / Авт.-упоряд.: Л. Леонова (відп. упоряд.), О. Нікітюк, В. Марчук, О. Прищепа; Уклад. покаж.: В. Луц, О.

Морозова, О. Нікіт'юк, Л. Пилипчук; Наук. ред. В. Шандра. Рівне, 2011. 425 с.

497. Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року / Авт.-упорядн.: Олег Качковський (керівник), Юрій Руденко, Євген Франкевич; Гол. ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред. тому), В. М. Волковинський, Л. В. Гурбова, Л. А. Дубровіна, Л. Я. Заїка, Ю. Я. Кулініч, І. Ф. Курас, В. С. Лозицький, І. Б. Матяш, Н. В. Маковська, О. В. Музичук, А. І. Неділя, К. Є. Новохатський, О. С. Онищенко, Г. В. Папакін, Д. І. Пельц, П. Я. Слободянюк, В. А. Смолій, Д. В. Табачник, Н. О. Топішко. Державний комітет архівів України; Державний архів Хмельницької області. Київ, 2003. 389 с.

498. Материалы для истории Подольской губернии [Время генерал-губернатора М. Н. Кречетникова (1791–1793)]. Б. м., 1885. 318 с.

499. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова. 1802 г. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1802. 514 с.

500. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова. 1803 г. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1803. 569 с.

501. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова. 1804 г. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1804. 649 с.

502. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1806: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1806. 492 с.

503. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1807: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1807. 511 с.

504. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1808: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1808. 532 с.

505. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1809: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1809. 496 с.

506. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1810: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1810. 504 с.

507. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1811: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1811. 512 с.

508. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1812: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1812. 519 с.

509. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1813: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1813. 527 с.

510. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1814: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1814. 546 с.

511. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1815: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1815. 532 с.

512. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1816: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1816. 540 с.

513. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1818: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе

роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1818. 548 с.

514. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1819: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1819. 552 с.

515. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1820: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1820. 568 с.

516. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1821: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1821. 570 с.

517. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1822: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1822. 428 с.

518. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1823: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1823. 448 с.

519. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1824: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1824. 464 с.

520. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1825: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1825. 483 с.

521. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1826: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1826. 502 с.

522. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1827: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1827. 519 с.

523. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1828: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1828. 527 с.

524. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1829: В 2-х ч. Ч. 2: содержащая в себе роспись чиновным особам, в губерниях обретающимся. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1829. 548 с.

525. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1836 г.: В 2-х ч. Ч. 2. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1836. 448 с.

526. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837 г.: В 2-х ч. Ч. 2. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1837. 513 с.

527. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1838 г.: В 2-х ч. Ч. 2. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1838. 488 с.

528. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1840 г.: В 2-х ч. Ч. 2. Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1840. 445 с.

529. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 222 с.

530. Статистическое описание Киевской губернии / Изданное Иваном Фундуклеем. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1852. 578 с.

в) Мемуари

531. Батурич П. С. Записки // Голос минувшего. № 4–6 (апрель–июнь 1918). Москва, 1918. С. 173–210.

532. Вигель Ф. Ф. Воспоминания Ф. Ф. Вигеля. В 3-х томах: Т. 2, ч. III. Москва, 1864. 186 с.

533. Долгорукий И. М. Дневник путешествия в Киев 1817 г. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1870. Кн. 2. Отд. 2. С. 97–306.

534. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. 1891. Т. 32. С. 255 – 268 .

III. ЛІТЕРАТУРА (монографії, наукові статті, нариси, публіцистика)

535. Ададуров В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 року // Краєзнавство. 2012. № 4. С. 33–42.

536. Акманов А. И. Межевые работы на башкирских землях в конце XVIII–XIX вв. // Вестник Башкирского университета. 2012. Т. 17. № 1(1). С. 731–733.

537. Алексеева Е. В. Диффузия европейских инноваций в России (XVIII – начало XX в). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 368 с.

538. Андреевский И. Русское государственное право. Т. 1. Введение, ч. 1. О правительстве. Санкт-Петербург; Москва: М. О. Вольф, 1866. 506 с.

539. Андриевский А. Архивная справка о составе киевского общества в 1782–1797 гг. // Киевская старина. 1894. Кн. 2. С. 192–203.

540. Аннерс Е. История европейского права / Пер. со швед. М.А. Исаева. Ин-тут Европы РАН. Москва: Наука, 1994. 397 с.

541. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.

542. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: ТзОВ «Видавництво Астон», 2007. 512 с.

543. Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». Вип. 2 (1). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. С. 19–25.

544. Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». Вип.2. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 4–9.

545. Бартенев П. Осьмнадцатый век. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1869. 544 с.

546. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва: Стелс, 1995. 304 с.

547. Беклешов Александр Андреевич // Русский биографический словарь А. А. Половцова. Т. 2: Алексинский–Бестужев-Рюмин. Санкт-Петербург, 1900. С. 671–673.

548. Бельдова М. В. Межевые суды // Государственность России. Словарь-справочник. Кн. 3: А–П. Москва: Наука, 2001. 446 с.

549. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва, 1879. 728 с.

550. Бербэнк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под ред. А.И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004. С. 320–358.

551. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. Санкт-Петербург: типо-лит. К. А. Пентковского, 1905. 366 с.

552. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.

553. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М. Крисань. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.

554. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Київ, 1928. Т. 1. 336 с. Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) // Вибрані твори: У 3 т. Т. 2: Юридичні праці. Київ, 2006. С. 286–353.

555. Вицын А. Краткий очерк управления в России от Петра Великого до издания Общего учреждения министерств. Казань: И. В. Дубровин, 1855. 299 с.

556. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглобина, Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев, 1907. 714 с.

557. Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва, 2016. 1930 с.

558. Ворончук І. О. Возний // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2003. С. 601–602.

559. Ворончук І. О. Підкоморський суд // Енциклопедія історії України. – Т. 8: Па-Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2011. С. 236–237.

560. Воропанов В. О персональном составе судебных коллегий Тобольской и Томской губерний в первой четверти XIX в. // Научный сборник Уральской академии государственного управления: политология, обществознание, экономика, право. 2011. № 2. С. 251–259.

561. Воропанов В. Состав коллегий уездных и окружных судов в Тобольской и Томской губерниях в первой четверти XIX в. // Вестник Томского государственного университета. 2017. № 418. С. 71–77.

562. Герман И. История русского межeverия: Курс. Москва: типо-лит. В. Рихтер, 1910. 302 с.

563. Гессен И. В. Судебная реформа. Санкт-Петербург, 1905. 267 с.

564. Гессен И. В. История русской адвокатуры: В 3 т. Т. 1: Адвокатура, общество и государство: 1864–20/XI. 1914. Москва, 1914–1916. 623 с.

565. Горбачевский Н. И. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильна: В тип. А. И. Зака, 1874. 397 с.

566. Горизонтов А. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Издательство «Индрик», 1999. 272 с.

567. Горобець В. М. Немирич Юрій // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2010. С. 364.

568. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. Т. I. Москва: Имп. о-

во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1913. 472 с.

569. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. II. Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. 303 с.

570. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева, 1866. 284 с.

571. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Политика, история и администрация. Критические и политические статьи. Санкт-Петербург: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 515 с.

572. Градовский А. Начала русского государственного права. Том III. Органы местного управления. Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1883. 384 с.

573. Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II. Санкт-Петербург: Рус. скоропеч., 1910. 396 с.

574. Гриффитс Д. Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России // Екатерина II и ее мир. Статьи разных лет. Москва: Новое литературное обозрение, 2013. С. 251–280.

575. Гурбик А. Статути Великого Князівства Литовського 1529, 1566, 1588 // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2012. С. 834–836.

576. Гурбик А. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2009. С. 382.

577. Гурбик А. Домініальний суд // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», – К., 2004. – С.443.

578. Гурбик А. Референдарський суд // Енциклопедія історії України. – Т. 9: Прил-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2012. С. 180–181.

579. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) Київ, 1994. 48 с.

580. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор / Пер. З. Борисюк. Наукова редакція Валентина Шандра, Наталя Яковенко. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 3–48.

581. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.

582. Джаншиев Г. А. Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды. Москва: Тип. М. П. Щепкина, 1891. 364 с.

583. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1875. 508 с.

584. Дитятин И. Устройство и управление городов России. Т. 2. Ярославль, 1877. 565 с.

585. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. Москва: В Унив. тип., 1859. 580 с.

586. Долбиллов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.

587. Долгих А. Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи // Российская история. 2013. № 3. С. 74–84.

588. Дубровіна А. Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). Київ: КДУ, 1966. 111 с.

589. Дятлов В. А. Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере Пензенской и Саратовской губерний) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. 2012. № 27. С. 601–604.

590. Емельянова И. А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань, 1962. 46 с.

591. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с.

592. Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917. (Историко-правовое исследование). Москва: Наука, 1983. 152 с.

593. Ефремова Н. Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: Историко-правовое исследование. Москва: Наука, 1993. 192 с.

594. Ефремова Н. Н. Становление и развитие судебного права в России XVIII – начала XX в. Москва: РУДН, 2007. 267 с.

595. Ефремова Н. Н. Периодизация истории становления и развития судебных органов в Российской империи (XVIII – первая половина XIX в.) // История государства и права. 2010. № 13. С. 32–34.

596. Єсютін С. М. Хмельницький // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2013. С. 388.

597. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. Новая серия. Ч. 49. [№ 2]. Февраль. С. 265–315; Ч. 50 [№ 3]. Март. С. 88–120; Ч. 50 [№ 4]. Апрель. С. 314–355; Ч. 51 [№ 5]. Май. С. 1–60; Ч. 52 [№ 7]. Июль. С. 1–43.

598. Завальнюк К., Журавлівський І. З історії вінницького міського самоуправління // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 192–195.

599. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.

600. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.

601. Звягинцев А. Г., Орлов Ю. Г. От первого прокурора России до последнего прокурора Союза. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 383 с.

602. Иванов К. Роль военных топографов в колонизации «русского Туркестана» // Ab Imperio. 2020. № 1. С. 91–129.

603. Источниковедение: учеб. пособие / И.Н. Данилевский, Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, С. И. Маловичко, М. Ф. Румянцева, О. И. Хоруженко, Е. Н. Швейковская; отв. ред. М. Ф. Румянцева. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 685 с.

604. Ільїн О. Зміни в судустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 23–28.

605. Кавелин К. Основные начала русского судустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Москва: тип. А. Семена, при Имп. Мед.-хирург. акад., 1844. 191 с.

606. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. Москва: типография П. П. Рябушинского, 1914. 339 с.

607. Каманин И. М. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. 93 с.

608. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). Москва: РГУ, 2001. 575 с.

609. Каменский А. Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Под ред. А.И. Миллера. Москва: Новое издательство, 2004. С. 115–139.

610. Каменский А. Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. Москва: Новое литературное обозрение, 1999. 328 с.

611. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.

612. Карліна О. Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. 2011. Вип. 87. С. 50–54.

613. Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19 (1). Київ, 2009. С. 492–504.

614. Карнишина Н. Западные губернии Российской империи: проблемы государственно-правового устройства // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2012. № 1. С. 14–19.

615. Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петроград: Сенатская типография, 1916. 628 с.

616. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций. Москва: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. 974 с.

617. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 198 с.

618. Ковальова С. Г. Коморник // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2007. С. 488.

619. Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.: Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С.429–526.

620. Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.: Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн.: Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 353–522.

621. Колмаков Н. М. Старый суд // Русская старина. 1886. Кн. 12. С. 511–544.

622. Колпакиди А. И., Серяков М. А. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Нева», 2002. 736 с.

623. Коробович А. Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII–XIX вв.) // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 104–110.

624. Короленко В. Г. История моего современника // Собрание сочинений в 8 т.: Т. 6: Кн. 1. Москва: Правда, 1953. 336 с.

625. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1989. 185 с.

626. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. Санкт-Петербург, 1906. 720 с.

627. Кукушкина Е. Д., Шишкин А. Б. Батурин Пафнутий Сергеевич // Словарь русских писателей XVIII века. Вып.1 (А–И). Ленинград: Наука, 1988. С. 68–70.

628. Курис Иван Онуфриевич // Русский биографический словарь А. А. Половцова. Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер. Санкт-Петербург, 1903. С. 605

629. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 8. С. 341–403.

630. Лаппо-Данилевский А. Собрание и свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург, 1898. 144 с.

631. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). Санкт-Петербург, 1909. 651 с.

632. Лобанова А. А. Система подготовки межевых кадров в России в XIX – начале XX веков // Сибирский педагогический журнал. 2013. № 1. С. 50–53.

633. Лучинский Г. Фискалы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 36: Финляндия-Франкония. Санкт-Петербург, 1903. С. 41–42.

634. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с английского Н. Л. Лужецкой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. 976 с.

635. Малиновский Ф. А. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. Санкт-Петербург, 1844. 168 с.

636. Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / Відп. ред. І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: ВГЛ «Обрії», 2013. 352 с.

637. Маркевич О. В. Феномен М. І. Комбурля або хроніка правління волинського губернатора //

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. № 19. С. 59–72.

638. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914 / Наук. ред. Н. Риндюк; Переклад Н. Комарової, М. Єгорченко. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2016. 416 с.

639. Мигунова. Т. А. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. Монография. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. 412 с.

640. Мигунова Т. А. «Для умножения порядка и беспрепятственного течения правосудия...». Административно-судебная реформа Екатерины II: монография. Москва: NONA VENE, 2008. 560 с.;

641. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. Харьков, 1895. 324 с.

642. Милорадович Г. Рядная приданому, данному графом Ильею Андреевичем Безбородько за дочерью его Клеопатрою Ильиничною, которая вышла в замужество за князя Александра Яковлевича Лобанова-Ростовского в ноябре 1811-го года // Киевская старина. 1888. № 8. Отд. 3. С. 45–46.

643. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 1. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 896 с.

644. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2018. 912 с.

645. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. Москва: Издательство Московского университета, 1998. 272 с.

646. Некрасов Ф. Г. Межевание земель в России: (Межевые законы): Конспект. Москва, 1915. 141 с.

647. Нечкина М. (Ред.). Декабристы. Биографический справочник. Москва: Наука, 1988. 450 с.

648. Німчук В. В., Яковенко Н. М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). / Упорядники: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова,

В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. Київ, 1991. С. 5–56.

649. Новицкий И. П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. Киев: В унив. тип., 1871. 31 с.

650. Окиншевич А. Центральні установи Україн-гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч. 1–2. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929, 1930.

651. Омельченко О. А. «Законная монархия» Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России. М.: Юрист, 1993. 428 с.

652. Павленко Н. И. Идеи абсолютизма в законодательстве XVIII в. // Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н. М. Дружинина, Н. И. Павленко, Л. В. Черепнина. Москва: Наука, 1964. С. 389–427.

653. Павленко Н. И. Екатерина Великая. Москва: Молодая гвардия, 2003. 495 с.

654. Павлова-Сильванская М. П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н. М. Дружинина, Н. И. Павленко, Л. В. Черепнина. Москва: Наука, 1964. С. 460–491.

655. Павлюк В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 154–165.

656. Падох Я. Грунтове судочинство Україн-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. Львів, 1994. 189 с.

657. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / Відп. ред. Калинович В. І. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1967. 180 с.

658. Пергамент М. Я., Нольде А. Э. Обзорение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний. Санкт-Петербург, 1910. 64 с.

659. Петренко О. С. Брацлавське намісництво. Вінниця: Велес, 2001. 328 с.

660. Петренко О. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан

збереження, значення та перспективи вивчення // Архіви України. 2012. № 1 (277). С. 78–110.

661. Петренко О. Привілей Станіслава Потоцького громаді греків, сербів і волохів міста Могилева 1774 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 92–97.

662. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка / Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана. Київ: Критика, 2019. 394 с.

663. Писарькова Л. Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. 1995. № 4. С. 147–158.

664. Писарькова Л. Ф. К истории взяток в России (по материалам «секретной канцелярии» кн. Голицыных 1-й половины XIX в.) // Отечественная история. 2002. № 5. С. 36–45.

665. Писарькова Л. Ф. Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 743 с.

666. Прищепа О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. 2002. Вип. 5. С. 128–132.

667. Радомысль // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Т. 13: Проклятие-Иосиф Сарагосси. Санкт-Петербург, 1912. С. 271.

668. Раскин Д. И. Предисловие // Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. Т. 1. Высшие государственные учреждения. Санкт-Петербург: Наука, 1998. С. 7–8.

669. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. Москва: Госстатиздат, 1956. 352 с.

670. Резнік О. І. Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 року // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 49. С. 127–132.

671. Рыжов Д. С., Ильичев В. В., Пузанов Ю. П. Результативность и эффективность сенаторских ревизий как средства надзора за деятельностью административных и правоохранительных органов XIX

– начала ХХ вв. // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2006. № 4 (32). С. 72–78.

672. Русов С. Вольнские записки. Санкт-Петербург, 1809. 240 с.

673. Самоквасов Д. Я. История русского права. Москва, 1906. 595 с.

674. Святоцька В. Адвокатура в Україні за магдебурзьким правом // Право України. 2006. № 7. С. 125–130.

675. Сас П. М. Ординації // Енциклопедія історії України. Т. 7: Мл-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2010. С. 628.

676. Сас П. М. Війт // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2003. С. 555.

677. Семёнова Н. А., Любичанковский С. В. Оренбургские вице-губернаторы в первой половине XIX века: функции, полномочия, персональный состав и факторы карьеры // Новый исторический вестник. 2019. № 1 (59). С. 20–41.

678. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000. 120 с.

679. Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. Одесса, 1911. 293 с.;

680. Смирнов Г. С., Смирнов С. С. Организация генерального межевания в России // Социум и власть. 2009. № 1 (21). С. 104–110.

681. Смирнов Г. С., Смирнов С. С. Организация специального межевания в России // Социум и власть. 2010. № 1 (25). С. 106–111.

682. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / Пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ: Дух і Літера, 2012. 460 с.

683. Станислава святого орден // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 31: София-Статика. Санкт-Петербург, 1900. С. 419.

684. Старченко Н. Умоцovanі-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Социум. Альманах соціальної історії. Київ, 2002. Вип. 1. С. 111–144.

685. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. 510 с.

686. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 503 с.

687. Тихомиров М., Епифанов П. Соборное уложение 1649 года: Учебное пособие для высшей школы. Москва: Издательство Московского университета, 1961. 444 с.

688. Троцина К. Историческое развитие судостройства в России от времен Великого Князя Иоанна III до наших дней. Киев: Университетская типография, 1847. 353 с.

689. Троцина К. История судебных учреждений в России. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Веймара, 1851. 388 с.

690. Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с английского М. Д. Долбилова при участии Ф. Л. Севастьянова. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с.

691. Філінюк А., Задорожнюк А. Литовські статuti в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? // *Ukraina Lithuanica*. 2013. Т. 2. С. 177–192.

692. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / Пер. з французької П. Таращук. Київ: Основи, 1998. 392 с.

693. Хададова Ф. Основні напрями діяльності Житомирського міського магістрату (кінець XVIII–40-і рр. XIX ст.) // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2013. № 6. С. 267–269.

694. Хададова Ф. До питання виборів у міські магістрати Волині (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // *Часопис української історії*. 2013. Вип. 27. С. 16–21.

695. Хададова Ф. До питання про міські магістрати Волині (кінець XVIII –60-ті роки XIX ст.) // Матеріали V Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: Збірник наукових праць. Житомир, 2012. С. 128.

696. Хададова Ф. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 17. С. 173–178.

697. Черкаський І. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. Вип. 2. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1926. С. 176–197.

698. Черкаський І. Судові реформи гетьмана гр. К.Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія: В 2 т. Т. 1. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927. С. 760–778.

699. Чистяков О. И. Введение. 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков / Под ред. Е. И. Индова. В 9 т. Т. 5: Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юридическая литература, 1987. С. 167–170.

700. Чистяков О. И. Комментарий // Российское законодательство X–XX веков / Под ред. Е. И. Индова. В 9 т. Т. 5: Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юридическая литература, 1987. С. 295–321.

701. Шандра В. С. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 85–91.

702. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.

703. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 143–158.

704. Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.:

структура та судові практики // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 83–96.

705. Шандра В. С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 279–318.

706. Шандра В. С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. 2009. Вип. 3. С. 191–204.

707. Шандра В. С. Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні 19 – початку 20 ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 17. Київ, 2009. С. 195–211.

708. Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / Наук. ред. О. П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с.

709. Шандра В. С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 5–13.

710. Шандра В. С. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років) // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), В. С. Шандра (наук. ред.), В. В. Шевченко (заст. відп. ред.), О. І. Гуржій, В. І. Милько (відп. секретар), С. М. Борчук, В. С. Великочий, Я. В. Верменич, О. В. Добржанський, Т. В. Ковальчук, І. А. Коляда, В. П. Коцур, О. Є. Лисенко; Авт. кол.: Н. І. Бацак, О. А. Вільшанська, Т. С. Водотика, Ю. І. Глизь, І. В. Довжук, О. М. Донік, І. А. Коляда, О. О. Крижановська, О. В. Лисенко, В. Б. Любченко, В. І. Милько, В. Б. Молчанов, О. П. Реєнт (кер. авт. кол.), В. С. Шандра, В. В. Шевченко, О. Б. Шляхов. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України., 2019. С. 28–77.

711. Шевчук А. Інтеграція інституції адвокатури Речі Посполитої до російської судової системи Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк: Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2012. № 10. С. 96–105.

712. Щербина В. Київ в 20-х роках XIX століття // Україна: науковий двохмісячник українознавства. № 3. Київ: Державне видавництво України, 1925. С.112–118.

713. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.

714. Шильдер Н. К. Император Павел Первый: историко-биографический очерк: с портретами, видами, планами и автографами. Санкт-Петербург: А. С. Суворин, 1901. 606 с.

715. Экземплярский А.В. Булгаков Яков Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 4^а: Бос-Бунчук. Санкт-Петербург, 1891. С. 893–894.

716. Яновский А. Подкоморский суд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 24: Повелительное наклонение-Полярные координаты. Санкт-Петербург, 1898. С. 86–87.

717. Bilenky S. Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. 489 pages.

718. Gut P. Organizacja sądownictwa w Pruskiej Prowincji Pomorze w latach 1806/1808–1848/1849. Szczecin, 2002. 249 s.

719. Gut P. Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849. Warszawa-Szczecin, 2013. 435 s.

720. Rosner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego – próba zarysowania problemu // Sprawiedliwość naprawcza: idea, teoria, praktyka. Warszawa, 2005. S. 37–58.

IV. ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, АВТОРЕФЕРАТИ

721. Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво на українських землях (1795–1917 рр.): дис... доктора іст. наук: 07.00.06 / Бойко-Гагарін Андрій Сергійович. Переяслав, 2021. 600 с.

722. Галанов М. Политика Российского самодержавия и позиция Русской православной церкви в отношении католиков и униатов в годы царствования Павла I: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Архангельск, 2014. 49 с.

723. Дегтярьов С. Матеріали повітових судів Лівобережної України як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2008. 22 с.

724. Мигунова Т. А. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве». Владимир, 2008. 50 с.

725. Омельченко О. А. Монархия просвещенного абсолютизма в России (Политическая доктрина – Правовая политика – Государственные реформы): дис... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Омельченко Олег Анатольевич. Москва, 2001. 398 с.

726. Панин Е. Е. Уездные суды Российской империи в первой половине XIX века (по материалам мордовского края): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Саранск, 2006. 23 с.

727. Саражина Р. Судебная система в Западной Сибири в имперской политике в конце XVIII – середине XIX вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Омск, 2011. 23 с.

728. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2006. 19 с.

729. Трояновский К. В. Политика Российской империи в отношении беспоместной шляхты западных губерний. 1795–1870 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Санкт-Петербург, 2018. 23 с.

V. ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

730. Боханов А. Н., Горинов М. М. История России с начала XVIII до конца XIX века /Отв. редактор А.Н. Сахаров. Москва: АСТ, 2001. 543 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1046354/grant/> (дата звернення: 21.10.2018)

731. Ворончук И. О. «Влекло по мере» 1557 года в Великом княжестве Литовском (к вопросу украинской метрологии). URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/3969-velochil-pomira-1557-roku-u-velikommu-knjazivstvi-litovskomu-do-pitannja-ukrayinskoyi-metrologiyi.html> (дата звернення: 20.02.2018)

732. Галанов М. Станислав Сестренцевич и деятельность Римско-Католического Департамента в 1797–1800 гг. // Клио. 2011. URL: <http://naukarus.com/stanislav-sestrentsevich-i-deyatelnost-rimsko-katolicheskogo-departamenta-v-1797-1800-gg> (дата звернення: 20.07.2017)

733. Загоскин Н. П. Очерк истории смертной казни в России. Речь, читанная на годичном акте Императорского Казанского университета // Известия и ученые записки Казанского Университета. 1892. № 1. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum2363/item2367.html> (дата звернення: 20.08.2018)

734. Каменский А. Б. «Царство разума» и «еврейский вопрос»: Как Екатерина Вторая вводила черту оседлости в Российской империи. URL: <http://ekaterina-ii.niv.ru/ekaterina-ii/history/kamenskij-carstvo-razuma-i-evrejskij-vopros.htm> (дата звернення: 20.07.2011)

735. Минигалеев Р. Р. Формирование корпуса оренбургского гражданского чиновничества в последней трети XVIII – начале XIX в. // Общество: философия, история, культура. 2016. № 7: URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2016/7/history/minigaleev.pdf (дата звернення: 10.04.2018)

736. Музыка А., Пуйко В. Тілесні покарання // Юридична енциклопедія. URL: http://leksika.com.ua/13710425/legal/tilesni_pokarannya (дата звернення: 10.06.2019)

737. Попелюшко В. О. Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. № 2 (14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16pvontu.pdf> (дата звернення: 3.04.2020)

738. Рудев М. Реформи межевання и межевого суда в XVIII веке: проблемы и результаты // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – №4 (28). URL: <http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf> (дата звернення: 3.03.2018)

739. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_05.htm (дата звернення 17.02.2019)

740. Тюстин А. В. Пензенские губернаторы. Пенза, 2001. URL: <http://www.corpus2.narod.ru/gubernator.htm> (дата звернення: 5.05.2018)

741. Minakowski M.J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina. URL: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410> (дата звернення: 12.04.2019)

742. Prawa Kardynalne 1768 r. URL: https://documen.site/download/2prawa-kardynalne-1_pdf (дата звернення: 12.12.2018)

743. Talson R. Karolina Vitgenshteyn [Carolina Wittgenshtein]. URL: <https://www.proza.ru/2011/08/02/1072> (дата звернення: 14.01.2019)

744. Ułaszanówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 15, cz. 2. S. 674. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/674 (дата звернення: 14.10.2019)

745. Wyczółki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 14. Warszawa, 1880–1914. S. 76. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIV/76 (дата звернення: 14.10.2019)

ДОДАТКИ

Таблиця 2.2.1.
Запровадження установ в губерніях Правобережної
України за «Учреждениями для управления губерний
Всероссийской империи»¹

№ з/п	Губернія	Дата заснування чи перетворення	Дата відкриття
		У дужках вказані номери указів за ПСЗРИ	
1.	Київська	16 вересня 1781 р. (15228)	9 січня 1782 р. (15335)
2.	Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17112)	20 лютого 1796 р. (17448)
3.	Подільська	5 липня 1795 р. (17352)	1 травня 1796 р. (17467)
4.	Волинська	5 липня 1795 р. (17352)	6 серпня 1796 р. (17512)

Таблиця 2.6.1.
Склад Волинського надвірного суду²

Звання чинів	Число людей	Жалування одному (руб.)
Надвірний суддя 6 класу	1	1000
Надвірний радник	2	600
Надвірний асесор 9 класу	2	375
Секретар	2	300
На перекладачів та інших канцелярських чинів, служителів та на витрати	–	2500
Загалом		6050

¹ Григорьев В. Реформа местного управления... – С.311–312.

² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44; Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – С.398.

**Таблиця 3.1.1.
Судді повітових судів Волинської губернії (1797–1829)³**

№	Повіт	1797 р. ⁴	1802 р. ⁵	1805 р. ⁶	1808 р. ⁷	1811 р. ⁸
1.	Володимир-Волинський	Стольник Ю. Радзимінський (1805 р. – колезький асесор)			Підстолай П. Радзимінський	Ф. Козловський
2.	Дубенський	староста Демидовський К. Головинський	А. Яловицький	підстолай В. Торшенський		Чесник Ф. Гулевич
3.	Житомирський	регент А. Трипольський		К. Єзерський		С. Ваварін
4.	Заславський	писар земський П. Соколовський			А. Коссовський	Ю. Лесецький
5.	Ковельський	С. Коссаковский		Т. Закашевський	Д. Ясинський	А. Седлиський
6.	Кременецький	коморник К. Хобринський	Ф. Кадлубиський	М. Пржилуський	П. Соколовський	
7.	Луцький	шамбелян Щ. Кобилінський	Я. Маєвський	І. Тележинський		А. Гулевич
8.	Новоград-Волинський	Вакансія	А. Зборовський	А. Ізбицький	Я. Івановський	колишніх польських військ хорунжий Р. Козловський
9.	Овруцький	І. Омединський	І. Потоцький	Н. Барановський	К. Виговський	Н. Барановський
10.	Острозький	А. Чарнецький	І. Кадлубиський	С. Душинський		Ф. Щепковський
11.	Рівненський	хорунжий Галицький Д. Богдасевський	Ю. Грохольський		Я. Грохольський	К. Грохольський
12.	Старокостянтинівський	М. Дзегтвський (з 1805 р. – колезький реєстратор)			К. Хоментовський	К. Жуковський

³ Дані за 1829 і 1830 рр. відсутні.

⁴ Попередні дані недоступні, інформація взята з: Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова. 1802 г. – С.264–269.

⁵ Месяцеслов. 1803 г. – Санкт-Петербург, 1803. – С.300–305.

⁶ Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1806. – С.465–473.

⁷ Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1809. – С.448–457.

⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 зв. – 36 зв.

Продовження

№	Повіт	1814 р. ⁹	1817 р. ¹⁰	1820 р. ¹¹	1823 р. ¹²	1826 р. ¹³
1.	Володимир-Волинський	Ф. Козловський				М. Немержицький
2.	Дубенський	Чесник Ф. Гулевич	К. Головинський			О. Шавловський
3.	Житомирський	С. Ваварін	К. Стефанський	І. Домбський ¹⁴		Е. Петров
4.	Заславський	Ю. Лесецький		Ф. Лобачевський		І. Клембовський
5.	Ковельський	А. Седлиський	М. Вольський			
6.	Кременецький	П. Соколовський	К. Стршало	П. Соколовський	І. Красвський	К. Собещанський
7.	Луцький	А. Гулевич		С. Липський	І. Бичковський	
8.	Новоград-Волинський	колишніх польських військ хорунжий Р. Козловський	Т. Глинський	Н. Щепковський		В. Фішер
9.	Овруцький	Н. Барановський	Ф. Сурін	Т. Рабштинський	В. Баранецький	Степанов
10.	Острозький	Ф. Щепковський	О. Єлонецький	П. Горлінський	К. Щепневський	П. Горлінський ¹⁵
11.	Рівненський	К. Грохольський	К. Богдашевський			
12.	Старокостянтинівський	К. Жуковський	М. Машковський	І. Буцен	Г. Шумський	І. Жуковський

⁹ Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.488–499.

¹⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13; Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.515–524.

¹¹ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.531–5419.

¹² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.

¹³ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1827. – С.473–480.

¹⁴ На виборах був обраний Е. Єзерський, але згідно указу Сенату він був задіяний у роботі головного суду, тому до вирішення справ мав бути І. Домбський.

¹⁵ Якщо в «Месяцеслове...» вказаний К. Гординський, то у формулярному списку вказаний Павло Горлінський (Держархів Рівненської обл. – Ф. 22. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.1 зв. – 2.).

Таблиця 3.1.2.
Підсудки повітових судів Волинської губернії
(1797–1829)¹⁶

№	Повіт	1797 р. ¹⁷	1802 р. ¹⁸	1805 р. ¹⁹	1808 р. ²⁰	1811 р. ²¹
1.	Володимир-Волинський	Ю. Просовський			В. Лесецький Ф. Козловський	К. Просовський П. Нежинський
		Каєтан Цишковський	В. Шумовський			
2.	Дубенський	Ю. Перетяткевич		М. Нагрозцький І. Рогозинський	Й. Вадзінський М. Яворський	
		Ф. Каддубинський	підстолий Грабовецький Б. Таржинський			
3.	Житомирський	І. Охоцький віце-регент К. Стефанський	Ф. Глембоцький		В. Желенський	І. Будзинський К. Стефанський
			Е. Вороніч	М. Трипольський		
4.	Заславський	хорунжий К. Рабчевський шамбелян В. Опачський	А. Коссовський		Й. Лисецький	Я. Цехонський К. Ястршембський
			В. Придущий	А. Слабек		
5.	Ковельський	хорунжий К. Вожинський К. Юрковський	Д. Ясинський І. Бурчик	К. Янішевський		О. Хаєнцький М. Вольський
				Й. Хасцький	А. Седлицький	
6.	Кременецький	колезький асесор К. Зіомецький коморник М. Козицький	В. Бентковський	Я. Хобржинський	І. Красовський	В. Пінинський
			Й. Подгорський			
7.	Луцький	М. Прушинський К. Фащевський	Я. Бачевський		С. Кршивицький І. Конопацький	
			І. Тележинський	К. Слоневський		

¹⁶ Дані за 1829 і 1830 рр. відсутні.

¹⁷ Попередні дані недоступні, інформація взята з: Месяцеслов. 1802 г. – С.264–269.

¹⁸ Месяцеслов. 1803 г. – С.300–305.

¹⁹ Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.465–473.

²⁰ Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448–457.

²¹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 зв. – 36 зв.

Продовження

8.	Новоград-Волинський	Т. Микулич				Ш. Конопацький	
		Л. Врочинський			Я. Ясеницький		
9.	Овруцький	М. Байковський Я. Дубравський	П. Биковський І. Трипольський	Т. Сурін Ян-Непомуцен Охоцький	П. Черняхівський І. Каленський	стольник Л. Краєвський Я. Тележинський	
10.	Острозький	К. Горлінський Ю. Душинський	К. Просовський А. Михайловський	Ф. Щенковський		колишніх польських військ ротмістр К. Дзякевич	
				В. Щавинський	відставний поручик В. Краєвський		
11.	Рівненський	Ю. Добржанський		К. Горлінський Л. Врочинський	К. Богдашевський М. Ратомський		
		Ю. Грохольський	М. Конопацький				
12.	Старокостянтинівський	Ф. Хоментовський К. Жуковський			А. Ротгаріус Й. Поплавський	А. Бурковський В. Волянський	

Продовження

№	Повіт	1814 р. ²²	1817 р. ²³	1820 р. ²⁴	1823 р. ²⁵	1826 р. ²⁶	
1.	Володимир-Волинський	К. Просовський		К. Яловицький А. Гржимала	І. Рудинський		
		В. Лисецький	М. Невмержицький		Д. Вазинський	К. Єловицький	
2.	Дубенський	Й. Водзінський М. Яворовський	І. Отфінівський			І. Левицький	І. Дубицький М. Бичковський
			Невровський	М. Яворський			
3.	Житомирський	І. Будзінський К. Стефанський	І. Добелевський		Ш. Немержицький ²⁷ В. Мочульський	губернський секретар А. Рикальський І. Шармінський	
			Е. Єзерський	В. Желенський			
4.	Заславський	В. Станевський		С. Цеценівський		В. Овсяний Р. Маршицький	
		І. Роман	Шумянський	Янішевський	Т. Ярмоцький		
5.	Ковельський	О. Хаєнський М. Вольський	Й. Осольський К. Цеховський	Ф. Станішевський			
				О. Івашкович	І. Чижевський		
6.	Кременецький	В. Пінінський Й. Подгорський	І. Краєвський О. Погоржельський	І. Непокійчицький Я. Каменський	К. Собошанський Л. Клембовський	С. Миліович Я. Каменський	
7.	Луцький	С. Кршвицький І. Конолицький	Михайло Чепирський		Риминський М. Конопацький	В. Трачевський Й. Липський	
			І. Бичковський	Й. Стаховський			
8.	Новоград-Волинський	Ш. Конопацький Я. Ясеницький	Й. Малаховський Трушовський	Е. Бардецький В. Фішер	Бронінський Я. Домбровський	К. Бохенський С. Трушковський	
9.	Овруцький	стольник Л. Краєвський Я. Тележинський	Павло Витовський		А. Рапштинський П. Барановський	А. Терлецький А. Прушинський	
			Б. Почентовський	К. Пліонсковський			

²² Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.488–499.

²³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13; Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.515–524.

²⁴ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.531–541.

²⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.

²⁶ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.473–480.

²⁷ На посаду було обрано втретє поспіль Ігнатія Добелевського, але так, як він був задіяний у Волинському головному суді, то до вирішення справ на посаді було схвалено Шимона Немержицького.

Продовження

10.	Острозький	колишніх польських військ ротмістр К. Дзякевич відставний поручик В. Краєвський	І. Котковський		І. Кемпінський (І. Клепінський ²⁸)
			К. Щепковський	Л. Крижановський	
11.	Рівненський	М. Ратомський К. Богдасhevський	В. Грохольський		
			А. Клечинський	А. Криницький	А. Клечинський
12.	Старокостянтинівський	А. Бурковський В. Волянський	Г. Буцен Ф. Квятковський	А. Камінський Л. Добецький	В. Камінський
					Хоментовський ²⁹

²⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф. 22. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.2 зв.

²⁹ Підсудками були обрані Станіслав Каменський і Ян Жеревський, але вони були задіяні в роботі Волинського головного суду, тому були схвалені Владислав Камінський і Станіслав Хоментовський.

**Таблиця 3.1.3.
Писарі (нотарі) повітових судів Волинської губернії
(1797–1829)**

№	Повіт	1797 р. ³⁰	1802 р. 31	1805 р. ³²	1808 р. 33	1811 р. ³⁴
1.	Володимир-Волинський	К. Новіцький	П. Нежинський			І. Рудинський
2.	Дубенський	М. Яворовський		Й. Водзінський	А. Фалковський	І. Отфінновський
3.	Житомирський	Я. Барановський	Й. Горшковський		І. Добелєвський	Ф. Трипольський
4.	Заславський	Ю. Жуковський	А. Сла- век	Й. Лисецький	Ю. Бурковський	
5.	Ковельський	А. Седиський			П. Пухальський	
6.	Кременецький	А. Кожуховський	Я. Хобржанський	Т. Борковський	К. Стржалка	Я. Каменський
7.	Луцький	І. Кавецький				І. Бичковський
8.	Новоград-Волинський	М. Крчинський	Я. Ясиницький		О. Молоховський	
9.	Овруцький	Ю. Зіолковський	Т. Сурін	Й. Соболевський	Ш. Равштинський	Я. Сурін
10.	Острозький	Ф. Щепковський		А. Кальчицький	О. Черницький	
11.	Рівненський	Т. Вишнівський	Брачинський	К. Богданцевський	А. Калечинський	
12.	Старокостянтинівський	М. Мошковський			Волянський	А. Шумський

³⁰ Попередні дані недоступні, інформація взята з: Месяцеслов. 1802 г. – С.264–269.

³¹ Месяцеслов. 1803 г. – С.300–305.

³² Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.465–473.

³³ Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448–457.

³⁴ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 зв. – 36 зв.

Продовження

№	Повіт	1814 р. ³⁵	1817 р. ³⁶	1820 р. ³⁷	1823 р. ³⁸	1826 р. ³⁹
1.	Володимир-Волинський	І. Рудинський		В. Цешковський	Д. Бестковський	В. Цешковський
2.	Дубенський	І. Отфінівський	М. Петриковський		І. Дубинський	А. Ридлінський
3.	Житомирський	І. Добелевський	Бечковський	І. Шаржинський	Куклинський	Й. Поляновський
4.	Заславський	Ю. Бурковський	С. Цецієвський	Й. Яргоцький	В. Овсяний	С. Келчевський
5.	Ковельський	С. Бржеський	І. Чижевський		Й. Будвила	
6.	Кременецький	Я. Каменський	К. Собецанський	Л. Клембовський	Лапинський	В. Талько
7.	Луцький	І. Бичковський	Венгрожичський	колезький реєстратор Е. Корженевський		П. Чарналозький
8.	Новоград-Волинський	О. Молоховський	Я. Веселевський	І. Домбровський	К. Помяновський	І. Поляновський
9.	Овруцький	Я. Сурін	І. Черняховський	Ц. Пуліковський	Тележинський	Г. Потоцький
10.	Острозький	О. Черницький	І. Котяєвський	І. Кемпинський	М. Краєвський	А. Бржезовський
11.	Рівненський	А. Калечинський	А. Крживицький		Л. Оржешку	І. Цюлковський ⁴⁰
12.	Старокостянтинівський	А. Шумський	Л. Добецький	С. Поплавський	А. Синицький ⁴¹	В. Поплавський

³⁵ Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.488–499.

³⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13; Месяцеслов 1818: В 2-х ч. – Ч.2. – С.515–524.

³⁷ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.531–541.

³⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.

³⁹ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.473–480.

⁴⁰ Ймовірно, був дідусем Костянтина Цюлковського.

⁴¹ На виборах було обрано вдруге Станіслава Поплавського, але так як він був задіяний у Волинському головному суді, то схвалений був Адель Синицький.

**Таблиця 3.1.4.
Возні повітових судів Волині (1817 і 1823 рр.)**

№	Повіт	1817 ⁴²	1823 ⁴³
1.	Володимир-Волинський	[втрачений фрагмент]	О. Лисецький О. Коморовський С. Добищевський відст. прапорщик Дубчинський Н. Занецький
2.	Дубенський	Л. Кришчермер (Кретчмер)	
		А. Малитецький Й. Война І. Стужевський	Я. Струпецський О. Піонтковський С. Мрозович
3.	Житомирський	А. Зарембський, П. Філіпович	
		колезький реєстратор Ф. Тоцицький О. Палуський	В. Грабовський А. Михайловський О. Новаковський М. Карлінський
4.	Заславський	Ф. Подольський, М. Трачевський А. Гербутовський, І. Паєвський	
5.	Ковельський	Й. Вержиновський, Я. Боровський Я. Корвицький	
		Ц. Домославський	Л. Погонівський
6.	Кременецький	А. Святижевський (Свєнтоковський)	
		В. Тільман В. Гротенський В. Кожуховський	Ф. Козловський К. Нева А. Скочинський К. Петровський
7.	Луцький	А. Войтковський, Ф. Ольшанський П. Ритковський	
		А. Жабокрицький	П. Стефанський
8.	Новоград-Волинський	Ю. Малєвський, Ю. Роицький Ю. Чжелєвський, Є. Рижарєвський	
9.	Овруцький	А. Вітковський	
		К. Виговський С. Романовський І. Кац	Й. Ходаковський Ф. Стефанський І. Злотвинський С. Загоровський
10.	Острозький	М. Лубковський, І. Мисюн	
		Закревський М. Дзякевич	І. Злотолинський Ф. Калечицький
11.	Рівненський	І. Суський, С. Багриновський	
		І. Пулаковський А. Крижиновський	М. Патовський І. Комарницький

⁴² Складено за: Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13.

⁴³ Там само. – Спр. 11. – Арк.5–6 зв.

12.	Старокостянтинівський	А. Балобравський (Бялобржеський) Л. Вержбицький М. Аквінич С. Злековський	Й. Грембецький Я. Осташевський П. Опатович
-----	-----------------------	--	--

Таблиця 3.1.5.
Підкоморії Волинської губернії (1797–1829)⁴⁴

№	Повіт	1797 р. ⁴⁵	1802 р. ⁴⁶	1805 р. ⁴⁷	1808 р. ⁴⁸	1811 р. ⁴⁹
1.	Володимир-Волинський	підстолій В. Карша	Гостинський	Й. Виджга	Просовський	М. Боржецький
2.	Дубенський	підचाший А. Домбровський		А. Яловицький	Б. Хамец	В. Таршинський ⁵⁰
3.	Житомирський	Ю. Бачинський	С. Чайковський		О. Петровський	
4.	Заславський	дійсний статський радник П. Бейзим	Я. Бейзим		К. Лясота	
5.	Ковельський	столяр Ю. Пінінський				
6.	Кременецький	підстолій М. Грохольський	Грудзицький	ловчий Т. Ленчевський		Ф. Катлубийський
7.	Луцький	староста Завидецький І. Яловицький	М. Боржемський	Я. Маєвський	Я. Чарналовський	І. Чарнолузький
8.	Новоград-Волинський	чесник А. Омецинський	Я. Ольшевський		А. Ізбицький	шамбелян С. Потоцький
9.	Овруцький	Я. Трипольський	М. Павша	К. Головінський	І. Потоцький	Я. Сомплавський
10.	Острозький	Г. Кашевський	Ф. Ілінський	Ф. Вігура		
11.	Рівненський	шамбелян М. Яловицький	Д. Богдашевський	Ф. Омецинський		
12.	Старокостянтинівський	шамбелян К. Шашкевич	К. Скибицький	Й. Вільчопольський	колезький реєстратор М. Оздеб-Дхехціович	Хоментовський ⁵¹

⁴⁴ Дані за 1829 і 1830 рр. відсутні.

⁴⁵ Попередні дані недоступні, інформація взята з: Месяцеслов. 1802 г. – С.264–269.

⁴⁶ Месяцеслов. 1803 г. – С.300–305.

⁴⁷ Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.465–473.

⁴⁸ За попередні терміни відомості про склад підкоморського суду виносилися окремо і містилися перед повітовим судом. За 1809 р. немає окремого підрозділу, а дані містяться після повітового маршалка і хорунжого в одному абзаці (Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448–457).

⁴⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 – 35 зв.

⁵⁰ В указі Волинського губернського правління були відсутні дані й тому було використано: Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1812. – С.496.

⁵¹ В указі губернського правління був, очевидно, помилково записаний на посаді підкоморія Фабіян Квятковський, а на посаді коморника не було зазначено нікого. Згідно «Месяцеслова...» у 1811 і 1814 рр. підкоморієм був Ксаверій Хоментовський, а коморником – Фабіян Квятковський В указі Волинського губернського правління були відсутні дані й тому було використано: Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.498.

Продовження

№	Повіт	1814 р. ⁵²	1817 р. ⁵³	1820 р. ⁵⁴	1823 р. ⁵⁵	1826 р. ⁵⁶
1.	Володимир-Волинський	М. Боржецький	Сумовський	Й. Хамец	О. Бечковський	
2.	Дубенський	В. Таршинський	підчаший Петровський ⁵⁷	Синюта-Ляховецький	О. Нагородський	С. Петрушевський
3.	Житомирський	О. Петровський		К. Юковський	І. Будзінський	К. Єзерський
4.	Заславський	К. Лясога	В. Радзємінський	С. Бейзим	С. Освецинський	Т. Лясога
5.	Ковельський	стольник Ю. Пінінський	С. Косєковський			С. Вєліобіцький
6.	Кременецький	Ф. Катлаубиський	А. Єловицький	А. Радзємінський	К. Стрєлка	В. Пенінський
7.	Луцький	І. Чарнолузький	Тележинський	граф В. Красіцький	К. Маєвський	В. Мошинський
8.	Новоград-Волинський	шамбєлян С. Потоцький	І. Опольський	Й. Лозинський	Ш. Конопєцький	Я. Васиєвський
9.	Овруцький	Я. Самплавський	В. Борзєнецький	В. Баранєцький	А. Байковський	
10.	Острозький	Ф. Вігура	О. Ілінський	Лознинський	Ф. Прушинський	С. Зволінський
11.	Рівненський	Ф. Омецинський	Й. Грохольський			
12.	Старокостянтинівський	К. Хоментовський	Я. Хамонтовський	С. Каменський	А. Кноль ⁵⁸	І. Ротаріуш

⁵² Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.488–499.

⁵³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Стр.5. – Арк.11–13 зв.

⁵⁴ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.531–541.

⁵⁵ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Стр.11. – Арк.5–6 зв., 17 зв.

⁵⁶ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.473–480.

⁵⁷ В указі губернського правління міститься запис Фелікс, а далі нерозбірливо, тому використані дані з: Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.523.

⁵⁸ В указі губернського правління записано Антоній Кю(втрачений фрагмент), тому використані дані з: Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.436.

Таблиця 3.1.6.
Коморники Волинської губернії (1797–1829)⁵⁹

№	Повіт	1797 р. ⁶⁰	1802 р. ⁶¹	1805 р. ⁶²	1808 р. ⁶³	1811 р. ⁶⁴
1.	Володимир-Волинський	Ф. Вноровський		Я. Цешковський		А. Мілашевський
2.	Дубенський	Ю. Баньковський	Л. Баньковський	Волянський	В. Кавецький	Ф. Дубинський
3.	Житомирський	К. Єзерський		Зволинський	Е. Єзерський	
4.	Заславський	Ю. Борковський	С. (Костка)-Борковський			В. Пашковський
5.	Ковельський	П. Пухальський			С. Седлиський ⁶⁵	Є. Бржестовський
6.	Кременецький	І. Вояровський	Ю. Марцинковський	Я. Краєвський	Й. Хобринський	Е. Плоновський
7.	Луцький	Я. Сцієвський				
8.	Новоград-Волинський	А. Камінський	Т. Чайковський	Марцинковський	колезький реєстратор Врочинський	В. Глинський
9.	Овруцький	Б. Печентовський	Ф. Бонж	П. Черняховський	В. Байковський	Т. Кобилянський
10.	Острозький	В. Краєвський			І. Кемпінський	
11.	Рівненський	К. Малевич		В. Залевський ⁶⁶		
12.	Старокостянтинівський	А. Станішевський		Полавський	Кошковський	Ф. Квятковський

⁵⁹ Дані за 1829 і 1830 рр. відсутні.

⁶⁰ Попередні дані недоступні, інформація взята з: Месяцеслов. 1802 г. – С.264–269.

⁶¹ Месяцеслов. 1803 г. – С.300–305.

⁶² Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.465–473.

⁶³ Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448–457.

⁶⁴ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.

⁶⁵ Одночасно його рідний брат Адам був обраний підсудком повітового суду (Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.455).

⁶⁶ Хоча ці дані не були зазначені за 1808 р., проте, очевидно, що це був Валентин Залевський.

Продовження

№	Повіт	1814 р. ⁶⁷	1817 р. ⁶⁸	1820 р. ⁶⁹	1823 р. ⁷⁰	1826 р. ⁷¹
1.	Володимир-Волинський	А. Малошевський ⁷²		П. Цетковський	А. Старчевський	А. Орановський
2.	Дубенський	Ф. Дубиський		Д. Отфиновський	Ф. Дубиський	І. Бартиницький
3.	Житомирський	Е. Єзерський	Поляновський	Кукленський	М. Зволінський	М. Сефановський
4.	Заславський	С. Освецинський	В. Шумінський		С. Келчевський	В. Шумінський
5.	Ковельський	Є. Бржестовський	кол. реєстр. Ружинський	Є. Івашкевич	І. Старчевський	С. Лисецький
6.	Кременецький	Е. Плонівський	В. Чарнецький ⁷³	К. Хоростецький	Р. Калецький	Ф. Янішевський
7.	Луцький	Я. Сцієвський	Й. Полонський	А. Полонський	Т. Добровольський	А. Полонський
8.	Новоград-Волинський	В. Глинський	С. Туський		Г. Порчинський	Ф. Корженівський
9.	Овруцький	Т. Кобилінський	К. Добравський	І. Каменський	губ. секретар Ш. Медзедський	Г. Пршецький
10.	Острозький	І. Кемпінський	Л. Ржевоцій	А. Козицький		Є. Вишатицький
11.	Рівненський	В. Залевський	С. Залевський		К. Пястрецький	С. Залевський
12.	Старокосятинівський	Ф. Квятковський	А. Сесницький		А. Ольшанський	

⁶⁷ Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.488–499.

⁶⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Стр.5. – Арк.11–13.

⁶⁹ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.531–541.

⁷⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Стр.11. – Арк.5–6 зв.

⁷¹ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.473–480.

⁷² В указі губернського правління зазначено Діонісій (втрачений фрагмент), наявна інформація взята з: Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.521.

⁷³ В указі губернського правління зазначено Валентій (нерозбірливо), наявна інформація взята з: Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.524.

Таблиця 3.1.7.
Возні підкоморських судів Волинської губернії

№	Повіт	1817 р. ⁷⁴	1823 р. ⁷⁵
1.	Володимир-Волинський	(втрачений фрагмент)	відставний підпоручик Й. Миліович
2.	Дубенський	Й. Піонтковський	Л. Грабінський
3.	Житомирський	В. Грабовський	Е. Рембертовський; Ф. Моравицький
4.	Заславський	Я. Романовський	
5.	Ковельський	І. Нежицький	
6.	Кременецький	І. Красовський	
7.	Луцький	С. Піотрутевський	Д. Кобилянський
8.	Новоград-Волинський	Т. Пекарський	
9.	Овруцький	Л. Березовський	Ф. Головинський
10.	Острозький	М. Томашевський	М. Дзякевич
11.	Рівненський	С. Багриковський	І. Поліковський
12.	Старокостянтинівський	А. Звершевський	Й. Марцинковський

⁷⁴ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.

**Таблиця 3.1.8.
Голови повітових апеляційних межових судів
Подільської губернії (1820–1826)⁷⁶**

№	Повіти	1820 р. ⁷⁷	1823 р. ⁷⁸	1826 р. ⁷⁹
1.	Балтський	В. Поповський	Я. Рожаловський	О. Бентковський
2.	Брацлавський	Ф. Ярошинський		В. Зелінський
3.	Вінницький	не зазначено	К. Загорський	І. Собещанський
4.	Гайсинсько-Ольгопільський	З. Добек	Д. Опацький	
5.	Кам'янець-Подільський	Т. Сарнецький	К. Старжинський	Я. Н. Раціборський
6.	Летичівський	Я. Віслоцький	Й. Згорський	О. Мацевич
7.	Літинський	П. Івановський	Я. Декраузе [Я. де Краузе] (відставний поручик)	
8.	Могилівський	Я. Сулятицький	І. Крассовський	Ф. Михальський
9.	Ущицький	Я. Ліпінський		Л. Черкас
10.	Проскурівський	Е. Грабянка	В. Скибневський	Комаровський
11.	Ямпільський	П. Собанський	А. Хоментовський	Ф. Зелінський

⁷⁶ Дані за 1829 р. встановити не вдалося: за 1830 р. відсутній випуск «Місяцеслова...» (не виходив), за 1831 р. – відсутня ч. 2, за 1832 р. відсутні дані про межові суди: Місяцеслов. 1832 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1832. – С.379–387; дані за 1832 р. не вдалося встановити через відсутність ч. 2 «Місяцеслова...» за 1833 р. і відсутності цього ж видання за 1834, 1835 і 1839 рр. За 1836 р., 1837 р., 1838 р. і 1840 р. відсутні дані про межові суди: Місяцеслов. 1836 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1836. – С.396–404; Місяцеслов. 1837 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1837. – С.446–453; Місяцеслов. 1838 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1838. – С.489–495; Місяцеслов. 1840 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1840. – С.392–399.

⁷⁷ Дані про членів межових судів почали друкуватися з 1822 р.: Місяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.381–390.

⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.

⁷⁹ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60–63.

**Таблиця 3.1.9.
Судді Кам'янець-Подільського повітового
апеляційного межового суду (1820–1826)**

	1820 р. ⁸⁰	1823 р. ⁸¹	1826 р. ⁸²
1.		Я. Бачинський	
2.	К. Сераковський	Я. Паделевський	Ф. Бохемський
3.	А. Завацький	Ю. Червінський	
4.	С. Жуковський	Й. Грабовський	
5.	Ю. Завацький	В. Лонжинський	граф М. Дунін Лабендський
6.		Ф. Добек	Л. Черновський
7.	<i>З. Глембоцький</i>	М. Глембицький	<i>З. Глембоцький</i>
8.	С. Островський	Т. Модзелевський	А. Даровський
9.	Г. Рожаловський	М. Рожаловський	Ц. Вишневський
10.	Я. Хлебовський	Ш. Аксентович	Я. Островський
11.		Я. Белецький	
12.	Й. Жельський	Я. Дунін	К. Дунін
13.	Г. Куцкевич	А. Гумецький	Я. Севравський
14.	В. Свержевський	Й. Маковський	С. Шубовський
15.	В. Гаєвський	Й. Мальський	І. Регульський
16.	Ф. Даровський		М. Лесневич

⁸⁰ Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.383.

⁸¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1189.

⁸² Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60, 61 зв.

Таблиця 3.1.10.

**Судді Вінницького повітового апеляційного
межового суду (1820–1826)**

	1820 р. ⁸³	1823 р. ⁸⁴	1826 р. ⁸⁵
1.		А. Шумовецький	
2.		С. Гарволінський	
3.		А. Бентковський	
4.	Ф. Міцинський	К. Пеньковський	
5.	Т. Корнелівський	Я. Гутовський	
6.	Й. Васькевич	В. Огоновський	
7.	В. Кулеша	І. Шушковський	
8.		Б. Козловський	
9.		В. Поповський	А. Гриколевський
10.		М. Раковський	Ф. Боровський
11.		К. Лещинський	Ф. Черленівський
12.		Ф. Вилежинський	колезький рестратор П. Перро
13.	відставний майор А. Здзевицький		А. Г. Бентковський
14.		М. Павловський	Вакансія

⁸³ За 1822 р. міститься інформація лише про вісім суддів: Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.386.

⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1189–1189 зв.

⁸⁵ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60, 61 зв.

**Таблиця 3.1.11.
Судді Брацлавського повітового апеляційного
межового суду (1820–1826)**

	1820 р. ⁸⁶	1823 р. ⁸⁷	1826 р. ⁸⁸
1.	Я. Баранецький	О. Городецький	
2.	В. Черницький		
3.	Ф. Жабоклицький		
4.	В. Бохенський		
5.	О. Комошинський	А. Бялецький	
6.	В. Лабенський	Е. Абрамович	
7.	М. Завроцький	Ф. Завроцький	
8.	К. Слотвицький		титулярний радник А. Рудіковський
9.	П. Чиканович		Г. Клодницький
10.	Я. Букоємський	Ф. Миславський	П. Фредро
11.	М. Скаржинський	Ф. Скаржинський	М. Жавроцький
12.	А. Секержинський	А. Бромирський	губернський секретар М. Чайковський,
13.	Ф. Годлевський		відставний поручик М. Свіщов
14.	Ф. Комодз(в)инський		Вакансія

⁸⁶ Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.386.

⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1189–1189 зв.

⁸⁸ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61–61 зв.

**Таблиця 3.1.12.
Судді Гайсинсько-Ольгопільського повітового
апеляційного межового суду (1820–1826)**

	1820 р. ⁸⁹	1823 р. ⁹⁰	1826 р. ⁹¹
1.	відставний майор І. Опачинський		Ф. Яловицький
2.	К. Заблоцький	І. Володкович	
3.	відставний капітан М. Боровський	В. Абрамович	М. Кудренич
4.	Л. Черновський	А. Чарновський	Л. Ленкевич
5.	Й. Осташевський		Е. Яловицький
6.	В. Шпікер	Г. Липковський	
7.	В. Равський	К. Суходольський	Вакансія
8.	Л. Собанський	Й. Гуляницький	Вакансія
9.	К. Сабатин	Г. Жолкевський	Вакансія
10.		А. Подгорський	Вакансія
11.		Ф. Бобр	Вакансія
12.		К. Жабоклицький	Вакансія
13.		Р. Рибчинський	Вакансія
14.		С. Піщатовський	Вакансія
15.		Р. Вилямовський	
16.		В. Корчевський	

⁸⁹ Відсутня інформація по Ольгопільському повіту. По Гайсинському повіту: Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.387–388.

⁹⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1189–1189 зв.

⁹¹ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61–61 зв.

Таблиця 3.1.13.
Рух суддів повітових апеляційних межових судів
Подільської губернії у 1823 і 1826 рр.⁹²

№	Повіти	Число переобраних у 1826 р.	Переобрані судді	К-сть вакансій у 1826 р.
1.	Балтський	3	М. Білінський, Я. Улятовський, Д. Подгурський	Обрано лише 12 суддів
2.	Брацлавський	6	О. Городецький, В. Черницький, А. Бялецький, Е. Абрамович, Ф. Завроцький, В. Бохенський	1
3.	Вінницький	8	А. Шумовецький, Я. Гутовський, С. Гарволінський, К. Пеньковський, В. Огоновський, А. Бентковський, І. Шушковський, Б. Козловський	1
4.	Гайсинсько-Ольгопільський	2	І. Володкович, Г. Липковський	8
5.	Кам'янець-Подільський	3	Я. Бачинський, Ю. Червінський, Й. Грабовський	-
6.	Летичівський	2	А. Козмінський губернський секретар, Й. Коцейовський	2
7.	Літинський	4	І. Плонський, Ян Костенко Радзівевський, В. Глебицький Юзефович, М. Шульц	1
8.	Могилівський	3	Франц (Франциск) Пого(у)рський, Стеф(п)ан Маєвський, Федір Собанський	1
9.	Ушицький	4	В. Шидловський, А. Войнарович, В. Жеро, Д. Ціотович	1
10.	Проскурівський	4	В. Комар, М. Романовський, С. Маковський, Й. Білінський	3
11.	Ямпільський	4	К. Хлопицький, Ф. Клечковський, колезький реєстратор Я. Зброжек, Ф. Вітковський	-

⁹² 1823 р.: Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.; 1826 р.: Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.60–63.

Таблиця 3.3.1.

Голови Волинського головного суду (1800–1829)

Рік виборів	Кримінальний департамент ⁹³	Цивільний департамент ⁹⁴
1800	статський радник І. Ледоховський	статський радник М. Корженівський
1803	колезький радник М. Глембоцький	статський радник М. Корженівський
1806 ⁹⁵	Й. Бачинський	Т. Тележинський кандидат – А. Домбровський
1809	А. Домбровський	князь Д. Четвертинський
1811	Я. Н. Трипольський	Й. Бачинський
1814 ⁹⁶	Й. Бачинський / князь Й. Любомирський	А. Домбровський
1817	Е. Прушинський	А. Домбровський / Й. Пінинський
1820 ⁹⁷	граф Григорій Комаровський	граф С. Дунін-Корвицький
1823 ⁹⁸	Д. Прушинський / граф С. Бержинський	Є. О. Піотровський

⁹³ 1800 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.1; Месяцеслов. 1802 г. – С.263; 1803 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.1; Там само. – Спр.200. – Арк.1; 1806 р. – Там само. – Спр.206. – Арк.190; 1809 – Там само. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.3 зв. – 4; Месяцеслов. 1810 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1810. – С.461; 1811 – ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.3, 4; Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.486; 1814 – ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1610. – Арк.5; 1817 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.229. – Арк.667; Месяцеслов 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.513; 1820 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.98. – Арк.1; 1823 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.152. – Арк.81; 1826 – інформація відсутня; 1829 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.188. – Арк.1.

⁹⁴ 1800 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.195. – Арк.237; Месяцеслов. 1802 г. – С.263; 1803 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.198. – Арк.1, 709; 1806 – Там само. – Спр.206. – Арк.190; Там само. – Спр.17. – Арк.3 зв. – 4; 1809 – Там само. – Спр.211. – Арк.1; Месяцеслов. 1810 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.461; 1811 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.1 зв. – 2; Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.486; 1814 – ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1610. – Арк.5; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.222. – Арк.490, 819; 1817 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1 зв. – 2; Месяцеслов 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.514; 1820 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.235. – Арк.1, 8 зв.; 1823 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1 зв. – 2; Там само. – Оп.3. – Спр.247. – Арк.1; 1826 – Там само. – Спр.251. – Арк.1; 1829 – Там само. – Спр.266. – Арк.1, 905.

⁹⁵ У «Месяцеслові...» станом на 1806 р. вказано дві вакансії голів департаментів (Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.464–465). 1807 р. зазначені вже два голови – Й. Бачинський і Т. Тележинський (Месяцеслов. 1807 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1807. – С.485).

⁹⁶ У «Месяцеслові...» за 1815 р. показана інформація за попередній період, не враховані результати виборів 1814 р. (Месяцеслов. 1815 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.487). 1816 р. було зазначено, що головою кримінального департаменту був Й. Бачинський, цивільного – А. Домбровський (Месяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.495).

⁹⁷ Згідно «Месяцеслова...» 1821 р. у кримінальному департаменті була вакансія голови, у створеному тимчасовому кримінальному департаменті головою був граф Комаровський і в цивільному департаменті – Й. Залеський (Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.529; Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.392). Така ж ситуація була і 1823 р. (Месяцеслов. 1823 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1823. – С.412–413).

⁹⁸ Станом на 1824 р. у «Месяцеслові...» було відображено попередній склад головного суду: головою кримінального департаменту – Д. Прушинський, тимчасового кримінального – Л. Стецький і

Продовження

1826 ⁹⁹	[І. Млодецький, вакансія голови тимчасового кримінального департаменту і Е. Прушинський у новоствореному тимчасовому кримінальному департаменті ¹⁰⁰]	П. Єловицький
1829	граф С. Бержинський	І. Тележинський

цивільного – граф С. Дунін-Корвицький (Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.426–427). Лише 1825 р. головою цивільного департаменту зазначено Є. Піотровського, прізвище графа С. Бержинського відсутнє (Месяцеслов. 1825 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1825. – С.440).

⁹⁹ Згідно «Месяцеслова...» на 1826 р. головою кримінального департаменту був Д. Прушинський, у тимчасовому кримінальному була вакансія і в цивільному Є. Піотровський (Месяцеслов. 1826 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1826. – С.456).

¹⁰⁰ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.471. Такий же склад голів був станом на 1828 р. (Месяцеслов. 1828 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1828. – С.477). Станом на 1829 р. в «Месяцеслове...» вже був відсутній «старий» тимчасовий департамент, а голови інших залишалися ті ж самі (Месяцеслов. 1829 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1829. – С.500).

Таблиця 3.3.2.

Засідателі Волинського головного суду (1797–1829)

Рік виборів	Кримінальний департамент ¹⁰¹	Цивільний департамент ¹⁰²
1797	дані відсутні	Й. Вилежинський Т. Подгородельський І. Терлецький
1800 ¹⁰³	Томаш Третяк Еразм Вороніч К. Жмигородський	В. Борейко С. Грудзинський Д. Дубецький
1803	Іво Стецький [Йосиф Гарлінський, у 1804 р. князь Фрідріх Любомирський ¹⁰⁴]	Е. Прушинський Й. Домбровський
1806 ¹⁰⁵	князь Ф. Любомирський Й. Домбровський Н. Барановський Й. Залеський	Й. Павша Й. Омецинський
1809 ¹⁰⁶	Жвановський Й. Залеський	В. Буткович І. Вільежинський Е. Вороніч

¹⁰¹ 1797 – інформація відсутня; 1800 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.1; 1803 – Там само. – Спр.20. – Арк.1; Там само. – Спр.200. – Арк.1; Месяцеслов. 1803 г. – С.300; 1806 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.1; 1809 – Там само. – Спр.39. – Арк.1; Там само. – Спр.40. – Арк.; 1811 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35; 1814 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.72. – Арк.1, 822, 900, 916; Там само. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1 зв. – 2; Месяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.495; 1817 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.229. – Арк.667; 1820 – Там само. – Спр.195. – Арк.1, 451; 1823 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5; 1826 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.151. – Арк.1; Там само. – Спр.181. – Арк.1; 1829 – Там само. – Спр.188. – Арк.1.

¹⁰² 1797 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.1, 554, 582; 1800 – Там само. – Спр.195. – Арк.237; 1803 – Там само. – Спр.198. – Арк.1, 709; Месяцеслов. 1803 г. – С.300; 1806 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.206. – Арк.190; 1809 – Там само. – Спр.211. – Арк.1; Там само. – Спр.215. – Арк.1; 1811 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35; 1814 – Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.195. – Арк.490, 819; Месяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.495; 1817 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.229. – Арк.667; 1820 – Там само. – Спр.235. – Арк.1, 8 зв.; Там само. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1 зв. – 2; 1823 – Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1 зв. – 2; 1826 – Там само. – Оп.3. – Спр.251. – Арк.1; 1829 – Там само. – Спр.266. – Арк.1, 905.

¹⁰³ У «Месяцеслове...» за 1802 р. містяться абсолютно інші дані: у кримінальному департаменті – коморник Антоній Вороніч, шамбеляни Томаш Третяк і Юзеф Молодецький; у цивільному – Юзеф Вележинський, Станіслав Бушинський, Ігнатій Кадлубиський (Месяцеслов. 1802 г. – С.263).

¹⁰⁴ Месяцеслов. 1804 г. – Санкт-Петербург, 1804. – С.40.

¹⁰⁵ У «Месяцеслове...» за 1806 р. містяться наступні дані: у кримінальному департаменті – Йосиф Залеський, Дезидеріуш Івановський, Ян Потоцький; у цивільному – крім вже двох зазначених Кароль Дубецький (Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.464–465).

¹⁰⁶ Згідно «Месяцеслова...» 1810 р. дані по цивільному департаменту співпадали повністю, але у кримінальному зазначені Михайло Третяк, Леон Байковський і Леон Залеський (Месяцеслов. 1810 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.461–462).

Продовження

1811 ¹⁰⁷	К. Прушинський А. Хамц Ф. Сурін	підचाший В. Піотровський титулярний радник Й. Залеський С. Дунін Є. Піотровський
1814	А. Павша М. Поляновський [І. Зозулинський ¹⁰⁸]	В. Піотровський / [К. Гродецький ¹⁰⁹] Й. Залеський Є. Піотровський
1817	[А. Павша ¹¹⁰] І. Зозулинський М. Поляновський В. Подлеский	[С. Піотровський ¹¹¹] Й. Залеський І. Дубецький П. Тонжевський К. Гродецький
1820 ¹¹²	Г. Фелінський К. Стецький І. Закашевський	А. Павша І. Дубецький Ф. Ротгермунд відставний ротмістр П. Тонжевський
1823 ¹¹³	І. Закашевський Й. Т. По(тоць)кий І. Янковський	Р. Стройновський А. Павша Я. Омечинський

¹⁰⁷ Чи не вперше, коли повністю співпали архівні дані і інформація з «Місяцеслова...» за 1812 р. (Місяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.486–487). 1814 р. з'явилися дані про Є. Піотровського замість С. Дуніна (Місяцеслов. 1814 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1814. – С.499).

¹⁰⁸ Місяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.495.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Місяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.513. За 1819 р. це прізвище вже відсутнє (Місяцеслов. 1819 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1819. – С.517).

¹¹¹ Місяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.514. За 1819 р. це прізвище вже відсутнє (Місяцеслов. 1819 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.517).

¹¹² Згідно «Місяцеслова...» 1821 р. корпус засідателів головного суду мав наступний вигляд: у кримінальному департаменті – Герард Філінський, Кипріян Стецький, Ісидор Закашевський, у створеному тимчасовому кримінальному департаменті – Ігнатій Зозулинський, Миколай Поляновський, Вікентій Тршецяк і в цивільному департаменті – Петро Тонжевський, Анатолій Павша, Іван Верещака (Місяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.529). Наступного року відбулася лише зміна М. Поляновського на Р. Стройновського. Очевидно, що К. Стецький був рідним братом голови тимчасового кримінального департаменту Л. Стецького (Місяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.392). Такий же склад було зазначено 1823 р. (Місяцеслов. 1823 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.412–413).

¹¹³ Ці дані були відображені у «Місяцеслов...» за 1824 р., за винятком Р. Стройновського. До складу тимчасового кримінального департаменту входили ті ж Ігнатій Зозулинський і Вікентій Тршецяк, лише замість Миколая Поляновського був Януш Нововейський (Місяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.427). Лише 1825 р. кадровий склад набув вигляду виборів 1823 р. Що ж до тимчасового кримінального департаменту, то залишився лише І. Зозулинський, а новими були Миколай Яловицький і Й. Грохольський (Місяцеслов. 1825 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.440). Проте станом на 1826 р. цивільний департамент повністю мав склад 1823 р., але у кримінальному залишився лише І. Закашевський, новими були Кароль Омечинський (очевидно, родич засідателя цивільного департаменту, але не рідний брат) і Клеменс Гродецький, у тимчасовому кримінальному – замість М. Яловицького став Томаш Олізар (Місяцеслов. 1826 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.457–458).

Продовження

1826 ¹¹⁴	Й. Грохольський К. Бущинський Ц. Градецький Хилигневич	В. Ротгаріуш А. Гулевіч Л. Римінський В. Мочульський
1829	Ю. Косовський Дубецький	В. Баранецький Ц. Роттермунд А. Жегоцький

¹¹⁴ Станом на 1827 р. згідно «Месяцеслова...» співпадали дані по цивільному департаменті, де лише відсутній В. Мочульський, а натомість зазначено Никодима Щепковського. Що ж до трьох (!) кримінальних департаментів, то у кримінальному були К. Бущинський, Й. Грохольський, С. Понінський і К. Гродецький (тобто чотири), у тимчасовому – І. Зозулинський, Т. Олізар, Й. Грохольський (у кримінальному департаменті засідатель фігурує з такими ж даними, але у першому випадку вказано російською Іосиф, у другому Осип Матвеев. – Авт.) і новоствореному тимчасовому – І. Закашевський, К. Омецинський (лише два) (Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.471). Станом на 1828 р. у цивільному департаменті був вже відсутній Н. Щепковський, а натомість фігурував В. Мочульський. Що ж до кримінальних тимчасових, то у «старому» був відсутній Й. Грохольський, а у новоствореному – зазначено лише К. Омецинського (Месяцеслов. 1828 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.477). Станом на 1829 р. в «Месяцеслове...» кадровий склад цивільного департаменту залишився тим самим, вже був відсутній «старий» тимчасовий департамент, а кадровий склад кримінального і новоствореного тимчасового департаментів залишався у тому ж вигляді (Месяцеслов. 1829 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.500).

Таблиця 3.3.3.
Штат Подільського губерньського апеляційного
нормального суду на 1825 р.¹¹⁵

№	Звання чинів	Осіб	Жалування одному (руб. сріблом)
1.	Голова	1	600
2.	Суддів	7	400
3.	Регент чи секретар	1	300
4.	Протоколіст, він же архіваріус	1	200
5.	Реєстратор ¹¹⁶	1	150
6.	Канцеляристів чи повітчиків	2	150
7.	Копістів	2	100
8.	Старший землемір	1	300
9.	Молодший землемір	1	200
10.	Перекладач російської мови	1	200
11.	Возний для повідомлень	1	60
12.	Сторож	1	45
	На оренду будинку, дрова, канцелярські товари	–	645
	Всього	20	6000

¹¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

¹¹⁶ До 1823 р. у суді існувала посада «екзекутора», яку було скасовано та натомість запроваджено реєстратора (Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.936).

**Таблиця 3.3.4.
Судді Подільського губерньського апеляційного межового
суду (1822–1826)**

№	Повіти	1822 р. ¹¹⁷	1823 р. ¹¹⁸	1826 р. ¹¹⁹
1.	Балтський	С. Залевський	С. Дениско	[І. Ходакевич]
2.	Брацлавський	В. Зелінський	В. Боженьський	О. Городецький
3.	Вінницький	не зазначено	К. Корженьовський	Л. Богдашевський
4.	Гайсинський	Ф. Спендовський	Ф. Коссовський	відставний капітан С. Чайковський
5.	Кам'янець-Подільський	не зазначено	В. Лесевич ¹²⁰	
6.	Летичівський	Й. Старорипільський	М. Обремський	
7.	Літинський	К. Залівський	А. Лавський	Я. Дауголенцький
8.	Могилівський	К. Сулятицький	І. Вітославський	Г. Красовський
9.	Ушицький	А. Кроковський	О. Кроковський	
10.	Ольгопільський	не зазначено	А. Желішовський	титулярний радник С. Білінський
11.	Проскурівський	В. Поморський	В. Пянецький	А. Білінський
12.	Ямпільський	Й. Прандот-Вільчопольський	В. Клапотовський	

¹¹⁷ Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.382.

¹¹⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. Дані по Летичівському повіту за 1823 р. були відсутні в указі про затвердження на посадах, проте за формулярними списками вдалося встановити, що депутатом був Михайло Обремський (Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.127 зв.).

¹¹⁹ Там само. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1592 зв. Дані по Балтському повіту за 1826 р. були відсутні в указі про затвердження на посадах, проте за формулярними списками за 1826 р. вдалося встановити, що депутатом від Балтського повіту з 31 травня 1827 р. був Ієронім Ходакевич (Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.128 зв. – 12).

¹²⁰ У 1829 р. втретє був обраний до складу губерньського апеляційного межового суду (Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.133 зв. – 134).

Таблиця 3.4.1.

Секретарі Волинського головного суду (1797–1827)

	Кримінальний департамент	Цивільний департамент
1797 ¹²¹	колезький секретар М. Щастний	колезький секретар Д. Іллічевський
1802 ¹²²	колезький секретар М. Щастний	колезький секретар А. Рожанський
1803 ¹²³	колезький секретар М. Врежевський	колезький секретар А. Рожанський
1806 ¹²⁴	колезький асесор М. Врежевський	колезький асесор А. Рожанський
1808 ¹²⁵	колезький реєстратор А. Сила- Новіцький	колезький асесор А. Рожанський
1809 ¹²⁶	колезький реєстратор (1811 р. – губернський секретар ¹²⁷) А. Сила- Новіцький	колезький асесор (1813 р. – надвірний радник ¹²⁸) А. Рожанський
1816 ¹²⁹	Антоній Сила-Новіцький	колезький секретар С. Рожанський
1818 ¹³⁰	колезький секретар (з 1819 р. – титулярний радник ¹³¹) А. Сила- Новіцький	титулярний радник С. Рожанський
1820 ¹³²	колезький секретар М. Боцвахово	титулярний радник С. Рожанський
1821 ¹³³	титулярний радник М. Боцвахово (тимчасовий кримінальний департамент – колезький секретар В. Пудовський ¹³⁴)	титулярний радник С. Рожанський
1823 ¹³⁵	титулярний радник М. Боцвахово і колезький секретар А. Крижановський (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник О. Данілов)	титулярний радник С. Рожанський

¹²¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1.¹²² Месяцеслов. 1802 г. – С.263.¹²³ Месяцеслов. 1803 г. – С.300.¹²⁴ Месяцеслов. 1806 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.464–465.¹²⁵ Месяцеслов. 1808 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1808. – С.476.¹²⁶ Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448.¹²⁷ Месяцеслов. 1811 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1811. – С.470.¹²⁸ Месяцеслов. 1813 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1813. – С.485.¹²⁹ Месяцеслов. 1816 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.495.¹³⁰ Зазначені чиновники з новими чинами (Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.514).¹³¹ Месяцеслов. 1819 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.517.¹³² Месяцеслов. 1820 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1820. – С.530.¹³³ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.529.¹³⁴ 1822 р. була зазначена вакансія на цій посаді (Месяцеслов. 1822 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.392).¹³⁵ Месяцеслов. 1823 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.412–413.

Продовження

1824 ¹³⁶	титулярні радники М. Боцвахово і Ф. Депребих (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник В. Пудловський і губернський секретар Т. Опоцький)	титулярний радник С. Рожанський
1825 ¹³⁷	титулярні радники М. Боцвахово і Т. Опоцький (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник В. Пудловський)	титулярний радник С. Рожанський (з 1826 р. – І. Добелевський ¹³⁸)
1827 ¹³⁹	вакансія (тимчасовий кримінальний – департамент – титулярний радник В. Пудловський, новостворений тимчасовий кримінальний – титулярні радники М. Боцвахово і Т. Опоцький ¹⁴⁰)	І. Добелевський

¹³⁶ Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.427.

¹³⁷ Месяцеслов. 1825 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.440.

¹³⁸ Месяцеслов. 1826 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.458.

¹³⁹ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.471.

¹⁴⁰ Станом на 1828 р. змін не було, а на 1829 р. в «Месяцеслове...» вже був відсутній «старий» тимчасовий департамент, а секретарі інших залишалися ті ж самі, причому зазначалася вакансія у кримінальному департаменті (Месяцеслов. 1829 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.500).

Таблиця 3.4.2.

Радники Волинського головного суду (1800–1829)¹⁴¹

Роки	Кримінальний департамент	Цивільний департамент
1800	К. Трусевич / з 1802 р. – спочатку колезький асесор, потім – надвірний радник ¹⁴² І. Дротаєвський	надвірний радник Х. Червінський
1803	І. Дротаєвський	Х. Червінський
1806	І. Дротаєвський	Х. Червінський
1809	І. Дротаєвський	з квітня 1807 р. – надвірний радник С. Закржевський ¹⁴³
1811	І. Дротаєвський	С. Закржевський
1814	І. Дротаєвський	С. Закржевський / з 1816 р. – титулярний радник М. Трипольський
1817	П. Корбут / А. Рожанський ¹⁴⁴	М. Трипольський / з 1818 р. – засідатель цього ж департаменту титулярний радник Й. Залеський ¹⁴⁵

¹⁴¹ Складено автором:

Кримінальний департамент. Дані за 1800 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.1, 554, 582; Там само. – Спр.16. – Арк.1; Месяцеслов. 1802 г. – С.263; 1803 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.20. – Арк.1; Там само. – Спр.200. – Арк.1; 1805 р.: Там само. – Спр.26. – відсутня нумерація; 1809 р.: Там само. – Спр.39. – відсутня нумерація; Там само. – Спр.40. – Арк.1; 1811 р.: ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.3, 4; Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.486; 1814 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.72. – Арк.1, 822, 900; 1817 р.: Там само. – Спр.83. – відсутня нумерація; 1820 р.: Там само. – Спр.98. – відсутня нумерація; 1823 р.: Там само. – Спр.152. – Арк.81; Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.426–427; 1826 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.181. – Арк.1; 1829 р.: Там само. – Спр.188. – Арк.1.

Цивільний департамент. Дані за 1800 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.195. – Арк.237; Месяцеслов. 1802 г. – С.263; 1803 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.198. – Арк.1, 709; 1805 р.: Там само; 1809 р.: Там само. – Спр.211. – Арк.1; Там само. – Спр.206. – відсутня нумерація; 1811 р.: ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1275. – Арк.3, 4; Месяцеслов. 1812 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.486–487; 1814 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.222. – Арк.490, 819; ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1782. – Арк.4 зв.; 1817 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.229. – Арк.1; ЦДАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1782. – Арк.1 зв., 4 зв.; 1820 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.235. – Арк.1, 8 зв.; 1823 р.: Державний архів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5; Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.247. – Арк.1; Там само. – Спр.241. – Арк.1; Месяцеслов. 1824 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.427; 1826 р.: Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.181. – Арк.1; 1829 р.: Там само. – Спр.266. – Арк.1, 905.

¹⁴² Єдиний запис за 1804 р. із зазначенням чину (Державний архів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.1).

¹⁴³ Ситуація з С. Закржевським ілюструє дані з «Месяцеслова...». Згідно даних за 1807 р. радником зазначено Х. Червінського (Месяцеслов. 1807 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.485), а за 1808 р. – С. Закржевського (Месяцеслов. 1808 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.476). Тобто інформація в «Месяцеслов...» подавалася на початок року і за 1807 р. подавалася на початок року. З іншого боку, хоча архівні дані свідчили, що С. Закржевський служив радником, але за 1809 р. вказана вакансія по цивільному департаменту (Месяцеслов. 1809 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.448). За 1810 р. вказаний С. Закржевський знову значиться радником цивільного департаменту (Месяцеслов. 1810 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.461).

¹⁴⁴ Антоній Рожанський – колишній секретар цивільного департаменту, на посаді радника зазначено з 1818 р. (Месяцеслов. 1818 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.513). «Месяцеслов...» за 1817 р. відсутній.

¹⁴⁵ Згідно архівних даних з 1818 р. радником було призначено Й. Залеського, але «Месяцеслов...» за 1819 р. подає старі дані (Месяцеслов. 1819 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.517).

Продовження

1820	А. Рожанський ¹⁴⁶	титулярний радник Й. Залеський
1821 ¹⁴⁷	титулярний радник І. Григорович (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник А. Новіцький)	титулярний радник Й. Залеський (до 1822 р.)
1823	Й. Залеський (1822–1825) (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник А. Новіцький ¹⁴⁸)	титулярний радник І. Григорович
1825 ¹⁴⁹	титулярний радник І. Григорович (тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник А. Новіцький)	титулярний радник Й. Залеський
1827 ¹⁵⁰	колезький асесор Ф. Богданович [тимчасовий кримінальний департамент – титулярний радник А. Новіцький, новостворений – І. Григорович ¹⁵¹]	Й. Залеський
1829	Ф. Богданович	Й. Залеський

¹⁴⁶ З 1820 р. зазначено, що він колезький радник (Месяцеслов. 1820 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.530). На нашу думку – приклад блискучої чиновничої кар'єри.

¹⁴⁷ Месяцеслов. 1821 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.529.

¹⁴⁸ Месяцеслов. 1823 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.412.

¹⁴⁹ Відбулася рокировка радників кримінального і цивільного департаментів (Месяцеслов. 1826 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.457–458).

¹⁵⁰ Месяцеслов. 1827 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.471.

¹⁵¹ Станом на 1828 р. змін не було, але 1829 р. в «Месяцеслове...» вже був відсутній «старий» тимчасовий департамент, а радники інших залишалися ті ж самі (Месяцеслов. 1829 г.: В 2-х ч. – Ч.2. – С.500).

Таблиця 4.1.1.
Відомість про кількість цивільних судових справ у
повітових судах Київської губернії (1826–1828)¹⁵²

№ з/п	Повіт	1826				1827				1828						
		Всього		Вирішені		Невирішені		Всього		Вирішені		Невирішені				
		п	%	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%			
1.	Київський	46	28	61	18	39	67	43	64	24	36	69	35	51	34	49
2.	Васильківський	18	10	56	8	44	42	29	69	13	31	49	34	69	15	31
3.	Радомишльський	58	30	52	28	48	54	32	59	22	41	83	41	49	42	51
4.	Махнівський	49	27	55	22	45	44	32	73	12	27	35	22	63	13	37
5.	Сквирський	34	12	35	22	65	51	33	65	18	35	35	23	66	12	34
6.	Липовецький	11	8	73	3	28	45	22	49	23	51	29	15	52	14	48
7.	Таращанський	14	14	10	-	0	26	20	77	6	23	39	23	59	16	41
8.	Звенигородський	30	17	57	13	43	42	26	62	16	38	39	23	59	16	41
9.	Уманський	30	13	43	17	57	42	22	52	20	48	39	21	54	18	46
10.	Богуславський	40	25	63	15	37	43	30	70	13	30	31	27	87	4	13
11.	Черкаський	19	6	32	13	68	39	25	64	14	36	18	17	94	1	6
12.	Чигиринський	21	8	38	13	62	42	28	67	14	33	25	22	88	3	12
	Всього	370	198	54	172	46	537	342	64	195	36	491	303	62	188	38

¹⁵² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.505. – Арк.2, 8.

Таблиця 4.1.2.
Співвідношення чисельності населення по повітам до
кількості справ у повітових судах Київської губернії¹⁵³

№ з/п	Повіт	п, справ за 1828 р.	п, населення, 1845 р.	п, 1 справа на чисельність жителів
1.	Київський	69	174 580	2 530
2.	Васильківський	49	152 947	3 121
3.	Радомишльський	83	145 913	1 758
4.	Махнівський	35	169 428	4 841
5.	Сквирський	35	134 681	3 848
6.	Липовецький	29	121 576	4 192
7.	Таращанський	39	132 932	3 409
8.	Звенигородський	39	130 811	3 354
9.	Уманський	39	155 701	3 992
10.	Богуславський	31	137 119	4 423
11.	Черкаський	18	137 195	7 622
12.	Чигиринський	25	111 178	4 447
	Всього	491	1 704 661 ¹⁵⁴	3 472

¹⁵³ Кількість справ взята за 1828 р. (ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.505. – Арк.2, 8), а чисельність населення за 1845 р. (Статистическое описание Киевской губернии / Изданное Иваном Фундуклеем. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1852. – С.131–132).

¹⁵⁴ Станом на 1811 р. населення Київської губернії становило 1 066,2 тис. осіб, а 1838 – 1459,8 тис (зростання склало 37 %) (Рашии А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – Москва, 1956 – С.28). Завдання наведеної у таблиці інформації полягає у показі пропорційності населення і справ.

Таблиця 4.3.1.
Чисельність населення губерній Правобережної України
на поч. ХІХ ст. ¹⁵⁵

№	Губернія	Чисельність населення		Чисельність «міського» населення	
		рік	п, обох статей	рік	п, чоловічої статі
1.	Київська	1810	1 110 224	1806	22 676
2.	Волинська	1805	1 073 459	1815	28 836
3.	Подільська	1806	1 138 868	1813	19 902

¹⁵⁵ Складено автором на підставі даних: *Бовуа Д.* Російська влада і польська... – С.28–29.

Таблиця 4.3.2.
Реєстр кримінальних справ кримінального й
тимчасових департаментів Волинського головного суду

Види кримінальних злочинів	1797 р. ¹⁵⁶		1806 р. ¹⁵⁷		1816 р. ¹⁵⁸		1825 р. ¹⁵⁹	
	псправ	%	псправ	%	псправ	%	псправ	%
Загалом кримінальних справ, з них	191		646		560		950	
Вбивства	43	23	23	3,6	15	2,7	22	2,3
Крадіжки і пограбування	72	38	231	36	119	21	170	17,9
Переховування втікачів	7	4	34	5,3	4	0,7	122	12,8
Ненасильницька смерть			17	2,6	74	13	39	4,1
Самогубства і спроби			17	2,6	36	6,4	19	2
Побої	11	6	30	4,6	32	5,7	64	6,7
Самовільні порубки лісу			24	3,7	1	0,2	16	1,7
Пожежі і підпали	6	3,1	45	7	56	10	47	4,9
Втеча арештантів і рекрутів			77	11	26	4,6	25	2,6
Продаж і скупка краденого			11	1,7	6	1,1	6	0,6
Спротив поміщиків			9	1,4	5	0,9	16	1,7
Підробка, шахрайство і фальшивомонетництво			19	2,9			16	1,7
Службові злочини			18	2,8	27	4,8	57	6
Контрабанда і пов'язані злочини			1	0,2	75	13,4	77	8,1

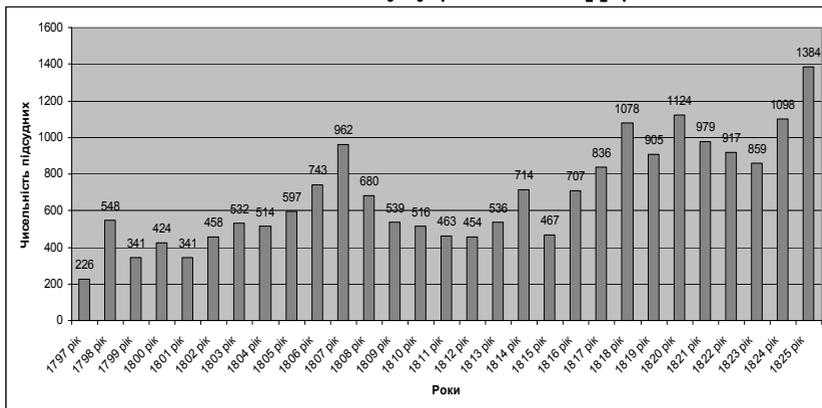
¹⁵⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр. 2. – Арк.13–40 зв.

¹⁵⁷ Там само. – Арк.313–358 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Арк.762–798 зв.

¹⁵⁹ Там само. – Арк.1187–1268.

Рисунок 4.3.1.
Чисельність підсудних у кримінальних справах
кримінального й тимчасових департаментів
Волинського головного суду (1797–1825 рр.)¹⁶⁰

¹⁶⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.2–208 зв., 211–799.

Таблиця 4.3.3

Динаміка злочинності Волинської губернії в 1806–1825 рр.¹⁶¹

Показники	Російська імперія		Волинська губернія		
	1803–1808	1825–1830	1806	1816	1825
Кількість кримінальних справ на 100 тис. населення	237	260	60	46	75
Чисельність підсудних на 100 тис. населення	322	346	69	58	110
Індекс зростання кримінальних справ	100	110	100	77	125
Індекс зростання підсудних	100	107	100	84	159

¹⁶¹ Таблиця складена автором на підставі: дані по Російській імперії – *Миронов Б.Н.* Социальная история России... – Т.2. – С.85; по Волинській губернії – дані по кількості справ – Держархів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.313–358 зв., 762–798 зв., 1187–1268; по чисельності підсудних – Там само. – Спр.1. – Арк.2–208 зв., 211–799. Чисельність населення губернії за 1805 р. (1073459 осіб) – *Бовуа Д.* Російська влада і польська... – С.28; за 1816 р. (1212800 осіб) і за 1825 р. (1260000 осіб) – *Рашин А.* Население России... – С.28.

Таблиця 4.3.4.

**Список ув'язнених шляхтичів Київської губернії,
продажених яких перебували на розгляді Сенату
(станом на 1815 р.)¹⁶²**

№	Хто і за який саме злочин утримується	Початок провадження й утримання винуватця	Передача провадження на ревізію до головного суду	Вирішено головним судом	Коли і від кого надіслані до 5-го департаменту Сенату
11.	П. Левковський за наявні фальшиві гроші та крадіжку грошей	22 серпня 1804 р.	18 грудня 1809 р.	6 травня 1811 р.	20 грудня 1811 р., військовий губернатор
22.	П. Домбровський за крадіжку волів і коней	7 червня 1810 р.	12 серпня 1810 р.	31 жовтня 1810 р.	7 лютого 1811 р., військовий губернатор
33.	Я. Левицький за участь у крадіжці двох кляч	19 січня 1810 р.	25 січня 1811 р.	7 лютого 1812 р.	25 вересня 1812 р., цивільний губернатор
44.	І. Пузовський за продаж чужої пари волів	17 червня 1810 р.	2 листопада 1810 р.	31 грудня 1810 р.	7 квітня 1811 р., цивільний губернатор

¹⁶² ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1508. – Арк.1, 2, 4.

Для заметок:

Наукове видання

ШЕВЧУК Андрій Володимирович

**Судова влада в житті суспільства
Правобережної України
(кінецьXVIII – перша третина XIX ст.)**

В оформленні обкладинки використано гравюру «Оголошення генералом Кречетніковим маніфесту Катерини II про приєднання Волині та Поділля до Росії (1793 р.)». Рисунок Р. Штейн, гравюра Шюблер (1893 р.)

Папір офсетний. Формат 60x84 1/16
Ум. др. арк. 33,7 Наклад 300
прим. Зам. № 322
затверджено до друку 24.02.2022

Друк та палітурні роботи ФОП О.О. Євенок
м. Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17а
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

*Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів видавничої справи України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.*